ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№7/1 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

AUEZOV UNIVERSITY 1943

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ АРНАЙЫ КАФЕДРАСЫ

Әбу-Насыр әл-Фарабидің 1150 жылдық мерей тойын атап өту аясында
«ШЫМКЕНТ – ӨНДІРІС МЕКЕНІ ЖӘНЕ ҚАЙЫРЫМДЫ МЕГАПОЛИС»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

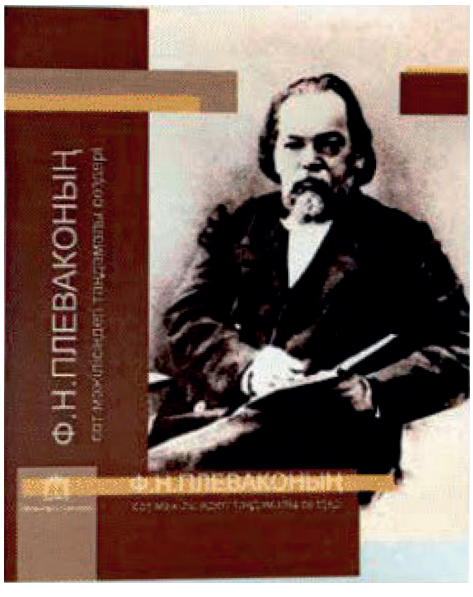

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубуның шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокуроының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плевконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға аранлады.

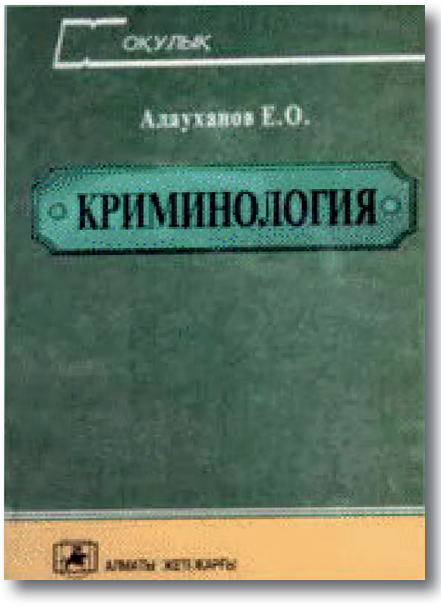

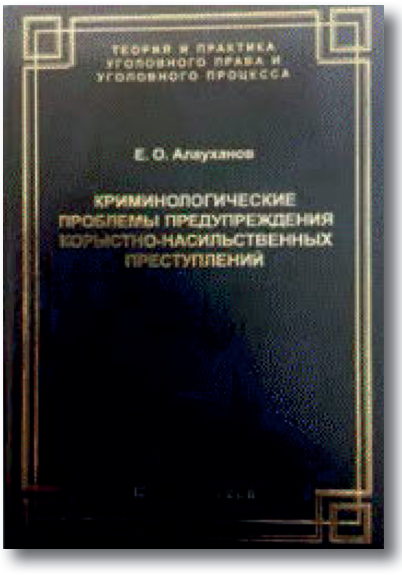

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ
Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ
Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№7/1
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. *Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор*
8. *Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
10. *Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор*
11. *Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)*
13. *Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)*
14. *Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор*
15. *Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
16. *Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)*
17. *Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор*
20. *Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
21. *Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор*
22. *Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
23. *Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
24. *Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті*
25. *Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)*
26. *Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор*
27. *Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор*
28. *Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)*
31. *Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор*
32. *Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
33. *Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)*
37. *Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор*
38. *Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры*
39. *Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры*
40. *Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
41. *Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., ақын-драматург*
43. *Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы*
44. *Сагадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
45. *Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры*
47. *Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ*
48. *Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. *Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор*
2. *Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор*
3. *Асанғазы О., қоғам қайраткері*
4. *Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор*
5. *Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор*
6. *Әлиев Д.М., ә.ғ.к., қоғам қайраткері*
7. *Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор*
8. *Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)*
9. *Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты*
10. *Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор*
11. *Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)*
12. *Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)*
16. *Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор*
17. *Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор*
21. *Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор*
22. *Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт- Петербург)*
24. *Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор*
25. *Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор*
26. *Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Киприс И., МЕАТР акад. (Мәскеу)*
28. *Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)*
30. *Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., жазушы-публицист*
33. *Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор*
34. *Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері*
36. *Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор*
37. *Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор*
41. *Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры*
42. *Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор*
43. *Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор*
44. *Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор*
45. *Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)*
46. *Усманов А., п.ғ.д., профессор*
47. *Усманов С.У., т.ғ.д., профессор*
48. *Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор*
50. *Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. *Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
   Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
4. *Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)*
5. *Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК*
6. *Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор*
8. *Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., д.ю.н, профессор (Москва)*
10. *Бисенов К.А., д.т.н., профессор*
11. *Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)*
13. *Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)*
14. *Гаипов З.С., д.п.н., профессор*
15. *Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)*
16. *Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)*
17. *Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор*
20. *Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК*
21. *Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор*
22. *Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК*
23. *Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК*
24. *Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК*
25. *Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)*
26. *Идрисов Д.А., д.т.н., профессор*
27. *Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор*
28. *Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)*
31. *Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор*
32. *Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)*
33. *Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)*
37. *Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор*
38. *Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ*
39. *Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ*
40. *Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)*
41. *Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., поэт-драматург*
43. *Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»*
44. *Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК*
45. *Султанов К.С., д.пол.н., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ*
47. *Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави*
48. *Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. *Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор*
2. *Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор*
3. *Абишев Х.А., к.ю.н., доцент*
4. *Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор*
5. *Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель*
6. *Асангазы О., общественный деятель*
7. *Байменов А.М., к.тех.н., профессор*
8. *Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)*
9. *Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК*
10. *Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор*
11. *Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)*
12. *Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жакып Б.О., д.фил.н., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)*
16. *Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор*
17. *Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор*
21. *Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор*
22. *Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт- Петербург)*
24. *Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор*
25. *Құрманалиев К.А., д.ф.н., профессор*
26. *Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)*
28. *Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт- Петербург)*
30. *Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., писатель-публицист*
33. *Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор*
34. *Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., общественный деятель РК*
36. *Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор*
37. *Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор*
41. *Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ*
42. *Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор*
43. *Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор*
44. *Турсынов С.Т., д.э.н., профессор*
45. *Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)*
46. *Усманов А., д.п.н., профессор*
47. *Усманов С.У., д.т.н., профессор*
48. *Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор*
50. *Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)*

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K.,Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
10. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
11. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
12. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
13. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
14. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
15. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
16. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
17. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
18. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
19. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
20. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
21. *YeleshovR., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
22. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
24. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
25. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
26. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
27. *KasimbekovM.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
28. *KozachenkoI.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
29. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
30. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
31. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
32. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
33. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
34. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
35. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
36. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
37. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
38. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
39. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
40. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
41. *Rustambayev M.Yu., Dr.of Law Sciences, Prof. (Tashkent) Orazalin N.M., poet, playwright*
42. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
43. *Sagadiev K.A., Dr.of Economic Sciences, academician of NAS RK*
44. *Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
45. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
46. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
47. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
48. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., president of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *BaimenovA.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
8. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
9. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
10. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
11. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
12. *DanilovA.P.,Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
13. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
14. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
15. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Zhanabilov N.Ye.,Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
17. *Zholdybay K., writer, publicist*
18. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
19. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
20. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
21. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
22. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
23. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
24. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
25. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
27. *KuflevaV.N.,Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
28. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
29. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
30. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
31. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
32. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
33. *Rustemov B.T., writer, publicist*
34. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
35. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
36. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
37. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
38. *Seitzhanov A.A.,Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
46. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
47. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
48. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
49. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
50. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
51. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білімалдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болыпотыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

"ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА" халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдік- пен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалым- дардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен- жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болма- уы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі**:**
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир илюдей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

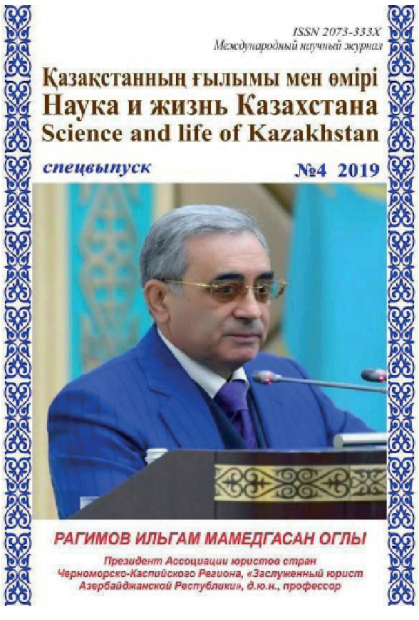

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

► Победители конкурса ► Имя в истории и науке
► Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
► Юбилей ► Мероприятия
► Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.* ***Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!***

9) ***НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!***

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы** УДК и / или ББК; **пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3-4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) ***Статья*** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) ***Текст*** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) ***Ссылки*** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. ***Пример внутри текстовой библиографической ссылки:*** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. ***Например, в тексте***: *«В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: *«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).*

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: *URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) ***Библиографический список*** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: *Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: *Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.*

Пример оформления диссертации: *Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. –М., 2018. – 425 с.*

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) ***Статьи***, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) ***Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.***

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!
МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:
Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:
г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:
Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

Есеналиев А.Е., Тоханова Р.Ж.
ПРАВОВЫЕ ПРИНЦИПЫ ОХРАНЫ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК В РК 28
Адырбекова Г.М., Сарыпбекова Н.Қ., Жұрқабаева Л.Ә., Әсілбекова А.Ә.
САРАЛАП ОҚЫТУ: ТҰЛҒАНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ЖЕТІЛДІРУІ МЕН ДАМЫТУЫ 32
Urakov D.J., Otarbayeva G.K.
THE ROLE OF EAST TURKESTAN IN TRADE RELATIONS WITH CHINA AT THE END OF XIX-BEGINNING OF XX CENTURY 35
Рысбеков Т.З., Шынтемірова Б.Ғ.
ӘЛ-ФАРАБИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЭТИКА ЖӘНЕ ЭСТЕТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ 40
Исаев Е.Б., Аңламасова Г.А.
ЖУА (Allium L.) ТУЫС ТҮРЛЕРІН СИСТЕМАТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕУДЕ ТАБИҒИ БЕЛГІЛЕРДІҢ МАҢЫЗЫ 44
Алметов Н.Ш., Керимбаева Р. Қ., Абдыбаева Г.М.
ДАМЫҒАН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙАУ: ҚОЛ ЖЕТКІЗУ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫЛЫҚ ШАРТТАРЫ 49
Алметов Н.Ш., Корнилко И.А., Сейдулла Г.Д.
ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ 54
Смагулов Е.Ж., Журсынболатова С.Б.
ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 58
Есеналиев А.Е., Тоханова Р.Ж., Жайлауова Г.
ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ОХРАНЫ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК 62
Арынғазиева Б.Б., Утеева К.Қ., Құрманбай А.П.
ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ 66
Калимбетов Б.Т., Беркимбаев К.М., Ибрагимов Р., Омарова И.М.
ШЕКТЕР ТЕОРИЯСЫ ОҚЫТУ КЕЗІНДЕГІ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖОБАЛАУ-ЗЕРТТЕУ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІ 74
Есеналиев А.Е., Тоханова Р.Ж., Утеева К.К.
ЭТНИЧЕСКОЕ СОГЛАСИЕ-ОСНОВА СТАБИЛЬНОСТИ СОВРЕМЕННОГО ГОСУДАРСТВА 82
Жунусова А.А., Аяпбекова А. Е., Алиева С.А., Нургазина А.С., Тушкенова Л.Б.
АНАЛИЗ СИСТЕМЫ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ДЛЯ ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА И АКТУАЛЬНОСТЬ ДУАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ 85
Лекерова Г.Ж., Кидирбаева Х.К., Исабаева А.С., Омарова Г.А.
ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗ ҚАРАСТАРЫ 90
Айтжанова А.Б., Мусаханова Г.М.
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ РУХАНИ МҰРАСЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК РОЛІ 96
Шорабек Н.Ш., Нұрбекова А.М.
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ АУМАҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН СИПАТТАУ 99
Миятбекова З.У., Айтпанбетова Г.А., Ерметова Р.Е.
ТОНКИЙ АНАЛИЗ ИДЕЙ И ПРОБЛЕМАТИКИ ВИДОВ 103
Мухамедин М., Турдалиева Ш.Ж., Төлеуов Е.С., Жұмабай Л.Ж., Мусакулова Д.А.
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МЕРЕКЕЛІК МӘДЕНИЕТІНДЕГІ РӘСІМДЕРДІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ МӘНІ 106
Кенжебай Р.Н., Қожабекова З.Е., Жумадилова Э.
АБАЙ ЖӘНЕ РУХАНИ САНАНЫҢ ЖАҢҒЫРУЫ 111
Adyrbekova G., Abdigali P., Zhurkhabayeva L., Sarypbekova N., Auyeskhanova G.
DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC THINKING THROUGH OBSERVATION AND EXPERIENCE 114
Пазылова А.С., Қайырбекова Ұ.Ж., Танабаев Ғ.Ө., Байғұтова Д.Н.
КҮРДЕЛІ ТІРКЕСТЕР ТАБИҒАТЫ 118
Ауезова З.Т., Аяпбекова А.Е., Темиралиева З. С., Садыкова Р. К., Жангелдин Д.І.
ҰЛЫТАУ ӨҢІРІНДЕ ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМЫТУДАҒЫ МӘДЕНИ-ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫН АЙҚЫНДАУ 121
Абдуллаева Ж.Д., Абдуллаева Г.Д., Кожабекова Э.К.
ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ РЕСЕЙ СТУДЕНТТЕРДІҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҰТҚЫРЛЫҚТЫҢ НЕГІЗГІ МАҚСАТТАРЫ 125
Аңламасова Г.А.
ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ҚҰМДЫ ШӨЛДЕР МЕН ШӨЛДІ-ДАЛА ӨСІМДІКТЕРІНІҢ АНТРОПОГЕНДІК ТРАНСФОРМАЦИЯНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН КРИТЕРИЙЛЕРІ 128
Муратбек Қ.А., Смагулов Е.Ж., Смагулов Б.Е.
ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧЕНИКОВ 5-6 КЛАССОВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ 131

Айтжанова А.Б., Мусаханова Г.М.
ОҚУ ҮДЕРІСІ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 134
Адырбекова Г.М., Жүзжасарова Б., Сарыпбекова Н.Қ., Мусабаева Б.С.
ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ КӨРНЕКІЛІКТІҢ ҚАҒИДАЛАРЫ, ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ФОРМАЛАРЫ 138
Смагулов Е.Ж., Ткачев А.В.
ПОСТРОЕНИЕ ГИПОТЕЗЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ 141
Адырбекова Г.М., Кошкинбаева К.М., Журхабаева Л.Ә., Сарыпбекова Н.К. Мусаева С.А.
РАЗВИТИЕ МЕТАПРЕДМЕТНЫХСПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ХИМИИ ЧЕРЕЗ ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ 145
Мекенбаева Э.А., Туреханов Қ.Е., Сейлбкова У.К., Емкулова А.И., Бексейтов Н.Б.
МӘДЕНИ – ТЫНЫҒУ ЖҰЫМЫСЫНДА ФОЛЬКЛОР ТӘРБИЕЛІК МӘНІ МЕН ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ НЕГІЗІ 150
Балкыбекова Ы., Миятбекова З.У., Кашкынбаев Н.К.
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІК СӨЗ ТІРКЕСТЕРНІҢ ЖАСАЛУЫНДАҒЫ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕР 154
Миятбекова З.У., Баймурзаева К.Б., Саматаева К.Б.
ЭКВИВАЛЕНТНО-АНАЛИТИЧЕСКОЕ, СИНОНИМИЧЕСКОЕ И ОПИСАТЕЛЬНОЕ ТОЛКОВАНИЕ ФИНИТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ 158
Абдуллаева Ж.Д., Абдуллаева Г.Д., Кожабекова Э.К.
ЖАһАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ РЕСЕЙ СТУДЕНТТЕРДІҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҰТҚЫРЛЫҒЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 161
Байдуанова М.Ж.
ЗИЯТЫ ЗАҚЫМДАЛҒАН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 165
Пазылова А.С., Қайырбекова Ұ.Ж., Танабаев Ғ.Ө., Д.Н. Байғұтова
МЕЗГІЛ БАҒЫНЫҢҚЫ САБАҚТАС ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМ СЫҢАРЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ МЕЗГІЛДІК ҚАТЫНАСТАР 169
Муратбек Қ.А., Смагулов Е.Ж., Смагулов Б.Е.
РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧЕНИКОВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ 174
Муратбек Қ.А., Смагулов Е.Ж., Смагулов Б.Е.
НЕКОТОРЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ УЧИТЕЛЯМ МАТЕМАТИКИ ПРИ ОБУЧЕНИИ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ 177
Батырбекқызы Г, Таубаева М.Е.
НАСЛЕДИЕ АБАЯ КУНАНБАЕВА – ВАЖНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» 180
Рахымжан Қ.
ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫНЫҢ ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫ: ЕРТЕДЕН БҮГІНГЕ ДЕЙІН 184
Хаймулданов Е.С.
НЕКОТОРЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ АБИТУРИЕНТУ ПРИ ПОДГОТОВКЕ К СДАЧЕ ЕНТ 187
Жунусова А.А., Ауезова З.Т., Аяпбекова А. Е., Сальменова С.К., Нурмат А.И.
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ «ECO-HEALTHY» ОТЕЛЕЙ В СОВРЕМЕННОМ ГОСТИНИЧНОМ БИЗНЕСЕ 190
Atikeyeva S.N., Seksenbiev A.A., Omarov Zh. Zh., Mukanova B.Sh., Bakerbekova A.T.
TOURIST AND RECREATIONAL USE OF THE KORGALZHYN STATE NATURE RESERVE (KSNR) TERRITORY 196
Усенова А.М., Қариев А.Д., Мейманхан Ш., Мамадалиев С.Т.
«ӘЛЕУМЕТТІК ТАБЫС», «ТАБЫСТЫЛЫҚ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АНАЛИЗІ 202
Уринбаева Б.Б., Абдуллина Л.Н., Байтакова М.К., Жанасова Ж.Г.
УПОТРЕБЛЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА 207
Смагулов Е.Ж., Акболатов Ж.С., Жаукумова Ш.С.
КОРПОРАТИВТІК ЖЕЛІЛЕРДІ ҚҰРУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ 211
Жандарбеков А., Ормолдаева М.А., Отарбаева Б.Қ., Байгунова Д.М., Серікбаева Қ.Қ.
ТЕАТР ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 214
Кабылбекова З.Б., Чирва М.Н., Кулиева Е.В., Джексенбаева К.О.
ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ПРИОРИТЕТАХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО СОГЛАСИЯ 218
Қабылбекова З.Б., Қараева А.Н., Полатова К.М., Махмудова С.Л.
ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚТЫҢ ТОЛЕРАНТТЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ 222

Керимбаева Р.Қ., Маханова А.Н., Мыркасымова М.А.
ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАЛАРЫНЫҢ «БОЛАШАҚҚА БАҒДАРХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАЛЫҚ МАҚАЛАМЕН АСТАСУЫ 226
Керимбаева Р.Қ., Шауенова М.А., Алпысбай Л.А.
ҚАЙҚАУЫСТЫҢ «ҚАБУСНАМАСЫ» АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ ДАЯРЛАУ 232
Усенова А.М., Мырзакулова Т.А., Аширбекова Т.Б.
ОҚУДАН ТЫС ІС-ӘРЕКЕТТЕР ЖҮЙЕСІНДЕ ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМЫТУ 238
Шериева Г.Т., Сүлейменова Ж.Н., Исаева Ж.И.
МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМ – ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗІ 243
Досжанова Ж.Т., Садыкова А.А., Омарова Г.А.
ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ МҰРАСЫ МЕН БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ 248
Нұрбекова А.М., Умирзакова Г.А., Мықтыбекқызы Г., Найманбаева С.М.
ӘЛ-ФАРАБИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ - ТҰЛҒАНЫҢ ЖАН-ЖАҚТЫ ҮЙЛЕСІМДІ ДАМУЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ ОЙ ПІКІРЛЕРІ 253
Нұрбекова А.М., Молдаханова М.М., Сарыпбекова А.Т., Айткулова Г.А.
ӘЛ-ФАРАБИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ РУХАНИ – АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖАЙЫНДА 256
Арзымбетова Ш.Ж., Киясова К.К., Турыскулов О.
ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ 259
Оралбекова А.К., Сулеймен М.М., Курымбай У.
ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИКТ В ИНКЛЮЗИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ 264
Турыскулов У.Ж., Жунисбекова Ж.А., Кулбаев С.Қ., Уалиханов Н.С.
ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК БУДУЩАЯ ПРОФЕССИЯ ВЫПУСКНИКА 272
Шегенбаев Н.Б., Демеуов А.К., Турыскулов У.Ж., Бекбосунов А.Қ.
РОЛЬ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СФЕРЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА 275
Турыскулов У.Ж., Битабаров Е.А., СералиеваУ.О., Байдосова А.А.
ВОЛЕЙБОЛ КАК МЕТОД ФОРМИРОВАНИЯ И ПОСТРОЕНИЯ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ 279
Демеуов А.К., Турыскулов У.Ж., Керимбеков М.А., Сотов В.В.
ҚР МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ: ҚАЗІРГІ АХУЛЫ ЖӘНЕ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ 283
Турыскулов У.Ж., Койшибаева Н.И., Темирханов М.Т., Бекбосынов А.Қ.
ЖАСТАРДЫ ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР НЕГІЗІНДЕ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ 286
Нұрғожаев Ш.Б., Смагулов Е.Ж., Бабаев Д.Б.
КОЛЛЕДЖДЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ 290
Испандиярова А.М., Битабаров Е.А., Кулбаев С.Қ., Курманбаев Б.И.
ВОЗДЕЙСТВИЕ ЗАНЯТИЙ РАЗЛИЧНЫМИ ВИДАМИ СПОРТА НА ФОРМИРОВАНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ УЧАЩИХСЯ 294
Кенжебай Р.Н., Сейтімбетова Д., Утеева Д.А., Жорабай С.Т.
ҚАЗАҚ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ОТАНСҮЙГІШТІК ТӘРБИЕ 298
Смагулов Е.Ж., Серікова С.М., Жаукумова Ш.С.
ЦИФРОВЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ В ПРОФОРИЕНТАЦИОННОЙ РАБОТЕ НА БАЗЕ ЖЕТЫСУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. И. ЖАНСУГУРОВА 302
Ауезова З.Т., Хасенова К.К., Шамишева Н.К., Ауезова К.Т.
ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВА ДЛЯ РАЗВИТИЯ СРЕДЫ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ 304

ЕСЕНАЛИЕВ АСХАТ ЕРАЛЫҰЛЫ
«Қазақстан халқы Ассамблеясы» арнайы кафедрасының меңгерушісі
заң ғылымдарының кандидаты, доцент

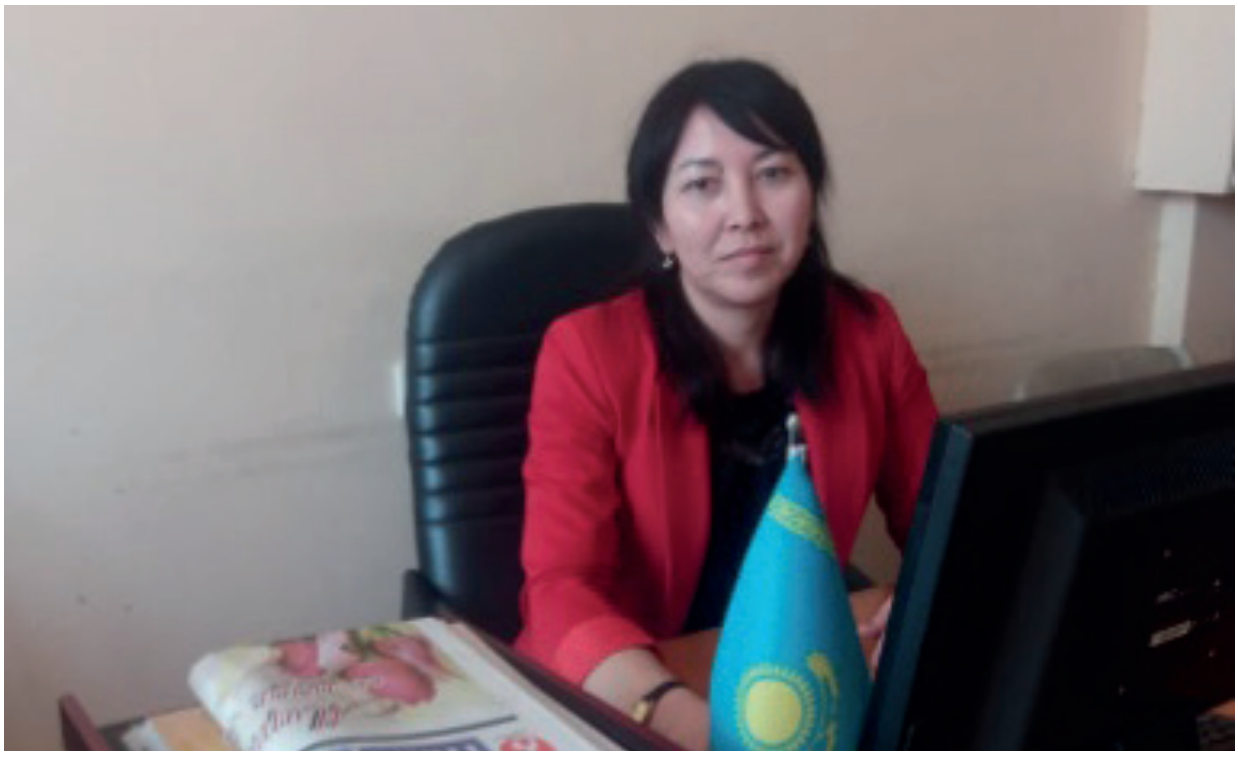

УТЕЕВА КАМШАТ ҚҰРМАНБАЙҚЫЗЫ
саяси ғылымдар магистрі, аға оқытушы

ЕЛБАСЫ
ЖӘНЕ ХАЛЫҚ
ЕЛБАСЫ И НАРО
КАЗАХСТАН
ХАЛЫҚЫ
ЭНЦИКЛОПЕДИЯ
КІМДІ КІМ Д
КТО ЕСТЬ
WHO IS W
ҰЛЫ ДАЛА ТАР
ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ
АССАМБЛЕЯСЫ
ЕЛ ТАРИХЫНДА
Этносаралық жағдай
мониторингі бойынша
ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫМДАР
МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ
по мониторингу
межэтнической ситуации
МЕДИАКУЛЬТУРА И
ТОЛЕРАНТНОСТЬ

AUEZOV
UNIVERSITY

Canon

НҰР ОТАНМЕН НҰРЛЫ БОЛАШАҚҚА

АБАЙ
ҚҰНАНБАЕВ
175 жыл

AUEZOV

AUEZOV
UNIVERSITY

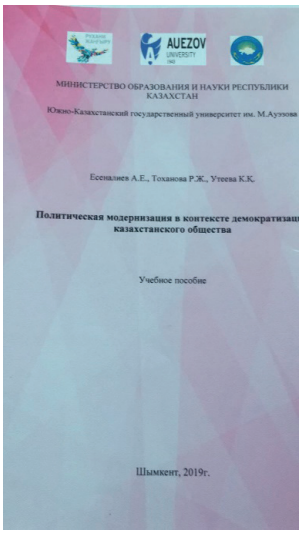
AUEZOV
UNIVERSITY
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова
Есенгалиев А.Е., Тоханова Р.Ж., Утеева К.К.
Политическая модернизация в контексте демократизаци казахстанского общества
Учебное пособие
Шымкент, 2019г.

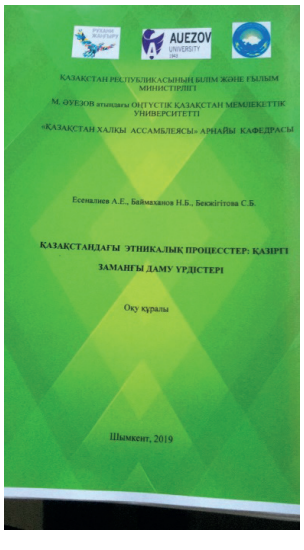
AUEZOV
UNIVERSITY
Есенгалиев А.Е., Баймаханов Н.Б., Бекжігітова С.Б.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ ПРОЦЕССТЕР: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ
Оқу құралы
Шымкент, 2019

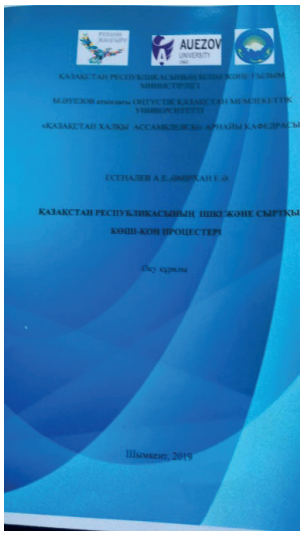
AUEZOV
UNIVERSITY
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШЫҚ ЖӘНЕ СЫРТҚЫ КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІ
Оқу құралы
Шымкент, 2019

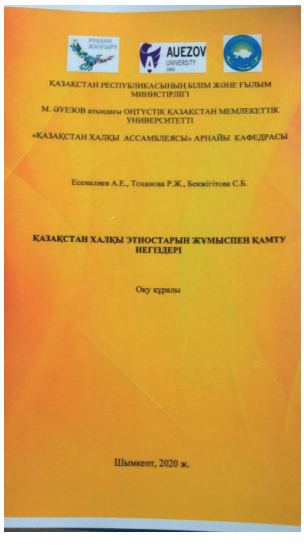
AUEZOV
UNIVERSITY
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М. ӘУЕЗОВ атындағы ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
«ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ» АРНАЙЫ КАФЕДРАСЫ
Есенгалиев А.Е., Тоханова Р.Ж., Бекжігітова С.Б.
ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ ЭТНОСТАРЫН ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ НЕГІЗДЕРІ
Оқу құралы
Шымкент, 2020 ж.

АЛҒЫ СӨЗ

Қожамжарова Дария Пернешқызы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры,
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі

Құрметті қонақтар және конференцияға қатысушылар!

Сіздерді, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетінде 2020 жылын ашқан Әбу-Насыр әл-Фарабидің 1150 жылдық мерей тойын атап өту аясында **«ШЫМКЕНТ – ӨНДІРІС МЕКЕНІ ЖӘНЕ ҚАЙЫРЫМДЫ МЕГАПОЛИС»** атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясына қош келіпсіздер!

Конференцияның мақсаты - Қазақстан және Еуразияның мәдени-тарихи мұрасындағы Әбу-Насыр әл-Фараби: рухани мұрасы және ғылымға қосқан үлесін насихаттау; XXI ғ. жаңғыру кезеңіндегі этносаралық келісім; III-ші мегаполистің қайырымды істері: әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық өмірдегі қайырымды қала жастарының қоғамның қозғаушы күшіне айналуы; рухани дамығын және ерікті жастарды дамытудың маңыздылығы жөніндегі халықаралық тәжірибелерді тұжырымдау.

Бүгінгі конференцияны М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті «Қазақстан халқы Ассамблеясы» арнайы кафедрасы ұйымдастырды.

Есімі дүние жүзіне мәлім болып, ғылыми және мәдени мұралары ғасырлар бойы ардақталып, ұрпақтан-ұрпаққа өтіп келе жатқан, мезгілдің қатыгез сынынан мүдірмей өткен, тарих перзенттерінің бірі және бірегейі – Әбу Насыр Әл-Фарабидің адамзаттың қалыптасуы, жеке тұлғаның дамуындағы тәрбиенің алатын орны мен атқаратын ролі туралы пікірлері, оқыту, білім беру мәселелері мен нағыз ұстаз жөніндегі көзқарастары қарастырылған. Фарабидің ілімі бойынша, адамның рухани бетпердесі, мінезі мен жүріс-тұрысы қоғамдық орта, тәрбие әсері, адамның еркі ауру сияқты көптеген объективтік және субъективтік себептердің әсерімен қалыптасады, өзгереді. Фарабидің пікірінше, тәрбиеге көнбейтін, жөндеуге, түзетуге болмайтын жас болмайды. Тек ретін тауып үйретуден, баулудан жалықпау керек. «Жаман қылық – ол жан ауруы. Бұл ауруды кетіру үшін тән ауруын емдеуші дәрігерге ұқсауымыз керек»,- дейді ғұлама. Фараби «Бақытқа жету жолы» атты трактатында жастарды батырлық, жомарттық, қайырымдылық, қанағаттылық, шешендік, доспейілділік, т.б. қасиеттерді қалай тәрбиелеу қажеттігі жайлы нақты баяндайды.

Тұңғыш Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында: «Ұлы дала Әл-Фара-

би мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Әз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді»,- дей отыра, тарихи сананы жаңғырту үшін, ең алдымен, ұлт қаһармандарын үлгі тұтуға, олардың өнегелі өмірі мен артына қалдырған құнды еңбектерін елге, әсіресе жас ұрпаққа кеңінен насихаттауды тапсырған болатын [1].

Толық есімі - Әбу Насыр Мұхаммад ибн Мұхаммад Тархан ибн Узлағ ибн Тархан. Негізі – түрік. Әл-Фараби Түркістан өлкесіндегі Фараб жерінде туылған.

Жастайынан асқан зерек, ғылым-өнерге мейлінше құштар болып өскен Әл-Фараби алғашқы білімін туған жері Отырарда қыпшақ тілінде алады. Ол өсе келе өз заманының аса маңызды ғылым мен мәдениет орталықтары: Бағдат, Қорасан, Дамаск, Каир, т.б. шаһарларда болды. Сол қалаларда оқыды, еңбек етті. Шығыстың осы шаһарларында ол өз дәуірінің аса көрнекті ғалымдарымен, көркем сөз зергелерімен танысады. Олардан тәлім-тәрбие алады.

Қазіргі дүниені неғұрлым дұрыс танып, білу үшін және жақсы өмірдің дұрыс жолын таңдай білу үшін және жаңа мыңжылдықта білімді, тәрбиені, адамгершілік пен ізгілікті дамыту үшін біз әр уақытта, әр дәуірде өзімізге дейінгі өткен идеялар мен қағидаларға сүйенгеніміз жөн. Оларды данышпан-ойшылдардың еңбектерінен ғана кездестіруге болады. Сондай құнды мұралардың иесі, қазақ топырағынан шыққан, жан-жақты және ғұлама ғалым – Әл-Фараби. Ол сонау ерте орта ғасырлардың өзінде адамзат ілімінің молайып, ақыл-парасаттың жетілуін, оқу-ағартудың қажеттілігін айтып, білім алудың маңызын атап көрсеткен болатын.

Елбасы мақалада: «Қазақстан тарихы да жеке жұрнақтарымен емес, тұтастай қалпында қазіргі заманауи ғылым тұрғысынан қарағанда түсінікті болуға тиіс», «..Ұлы даланың жаһандық тарихтағы орнына тың көзқараспен қарауға, сонымен бірге ұзақ уақыттан бері біздің жерімізде өмір сүріп келе жатқан көптеген этностарға ортақ Қазақстан тарихы. Бұл – түрлі этностардың көптеген көрнекті тұлғалары өз үлестерін қосқан бүкіл халқымызға ортақ тарих», «...көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдау, басқа халықтардың рөлін төмендетіп, өзіміздің ұлылығымызды көрсету емес, ең бастысы, біз нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы Ұлы даладағы өз рөлін байыппен әрі дұрыс пайымдау және Мәңгілік Елге айналу» деп нақтылады.

Елбасы Ұлы Даланың - Түркістан, Отырар, Ұлы Жібек Жолының құндылығын; Ұлы Даланың ұлы есімдері - ойшылдар, ақындар, ел билеген тұлғалар бейнесінің маңызды галереясын қалыптастыру бастамасының жұмыстарын жүйелендіру және жандандыруға ықпалын тигізді.

Осыған орай, конференция өз міндетінде Ұлы даланың ежелгі, ортағасырлық және жаңа тарихтың жаңа деректерімен танысу; Түркі өркениетінің әлеуметтік, саяси, экономикалық, мәдени дамуын зерттеуде заманауи дерек-көздерді талдау және енгізу; тарихи және қоғамдық сананы жаңғырту; гуманитарлық бағытта перспективалық ғылыми зерттеулердің проблемаларын және жаңа бағыттарын талқылау; объективті тәсіл негізінде және жаңа гуманитарлық білімдерді енгізу негізінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүйелендіру; халықаралық көпсалалы топтарды қазақстандық ғалымдармен, шетелдік мамандарды бірге зерттеуге тарту; тарихи сананың қалыптасуына - тарих, филология, педагогика, заң, мәдениет пен өнер саласында жаңа идеялардың таралуын іске асыруда ғылыми-зерттеулерді нығайту мәселелерін күн тәртібіне шығарып отыр.

Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі дегеніміз осы. Қазақстанның қазіргі қоғамына, өскелең өркендер мен жалынды жастар бойында Ұлы Дала өркениетінің маңызы мен құндылықтарына сүйене отырып, патриоттық сезімді ұялататын саяси алаңдағы рөлдері рухани құндылықтарымыздың баға жетпес байлығы екенін еш уақытта ұмытпауымыз тиіс.

КОНФЕРЕНЦИЯ ЖҰМЫСЫНА СӘТТІЛІК ТІЛЕЙМІН!

Есеналиев А.Е.
Кандидат юридических наук, доцент,
ЮКГУ им. М.Ауэзова
г.Шымкент, Республика Казахстан

Тоханова Р.Ж.
Магистр юридических наук,
ЮКГУ им. М.Ауэзова.
г.Шымкент, Республика Казахстан

ПРАВОВЫЕ ПРИНЦИПЫ ОХРАНЫ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК В РК

Андатпа: Бұл мақалада шекарааралық өзендер саласын қорғау мен ұтымды пайдалану жайында сөз болады.

Басты сөздер: РК, трансшекаралық өзендер, қорғаудың құқықтық принциптері.

Аннотация: В этой статье расматриваются основные правовые принципы охраны и использование трансграничных рек в РК.

Ключевые слова: РК, трансграничные реки, правовые принципы охраны.

Annotation: this article examines the main legal principles in the protection and use of transboundary rivers in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, transboundary rivers, legal principles of protection.

В теории права традиционно под принципами права принято понимать «основные руководящие идеи (начала), которые пронизывают право, характеризуют его содержание. Принципы – это идеи, на которых строится система права».

Принципы являются основанием права, заключены в его содержании, выступают в качестве ориентиров в формировании права, отражают сущность права и основные связи, реально существующие в правовой системе.

Чаще всего юридическая наука классифицирует принципы права на общие, межотраслевые и отраслевые.

Общие принципы права – это его основные идеи, отправные точки, которые выделяют (подчеркивают) наиболее характерные особенности и свойства права в целом применительно к формированию, функционированию, совершенствованию и развитию правовых норм, институтов и отраслей права. Межотраслевые принципы права – это такие руководящие начала, правовые идеи, присущие нескольким родственным отраслям права и выражающие их особенности. Отраслевые принципы права характеризуют наиболее существенные черты и свойства той или иной отдельно взятой отрасли права.

Для определения правовых принципов охраны и использования трансграничных природных объектов обратимся к отраслевым принципам экологического права, так как сами природные компоненты, расположенные на территории двух или нескольких государств, являются объектами экологического права.

В науке экологического права, к сожалению,

не разработана система основополагающих начал, руководствуясь которыми, государства должны определять правовой режим природных рек, которыми пользуются два или несколько государств. Вместе с тем установлено, «что право строится и функционирует на определенных принципах, выражающих его сущность и социальное назначение, отражающих главные свойства и особенности. Принципами права должны руководствоваться все участники экологических отношений - органы законодательной, исполнительной, судебной власти, предприятия, общественные формирования, граждане. Соблюдение принципов может служить мерилом правового и социального характера государства, эффективности всей деятельности по обеспечению рационального природопользования и охраны окружающей среды, защиты экологических прав и законных интересов человека и гражданина».

Принципы права действуют в течение определенно длительного периода времени и по своей природе не столь изменчивы, как нормы. Будучи категорией сущностного порядка, принципы по сравнению с нормами обладают большей стабильностью.

Однако принципы права, как указывает казахстанский ученый Косдавлетов К.К., не остаются неизменными. Как и само право, они развиваются, обогащаются новыми связями, свойствами по мере изменения содержания норм права.

Первые две категории принципов получили достаточно широкую теоретическую разработку и правовое закрепление в универсальных документах международного права - Декларации о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН 1970 г., Заключительном акте Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 1975 г., Парижской хартии для новой Европы 1990 г., Декларации Рио 92 и т.д. Международно-правовое регулирование отношений государств в любой области, указывает Тимошенко А.С., должно строго соответствовать общепризнанным принципам современного международного права. [1]

Основные принципы современного международного права, по мнению Бекяшева К.А., [2] - это основополагающие императивные, универсальные нормы международного права, отвечающие закономерностям развития международных отношений нашей эпохи, обеспечивающие главные интересы человечества, государств, других субъектов международного права и в силу этого защищаемые наиболее жесткими мерами принуждения. Сарсембаев М.А. [3] называет принципы «своеобразной Конституцией, нормами которой должны руководствоваться государства в своей повседневной деятельности и взаимоотношениях». Принципы международного права в системе международно-правовых норм занимают особое место, обладая комплексом присущих им признаков:

1. Это наиболее важные, коренные нормы международного права, являющиеся нормативной основой всей международно-правовой системы. На них базируется взаимодействие субъектов в процессе создания и реализации норм международного права. Они пронизывают содержание всех существующих норм.

2. Принципы международного права являются наиболее общими нормами. Их содержание многогранно; оно раскрывается посредством конкретизирующего нормотворчества. Закрепленные в общем виде в Уставе ООН принципы международного права детализируются рядом международно-правовых актов, прежде всего Декларацией о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН , 1970 г., Заключительным актом СБСЕ 1975 г., Парижской хартией для новой Европы 1990 г. и др.

3. Принципы являются общепризнанными нормами, обязательными для всех государств. Устав ООН провозглашает в ст. 2 комплекс принципов в качестве обязательных для государств - членов Организации, оговаривая в п. 6 этой статьи, что «Организация обеспечивает, чтобы государства, которые не являются ее членами, действовали в соответствии с этими принципами, поскольку это может оказаться необходимым для поддержания международного мира и безопасности».

4. Принципы – это императивные нормы jus cogens, обладающие высшей юридической силой. Все другие нормы должны им соответствовать. Такое качество принципов позволяет обеспечить стабильность международного правопорядка и международную законность.

5. Принципы имеют универсальную сферу действия, определяют содержание и методы сотрудничества государств, как в традиционных, так и в новых областях межгосударственных отношений.

6. Принципы международного права условлены, имеют комплексный характер. В Декларации о принципах международного права указывается, что при толковании и применении принципы являются взаимосвязанными, и каждый принцип должен рассматриваться в контексте всех других принципов .

С обострением проблемы переноса загрязнения за пределы территории одного государства на территорию другого государства (трансграничное загрязнение) важное значение приобретает соблюдение таких фундаментальных принципов как уважение государственного суверенитета, суверенное равенство государств, территориальная неприкосновенность и це-

лостность, сотрудничество, мирное разрешение международных споров, международно-правовая ответственность. Из них исходят все договоры по защите природной среды от трансграничного загрязнения территорий сопредельных государств.

Вторая группа принципов содержит положения, базирующиеся на действующем международном праве, и воспроизводят в той или иной мере общепризнанные принципы международного права, наполняя их природоохранительным содержанием. Эти принципы применимы для всех институтов международного экологического права.

Обобщающим принципом в отношении всей совокупности принципов и норм международного экологического права является защита окружающей среды на благо нынешнего и будущих поколений людей. Его суть сводится к обязанности государств в духе сотрудничества на благо настоящего и будущего поколений предпринимать все необходимые действия по сохранению и поддержанию качества окружающей среды, включая устранение отрицательных для нее последствий, а также по рациональному и научно обоснованному управлению природными объектами.

Бринчук М. М. к принципам международного права окружающей среды относит: [4]

- право каждого на здоровую плодотворную жизнь в гармонии с природой,
- приоритет экологических прав и интересов человека в процессе непрерывного социально-экономического развития,
- неотъемлемый суверенитет государства над собственными природными ресурсами,
- устойчивое, т.е. экологически обоснованное, социальное и экономическое развитие,
- обеспечение экологической безопасности и др.

Третью группу составляют специальные принципы охраны и использования трансграничных природных объектов. На наш взгляд, следует более подробно остановиться на характеристике данных принципов, лежащих в основе правового режима трансграничных рек. Особую роль в формулировании данных основополагающих начал сыграли конференции ООН в области окружающей среды 1972 и 1992 г. Принципы, изложенные в принятых на этих конференциях Стокгольмской декларации 1972 г. и Декларации Рио 1992 г., Лукашук И. И. называет принципами-идеями[5]. Такое специфическое название обусловлено тем, что само их название сформулировано не как норма права, т.е. эти документы не регулируют непосредственно поведение членов международного сообщества, но они обладают огромным авторитетом и этим побуждают государства и международные организации к активной деятельности и сотрудничеству в области охраны и использования трансграничных природных объектов.

Эти принципы являются попыткой углубить и расширить отношения государств в сфере охраны и использования трансграничных природных объектов. Они являются правовой основой при заключении договоров между государствами по поводу охраны и использования трансграничных природных объектов. В основе всех конвенций и других соглашений лежит принцип недопустимости нанесения трансграничного ущерба. Этот принцип запрещает такие действия государств в пределах своей юрисдикции или контроля, которые наносили бы ущерб иностранным национальным системам окружающей среды и районов общего пользования. Принцип недопустимости нанесения трансграничного ущерба закреплен в Стокгольмской Декларации принципов 1972 года, повторен в Принципе 2 Декларации по окружающей среде и развитию, принятой в 1992 году в Рио-де-Жанейро, и получил широкое признание, как обязательная норма международного права.

Действительно, в соответствии с данным принципом все государства должны идентифицировать и оценивать вещества, технологии, производство и категории активности, которые влияют или могут повлиять существенным образом на сопредельную территорию. Они обязаны систематически исследовать, регулировать или управлять ими в целях предотвращения нанесения трансграничного вреда или его существенного уменьшения. Содержание этого принципа в полной мере раскрыто в ст. II Всемирной хартии природы, одобренной XXXYII сессией Генеральной Ассамблеи ООН в 1982 г. Деятельность, способная оказывать вредное воздействие на трансграничные реки, должна контролироваться, и следует использовать наиболее подходящую технологию, которая может уменьшить масштабы опасности антропогенного воздействия. Деятельности, таящей в себе повышенную опасность для трансграничных природных объектов, должен предшествовать глубокий анализ, и лица, осуществляющие такую деятельность, должны доказать, что предполагаемая польза от нее значительно больше, чем ущерб, который может быть нанесен природе, а в случаях, когда возможное пагубное воздействие такой деятельности четко не установлено, она не должна осуществляться. Деятельности, способной нанести трансграничное воздействие, должна предшествовать оценка ее возможных последствий, и исследования о воздействии проектов в целях развития на природу следует проводить достаточно заблаговременно, и если принято решение о проведении такой деятельности, она должна осуществляться на плановой основе и вестись таким образом, чтобы до минимума сократить ее возможные последствия.

Содержание принципа сбалансированного решения социально-экономических задач и проблем окружающей среды в целях перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию в условиях рыночных отношений и удовлетворения потребностей нынешнего и будущих поколений людей в здоровой и благоприятной окружающей среде определяется обеспечением выполнения научно-обоснованного сочетания экономических интересов общества с экологическими, при этом последние должны играть доминирующую роль.

Резюмируя изложенное, мы пришли к следующим выводам:

Во-первых, в основе правового регулирования охраны и использования трансграничных рек лежат правовые принципы, которые можно разделить на несколько категорий: общие принципы международного права; принципы международного экологического права; специальные принципы, присущие только природным объектам, расположенным на территории двух или нескольких государств. Такая классификация правовых принципов охраны и использования трансграничных природных объектов обусловлена, прежде всего, спецификой географического расположения рек.

Во-вторых, общие принципы международного права являются основополагающими началами и носят общеобязательный характер, как для всего мирового сообщества, так и для сопредельных государств, на территории которых находятся или могут находиться трансграничные реки.

В-третьих, принципы международного экологического права воспроизводят принципы общего международного права и распространяют действие на объекты международного эколого-правового сотрудничества, включая и трансграничные реки.

В-четвертых, предлагаемые специальные принципы охраны трансграничных рек, к которым относим принцип недопустимости нанесения трансграничного ущерба, международно-правовой ответственности за причинение трансграничного ущерба, совместного межгосударственного управления трансграничными природными ресурсами, нуждаются в дополнении, расширении, а также - в разработке теоретических и практических механизмов их реализации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Тимошенко А.С. Правовой режим природных ресурсов, разделяемых двумя или более государствами // Советское государство и право. - 1977. - №6. - С. 113-118.
2. Сарсембаев М.А. Международное право. Особенная часть. Учебное пособие. - Алматы: Гылым, 1999. - 284 с.
3. Сарсембаев М.А. Международное право. Особенная часть. Учебное пособие. - Алматы: Гылым, 1999. - 284 с.
4. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды): Учебник для высших юридических учебных заведений. - М.: Юристъ, 1998.- 688 с.

ОӘК 37.022

Адырбекова Г.М.
х.ғ.к., доцент,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Сарыпбекова Н.Қ.
х.ғ.к., доцент,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Жұрқабаева Л.Ә.
х.ғ.к., доцент,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Әсілбекова А.Ә.
магистрант,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

САРАЛАП ОҚЫТУ: ТҰЛҒАНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ЖЕТІЛДІРУІ МЕН ДАМЫТУЫ

Аңдатпа: Мақалада ресей және қазақстан педагогтары мен психологтарының еңбектерін талдау негізінде жеке және саралап оқытуды дамыту мәселесі қарастырылған. Авторлар саралап оқытудың негізі ретінде екі қағиданы: оқушылардың психологиялық, физикалық ерекшеліктерін және оқу мен оқытудың реттілігін алған. Оқытудағы саралау әдісін оқушының танымдық қызығушылығын арттырып, оқуға деген тұрақты сұранысын қалыптастыратын фактор ретінде қарастырған.

Кілттік сөздер: жеке және саралап оқыту, тұлғаны дамыту, танымдық әрекетті белсендіру, білім беру мазмұнын жаңарту.

Аннотация: В статье рассматривается проблема развития индивидуально-дифференцированного подхода при обучении учащихся на основе анализа трудов казахстанских и российских педагогов и психологов. Авторы отмечают, что в основе дифференциации при обучении лежат два принципа: психо-физических особенности учащихся и способность к упорядочиваю т.е обучаемость и обученность. Дифференцированный подход при обучении вызывает познавательный интерес учащегося и должен быть задействован в процессе обучения через мотивацию как фактор формирования у учащихся устойчивой потребности в учении.

Ключевые слова: индивидуальное и дифференцированное обучение, развитие личности, активизация познавательной деятельности, обновление содержания образования.

Abstract: The article deals with the problem of developing an individually differentiated approach to teaching students based on the analysis of the works of Kazakh and Russian teachers and psychologists. The authors note that the basis of differentiation in learning is based on two principles: the psychophysical characteristics of students and the ability to organize, i.e., learning and learning. A differentiated approach to learning arouses the student's cognitive interest and should be used in the learning process through motivation as a factor in the formation of a stable need for learning in students.

Keywords: individual and differentiated learning, personal development, activation of cognitive activity, updating of the content of education.

Бүгінгі таңда Қазақстанда білім беру мазмұнын жаңарту процессі жүргізілуде. Қазіргі заманғы мектептер үшін оқушының танымдық қабілетін арттыру мәселесі маңызды мәнге ие. Осы орайда мектептердегі білім беру үрдісін тиімді ұйымдастыру ісінде дара және саралап оқыту әдісін пайдалану тиімді. Бұл өз кезегінде, әрбір оқушының өзін-өзі жетілдіруіне ықпал етіп, оның білімге деген сұранысын қабілетіне, қызығушылығы мен мүмкіндігіне сай қанағаттандыруға және тұлғалық қалыптасуы мен творчестволық, жалпымәдени әлеуетін толық ашуға жағдай жасайды.

Педагогика саласындағы саралап оқытуға арналған көптеген зерттеулер, осы әдістің мақсаттылығын және айқындығын көрсетеді, оны жүзеге асыру жолдарын ұсынады, тиімділігін тәжірибелік нақтылаулармен ұсынады.

Саралап оқыту мәселесін зерттеумен көптеген отандық және шетелдік педагогтар айналысқан, олар: Бекишев К.Б.[1], Кудайбердиев Т.К. [2], Кусаинов А.К.[3], Нурахметов Н.Н.[4], Алексеев Н.А. [5], Рабунский Е.С. [6], Бударный А.А. [7], Кирсанов А.А. [8], Унт И. [9], Конев А.Н. [10], Осмоловская И.М. [11], Милехина Т.Е. [12] және т.б. Олардың зерттеулері тұлғалық ерекшеліктерді зерттеген психологтардың: Л.С.Выготскийдің [13], З.И.Калмыкованың [14], И.С.Якиманскаяның [15] және т.б.еңбектеріне сүйенді.

Химияны оқытуда саралап оқыту айтарлықтай маңызға ие. Себебі бұл пәннің ерекшелігіне байланысты: мысалы, бір оқушылар үшін химияны игеру айтарлықтай қиыншылықтар тудырса, ал екіншілері пәнді игеруде айқын қабілеттерге ие болады. Осындай жағдайда мұғалім үшін оқушының танымдық қызығушылығы мен тұлғалық даму қарқынын ескерген маңызды. Сонымен қатар, «химия» пәні білім беру үрдісінде оқушылардың тұлғалық дамуы үшін кең дидактикалық мүмкіндіктерді қарастырағн және оқу әрекетін танымдық қалыптастыруға артықшылықтар берген. Олардың қатарына: пәннің әлеуметтік-тәжірибелік маңызын, білім алушыларды саралап оқытуды, химия бойынша білім беру мазмұны құрылымының алуандылығын, зерттеушелік және жобалаушылық сипаттағы әрекеттің әртүрлілігін, сабақты ұйымдастырудағы әдістер мен тәсілдердің негізінде жүзеге асатын оқыту мазмұнының тәжірибелілік бағдарлануын жатқызуға болады.

Саралап оқыту басты екі қағидаға негізделген: біріншісі - әрбір оқушы өзіне тән психологиялық, физикалық ерекшеліктерге ие және екіншісі - бұл ерекшеліктер өзінше бір шексіздіктерді тудырмайды, керісінше реттілікті, топтастыруды, жалпы айтқанда қандай да бір анықталған мәнді құрайды.

Саралап оқыту әдісінде оқушының мынадай сипатына, яғни зияткерлік даму деңгейіне ерекше назар аударған жөн. Бірқатар авторлар [9,14] зияткерлік даму деңгейі ретінде оқуды (білімді игеруге деген қабілеті) және оқығандықты (игерілген білімдер) қарастырады. Бұл жағдайда, ақыл-ой дамуының деңгейін көрсететін алынған білімдерді игеру қабілетінің маңызы айтылады.

Білім игеруді қарастырғанымызда Д.Н. Богоявленский мен Н.А. Менчинская ақыл-ойдың мына сипаттарын: шапшаңдық, ойлау икемділігі, нақты және дерексіз байланысты қарастырады [16]; З.И. Калмыкова – ақыл-ой тереңдігін, икемділігін, тұрақтылығын, ойлау әрекетінің саналылығын, өзінділігін және ойлау тиімділігін қарастырады. Көріп отырғанымыздай, оқыту үрдісіндегі түзетуге жататын сипаттар мен икемсіздіктер бөлініп алынған [14].

Оқушыларды саралау тәжірибесінде өте кең таралғаны қабілеті жоғары немесе қабілеті төмендігі бойынша саралау. Бұл жағдайда, оқу танымдық әрекеттің қабілеттік өлшемі ретінде оқушының алдыңғы кезеңдегі оқу үлгерімі алынады. Оқушылар сыныптарға жоғары және төменгі баллдары бойынша бөлінеді. Қабілеті төмен оқушыларды саралау пәндері бойынша үлгерімі төмен балаларды аталған пәндер кем оқылатын немесе мүлде оқылмайтын сыныптарға топтастыру бойынша жүргізіледі.

Саралап оқыту әрбір оқушыға жоғары жетістіктерге жетуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс олардың түрлі қабілеттерін мен қызығушылығын дамытудың кепілі деп айта аламыз. Саралап оқыту әдісі мұғалімнің оқу процесі кезінде әрбір оқушыға жеке қатынас жасау арқылы, жалпы сыныптың белсенділігіне қол жеткізуіне мүмкіндік беретін икемді әрі әрекетті болуы керек. Саралап оқыту оқушыларға материалдың бірыңғай бағдарламасын түрлі деңгейде игеретін оқу қызметін ұсынады. Оқу кезеңі оқушылардың ақыл-ойының дамуына, творчестволық әрекет тәжірибесін игеруге, пәнді оқуға, өзіндігін қалыптастыруға әсер етеді. Оқу кезеңі қызық әрі қуанышты болып, ішкі ынталандыруды қалыптастыруда үлкен мүмкіндіктерге жол ашады. Саралап оқыту жағдайында білім мен шеберліктерді меңгеру үрдісі де тұлғаның қалыптасуына септігін тигізеді.

Г.И.Щукинаның анықтауы бойынша: «Танымдық қызығушылықтың мәні деп, оқушының танымдық аймаққа барынша терең әрі мұқият еніп, үнемі өзінің қызығушылығын оятумен айналысуға ұмтылуын айтамыз». Танымдық қызығушылық оқыту құралы түрінде ынталандыру сипаты ретінде көрініс табуы мүмкін және одан жоғары сипатта қарастырар болсақ, тұлғаның өзіндік ерекшелігі ретінде де көрніс табады [18]. Бұдан білетініміз, оқушының танымдық қызығушылығы оқу процесі кезінде белсенді жұмыс істеуге ынталануын арттырушы болуы да мүмкін. Біз оқушыны тәрбиелеудің орнына, оны тәрбиелейтін жағдайлар тудыра алсақ, оқытпай, оқитын жағдайлар жасай білсек оқу-тәрбие үрдісі оңтайлы ұйымдастырылады. Осындай жағдайларды ұйымдастыру тиісті ынталандыруды дамыту мәселесіне байланысты. Оқушылардың бойында оқуға деген тұрақты сұранысты қалыптастыру (оқуға ынталандыру) – ұзақ мерзімді үрдіс. Ынта - адамның бойында әрекетті оятатын уәж. Танымдық ынталандыруды мынадай тәсілдер көмегімен тудырамын:

1. өмірмен, ғылым мен техниканың жетістіктерімен байланыс;
2. игерілген білімнің жеткіліксіздігін көрсету;
3. проблемалық жағдай тудыру;
4. көркем және ғылыми-көпшілік әдебиеттерді пайдалану;
5. салыстыруларды пайдалану;
6. айтулы мысалдар мен тәжірибелерді тарту;
7. тарихқа саяхат.

Еліміздегі мектептердің жаңарған білім беру мазмұнына көшуіне және оқу үрдісінде сыни бағалауды ендіруіне байланысты даралық қағида-

ларының негіздері кеңінен пайдаланылады:

- әрбір баланың жақсылығын байқап, оның мүмкіндіктеріне сенетін ұстанымда болу;
- баланың бойында үздік болуға ұмтылысын, белсенділігін тудыратын, барлық жағымды қасиеттерді қолдау;
- оқушыларды салыстырудан бас тарту;
- жеке тәжірибені байыта отырып, балаларды түрлі белсенді әрекеттерге тарту;
- әрбір оқушының бойында өзінің күшіне сенім артуды, мүмкіндіктер мен жетістікке жету қуанышын сезінуді тудыру.

Осылайша, біз отандық және шетелдік тәжірибелердің негізінде заманауи білім беру жүйесінің сан қырлары есебінен жүзеге асатын сыртқы саралау кең зерттелді деген шешімге келдік. Ал, бұл жағдайда білім беруді ізгілендіруге және білім беру қызметінің сапасын арттыруға сеп болатын ішкі саралау әдісі,біздің ойымызша, жеткіліксіз зерттелген. Дамыта оқыту жүйесіндегі саралау әдісі келесі жағдайларды тудырады:

- оқушыларды топтасқан білімдер жүйесінің қалыптасуына тартуға;
- жаңа білімдерді игеру әрекеті арқылы білімдер жүйесінің қалыптасуына;
- оқушылардың сауаттылығы мен танымдық өзінділігінің өсуіне;
- оқушылардың творчестволық белсенділігінің артуына.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бекишев К.Б. Работа с одаренными школьниками в Республике Казахстан// Педагогика.-2008.-№2.-С.83-89.
2. Кудайбердиев Т.К. Модель системы работы с одаренными детьми //Дарын. 2006. - № 2. - С.94-97.
3. Кусаинов А.К. Сравнительная педагогика / Уч. для студентов вузов пед. спец.- Алматы. Просвещение Казахстан.- 2008.- 252 с.
4. Нурахметов Н.Н., Заграничная Н.А. Конкретизация уровней учебных достижений учащихся на основе государственных образовательных стандартов: О развитии школьного образования в Казахстане. //Физика в казахстанских школах,- 2006 - № 1- С.31-34.с.
5. Алексеев Н.А. Психолого-педагогические проблемы развивающего дифференцированного обучения: Монография. –Челябинск, 1995.
6. Рабунский Е.С. Индивидуальный подход в процессе обучения школьников. (На основе анализа их самостоятельной учебной деятельности) –М., 1975.
7. Бударный А.А. Индивидуальный подход в обучении // Советская педагогика. -1965, №
8. Кирсанов А.А. О понятиях индивидуализации и дифференциации обучения // Индивидуальный стиль умственной деятельности школьников. Мин. просвещ. РСФСР. КГПИ. /Уч. зап., вып. 169. –Казань, 1976
9. Унт Н.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. -М., 1990
10. Конев А.Н. Индивидуально-типологические особенности школьников как основа дифференцированного обучения. –М., 1968.
11. Осмоловская И.М. Организация дифференцированного обучения в современной общеобразовательной школе. –М., 1998.
12. Милехина Т.Е. Развитие познавательного интереса младших подростков в процессе обучения с помощью индивидуальных творческих заданий. Автореф. дисс. канд. пед. наук. –М.,1996.
13. Выготский Л.С. Педагогическая психология. –М., 1996.
14. Калмыкова З.И. Психологические принципы развивающего обучения. -М., 1979.
15. Якиманская И.С., Абрамова С.Г, Шиянова Е.Б., Юдашина Ю.И. Психолого-педагогические проблемы дифференцированного обучения // Советская педагогика. -1991. № 4.
16. Богоявленский, Д. Н., Менчинская Н.А. Психология усвоения знаний в школе / Д. Н. Богоявлеский, Н. А. Менчинаская - М.:АПН РСФСР, 1989. - 347 с.
17. Онищук В.А. Урок в современной школе. - М.: Просвещение. 1986. - 510 с
18. Щукина, Г. И. Проблема познавательного интереса в педагогике/ Г. И. Щукина – М.:Педагогика, 1971. - 351 с.

ӘОЖ 94(3):(516)

Urakov D.J.
Candidate of historical sciences, docent
National University of Uzbekistan

Otarbayeva G.K.
Candidate of historical sciences, docent
M.Auezov South-Kazakhstan Sate University

THE ROLE OF EAST TURKESTAN IN TRADE RELATIONS WITH CHINA AT THE END OF XIX-BEGINNING OF XX CENTURY

Аңдатпа: XIX ғасырдың аяғында Орта Азия аймақтарының Қытаймен сауда-экономикалық байланысы патшалық Ресей мен Түркістан генерал-губернаторы үшін маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Түркістан губернаторлығының ел басқарудағы рөлінде тек протономиялық емес мәселелер қарастырылды: Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығымен, сонымен бірге елдің әскерімен сауда қатынастарын кеңейту мәселесі кезек күттірмейтін мәселе болып саналды. Мақалада Шығыс Түркістанның Қытаймен сауда қатынастарындағы рөлі архивтік құжаттармен және басқа да мерзімді әдебиеттермен қамтылған.

Түйін сөздер: Орта Азия, Қытай, сауда-экономикалық байланыстар, Түркістан.

Аннотация: К концу XIX века торгово-экономические связи регионов Средней Азии с Китаем не утратили значения для царской России и Туркестанского генерал-губернаторства. В роли Туркестанского наместничества в управлении страной рассматривались не только проторегиональные вопросы: вопрос расширения торговых связей с Бухарским эмиратом и Хивинским ханством, но и с армией страны, рассматривалсась как насущная задача. В данной статье роль Восточного Туркестана в торговых отношениях с Китаем освещается архивными документами и другой периодической литературой.

Ключевые слова: Средняя Азия, Китай, торгово-экономические связи, Туркестан.

Abstract: by the end of the XIX century, trade and economic relations between the regions of Central Asia and China had not lost their significance for tsarist Russia and the Turkestan General government. The role of the Turkestan Viceroyalty in the administration of the country was considered not only proto-regional issues: the issue of expanding trade relations with the Emirate of Bukhara and the khanate of Khiva, but also with the country's army, was considered an urgent task. In this article, the role of East Turkestan in trade relations with China is covered by archival documents and other periodical literature.

Keywords: Central Asia, China, trade and economic relations, Turkestan**.**

The mutual economic relations between the Turkic countries and the Chinese state have a long history. The Great Silk Road occupies a significant place in these relations. Although, since the XVI century, this way of communication has lost its significance for European countries, it is worth remembering that trade relations between Russia, Central Asia and China have continued One-on-one.

By the middle of the nineteenth century, trade and economic relations between the two largest empires were carried out mainly on the basis of the 1851 year "Gulja declare". On the basis of this agreement to the city of Gulja A.A.Tatarinov, Chuguchakka I.I. Zakharov was sent as a consul[1] . Also the merchants of the Guild 1, 2, 3 of Russia are those who have the right to trade in the cities of Ghulja and Chuguchak, respectively. Tashkent and other Asian merchants were determined to conduct their activities in these regions since 1850. Of course, the lawyers of this country also had to have special tickets (permits) from the Russian government. At that time, the Russian government also offers to open a Russian trading house in Qashgar. In particular, he participated in the Ghulja agreement E.Kovalevsky tried to persuade the Chinese side in this regard. However, in 1857 year, the uprising in Qashgarda rose, defeating the garrison here, and Valikhan Ta'ra, a descendant of East Turkestan's Masters, takes over power. Now the Russian state for the purpose of establishing relations with them sends Ch.Valikhanov as a merchant to Qashgar, adding him to the commercial caravan from Semipalatinsk. At the time when the commercial caravan arrived in Kashgar on 2 October 1858 year, the uprising was suppressed by the Chinese and its Chiefs fled to the Kokand Khanate[2].

After the establishment of the Turkistan general-governor's office, it can be seen that the possibility of economic relations with the Tsyn state has increased in this region. The road was opened to

[1] Valikhonov Ch. Essay about Dzungaria.T.3.Alma ata. 1985.P.327.

[2] UzRAJK. fund 715, list 32, case 34, pages 65.

Russian merchants so that they could trade with China on both sides of the Turkistan territory. In particular, the regions of the seven-year-old Region, which are part of the governor's office, are directly connected with the Ili Valley (Gulja-D.He on the other hand, if the border with Russia created an opportunity for Russian traders to enter the inner regions of China, the confluence of the Fergana Valley with the East Turkestan region on the second hand would also give the right to trade through this network[1]. General who understands this well-Governor K.P.Background Kaufman was one of the initiators of establishing trade relations with Yakubbek, which was founded at that time. True, although the Russian ruling circles did not officially recognize the state of Ettishahar as an independent state, but the establishment of trade relations and the conclusion of contracts in this regard were considered relevant for the administration of Turkestan. In particular, the background Kaufman is the head of the Asian Department P.In a letter to stremoukhov wrote "quot;... it is necessary to find a favorable moment and establish relations with the ruler of the Ettishahar State Yakubbek on the issue of trade. I also prepared a draft of the terms of the contract on mutual trade of Russian and Gypsy citizens in this regard, " he said. Indeed, in order to raise the economic potential of the cities of Semipalatinsk, Sergiopol, kopal and Vernia, which are considered border districts, trade with East Turkestan has become important. Etisuv military governor g this idea. Captain Reyntal, who went with the order of Kolpakovsky, also confirmed that Ettahar was interested in conducting trade relations with Russia. In his place, Yakubbek, looking at the establishment of trade relations as the beginning of diplomatic relations, placed the first traders who came to Qashgar in the most salty caravanserais in the city, bought himself Russian coins at expensive prices. Of course, since the East Turkestan region is of strategic importance, it was not surprising that the British also drew attention here. They were also interested in revitalizing trade in the area. Because, having firmly established itself in India, England was also in the movement to capture the markets of Central Asia through Qashgar. In this respect, the fates of the Russians here did not satisfy them. In 1868 year through India comes the first English mission to Kashgar. However, they agreed to establish only mutually beneficial trade relations with Yakubbek, which is not the case. Because no contract was signed in the middle. After the Ili Valley was invaded by the Turkistan governor's office, Yakubbek began to put serious pressure on Russian merchants coming to Qashgar. In some cases, it has also taken measures not to sell them at a low price or to allow commercial caravans to enter the territory as a whole[2].

Having understood this well, the Turkestan administration offers to sign a friendship and trade agreement with the state of Yakubbek in order to revive trade relations with Qashgar in 1872. General-contract podpolkovnik A. on behalf of the governorV.Kaulbars signed on May 15. This transaction consists of 5 articles, in which it is envisaged to create favorable conditions for Russian traders in Kashgar, as well as to agree on the fact that the same privileges will be given to the traders of the seven cities in turn, provided that the amount of duties to be levied is established .In particular, Russian traders were able to open trading houses here. Ensuring their safety takes the responsibility of the seven cities. It should be noted that the trade relations conducted between the two did not continue at once. The robbery of the property of the Russian merchant Somov, who went to Kashgar in 1873 year, causes a sharpening of the relationship in the middle.

In 1876, the Kokand Khanate was liquidated and the establishment of Fergana region in the structure of the governor's office contributed to the growth of trade relations with Qashgar. Of course, it is clear that the Russian ruling circles tried to influence this region, as well as to squeeze out the British tavars here. In particular, the Fergana military governor, Skobelev, said in a report sent to the Governor general-gubernator that" the trade between Kokand and Qashgar accounted for 30-40 thousand tilla coins per year". From cocaine-silk, dye and chalk products are taken, from spoons - carpet, cannabis and tea products are presented. The military governor said that "for the development of trade with East Turkestan, we must conquer all the mountainous regions." In the same year, he went to Qashgar as head of the Russian ambassadors A.N.Y.Kuropatkin gives detailed information about the trade relations between the two countries, which were conducted in 1876 year. The author touched upon in detail on the tavars, which went to Kashgar through Osh wahzdi and were sent from Issyk-Kul wahzdi to three-Turfon. In particular, in the same year, a total of 53 356rubles were sold to Kashgar. Bunda is a total of 16 different goods, among which a large amount of adras (30 480r), cotton, tobacco, iron, sugar and dried fruits were exported. In the same year, a total of 6 different types of products are exported to three-peat peat, although commercial Caravans are not sent from the Seven-region to Qashgar. They were mainly textile goods, the total amount of which amounted to 5067rubl[3]. In its place, it is desirable to pay attention to commercial goods imported into Turkey in 1876 year. It should be noted that the type and total amount of goods entering the country through Osh from Kashgar was higher than the sales goods shipped. In particular, 28 different types of products are rated at jami117 918rubl. The most imported commodity is high-grade silk, the cost of which was 25 964 rubles. Next to it were sold sheep skins, tea

[1] Isieyev D.A. Uyghur state-Yettishehr. 1961..P.38.
[2] UzRAJK. fund 715, list 1, case 69, pages 100.
[3] Statistical information in Fergana region for 1910 year. New Margilan. 1912.-P.141.

and other items. By the way, silk was valued according to its quality, that is, its varieties of high, medium and low grades. A large part of the imported tokens will come in October, November and December. This can be explained as the result of the negotiations with Yakubbek this year, as well as the completion of the Kokand Khanate and the establishment of the Ferghana region, the contribution of Ferghana traders to the sphere of trade and commerce of the country. Although there were no caravans sent to Qashgar by Issyk-Kul wezdi, in the same year 13 different products of 40 513rubles were imported from the territory of Yakubbek, and these goods were sold in the city of Verniy and in the Ghulja and Issyk-Kul wezds. Unfortunately, after East Turkestan was again subordinated to the Tsarist empire in 1877 year, a certain disagreement arose between the two in the field of trade. Mange, who demanded that the gulja be returned, does not pay attention to the trade relations that are going on in the spoon. Since the demarcation of the border was not conducted on the second hand, the Kirghiz of Ulugchat, who first looked at the Kokand Khanate, and then was given the disposal of Yakubbek, wished any commercial caravans going to East Turkestan without recognizing any agreements, the Chinese in this area will be left without an answer.

In the 80-ies of the XIX century, the Turkic country plays an important role in trade and economic relations between Russia and China. It is important to note that there are great silk road networks as an important guarantor of the growth of economic relations. This way of communication, which previously served as a way of rapprochement of peoples, also served to develop relations in this period. The road to qashgarh began with the borders of Osh uezdi. It should be said that there were basically several network paths here. In particular, the total length of the road from the borders of the Ferghana region through Terek-Dawon was 194 verst, while the road through Toldyk-Dawon was 237 Verst [1].

In the Ferghana region, customs posts were also found, where there were posts of Isfara and Karakozik in Margilan Oasis, and in Osh, where there were also posts of florists. In particular, the post of Gulchi provided information about the value of the goods sent and brought to Qashgar. He also served as a link between the city of Osh of the Fergana Valley and the commercial relations of East Turkestan with the Turkestan governorship of Genoa. At this time, the population of the city of Osh is 15 thousand people, this city has been providing telegraph communications with the remaining cities of the Turkistan region. There was another way from the city of Osh to the Sohf Fort. N, who worked as the consul general in qashgar.In his report prepared by Petrovsky, he touched on the trade relations between East Turkestan and Turkestan in detail. According to him, in 1882 year, goods in the amount of 800.343 rubles were imported to East Turkestan, while goods in the amount of 560.219 rubles were imported. This indicator has been growing year after year. If in 1883 year it was imported in the amount of 1.018.067 rubles, then the goods in the amount of 803.183 rubles were shipped as exports. And in 1884 year, when goods in the amount of 1.360.023 rubles were included, different products worth 838.781 rubles were sent to the spoon.

These figures mainly reflect the trading relations conducted through two trade routes : Osh-Qashgar, Naryn-Qashgar. We do not have accurate information about the volume of trade relations that have been conducted from seven to whitewash and three-turf.

The OSH-Qashgar road was the only and important trade network linking the Turkestan geneeral-governorship with Qashgar. The total volume of trade conducted through this trade route in 1882 year amounted to 1.120.399 rubles, the volume of products included in the territory from it was 623.820 rubles, while the goods received were equal to 496.579 rubles. This amount in 1883 year amounted to 662.646 rubles and 745.869 rubles at a suitable rate. The total volume in 1884 year was 1.612.064 rubles, the included product was 847.624 rubles, and the goods released were 764.440 rubles.

If we compare the OSH-Qashgar trade network with the Norin-Qashgar trade route, we can see the following discrepancy between them. In it, of course, was the first network leader. Because, through this way, trade relations were formed from ancient times.

It should be noted that the trade routes were not always safe. There are factors that pose a risk to the trade relations carried out by caravan routes, one of which was the robbery of caravans by nomadic Kyrgyz tribes. The main reason for this was that these nomadic tribes were originally part of the Kokand Khanate, and after the border the tribes remained part of China.

In the composition of the products imported from Eastern Turkistan, the main role was played by the land population by hand ishlangan cotton wool, silk, leather, carpet, even cannabis alcohols in small quantities. The market of the following types of hand-woven fabrics is enthusiastic.

1) burlap fabric-is guided by several names depending on the weaving of Qashgar in different villages and cities:

a) Tukuzak fabric (made in the village of Tukuzak) - valued at 18 kopecks.

b) wipe fabric (from the village of wipe) - is valued at 30, 22, 15 kopecks according to length and width.

c) honeycomb fabric - consists of 5 species and is valued at 60, 50, 40, 30, 26 kopecks in a way corresponding to the width.

d) flourishing fabric (from the village of flourishing) - sold for 40, 30, 26, 20, 17 cents, depending on the length and width.

[1]Petrowskiy N. Report about Kashgaria. Saint-Petersbourg.1886.-p.34.

e) eyebrow fabric - is of two types and is valued at 20-30 kopecks according to length and width[1].

The term "from andijan" was used with a common name in relation to Muslim traders who went from Turkistan and conducted trade relations in Qashgarda. In the composition of these "andijans" there were merchants of Kokand, Namangan, Margilan, Osh, Tashkent.

According to the statistics of Fergana region, the trade turnover at the end of the XIX century was significantly revitalized. In 1889 year, a total of 265.566 rubles of commercial goods will be sent from Fergana region to Kashgar. In turn, the goods from the Spoon are brought in -230.313 rubles . Among the goods imported by China, silk fibers, various carpets, Chinese porcelain, wool products, gowns and other types of goods were the main ones. From Fergana to Kashgar it is allowed to carry manufacture goods, cast iron, steel and copper products, sugar, footwear, knives and other types of commercial goods . There was also a list of goods that were banned for importation into the territory of China in accordance with mutual agreements. Initially, it was forbidden to carry livestock in 1878 year, flour products in 1880 year, if it was not allowed to carry gold and silver, gunpowder and arrow-throwing weapons , narcotic substances, Russian credit tickets, alcohol .

According to the agreement between the two countries in 1881, it is allowed to open trade consular offices in 7 cities of the Chinese state. However, it should be noted that in the early days, representatives of the Tsarist administration thought of various obstacles, excuses for trading Russian citizens in East Turkestan. In particular, referring to the information of the head of the Fergana military governor Kokand Wesley, general-governor informs the following: "... A total of 52 traders ' property will be confiscated by Order of the governor of Qashgar under the pretext of the absence of permission from the cocaine traders." In connection with the outbreak of such events, the Consul General of Qashgar N.Petrovsky carried out a number of measures to protect the rights of traders from Turkestan. The archival documents testify that the consul general also asks the Bukhara merchants who trade in East Turkestan in the year 1884 to be taken under the protection of the Russian state. Of course, this opinion is also supported by the governor of Turkistan Gen. The Fergana military governor is also in his report ."... The Chinese are thinking of various excuses to the traders who go from our area. For example, trade certificates must also be in Turkish, Chinese, manjur languages. Because we do not have such an opportunity, we ask you to give instructions," the report says . Of course, there is a revival of economic relations, which were carried out at the end of the XIX century due to the interest of both countries in bilateral trade relations[2].

According to the Petersburg agreement concluded with China on February 12, 1881, the Ferghana region was able to conduct trade relations with Qashgar through the Ergashtom punk. It was a little difficult to carry out trade-offs through this pass. At the time of the establishment of Fergana region in 1876 year, the calculation of mutual trade (zakot administration) was carried out, and from 1887 year began to be controlled by the newly established customs service. Since 1889, the representatives of this service are located on the border in Ergashtom. A lot of interesting information is given in the annals (ejegodnik Fergansky region), published by the regional statistics office on trade data from 1888 year to 1900 year. In particular, in 1888 year, a total of 36541 Poods of products were imported from Kashgar, the total value of which was 559473 rubles, in 1900 this figure reached 139400 Poods, the total value of which reached 2.610.511 rubles .

Imported goods include Chinese and Indian tea, wool, leather, fur, Chinese porcelain, vegetable dyes, cast sandushlar, silk, cotton, paper and fabrics[3].

Since 1894 year, with the introduction of Indian tea into Turkey through Botumi, the volume of imports made through Qashgar has decreased relatively. The main consumer of imported tokens were the markets of the cities of Kokand and Margilan. Some products were sold, in particular, leather, wool, silk and cotton were also imported to European parts of Russia. In turn, Qashgar was also carried out several types of products from the Fergana Valley. According to statistics of Fergana region, a total of 65 types of goods were sent to Qashgar. In particular, in 1888, 27 583 pud products were transported, in 1900 37 374 pud products were transported.

As a result of the measures taken, the turnover increased from year to year. Analysis of data from the Fergana region Statistics Center proves the above idea again. In particular, in 1898 year to spoon 1.256.047 r. if the goods of the value were shipped, then in 1899 year this figure amounted to 1.361.562 rubles.

In turn, by China in 1898 year 782.138 r. if the goods are imported into the Fergana Valley, then in 1899 year the goods for spoons cost 770.250 rubles. It is worth noting that in these years 42 different products are sold, while 47 different types of different trading tokens are bought.

It is worth noting that at the beginning of the XX century, Russian-Chinese trade relations developed at the same time. In 1909 year through caravan routes to the territory of Qashgar through the pass of Ergashtom - 84.431 pud, - the cost - in 1910 year this figure reaches 123.743 pud - cost 3.054.971 rubles, if the product is sold equal to 2.002.538 rubles. In this regard, from the spoon in 1909 year, the cost of 103.724 Poods is brought to 1.039.793 rubles, in 1910 year - 174.903 Poods - goods with a total value of 2.425.696 rubles. It seems that the turno-

[1] Statistical information in Fergana region for 1910 year. New Margilan. 1912.-P.37.

[2] UzRAJK. fund 1, list 32, case 366, pages 7.

[3] Annual Ferganaregion.T.1.NewMargilan.1902.P.43-44.

ver with Qashgar grew by 45% compared to the year 1909. As an important factor in the growth of mutual economic relations, it is possible to show that the definition of 5% Asia in trade with the Ferghana Valley in the customs system is not used. Thanks to this convenience, the Russian government's tokens squeezed out British products from the Chinese markets. The Kokand birja committee, established in 1912, also carries out a number of works in the field of trade. In particular, if we rely on the data of the Committee on cocaine birja, the British goods are brought in 1913 year less than in 1915 year 265.874 rupees, or in the same year 176.456 rupees were issued in comparison with 1913 year to the borders of India through the Ladok road from East Turkistan[1].

The beginning of the first World War has a negative impact on the trade relations carried out with Qashgar. The fact that the price of the products of the Manufactory will increase, as well as the breakage of Chinese domestic firms, as well as the absence of a single monetary unit in Qashgar, will also lead to a fall in mutual trade. Nevertheless, through the post of Ergashtom in 1914 year, a product of 3.555.069 rubles will be brought to the Turkestan territory. In turn, by this way, goods worth 2.716.544 rubles were sent to Eastern Turkistan.

Russian citizens also operated on the spoon itself. Their number in 1914 year was 39 people, the annual turnover was 3000 r.from 400.000 rubles. In the city of Yorkent, Russian citizens engaged in trade accounted for the majority (54 people-D.He) Even though some turkistans living in the suburbs of Yorkent are small, the oil and oil factories are working. Various societies and companies have also been operating in East Turkestan. In particular, the" Russian transport and Insurance Society " in 1915 brought different types of cargo in the amount of 67.870 Poods to Kashgar, in the same year 74.645 Poods were transported to Fergana. Also, the Qashgar Department of" Russo-Asya " bank played an important role in the development of trade relations. The total turnover of this bank in one 1914 year amounted to 32.355.411 rubles.

Trade and economic relations with China also did not affect the economy of the peoples of Turkestan. Archive documents testify that at the end of the XIX century, measures were also taken to bring tea seeds from China and multiply them in Tashkent.

In general, at the end of the XIX - beginning of the XX century, the Turkic region played an important role in the trade relations between the Russian-Chinese countries.The consuls appointed by the Russian government to the territory of China contributed a lot to the development of these relations. N as the first consul to the spoon.F.Petrovsky was appointed, he served in this post until 1903 year.His services on the interests and interests of the Russian government have made it possible for him to occupy a significant position in northwest China.Even in solving some problems, members of the British scientific intelligence expedition did not go to their consoles, but to N.Information about their appeal to Petrovsky was preserved. In the following years, Qashgarda S.Kolokolov, Bobrovnikov, D.Metshernikov, V.Uspensky worked in this position.In urumchi, the Russian trading office was opened only in 1896 year[2].

By the beginning of the twentieth century, trade between the two countries will again increase. Because, not only the Ferghana region of general-governorship was in contact with East Turkestan, but also the inhabitants of the seven regions were actively involved in economic relations. Especially since 1902 year in the trade, which led to the Seventies, there was an increase in the type and quantity of goods. Flour products, wine and tobacco were sent to the Chuguchak and Ghulja districts. As for the spoon, honey, leather, metal products and kosibilik Tavar are sent. Bug'doy and flour as the most produced product-total value 30.000 r.ni established. On the second place stood honey Expos. From China, in turn, silk, cotton, dry fruits and livestock were brought. Especially the transport of living animals takes a wide hue. In particular, horses - 10933 units, large-horned animals-11596 units and sheep -229097 units have been driven. In general, in this year, a total of 4.789.003 r of goods were delivered to the Chinese side with 5.014.338 r of goods. When analyzing the trade reports of the region in 1906 year, a total of 3.866.770 r in the same year through the customs offices of Bakhtin, Jarkent, and Przhevalsky. items are out. And by China 5.188.774 r.It's 94k. goods in the amount sent. In this case, compared to the year 1905, exports increased by 850.798 rubles, while imports increased by 55.816 rubles. With the beginning of the first World War, there will be a decline in trade relations. In particular, 1914 year through the post of Naryn 52000 r. 22000 r from the Przhevalsky post. the product was brought to the spoon. And this suggests that it was several tens of times less than in previous years[3].

In general, the territory of Turkistan has always played an important role in trade relations between Russia and China. In particular, as a result of the development of commodity exchanges and trade in the country, economic relations with China, more precisely East Turkestan, grew. But the increase in industrial production has also had a positive impact on this process.

[1]Annual Fergana region..T.1.New Margilan.1902.P.48-49.

[2] Annual Fergana region..T.1.New Margilan.1902.P.53

[3]Committee of merchant of Kokand. 1915 y. Kokand.1916.P.46.

ӘОЖ 17 (574)

Рысбеков Т.З.
т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА құрметті академигі,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал, Қазақстан

Шынтемірова Б.Ғ.
т.ғ.д., профессор,
Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Орал, Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЭТИКА ЖӘНЕ ЭСТЕТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Ғұлама ғалым әл-Фараби өзінің энциклопедиялық білімінің арқасында саяси, философиялық, әлеуметтік, этикалық, эстетикалық мәселелермен қатар, жаратылыстану мен математика саласындағы көптеген ауқымды ғылыми мәселелердің түйінін шешкен адам. Оның бүкіл философиялық ізденістері мен пайымдары адамды барынша кемелдендіру, дамыту мақсатына бағытталған. Ғылыми тұжырымдарында ақыл-ой мен білімнің биік мәнін дәріптейді. Оның эстетикасында негізгі мәселе – адамның дене және рухани сұлулығы.

Кілтті сөздер: философия, этика, эстетика, сұлулық, бақыт, адамгершілік, әдет, білім, мейірбандық, рухани мұра.

Аннотация: Ученый Аль-Фараби наряду с политическими, философскими, социальными, этическими, эстетическими проблемами освещал научные проблемы в области естествознания и математики. Все философские труды и представления Аль-Фараби направлены на совершенствование человека, также в своих научных трудах он раскрывает высочайшее значение интеллекта и знаний. Основной концепцией Аль-Фараби является эстетика: физическая и духовная красота человека.

Ключевые слова: философия, этика, эстетика, красота, счастье, человечность, привычка, знания, доброжелательность, духовное наследие.

Abstract: The greatest scientist Al-Farabi solved a lot of scientific problems along with political, philosophical, social, ethical, and aesthetic problems in the field of Natural science and Mathematics. The philosophical works and ideas of Al-Farabi are aimed at the human perfection. In scientific concepts the highest value of intelligence is revealed. The main problem in aesthetics is the physical and spiritual beauty of a person.

Keywords: philosophy, ethics, aesthetics, beauty, happiness, humanity, habit, knowledge, goodwill, spiritual heritage.

Аристотельден кейінгі "екінші ұстаз" аталған Әбу Нәсір Мұхаммад бин Мұхаммад бин Тархан бин Узлах әл-Фараби ат Турки 670 жылы Арыс өзенінің Сырға құяр тұсындағы Отырар (Фараб) қаласында әскербасының отбасында дүниеге келген. Білімін алғашында Отырар медресесінде, одан кейін Шаш, Самарқанд, Бұхарада жалғастыра отырып, жолай Иранның Мешһед, Нишапур, Рем (Тегеран), Исфахан қалаларына келіп, одан әрі қарай Бағдадқа аттанады. Бұл қала араб тілді мәдениеттің, жаратылыстану және қоғамдық-фәлсафалық ғылымның және атағы әлемге жайылған белгілі ғалымдардың мекені болатын. Әл-Фараби осы қалада медицина ғылымы мен логиканы Йуханна бин Хайланнан, жаратылыстану мен грек тілін Әбу Башр Маттадан, астрономияны Әбу Бәкір бин Сираждан үйренді. Арасында бірер жыл білімін толықтыру үшін Ирактың оңтүстігіндегі Харран шаһарына бірер жыл барғаны болмаса ол өмірінің 20 жылдай мерзімін осы Бағдадта өткізді. Әл-Фараби Бағдадқа келген кезде 50 жаста еді. Жиһанкездікті жақсы көретін Әл-Фараби Бағдадтан кейін Шам мен Мысырға да сапар шегеді. Бірақ дереккөздерде оның бұл қалаларда қанша уақыт болғаны тиянақты айтылмаған.

Әл-Фараби өзінің энциклопедиялық білімінің арқасында саяси, философиялық, әлеуметтік, этикалық, эстетикалық мәселелермен қатар, жаратылыстану мен математика, логика, физика мен метафизика, құқық және дән саласындағы көптеген ауқымды ғылыми мәселелердің түйінін шешкен ғұлама ғалым. Әл-Фарабидің энциклопедиялық мұрасы ортағасыр дәуіріндегі ғылыми ізденіс пен ақыл ұмтылысының жалпы қалпын бойына сіңірген деп айта аламыз.

Әл-Фараби өмір сүріп, ғұлама ғалым екендігін айтқанда ортағасырлық Шығыстың қайта өркендеу дәуірі мәдени дамуының негізгі себептерін атап кеткен жөн. Олар:

1. Сол дәуірде мәдени өмірдің біртұтас бөлігі мен сауаттылықтың міндетті белгісіне айналған зайырлы білімге ұмтылыс;

2. Өткен мәдениет жетістіктерін кеңінен қол-

дану, әсіресе, үнді, грек және т.б. Бұл құбылысты ескіге оралу емес, керісінше, ұмыт қалған мәдени құндылықтарды қайта жаңғырту мен оларды болашақ үшін пайдалану;

3. Табиғатқа үңілу, оның байлықтарын зерттеу, құпияларын ашу және оны пайдалануға талпыну. Жаратылыстану дамуы осының жемісті нәтижесі;

4. Жаратылыстану дамуымен тығыз байланысты рационализм, ақылға сүйену, оны ақиқат өлшеміне айналдыру, ғалымдық пен білімділік ұғымына кірген логиканың дамуы. Ертедегі көптеген логикалық шығармалардың аудармасы осы заманда орындалды;

5. Догматикаға немқұрайлық, оған ақылды қарсы қою, ортодоксалды діннен біршама ауытқушылық, еркін ойлаудың дамуы;

6. Адамның танымдық және адамгершілік қасиеттерінің мақтауынан туындайтын гуманизм, адамға табиғат жаратылысының ең жоғарғы болмысы ретінде қарау;

7. Жазба және ауыз әдебиет сөзіне махаббат, көркем әдебиет шығарма жазушыларына ғана емес, зиялы қауымға да тән болған филологияға деген қызығушылық. Риторика көркем сөз бен өлең шығару өнері білімді адамның көрінісі. Ғылыми трактаттарды өлең пішінінде жазу дегеніміз кәдуілгі жағдай саналған. Тіпті жаратылыстану зерттеушілеріде филология, поэтика және риторика мәселелерімен жиі айналысқан. Бируни мен Ибн Сина да бұл мәселелерге қатысты трактаттар жазған;

8. Әмбебаптылық, энциклопедиялық пен бірнеше білімді білу – қаралып жатқан дәуірдің ерекшелігіне жатады. Көптеген ғалымдардың бір мезетте бірнеше сала бойынша жемісті жұмыс жасаулары осының көрінісі. Джахиз – атақты ақын әрі ойшыл, философия, медицина, тарих, поэтика, геометрия және және т.б. ғылымдардан трактаттар жазды. Әр-Рази – химик, дәрігер, фармаколог әрі философ болған. Ибн-Сина – дәрігер, математик, астроном, философ, психолог, ботаник және минералтанушы. Табиғатты әр қырынан зерттеуге мүмкіндік берген де осы әмбебаптылық [1, б.608-609].

Әл-Фараби өмір сүрген дәуірде "эстетика" деген түсінік болмағанымен ғұлама ғалымның еңбектерінде көркемдік таным, әсемдік туралы, көркем шығармашылықтың жалпы заңдары және адамның болмысқа эстетикалық қатынасы туралы философиялық көзқарастары болды. Оның бұл көзқарастары философиялық, этикалық және эстетикалық мәселелердің бірлігін қамтып көрсететін үйлесімді жүйесі болды [2, б.34-35, 221].

Адам мақсатының үш түрі болады: жағымды, пайдалы және тамаша түрдері. Пайдалы мақсат не ұнамды, не тамаша болып келеді. Қалаларда бар, өнерлерде пайдалы мақсат бар. Ал жүрістұрысты сипаттайтын өнерлер және сауда жүргізуге қабілеттілікті көрсететін өнердің көздеген мақсаты тамаша, өйткені адам осылардың жәрдемімен білім алады және шынайы ақиқатқа жетеді. Ақиқатты білу және шынайы білім – бұл сөзсіз тамаша нәрсе. Барлық өнер атаулының мақсаты не тамаша, не пайдалы мақсат.

Демек, осы екі түрге бөлінеді: біреуінің мақсаты - тамаша көркемдікке ие болу, екіншісінің мақсаты – пайдаға ие болу.

Тек тамаша көркемдікке жетуді мақсат ететін өнер философия деп немесе абсолюттік мағынада айтқанда, даналық деп аталады. Даналық дегеніміз – қалған басқа заттардың болмысын айқындап беретін шалғай себептерді және себептері бар заттардың таяу себептерін білу.

Олай болса, ғұлама ғалымның эстетикалық көзқарастары жетелеген негізгі ой-пікірлердің қысқаша желісінде (тезистер) немесе кездейсоқ пікірлерінде орын алмайды, олвр философияның ішінде маңызды негізге ие болады. Ғалымның этнкалық және эстетикалық мәселелері жөніндегі көзқарастары оның "Китабат – танбих-'ала сабил ас-са" ("Бақыт жолын сілтеу"), "Фусул ал-мадани" ("Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері"), "Китаб тахсил асса ада" ("Бақытқа жету туралы"), "Музыка жөніндегі үлкен трактат", "Поэзия өнері жөнінде", "Риторика", "Поэзия өнерінің канондары жөніндегі трактат" және т.б. еңбектерінде орын алады.

Бұл жерде Әл-Фарабидің қоғам, этика, эстетика жөніндегі пікірлері мен философиялық концепцияларының қалыптасуына себеп болған жағдайларды айтпай кетпеуге болмайды:

1. Фарабидің философиялық әлеуметтік этикалық эстетикалық ой-пікіріне көне грек заманының ұлы ойнылдары ықпал етті. Ғұлама ғалым олардың ой-пікірлерін сын елегінен өткізе білді.

2. Фарабидің философиялық, әлеуметтік-утопиялық идеясының, адам бойындағы ең жоғарғы моральдік қадір-қасиет туралы, көркемдік, сұлулық туралы пікірлерінің қалыптасуына оның туған жері Қазақстан мен Орта Азияның бай ауыз әдебиеті, төл-тума мәдениеті, халықтарының азаттық жолындағы күресі, бостандық сүйгіш ой-пиғылы ықпал етті.

3. Оның философиялық, әлеуметтік-этикалық, эстетикалық көзқарастарына Таяу Шығыс пен Орта-Шығыс халықтарының ілідеріндегі прогресшіл сарындар мен гуманистік идеялар да әсер етті.

4. Оның тұжырымдары мен әлеуметтік этикалық, эстетикалық көзқарастары сол кезеңнің дәстүріне, үлгі-өнегесіне үйлес келді, сондықтан да ғалымның ғылыми мұралары ортағасырлық заманның жемісі болып табылады.

5. Ең бастысы, Отырардан шыққан ғұлама ғалымның қоғам, этика, эстетика мәселелеріне арналған ғылыми еңбектерін де Пифагорға тән цифрлік мистиканың да, Платонның "Заңдарындағы" діни мифологиялық наным-сенімдердің де әсері мүлде жоқ. Ол Платонның барлық азаматтарға ортақ мінсіз мемлекет құру, оның міндетті түрде діни болуы қажет деген идеясына қарсы шықты [3. Б.7-8].

Әл-Фараби эстетикасында негізгі мәселе – адамның дене және рухани сұлулығы. Оның пікірінше, көркемдік өмір шындығының өзіне тән қасиет. Көркемдік адамның денесі мен рухани жан дүниесінің адамгершілік қасиетінің сұлулығын көрсететін белгі деп санайды. Жақсылықты, рахатты о дүниеден ғана күту керек деп реалды өмірден аулақтауды насихаттайтын діни мис-

тиктерге қарама-қарсы түрде ол адам бақытты, молшылықты, тыныштықты іздесе, шын мәнісіндегі көркемдікті сезіне, түсіне білгісі келсе, соның барлығын ол жасампаз еңбектен табады, қайырымды, мейірбан жандардың жәрдеміне сүйену арқылы соған жетеді деп санады. Сондықтан да ол адамдарды іске, қимылға, белсенділікке, қиыншылықты, өмір жолындағы әлеуметтік кедергілерді жеңуге шақырды [3, Б.14].

Ғалым адам сұлулығын адамгершілік пен эстетикалық сапалармен тығыз байланыста қарастырады. Оның айтуынша адам пайда болғаннан кейін оның бойында ең алдымен күш пайда болатынын айтады. Бұл арада күш деп отырғанымыз адам бойында пайда болатын қабілеттерді айтып отырмыз. Ойлау күшінің пайда болуымен ол интеллекцияның пайымдағыш обьектілерін аңғарады, сұлулықты сүйкімсіздіктен айырады, сөйтіп өнер мен ғылымға ие болады.

Ғалымның пайымдауынша адамзат баласы жаратылысынан мейірімділік ниеттерге жаралған. Адамның адамгершілік және эстетикалық сапалары, ел алдымен, оның тіршілік әрекеттері (физиология) мен сезімдер дүниесімен (психика) өзара байланысты. Адам табиғи қабілетіне байланысты асқан сұлу, бейбастақ әрекеттерді де іске асыра алады. Бұл арада ақыл-ой басты рөл атқарады. Әл-Фараби "Адам ақыл-парасаттың арқасында адам" атындығын ескерте отырып, "Ақыл-парасат күші – адамның ойлауына, пайымдауына, ғылым мен өнерді үғынуына және жақсы қылық пен жаман қылықты айыруына көмектесетін күш. Бұл күш практикалық және теориялық болып екіге бөлінеді. Практикалық күш кәсіптік және ойлаушылық болып бөлінеді. Теориялық күш – адамның дүниеде бар және қасиеті жағынан біздің жасауымызға немесе бір қалыптан екінші қалыпқа өзгертуімізге келмейтін заттарды танып білуіне көмектесетін күш"-дейді [2, б.194].

Жан біткеннің бәрі ең биік кәмелетке жету үшін жаралған, ол бұған өзіне тән болмас сатысына сәйкес жете алады. Бұдан жылпы адамға тиетін үлес ең жоғары бақыт деп аталады. Адамзат қоғамында ие болып отырған дәрежесіне сәйкес қайсыбір адам тиетін үлес осы текке лайықты ең жоғары мақсат болады. Осы мақсат үшін өмір сүруші индивид – әділетті индивид, ал осы мақсатты көздейтін жеке-дара өнер – жекедара әділетті және ізгі өнер [1, б.452].

Әл-Фарабидің этикасының ең жоғары категориясы – бақыт, өйткені басқа бірдеңе үшін емес, тек өзі үшін қажет болатын игілік осы бақыттың бойына шоғырланған. Ол "Ал бақыт дегеніміз – абсолюттік игілік. Бақытқа жету үшін және бақытқа ие болу үшін қажет нәсенің бәрі де сонымен бірге игілік болып табылады, бірақ өзі үшін емес, мұның өзі бақытқа жету үшін қажет болғандықтан. Дегенмен, қандай бір шамада болсын бақытқа кедергі жасайтын нәрселер абсолюттік зұлымдық болып табылады. Қайырымдылық бақытқа жету үшін керек. Ол табиғи түрде де, ниет түрінде де бола алады. Зұлымдық бақытқа жетуге кедергі болады".

Ал егер адамның мақсаты бақытқа – ең жоғарғы кәмелетке жету болса, онда мүмкін тұлғалар меңгеруге қабілетті нәрселердің бәрін алуы үшін адамның осы бақытқа қалай жете алатынын көрсету керек. Бұл әрекетшіл ақыл-парасат алғашқы білім болып табылатын алғашқы ақылмен пайымдалатын мәндерді берген кезде мүмкін болады [2, б.122, 125-126].

Әл-Фараби адамның шынайы бақытқа жетіп толысуы, парасаттануы үшін пайда берерлік (рационал) барша ғылымды игеруге ерекше мән береді. Оның "бақыттың мәні - парасаттылықта" екендігі туралы қағидасы осыны білдіреді. Әл-Фарабидің мұны айтып қана қоймай, сол кездегі бүкіл ғылымдарды меңгерудің жоспарын, бағдарламасын, оқулықтарын жасап шыққан ұстаз, ғұлама екені белгілі болып отыр.

Жастарды тәрбиелеу жүйесінде әл-Фараби бірінші орынға адамгершілік, моральдық тәрбиені қояды. Кең мағынада алып қарағанда, олар бұл тәрбиенің ауқымына имандылық, еңбек, эстетика, дене, т.б. тәрбие түрлерін енгізіп, тұтас қарағаң сияқты. Әл-Фарабидің ілімі бойынша, мінез-құлықтың жақсысы да, жаманы да туа бітпейді, жүре бітеді. Оларға әсер етуші шешуші факторлар, себепші әрекеттер ортаның әсерәне, сіңген әдетке, дағдыға тіреледі. Ол былай дейді: "Біз мінез-құлық сапаларының абзалы да, оңбағаны да жүре келе пайда болады дейміз. Адамда қалыптасқан мінез-құлық болмаса, қарама-қарсы мінез-құлыққа өз еркімен көшіп кетуі мүмкін.

Адамның белгілі бір мінез-құлыққа ие болуына немесе жақын жұғысудың арқасында бір мінез-құлықтан басқа бір мінез-құлыққа ауысуына себепші болатын нәрсе – әдет, ал әдет деп мен белгілі бір әрекеттің жиі-жиі және ұзақ уақыт қамтылуын айтамын. Мінез-құлықтың қалыптасу жолдары сияқты..." [4, б.12].

Отырарлық ғұлама ғалымның эстетикалық басты мақсаты – жарық дүниедегі өмірде адамзаттың тиетін жетілдіру, тамаша өмір салтына жету, сұлулықты және ең жоғарғы шаттықты иемдену. Түпкі мақсат – көркемдікке жету.

Әлемдік үйлесімділік ілімін қарастырғанда ғалым бүкіл Әлем, тұрмыстың барлық сатылары тұтастықты, үйлесімділік пен өзін-өзі қамтамасыз етуді құрай отырып тығыз өзара байланыста болады деген қорытынды жасайды. "Бірінші тұлғаның болмысы әбден кемеліне келген, сондықтан оның сұлулығы да басқа сұлулық атаулыдан асып түседі. Әрбір сұлулық иесінің бойында Одан дарыған көрік пен әсемдік жайы да солай: оның бәрі Оның парқы мен субстанциясында.

...Рақат, қуаныш пен ләззат асқан сұлу, ең әсем ең көрікті нәрсені барынша тиянақты және кемелді нәрсе түрінде аңғару ғана пайда болып, толық дәрежесіне жетеді. Мәселен, Бірінші Тұлға асқан сұлу, әсем де көрікті, ал оның парқы бар деген түсінік – ең тиянақты түсінік, сондықтан мұның (парқының) өз субстанциясы бар дейтін білім – ең абзал білім.

Оның ең таңдаулы, ең сұлу және ең әсем нәрсені білу мен пайымдауының ұқсастығы өзінің мәні жағынан біздің ең сұлу және әсем нәрсені біліп, пайымдауымызбен бірдей, сондай-ақ Оның қуанышының, рақат пен ләззатының ұқсастығы біздің өз рақатымызбен, қуанышымызбен, ләззатымызбен бірдей" [3, б.88-89].

Ғалымның бұл пікірлерінен шығатын қорытынды: біріншіден, Әл-Фараби діни көзқарастарға ашық қарсы шықпағанмен ғылымды, білімді, философияны діннен жоғары қояды; екіншіден, бұл жағдай сол кездегі ортағасырлық діни идеологияның әсері; үшіншіден, жетілудің жоғары сатысы – Алла деп санады; төртіншіден, әсемдік пен үйлесімділік әлемге тән, сатылы орналасады және әлемдік үйлесімділіктің тұрмыстық мақсатқа лайықтылығы тұрмыстың себептік байланыстарымен анықталады; бесіншіден, әрбір саты өзінің мәніне қарай жетілуге, сұлулыққа және үйлесімділікке ұмтылады.

Әл-Фараби мұрасының ішінде этика (гректің "этос"-дәстүр, үй, ошақ, мекен өрісі, әдет-ғұрып) жөніндегі ілімдері ерекше орын алады. Этика жөнінде ең алғаш әл-Фарабидің ұстазы Аристотель пікір айтты. Этика философияның моральдік феноменін (ерекше, ерен қабілет) зерттейтін бөлімі. Бұл ғылымның атқаратын мынандай қызметтерін атаған жөн:

- адам қызметінің жүйесіндегі өнегеліктің шекарасын анықтау;
- өнегеліктің теориялық негіздемесі «қалыптасуы, мәні, әлеуметтік рөлі);
- өнегеліктің сыни құндылығының бағасы.

Әл-Фараби этиканы ең алдымен жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым деп қарады. Оның этика жөніндегі көзқарастарында жақсылық, мейірбандық категориясы негізгі орын алады. Жақсылық материяның өзінде бітіп қайнап жатса, жамандық болмыс жоқ жерден пайда болады дейді. Ол адам баласын жан иесінің биік шоқтығы ретінде құрметтеу, қастерлеу керектігін атай отырып, терең ойларындағы гуманизмін көрсетеді. Ғалым, жамандықты жақсылық жеңгенде ғана адам өзінің ізгі мұрат-мақсатына жетеді дейді [2, б.132]. Әл-Фарабидің бұл салада жасаған қортындыларының басты түйіні – білім, мейірбандық, сұлулық үшеуінің бірлігінде.

Этикалық категориялардың ішінде жақсылық, еркіндік, әділеттілік, ар, абырой, ұят, өмірдің мәні, бақыт, махаббат сияқты адамгершілік феномендері ерекше орын алады. Олардың адамгершілік жүйесіндегі орнының ерекшелігі соншалықты, олар жоғары адамгершілік құндылықтарына жатқызылады. Өйткені оларды дұрыс түсінуімізден біздің адамгершілігіміз, яғни біздің көзқарастарымыз, бағамыз, қылықтарымыз байланыста болады. Олай болса, этиканы негізгі міндеті адам баласының қатынасын ең жоғарғы жетілген формада зерттеу болып табылады.

«Адамның өмір сүру мақсаты ең жоғарғы бақытқа жету болатын болса, ол адам бақыт дегеннің не екенін білуі қажет және оны өзінің мақсаты етіп қойып, соған ұмтылуы қажет. Сонан кейін ол бақытқа жету үшін не істеуге тиіс екенін біліп соған әрекет жасауы керек.

Әртүрлі индивидтердің түрліше қасиеттерінің айтылғанынан мынандай айқын қорытынды шығады: білуі тиіс болған нәрселер мен бақытты кез келген адам біле бермейді. Бұл нәрсе кез келген адамға бітетін қасиет емес" [5, б.306]-дейді ғұлама ғалым.

Қорыта келе айтқанда, Әл-Фараби Отырар топырағында дүниеге келіп, орта ғасырларда адамзат баласының білімінің молайып, ақыл-парасатының жетілуіне, ғылымның алуан салаларының дамуына орасан үлес қосқан ғұлама ғалым. Оның өмір сүрген заманында материалистік философия ашық қалыптаса қоймағандықтан ғалымның философиялық көзқарастарына сол заманның әсері болды. Оның философиялық жүйесі сол кезеңдегі философияның барлық мәселелерін қамтиды; яғни болмыс жөніндегі ілім, материя және оның дамуы туралы мәселе, адамның тану әрекеті, логика мәселелері, ақыл және оның адамның қоғамдық іс-әрекеттеріндегі алатын орны, этика, эстетика, өнер мәселелері, натурфилософия және ғылымдар методологиясы т.б. [6, б.18]. Ол ақыл, парасат, қайырымдылық, бақыт, білім мәселелерін жоғары бағалайды. Рухани мұра қалдыру абзал да қадірлі, ғылымға кесірін тигізбейтін харекет дейді. Өйткені ол осы мұралары арқылы өлгеннен кейін де өзгелерге игілікті іс болып жалғасады.

Әл-Фараби дүниеге көзқарасын этика және эстетика мәселелеріне де ерекше мән беріп, оларды нақтылай түседі. Халық – мемлекеттің жүрегі саналғанымен адамдар арасындағы теңсіздік, артық-кемшілік байқалатынын айта отырып, оны жоюдың бірден-бір жолы ағартушылық, адамгершілік тәрбиесін күшейту деп қорытады.

Әл-Фараби сол заманның өзінде зорлықсыз, қанаусыз әділ қоғам болуы мүмкін деген батыл қияли болжам жасайды. Ондай ізгі мемлекеттің тууы ең алдымен мемлекет басшысына, оның ақыл-парасатына, ғұламалығына, талантына, тәрбиесіне тікелей байланысты деп қортындылайды.

Әл-Фарабидің философиялық трактаттарының қағидалары бүгінгі таңда да өзінің маңыздылығын жойған жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттар/ Құрастырғандар Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиев, Ж.Сандыбаев. Алматы: Арыс, 2009. 656 бет.
2. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы: Ғылым, 1975. 418 бет.
3. Кереку-Баян кітапханасы "Рухнама" / Әл-Фараби. 1 кітап. Павлодар; ҒӨФ "ЭКО", 2003, 216 бет.
4. Көбесов А. Әл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда. Зерттеу еңбек. Алматы: Қазақ университеті, 2006, 58 бет.
5. Қазақ халқының философиялық мұрасы. Әл-Фараби философиясы. Жиырма томдық. 2 том. Астана: Аударма, 2005. 478 бет.
6. Көбесов А. Әл-Фарабидің ашылмаған әлемі. Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат. 2002. 176 бет.

ӘОЖ 582.573.16 (574.42)

Исаев Е.Б.
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Аңламасова Г.А
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

ЖУА (ALLIUM L.) ТУЫС ТҮРЛЕРІН СИСТЕМАТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕУДЕ ТАБИҒИ БЕЛГІЛЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа: Таксондарды жүйелеуде табиғи белгілердің маңызы өте үлкен. Көптеген авторлар жуа түрлерін диагностикалауда вегетативтік және генеративтік белгілерін қолдана отырып, таксондарды жүйелеуді ұсынады. Вегетативтік мүшелеріне жеке-жеке тоқталып қарастыратын болсақ жуада тамырсабақтың болуы немесе болмауы өсімдіктерді туыс тармақтарына немесе басқада топтарға жүйелеуде маңызды таксономиялық белгі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар жуаны жүйелеуде жуашықтың құрылысының,жуашықтың сыртқы қабығының құрылысының белгілері, гүлсидамында жапырақ қынабының орналасуы, жапырақ тақтасының пішіні, гүлшоғының жабын жапырағы жуа түрлерін жүйелеуде жабын жапырағының пішіні, мөлшері таксондық талдауларда негізгі белгілер. Қазіргі кезеңде жуалар туысын жүйелеуде гендік деңгейдегі заманауи зерттеу әдістерін қолдануда.

Кілттік сөздер: Allium, туыс, систематика, таксон, вегетативтік, генеративтік, талдау.

Резюме: Большое значение при систематизации таксонов имеют естественные знаки. Многие авторы рекомендуют систематизировать таксоны с использованием вегетативных и генеративных признаков диагностики лука. Отдельно говоря о вегетативных органах, наличие или отсутствие полости корня рассматривается как важнейший таксономический признак систематизации растений на родственные ветви или другие группы. При систематизации луковицы также характерны признаки строения луковицы,строения наружной коры луковицы, расположение листового влагалища в цветниках, форма листовой доски, форма листового листа, форма листового листа, размеры листового листа покрытия при систематизации видов луковиц. На современном этапе при систематизации родства луковиц используются современные методы исследования на генном уровне.

Ключевые слова: Allium, род, систематизация, таксон, вегетативный, генеративный, анализ.

Abstract: The article presents the results of a retrospective analysis of the literature devoted to the study of taxonomy and systematization species of the genus Allium. It is shown that the using of morphological characters in the systematization of taxons is important. As initial taxonomic characters used visually evident signs, such as the structure and morphology of flowers, inflorescences, leaves and root system. Consistently, the authors extend the range of the diagnostic features, including detailed structural traits of vegetative and generative organs. The characteristics of the vegetative symptoms include the nature of the root system: presence or absence of rhizomes, as well as the structure of a bulb and the structure of the shell arrangement and leaf lamina. Generative signs include the morphology and anatomy of the flower, the flower stalk and foetus.

Keywords: Allium, genus, systematization, taxon, vegetative, generative, analysis.

Таксондарды жүйелеуде табиғи белгілердің маңызы өте үлкен. Көптеген авторлар жуа түрлерін диагностикалауда вегетативтік және генеративтік белгілерін қолдана отырып, таксондарды жүйелеуді ұсынады. Вегетативтік және генеративтік мүшелеріне жеке-жеке тоқталып қарастыратын болсақ:

Тамырсабақ. Жуада тамырсабақтың болуы немесе болмауы өсімдіктерді туыс тармақтарына немесе басқада топтарға жүйелеуде маңызды таксономиялық белгі. Тамырсабағы бар түрлер 2 туыс тармағына: *Rhizirideum* (Koch) Wendelbo және *Caulorhizideum* (Traub) Kamelin бөлінеді. *Rhizirideum* туыс тармағында тамырсабақтың орналасу бағыты анықталған *Petroprason* секциясында (*A. obliquum* L., *A. hymenorhizum* Ledeb., *A. platyspatnum* Schrenk, т.б.) тамырсабақ қысқа тік, *Rhizirideum* секциясында (*A. senescens* L., *A. dauricum, A. nutans* L., т.б.) топтамасына көлбеу (*A. ramosum* L., *A. bidentatum* Fisch. ex Prokh.), ал Reticulato - bulbosa секция (*A. strictum* Schrad., *A. amphibolum* Ledeb., т.б.) түрлерінде тамырсабақ жоғары бағытта орналасқан.

Жуашық. Жуаны жүйелеуде жуашықтың құрылысының, маңызын В.К. Василевская (1939), З.Н. Филимонова (1959) зерттеген. З.Н. Филимонова жуашықтың құрылысына қарай 3 топқа бөледі: тамырсабақ; жуашық-тамырсабақ; жуашық [1,2].

Тамырсабақты жуада қынапты жапырақшада қоректі зат болмағандықтан жуашық болмай-

ды. (*A. monadelphum* Turcz. ex Kunth., *A. bellulum* Prokh., *A.bidentatum* Fisch. ex Prokh., т.б.). Жуашық - тамырсабақты түрлерде жуашығы бар, бірнеше қынапты жапырақшаларда қоректік заттар болады (*A. altaicum* Pall., *A. senescens* L., *A. nutans* L., т.б.). Жуашықты түрлерде, тамырсабағы жоқ, жуашық жақсы дамыған. Қоректік затты жапырақшасы бірею, екеу кейде бірнеше (*A. tulipifolium* Ledeb., *A. caeruleum* Pall., т.б.). Әртүрлі таксондар рангсында жуашықтың құрылысы-негізгі таксондық белгі ретінде Rhizirideum топтамасында (қазіргі кезде) тамырсабақты түрлер (*A. senescens* L., т.б.) кездеседі және құрамының гетерогенді екендігін байқатады. Басқада белгілерімен қатар, тығыз астық тұқымдастық түптенуі тәрізді түптенген түрлер - *Caespitosoprason* Friesen және *Rhizirideum* түрлері қарастырылған. Сонымен қатар, Т.В. Егорова (1977) *Annuloprason* тобының жуашығы байқалмайтын түрін енгізді [3,4].

Жуаны жүйелеуде жуашықтың сыртқы қабығының құрылысының белгілерінің де маңызы зор екендігін Г.Донның жуашықтың сыртқы қабығының белгілері *Rhizirideum* туыс тармағын зерттеген жұмысынан көруге болады. Р.В. Камелин (1973) *Reticulato-bulbosa* тобындағы жуалар жуашығының торлы-талшықты қабығын анықтап, *Rhizirideum* s. str. (*A. senescens* L., *A. nutans* L., *A. anisopodium* Ledeb.) тобының жуалар түрлерінің жуашығында сыртқы қабаты жұқа қабыршақ тәрізді, кейбіреулерінің жуашығының сыртқы қабығының түсі сиякөк түсті екендігін көрсетеді [5]. Бұл белгі (түсі) тұрақсыз болғандықтан, таксономикалық белгі ретінде маңызы аз. Ал бұл белгілер кейбір түрлерде (*A. rubens* Schrad. ex Willd., *A. stelleranum* Willd.) тұрақты. Oreiprason тобының жуа түрлерінің жуашығының сыртқы қабығы қатайған тері тәрізді, кейде сынған, кейде талшықты - ажыраған күйде (*A. globosum* Bieb. ex Redoute, *A. subtilissimum* Ledeb., *A. condensatum* Turcz.) болатындығын ажыратуға болады.

Гүлсидамында жапырақ қынабының орналасуы, әр топтағы түрлерде бұл белгінің таксономиялық маңызы әртүрлі. Бұл белгі *Allium* және *Melanocrommyum* туыс тармақтарын бөлетін белгі. *Melanocrommyum* түрлерінің жапырақ қынабы жерасты, ал *Allium* L. туыс түрлерінің жапырақ қынабы жер үстінде, сабақты орай қатар орналасқан. *Rhizirideum* туыс тармағында бұл белгі өзгеріп тұратындықтан, жақын түрлерді ажырату үшін маңызы бар. Мысалы, *A. malyschevii* N. Friesen түрінде (*Reticulato - bulbosa* Kamelin тобы секциясы) гүлсидамының негізінде жапырақ қынабы орналасқан, ал оған жақын *A. amphibolum* Ledeb., түрінде жапырақ қынабы сабақтың 1/3-1/2 ұзындығына дейін орап орналасқан.

Жапырақ тақтасының пішіні *Allium* туысының топтарға бөлінуінде жапырақ тақтасы басты роль атқарады. Жапырақ тақтасының пішініне қарай жуаларды 3 топқа бөледі. 1-топ жалпақ жапырақтылар (эллипс, қандауыр, таспа, таспа - қандауыр, тартаспа белдік), 2-топ үрілген жапырақ тәрізді немесе сыбызғы (цилиндр тәрізді), 3-топ жалпақ және цилиндр пішінділердің аралығындағы (жартылай цилиндр (сыбызғы), науа, астауша тәрізді, белдік тәрізді) болып бөлінеді. *Rhizirideum* туыс тармағындағы түрлердің жапырақ тақтасының пішіндерінің барлық жапырақтары түрлері кіреді. *Melanocrommyum* (*A. tulipifolium* Ledeb.) түрлеріне тек жалпақ пішінді жапырақ (эллипс, қандауыр, таспалы - қандауыр) тән. Сонымен қатар, жақын түрлерді жапырақ тақтасының сипаттамасы арқылы ажыратуға болады. Жапырақ тақтасының белгілері бұдыр, жүйкеленуі, тікенегі, тісшелерінің ерекшеліктеріне байланысты. Жапырақ тақтасының бұдырлығы - таксономикалық белгі ретінде *A. karelinii* Poljak., *A. schoenoprasum* L., түрлері осы белгілермен ерекшеленеді. Көптеген түрлерде бұл белгілер өзгеріп тұрады. *A. delicatulum* Siev. ex Schult. et Schult. fil. тувалық түрдің беті бұдыр болып келсе, ал Қазақстан Алтайлық бұл түрде тегіс болып келеді, бірақ кейде бұл түрлердің жапырақ тақтасы да бұдырлы. Сондықтан бұл белгінің таксономикалық мәні басым еместігін көрсетеді.

Гүлшоғының жабын жапырағы жуа түрлерін жүйелеуде жабын жапырағының пішіні, мөлшері және оның тұмсығының шамалы тұрақты болуына байланысты таксондық талдауларда негізгі белгілерге жатпайды. Бірақ жабын жапырақ әлі ашылмаған кезде бұл белгінің маңызы екендігін көрсетеді [6]. Жуаның жабын жапырағының тұмсығы болмауы (*A. schoenoprasum* L.) мүмкін немесе қысқа, (*A. tenuissimum* L., *A. hymenorhizum* Ledeb.) тұмсығы бар және негізімен бірдей (A. *subtilissimum* Ledeb.), кейде тұмсығы негізінен бірнеше есе ұзын болады (*A. globosum* Bieb. ex Redoute). Сонымен қатар, гүл шатыр ашылғанда, жабын жапырақ бірнеше бөліктерге бөлінеді, оның таксономиялық белгі ретінде маңызы зор. Жуаны гүл шатырының пішінін, оның мөлшері, гүл санына қарай да ажыратады, бұл белгі де өзгеріп тұрады. Жуаның гүл шатыры шар (*A. globosum* Bieb. ex Redoute, *A. leucocephalum* Turcz. ex Ledeb.), жартышар (A. *tenuissimum* L., *A. prostratum* Trev.); жұмыр, гүлсағағы қысқа (*A. malyschevii* N. Friesen, *A. condensatum* Turcz.), шоқ, гүл сағағы біркелкі, жоғары көтерілген (*A. ramosum* L., *A. ledebourianum* Schult. et Schult. fil.); шоқ, гүл сағағы біркелкі емес (*A. anisopodium* Ledeb.). жоғарыда көрсетілгеней жуа түрлерінің өзіндік ерекшеліктерін байқауға болады. Кейде жуалар гүлдегенде гүл сағағы иілген немесе салбыраған тәрізді болады (*A. vodopjanovae* Friesen), немесе (*A. caeruleum* Pall., var. *bulbiferum*). Кейде шатырдағы гүлдер санының өзі таксономикалық белгі болуы мүмкін. Үш түрлі жуаның гүл шоғындағы орташа гүлдер саны есептеген А.К. Манн (*A. anisopodium* Ledeb., *A. tenuissimum* L., *A. vodopjanovae* Friesen), бір түрден 150 шатыр есептеген. Шатырдағы есептелген гүлдердің орта

саны тұрақты санды көрсететіндігі.

Гүл. Жуаның гүлдері әр түрлі рангты таксондармен және көптеген маңызды белгілермен, таксономикалық белгілерінің біркелкі болуымен сипатталады.

Бұларға: пішіні, мөлшері, күлте, тостағанша мүшелері, түсі, аталық пішіні, жіпшелері, түйіннің пішіні, мойының мөлшері, аналық ауызының пішіні, бал шырындық жатады.

Гүлсерігі. Жуаның гүлсерігі түссіз, ұсақ эллипс, қандауыр жапырақшадан, гүлсағағының негізінде орналасқан. Олардың саны түрлерде біркелкі емес, жақын түрлерде гүл серігінің болуы, болмауы, саны, көлемі-маңызды таксономиялық белгі. Я.И. Проханов (1929) бұл белгіні *Phyllodolon* және *Cepa* тобының түрлерін ажыратуға қолданған (*A. delicatulum* Siev. ex Schult. et Schult. fil., және *Calloscordum nerinifolium* (Herb.) Baker) түрлерінің гүлсеріктері ірі, өте көп болатындығы. Гүлсерігі жапырақшаларының пішіні, мөлшері, таксондардың рангысында, гүлсерігі жапырақшасының пішіні негізгі таксономикалық белгі. Олар: таспа, сопақ, домалақ, кең эллипс, жұмыртқа тәрізді, кері жұмыртқа тәрізді қандауыр, қайықша тәрізді болып келеді. Бұл белгілер тұрақты болып келеді. Жуалардың көп түрінде сыртқы шеңбердегі гүл серігі жапырақшаларының ұзындығы ішкі шеңбердегі гүл серігі жапырақшасынан қысқа болып келеді (*A. senescens* L., *A.bidentatum* Fisch. ex Prokh.). Гүлсерігі жапырақшасының мөлшері де көп түрлерде маңызды белгі болып саналады. *Melanocrommyum* туыс тармағы басқа туыс тармақтардан, айырмашылығы гүлсерік жапырағы солғанда қатайып, иіріліп қалатын белгісімен ажырайды. Т.А. Егорова (1977) *A. anisopodium* Ledeb., түрін *A. tenuissimum* L., түрінен гүлсерігі жапырақтарының кеңейген сына тәрізді белгісімен ажыратқан. Гүлсеріктің түсі жуа түрлерінің гүлсерік жапырақтарының түсіде таксондық қасиетке ие. Олардың түсінің спектрі кең қарастырылған: ақ (*A. leucocephalum* Turcz. ex Ledeb.), көгілдір (*A. caeruleum* Pall.), сары (*A. flavidum* Ledeb., *A. stelleranum* Willd.), көкшіл (*A. splendens* Willd. ex Schult. et Schult. fil.), қызғылт (*A. lineare* L.), қызыл (*A. rubens* Schrad. ex Willd.), күңгірт (*A. monadelphum* Turcz. ex Kunth) т.б [7] болып келеді.

Түрлердің туыстығын анықтайтын белгінің бірі - түсі екендігін ғалым еңбектерінде айтылған (Попов, 1963; Еленевский, 1978). Жақын түрлерді диагностикалауда маңызы зор. Түрлерді секцияларға *Oreiprason* (*A. petraeum* Kar. et Kir., *A.globosum* Bieb. ex Redoute, *A. talassicum* Regel, және т.б.) бөлгенде бұл белгінің атқаратын ролі жоғары. Сыртқы орта жағдайына байланысты көп түрлерде түсі өзгеріп отырады, *A. schoenoprasum* L. түрінің гүлсерігі жапырағының түсі (жазықта), ашық қызыл ал биік тауда ашық күңгірт болып келеді [8,9].

Аталықтың пішіні мен жіпшесінің мөлшері. Бұл белгі жуаларды диагностикалауда Г. Дон кезеңінен қолданылған, қазірде түрлердің рангысын аталық жіпшелері белгісінің қажеттілігі сипатталды. Түр тармағын анықтауда кейде бұл белгі аз қолданылғанымен, туыс тармағын секцияларға жіктегенде маңызы үлкен Г. Дон бұл белгі бойынша (аталық жіпшесінің құрылысы) бір топқа жуашықты, тамыр-сабақты-жуашық түрлер енгізілген.

Т.В. Егорова (1977) «Растения Центральной Азии» жинағында Annuloprason–жаңа секциясындағы аталықтар жіпшесінің бірігіп тәжі құрады бұл да негізгі белгі болып табылатындығы көрсетеді. Бұл секцияға Сібірлік түр *A. monadelphum* Turcz. ex Kunth енгізілді. Кейде аталық жіпшелер мен жапырақ серігінің ұзындығының арақатынасы да негізгі белгі. *A. ledebourianum* Turcz. ex Ledeb., және *A. schoenoprasum* L., аталық жіпшелері жапырақсерігі жапырақтарының ұзындығы бірдей. Ал *A. schoenoprasum* L., аталық жіпшелері ұзындығы жапырақтарының жартысына тең [7].

Жуалардың түйіні мен балшырындықтарының пішіндері бойынша алғаш рет таксономикалық маңызды белгі ретінде Ф. Германн зерттеген және осы белгілермен Европалық жуалардың жүйесін жасаған. Бұдан кейін түйін мен балшырындықтың пішіні мен құрылысының белгілерін Н.Б. Чолокашвили (1975, 1977) Кавказдың *Allium* туыстарын түрлерге, секцияларға бөлуде қолданады [10,11]. Түйіндегі тұқым бүрінің саны, туыс тармағы рангысында бұл белгінің таксономикалық маңызы зор екендігін П. Вебб және С. Бертелот Канар аралындағы жуаларды зерттегенде пайдаланған және оларды секцияларға бөлгенде тұқым бүрінің саны негізге алған. Crommyum-(6 тұқым бүрі түйінде), *Melanocrommyum* (*A. nigrum*-3-10 тұқым бүрі). Кейін Г.Роу және П.Венделбо түрлердің 2 секциясын жоғарғы белгіні негіздеп зерттеген. З.Н.Филимонова (1970), *Melanocrommyum* туыс тармағынның ортаазиялық түрлерін *Mollium* секциясына енгізілгенде зерттеген тұқым бүрінің саны 7-ден (*A .elatum* Regel) 70-ке (*A. insufficiens* Vved.) жеткенін. Ал басқа туыс тармағында түйіндегі тұқым бүрінің саны 6 атап кеткен [12].

Тұқымның пішінінің таксономикалық маңыздылығына көп уақыт мән берілмеген. Алғаш рет жуаларды жүйелеуде С. Захариадин бұл таксономиялық белгіні қолданады. Кейін З.Н. Филимонова (1971), ортаазиялық түрлерді зерттей келе, тұқымның сыртқы пішініне қарай 4 топқа бөлді: 1) ұшқырлы, сопақ, арқасы домалақ (*A. obliquum* L., *A. hymenorhizum* Ledeb., *A. globosum* Bieb. ex Redoute, және т.б.); 2) жалпақ, арқа жағы дөңес, асты жағы ойыс; 3) қос дөңес (1 тұқым бүрі немесе ойыс-дөңес (2 тұқым бүрі), қатпар; 4) домалақ (*A. flavescens* Bess., *A. angulosum* L.) [13]. Г.Г. Фурст (1968) жуа тұқымының сыртқы қабығының құрылысын зерттеп, олардың әртүрлі болатынын көрсетеді [14]. Крузе 1984 жылы *Allium* түрлері-

нің тұқым қабығын электрондық микроскоппен зерттеп, зерттеу нәтижесінде бұл таксономиялық жақын түрлерді ажыратуға қолдануға болатындығын көрсетті.

Жуаның тозаңдарын таксономиялық белгі ретінде зерттеу жұмыстарын жүргізген Л.А. Куприяновтың, Г.А. Алиевтің (1979) зерттеулері бойынша тозаң - бұршақ тәрізді, екі жақтары асимметриялы, бір сайы бар, жұқа қабығы (экзина) болатындығын анықтап олардың тозаң түйірін 3 типке бөледі: *Amerallium* - туысына түйірі сайдың орта тұсында орналасқан; *Moly* - туысының түйірлер сайдың бүйірінде, орналасқан және қарсы жағына иілмеген; *Allium*-туысының тозаң дәндері сайдың бүйірінде орналасқан және олар тозаң түйірлерін орай орналасқан. Тозаң дәндерінің құрылысына қарай авторлар мынандай қорытынды жасаған: 1) *Allium* және оған жақын туыстардың бір тұқымдасқа бірігуі жөнді; 2) Тозаңның құрылысына қарай секцияға бөлінуі айқын белгі емес; 3) әр түрлі генетикалық байланысына қарай паленологиялық деректер бойынша *Allium* s.l. туысы 2-ге *Allium* s. str. және *Moly* - бөлінеді [11].

Сібір жуаларын жүйелеуде және туысын топтастыруда А.В. Введенскийдің (1935), «Флора СССР» жинағында Г. Донның (1832) топтамасы, Э. Регельдің (1875,1887), Я.И. Прохановтың (1929), Ф. Германның (1939) туыстарды жүйелеуде гүлшоғырының құрылысын, гүлін, түйінді, шырындықты, жапырақты гүлсидамында орналасуын қолдана отырып жүйеледі.

ТМД-ы елдерінің жуаларын зерттеген бір қатар зерттеушілерге тоқталсақ *Allium* туысын зерттеген Т.Я. Омельчук (1962) Украина флорасына «Флора СССР» 22 қатар (series-серия) енгізді [12]. Қазақстандық жуаларды тереңдеп, зерттеп жақын туыстарды біріктірген В.Г. Цагалова (1974, 1977, 1979, 1982), осындай жұмыстарды П.П. Гриценко (1979) Қиыр Шығыс жуаларына жүргізген [13-15]. Захариадин 21 белгінің (62 жағдайда) өзгергіштігін зерттеп туыстың табиғи жүйесін жасады. Р.В. Камелин (1973) *Allium* L. туысын 6 туыс тармағына бөлді: *Allium*, *Rhizirideum* (G. Don) Wendelbo, *Bromatorhiza* Ekber, *Melanocrommyum* (Webb et Berth.) Wendelbo, *Amerallium* Traub, *Caulorhizideum* (Traub) Kamelin, *Caulorhizideum* жаңа туыс тармағынан басқа, американдық жуашықты тамыр сабақты түрлерін, 4 жаңа секцияға бөлді: *Butomisa* (Salisb.) Kamelin, *Reticulatobulbosa* Kamelin, *Verticillata* Kamelin, *Vvedenskya* Kamelin [15].

Көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша жуа туысына әлемде 650-ге жуық түр жататындығы туралы мәлімет береді, әдебиет мәліметі бойынша ТМД елдерінде 250 түрі, ал Қазақстанда 108 түрі анықталған. Соның 44 түрі Оңтүстік Қазақстан (Соколов, 1974) облысы көлемінде[16].

Қазіргі кезеңде жуалар туысын жүйелеуде гендік деңгейдегі заманауи зерттеу әдістерін қолдануда [17-22].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕРТТЕР ТІЗІМІ:

1. Василевская В.К. Систематические признаки в строении луковицы у видов рода *Allium* L. // Академия наук СССР президенту Академии наук СССР академику В.Л. Комарову (к 70-летию со дня рождения и 40-летию научной деятельности). –М., 1939.-С. 174-190.

2. Даева О.В. Биоморфологические типы, экология и опыт культуры среднеазиатских луков в Москве: Автореф. дис. ... канд. биол. Наук.-М., 1959.-14 с.

3. Филимонова З.Н. Морфология луковицы некоторых видов рода *Allium* L. // Узб. биол. журн.-1959.-№4.-С. 20-31.

4. Егорова Т.В. *Allium* L. // Растения Центральной Азии.-Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1977. Вып. 7. С.18-67.

5. Введенский А.И. *Allium* L. //Флора СССР.-Л.:Изд-во АН СССР, 1935. Т. 4.-с.112-280.

6. Еленевский А.Г. Систематика и география вероник СССР и прелегающих стран.-М.: Наука.1978.-258 с.

7. Чолокашвили Н.Б. К изучению системы рода Allium L. // Заметки по систематике и географии растений АН ГССР.-Тибилиси, 1975.-№31-С.41-52.

8. Фурст Г.Г. Структура кожуры семени у разных видов и сортов лука // Блю. ГБС АН СССР.-1968.-Вып.69.-С. 55-60.

9. Филимонова З.Н. О значении количества семяпочек в систематике р. *Allium* L. // Интродукция и акклиматизация растений.-Ташкент:Фан. 1970. –Вып.7. –С.107-112.

10. Филимонова З.Н. Морфология семян среднеазиатских видов р. *Allium* L. // Интродукция и акклиматизация растений.-Ташкент:Фан. 1971. –Вып. 8. –С. 111-115.

11. Куприянова Л.А., Алиев Г.А. Палинологические данные к систематике рода *Allium* L. (Alliaceae J.G. Agardh) // Ботан. журн.-1979.-Т. 64, №9.-С. 1273-1284.

12. Тихомиров Ф.К., Гиарова З.Г. Опыт применения биом.,ии оценки правильности выделения новых видов рода *Allium* L. // Науч. докл. высш. шк. Биол. науки, 1968.-№3.-С. 82-84.

13. Цаголова В.Г. К систематике секции Molium G. Don казахстанских луков // Ботан. мат. Гербария ин-та бот. АН КазССР. - 1977. - Вып. 10.-С.13-14.

14. Гриценко П.П. Новые таксоны в роде *Allium* L. // Блю. ВИР.-1979.-Вып. 96. –С. 22-24.

15. Камелин Р.В. новые таксоны рода *Allium* (Alliaceae) // Ботан. журн. – биол.-1980. –Т. 85, №5.- 83 с.

16. Соколов А.Л. О рельефе Южного Казахстана // Труды Восточно-Казахстанской государственной сельскохозяйственной опытной станции. Алма-Ата, Кайнар, 1974. Т.3. С.47-52., 55-57.

17. M. Gurushidze, S. Mashayekhi, F. R. Blattner, N. Friesen, R. M. Fritsch Phylogenetic relationships of wild and cultivated species of *Allium* section *Cepa* inferred by nuclear rDNA ITS sequence analysis. Plant Systematics and Evolution, 2007, Volume 269, Issue 3-4, pp 259-269

18. Blattner FR and Friesen N (2006). Relationship between Chinese chive (*Allium tuberosum*) and its putative progenitor *A. ramosum* as assessed by random amplified polymorphic DNA (RAPD). In: Zeder, MA, Bradley, D, Emshwiller, E and Smith, BD (eds) Documenting domestication: new genetic and archaeological paradigms, pp 134–142. Univ California Press, Berkeley

19. Friesen N, Fritsch RM, Blattner FR (2006) Phylogeny and new intrageneric classification of *Allium* (Alliaceae) based on nuclear rDNA ITS sequences. In: Columbus JT, Friar EA, Hamilton CW, Porter JM, Prince LM, Simpson MG (eds) Monocots: comparative biology and evolution I. Aliso 22: 372–395.

20. Fritsch RM and Friesen N (2002). Evolution, domestication and taxonomy. In: Rabinowitch, HD and Currah, L (eds) *Allium* crop science: Recent advances, pp 5–30. CABI Publ, Wallingford

21. Lilly JW and Havey MJ (2001). Sequence analysis of a chloroplast intergenic spacer for phylogenetic estimates in *Allium* section *Cepa* and a PCR-based polymorphism detecting mixtures of male-fertile and male-sterile cytoplasmic onion. *Theor Appl Genet* 102: 78–82

22. Klaas M and Friesen N (2002). Molecular markers in *Allium*. In: Rabinowitch, HD and Currah, L (eds) *Allium* crop science: Recent advances, pp 159–185. CABI Publ, Wallingford

ОӘЖ 37.014.68: /313/

Алметов Н.Ш.
педагогика ғылымдарының докторы, доцент
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Керимбаева Р. Қ.
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті,
Тараз қ. Қазақстан Республикасы

Абдыбаева Г. М.
психология магистрі,
М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті,
Тараз қ. Қазақстан Республикасы

ДАМЫҒАН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУ: ҚОЛ ЖЕТКІЗУ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Аңдатпа. Мақала мұғалімнің кәсіби-педагогикалық ойлауын дамыту мәселесінеарналған. Педагогикалық ойлаудың мәні мен ерекшеліктері айқындалып, бүгінгі таңдағы мектептің инновациялық дамуы жағдайында мұғалімнің ойлауын дамыту, оны жаңғырту аса маңызды мәселе екендігі атап көрсетілген. Даму деңгейіне қарай педагогикалық ойлаудың үш түрі анықталған: дамыған педагогикалық ойлау, даму сатысындағы педагогикалық ойлау; артта қалушы (қалыпты, ескірген) педагогикалық ойлау. Ескіше және жаңаша педагогикалық ойлаудың белгілері салыстырылған. Педагогикалық іс-әрекетке тосқауыл болатын педагогикалық ойлау таптаурындары атап көрсетілген. «Дамыған педагогикалық ойлау» ұғымы мен оның индикаторларына сипаттама берілген. Педагогикалық ойлаудың логикасы мен оның дамыған деңгейіне жетудің тәсілдері қарастырылған. Дамыған педагогикалық ойлаудың тұрақтылығын қамтамасыз етудің мүмкіндіктері сипатталған.

Түйінді сөздер: кәсіби-педагогикалық ойлау, даму, мұғалім.

Абстракт. Статья посвящается проблеме развития профессионально-педагогического мышления учителя. Уточнена сущность и особенности педагогического мышления, подчёркнуто значение развития и обновления мышления учителя в современных условиях инновационного развития школы. Выделяются три уровня сформированности педагогического мышления учителя: развитое педагогическое мышление, развивающее педагогическое мышление, отстающее (стандартное, устарвешее) педагогическое мышление. Сравниваются признаки устаревшего и нового педагогического мышления. Отмечены стереотипы мышления учителя, тормозящие педагогическую деятельность. Дана характеристика понятия «развитое педагогическое мышление» и индикаторов развитого педагогического мышления. Рассмотрена логика и методы достижения развитого уровня педагогического мышления. Охарактеризованы возможности обеспечения устойчивости развитого педагогического мышления.

Ключевые слова: профессионально-педагогическое мышление, развитие, учитель.

Abstract. The article is devoted to the problem of development of professional-pedagogical thinking of teacher. The essence and peculiarities of pedagogical thinking are clarified, the importance of development and renewal of a teacher 's thinking in modern conditions of school innovative development is emphasized. Three levels of formation of teacher's pedagogical thinking are distinguished: developed pedagogical thinking, developing pedagogical thinking, lagging (standard, older) pedagogical thinking. Signs of outdated and new pedagogical thinking are compared. Stereotypes of teacher thinking, which inhibit pedagogical activity are noted. The characteristic of the concept of "developed pedagogical thinking" and indicators of developed pedagogical thinking is given. The logic and methods of achieving developed level of pedagogical thinking are considered. The possibilities of ensuring sustainability of developed pedagogical thinking are described.

Key words: professional-pedagogical thinking, development of the teacher.

Қазақстан Республикасында білім беру мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағарламасында педагог кәсібінің мәртебесін көтеру және педагогикалық білім беруді жаңғыртудың негізгі бағыттары анықталып, педагог еңбегін ынталандыратын жаңа тетіктер белгіленді [1]. Дер кезінде жаңа мүмкіндіктер педагог кадрлардың сапасы, олар-

дың қазіргі заманғы өзгерістерге толы мектептің оқу-тәрбие үдерісінде нәтижелі еңбек етуіне де талаптарды күшейтеді. Педагогтың өнімді еңбегі бірінші кезекте, оның кәсіби-педагогикалық ойлауынан бастау алады. Педагог санасын, педагогикалық ойлауды дамытпай оқу-тәрбие үдерісін жаңғырту мүмкін болмайды. Кәсіби ойлау деңгейі жоғары мұғалімдер ғана қазіргі заманғы күрделі педагогикалық мәселелердің ең дұрыс, ұтымды шешімдерін ұсына алады және іске асырады. Олар кез келген мәселені жаңа білімдік парадигмалар тұрғысынан көре алады, жаңа идеялар ұсынады, жобалар құрастырады және тәжірибе жүзінде прагматикалық амалдарды қолданады. Сондықтан, бүгінгі таңда мұғалімдердің педагогикалық ойлауын дамыту, олардың кәсіби ойлауын дамудың жоғары деңгейіне көтеру аса маңызды мәселе.

Психология және педагогика ғылымдарында педагогикалық ойлау мәселелеріне арналған еңбектер аз емес. Бірақ олар да XXI ғасырдың екінші он жылдығындағы қоғамдағы өзгерістер, білім беру жүйесінің жаңа қызметі тұрғысынан қайта қарауды, жаңартуды, педагогикалық ойлаудың мәні, маңызы, ерекшеліктері, оны қалыптастыру мен дамыту мәселелеріне жаңаша көзқарастарды қажет етеді.

«Педагогикалық ойлау» ұғымының мәнін ашуға тоқталамыз**.** *Педагогикалық ойлау*дегенде тәрбиелеу (оқыту) тәжірибесін талдауға, салыстыруға, қорытуға, бағалауға, педагогикалық идеялар ұсынуға, педагогикалық теориялар мен тұжырымдамалар жасауға, әдістемелік жаңалықтар ашуға,балаларды оқыту мен тәрбиелеуді белсенді, шығармашылықпен тиімді жүзеге асыруға, педагогикалық мәселелерді анықтау және шешімін іздеуге, тиімді педагогикалық шешімдер қабылдауға мүмкіндік беретін педагогтың кәсіби ойлау қабілеті түсіндіріледі [2].

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау (Е.К.Осипова, М.М.Кашапов, А.В.Коружев, К.К.Голубушина) [2;3;4;5;6] арқылы «педагогикалық ойлау» ұғымының мәнін ашатын оның бірнеше ерекше белгілерін анықтаймыз. Яғни, педагогикалық ойлау – бұл:

- педагогикалық іс-әрекеттің құрамдасы;
- педагогикалық қызметтің арнаулы міндеттерін шешуге бағытталған;
- педагогикалық міндеттерді шешу үдерісі;
- педагогикалық идеяларды іздену, педагогикалық үдерісті өзгерту құралдарын табу.

Педагогикалық ойлаудың бірнеше түрлерін атап көрсетуге болады:

- өнімді педагогикалық ойлау;
- тұрмыстық педагогикалық ойлау;
- ғылыми-педагогикалық ойлау;
- шаблонды ойлау;
- шығармашылық (креативті) педагогикалық ойлау;
- позитивті педагогикалық ойлау;
- новаторлық ойлау;
- теориялық, тактикалық, стратегиялық педагогикалық ойлау;
- оперативті педагогикалық ойлау.

Педагогикалық ойлау мұғалімнің ойлау іс-әрекеті немесе үдеріс болуы мүмкін [5,23-б.]. Педагогикалық ойлау арқылы оқу бағдарламалары (тәрбиелік бағдарламалар) мектеп алдына қоятын міндеттердің шешімдері табылады және іске асырылады. Педагог ойлау арқылы білім беру мен тәрбиелеу міндеттерін шешеді, олар өз кезегінде жеке міндеттерге бөлінеді [6,104-б.].

Педагогикалық ойлау үдерісінде мұғалім:

- педагогикалық фактілерді, жағдаяттарды, құбылыстарды;
- оқыту/сабақ беру/оқу/тәрбиелеу/өзін-өзі тәрбиелеу үдерістерді;
- педагогикалық мәселелерді (қарама-қайшылықтарды);
- педагогикалық мақсаттар мен міндеттерді;
- педагогикалық іс-әрекет мазмұны мен тәсілдерін ұғынады [2; 7, 5-б.].

Мұғалімнің жоғары оқу орнында алған базалық білімі мен теориялық дайындығына, оның үздіксіз білім алуының сипатына, педагогтық тәжірибесіне және кәсіби шеберлігіне қарай педагогикалық ойлауы әр түрлі дәрежеде дамыған мұғалімдер болады. Педагогикалық іс-әрекеттің сапасы мен нәтижелілігі педагогтың кәсіби ойлау деңгейіне де байланысты. Педагогикалық ойлауы дамыған, жаңашыл ойлатын мұғалім педагогикалық мәселелерді жылдам педагогикалық міндеттерге айналдырып, олардың ең оңтайлы шешімдерін табады және шапшаң түрде іс-жүзіне асырады. Мұндай мұғалім педагогикалық үдерісті тиімді жоспарлайды және құрастырады, жаңа педагогикалық идеялар мен жобалар ұсынады, оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруға икемді қатынас танытады, оның нәтижелерін қорытып, білім беру мен тәрбиелеу үдерісін жетілдірудің жаңа мүмкіндіктері мен шешімдерін табады.

Педагогикалық ойлаудың мынандай деңгейлерін ажыратып көрсетеміз:

I Дамыған педагогикалық ойлау.

II Даму сатысындағы педагогикалық ойлау.

III Артта қалушы (ескірген, қалыпты) педагогикалық ойлау.

Артта қалушы (ескірген, қалыпты) педагогикалық ойлау мұғалімнің кәсіби білімі, көзқарастары, педагогикалық міндеттерді шешуге қатынастарының қазіргі заманғы педагогикалық парадигмаларға сәйкес келмеуі. Мұғалім ойлауының шаблонды сипаты яғни, іс-тәжірибесінде ұзақ жылдар бойы қалыптасқан, заман талабынан артта қалған белгілі бір принциптерге сүйеніп әрекет жасауы. Мұндай мұғалімнің педагогикалық ойлауын өнімді деуге болмайды, өйткені оның ойлауы өнімді күтілген нәтижелерді бермейді немесе кейде, оқу-тәрбие үдерісінің басқа қатысушыларының қарсылығына ұшырайды.

Даму сатысындағы педагогикалық ойлау – кәсіби теориялық білімі және педагогикалық іс-тәжірибесі жаңарудағы, дегенмен әлі педагогикалық ойлау әрекеттері шыңына жетпеген, бірақ өзін-өзі жетілдіретін, ізденуші мұғалімдердің ойлауы. Жоғары оқу орындарының студенттері – болашақ мұғалімдер, жас педагог мамандар, өз мамандығын өзгерткен педагог кадрлар педагогикалық ойлаудың осындай деңгейін көрсетеді. Мұғалімнің кәсіби өрістеуі дұрыс бағытталған және үздіксіз жүзеге асырылған, жаңа педагогикалық теориялар мен инновациялық педагогикалық іс-тәжірибе кіріктірілген жағдайда педагогикалық ойлауы даму сатысындағы мұғалімдер дамыған педагогикалық ойлау деңгейіне көтеріледі.

Дамыған педагогикалық ойлау – педагогикалық ойлаудың жоғары сатысы. Мұнда педагогтың ойлау әрекеттері және үдерістері жаңашылдығымен, жоғары өнімділігімен, икемділігімен сипатталады. Мұғалімнің ойлау тәсілдері жаңа педагогикалық парадигмалар мен ұстанымдарға негізделеді, дер кезінде ұдайы жаңарып тұрады. Мұғалім ойлауына сын тұрғысынан ойлау, жаңалықтарға бейімділік, прагматизм, ұтымдылық, т.б. төменде атап көрсетілетін сапалар тиісті болады.

Дамыған педагогикалық ойлау мына белгілерімен ерекшеленеді:

- заманауи педагогикалық өмір диалектикасына сай ойлау тәсілдері;
- педагогикалық ойлау логикасы мен мазмұнының бүгінгі күн сұраныстарына сәйкес келуі;
- оқыту/ тәрбиелеу мақсаттарын сауатты/дәл тұжырымдау;
- психологиялық-педагогикалық теорияны шығармашылық деңгейде меңгергендік және пайдалану;
- ойлау үдерістерінде педагогикалық логиканың дамығандығы;
- педагогикалық міндеттерге сай негізді шешімдер қабылдау (өз шешімдерінің мақсатқа сай екендігін дәлелдей алу);
- ойлаудың икемділгі;
- ойлаудың кеңдігі [4;7;8].

Дамыған педагогикалық ойлаудың индикаторларына жатады:

- кәсіпқойлық коэффициенті (дұрыс шешілген педагогикалық мәселелер санының педагогтың ойлау іс-әрекетінің нормативті моделіне кіретін мәселелер санымен арақатынасы).
- мәселелерді шешуді сапалы талдау (деңгейіне қарай – репродуктивті, продуктивті, эвристикалық, шығармашылық, новаторлық).

Артта қалушы педагогикалық ойлау – бұл қалыпты, білім беру мен тәрбиелеу мәселелерін және міндеттерін ескі ойлау тәсілдерімен шешімдерін табуға бағдар алатын ойлау стилі. Мұғалім жаңа педагогикалық шындықты толық пайымдамайды немесе қабылдамайды. Жаңалықтарды оң қабылдауды қаламайды. Өз кәсіби білімдерін ұдайы жетілдірмейді. Оның педагогикалық ойлауы ескірген педагогикалық парадигмаларға, принциптерге, көзқарастарға негізделеді. Өкінішке орай, қазіргі мектеп тәжірибесінде ескіше ойлау тәсілінен арылмаған мұғалімдер де аз емес.

Ескіше және жаңаша педагогикалық ойлаудың айырмашылықтары 1-кестеде көрініс тапқан.

Кесте 1 - Ескіше және жаңаша педагогикалық ойлаудың айырмашылықтары

Ескіше педагогикалық ойлау	Жаңаша педагогикалық ойлау
Педагогикалық шындықтың даму диалектикасынан артта қалған, ескірген, әдеттегі ойлау, бағыт-бағдарлар, қорытындылар, түсініктер, ұғымдар, бағалаулар	Өзгерген өмір логикасына сай келетін, жаңа бағдарлар, құндылықтар, түсініктер, идеялар, тұғырлар, тұжырымдар түрінде қалыптасатын жаңаша педагогикалық ойлау.

Бүгінгі таңда теорияшыл және тәжірибешіл педагогтардың санасын бағындырып тұрған біраз стереотиптер, догмалар (өзгермейтін ақиқат деп қабылданатын қағидалар), шаблондар, императивтер (шартсыз мінез-құлық принциптері) ғылым дамуына да, білім беру (тәрбиелеу) тәжірибесінің дамуына да кедергі жасауда [7]. Мектеп әдістемелік бірлестіктері, менторлардың, үздіксіз білім беру ұйымдарының негізгі мәселесі мұғалімдерге ескіше ойлау стереотиптерінен арылуға көмектесу, олардың жаңаша, өнімді ойлау тәсілдерін қалыптастыру мен дамыту. Әрбір мұғалім бірінші кезекте, өзінің ескірген ойлау таптаурындарынан арылудың, оларды «сындырудың» жолдарын білуі қажет.

Мұғалімнің санасындағы ескіше ойлау стереотиптері және жаңаша ойлау жүйесі 2-кестеде берілген.

Кесте 2 - Мұғалімнің санасындағы ескіше ойлау стереотиптері және жаңаша ойлау жүйесі

Ескіше ойлау стереотиптері /таптаурындары	Педагогикалық ойлаудың жаңаша жүйесі
- педагогикалық жаңалықтар өтпелі. - теория тек қағаз жүзінде, теориямен практика бір-біріне сәйкес келмейді. - балалар бұл тақырыпты білмейді, мен түсіндіруім керек; - балалар менің пәніме қызықпайды, - оларды қалай болса да пәнді бағдарлама талаптарының деңгейінде меңгертуім керек. - қазіргі балалар тәртіпсіз, оларды өзгертіп болмайды. - ата-аналар үшін мектеп өмірінің қызығы жоқ.	- педагогикалық үдеріс тек алға жылжыйды. - теориялық білім жетілмей практикада жүйе, тізім, тиім болмайды. - балалар тақырып бойынша өмірлік білімдерге ие, оларға негізделе өздері оқып-үйренуін ұйымдастыруым керек. - ештеңеге қызықпайтын бала болмайды, мен пәннің, тақырыптың ең қызықты нүктелерін табуым және олардың зейнін тартуда пайдалануым керек. - балаларды тәртіптілікке әдеттендіру үшін олардың көзқарастарын өзгерту жолдарын ізденуім/пайдалануым керек. - ата-аналар балаларының келешегінен мүдделі, сондықтан мектепке зор сенім артады.

Ескіше педагогикалық ойлаудан жаңа педагогикалық ойлауға қарай жолды былайша тұжырымдаймыз: Егер ескірген, әдеттегі ойлау жүйесін (ойлау стереотиптері, қорытындылар, бағалаулар, түсініктер, ұғымдар, пайымдар) өзгертіп, жаңа педагогикалық шындық логикасына сай келтірілсе, онда жаңа бағдарлар, түсініктер, пайымдар, тұғырлар (амалдар), идеялар, теориялар, тұжырымдамалар пайда болады, яғни жаңа педагогикалық ойлау қалыптасады.

Педагогикалық ойлау арқылы мұғалім мына мақсаттарға қол жеткізеді:

1) Тақырыптық және сабақ жоспарларын құру;

2) Оқу мазмұнының материалын құрастыру;

3) Оқу жұмысын ұйымдастырудың формаларын, әдістері кешенін таңдау;

4) Сабақ логикасын жобалау (өзінің және оқушылардың әрекеттерін);

5) Қажетті оқу құралдары, дидактикалық материалдарды дайындау;

6) Жоспарды іске асыру (ұйымдастыру, сабақта нақты міндеттерді шешу, қарым-қатынас жасау).

Педагогикалық ойлауды дамытудың логикасын төмендегідей сипаттауға болады:

1) Менің педагогикалық жұмысымда қандай қиындықтар бар?

2) Қай бағыттар бойынша менің нәтижелерім әріптестерімнен төмен (артта қаламын)?

3) Өзіме нақты сұрақтар қоямын.

4) Бұл сұрақтарға жауаптар іздеймін:

4.1. Менің парадигмаларым.

4.2 Қандай стереотиптер(ойлау шаблондары) менің дамуыма кедергі жасайды?

4.3 Бұл стереотиптерден қалай арылуыма болады?

4.4 Нақты әрекеттерімнің жоспарын құрамын (жаңа білімдер, идеялар, қорытындылар, тұжырымдар).

4.5 Әрекетті ұйымдастыру, бақылау, түзету және бағалау.

Педагогикалық ойлауды дамытудың тәсілдерін атап көрсетеміз:

1) Педагогикалық мақсаттар мен міндеттерді тұжырымдау;

2) Кәсіби-педагогикалық іс-әрекеттің құрамдастарына (гностикалық, конструктивтік, ұйымдастырушылық, коммуникативтік, жобалау) сай таңдалған жеке педагогикалық мәселелерді шешу;

3) Нақты әдістемелік проблемалық ситуацияларды шешу;

4) Оқу-тәрбие үдерісінде жиі қайталанатын сұрақтарға жауап іздеу.

5) Педагогикалық жағдаяттардың/жүйелердің моделін құру;

6) Конструктивті міндеттерді шешу;

7) Педагогикалық (іскерлік) ойындар.

Дамыған педагогикалық ойлау деңгейіне жету оңай емес. Ол мұғалімнен қаншама еңбекті, яғни, ойлау әрекеттері және үдерістерін жүзеге асыру бойынша жаттығуларды талап етеді. Сонда ғана мұғалім педагогикалық ойлаудың дамыған сатысына көтеріледі. Бірақ, дамыған сатыдағы педагогикалық ойлау әрқашанда дамыған деңгейде қалмайды. Өйткені, педагогикалық теориялар мен тәжірибе ұдайы өзгерісте, жаңаруда. Сондықтан, жаңа педагогикалық шындыққа жаңарған педагогикалық білімдермен, көзқарастармен, идеялармен ғана тиімді қатынас жасауы мүмкін. Осы тұрғыдан, дамыған педагогикалық ойлаудың тұрақтылығын қамтамасыз ету мәселесі туындайды.

Дамыған педагогикалық ойлаудың тұрақтылығы дегенміз - педагогикалық ойлауы дамыған деңгейде қалыптасқан мұғалімнің өз кәсіби ойлау деңгейін осындай дәрежеде сақтап тұра алуы . Бір рет дамыған педагогикалық ойлау сол күйінде қалмайды. Оны әрдайым дамытып тұру керек, яғни тұрақтылығын қамтамасыз ету шараларын қолдану қажет.

Дамыған педагогикалық ойлаудың тұрақтылығын қамтамасыз етудің жолдары:

Математикада үш нүктеден бір жайықтық

өтеді деген аксиома бар: *Тұрақты педагогикалық ойлау үш нүктеде тұрады. Олар.....*

- үздіксіз жаңғырудағы кәсіби білім (пәндік, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік, т.б.) («педагогикалық білімдердің циркуляциясы»).

- шынайы тәжірибеде әртүрлі педагогикалық мәселелерді шешудегі қисынды ақыл-ой әрекеттері;

- шығармашылық ойлау әрекеттері нәтижелерін үздіксіз өзіндік бақылау және реттеу (регулировка).

- өз білімдеріңізге «обновитьті »басыңыз.

- психологиялық, педагогикалық теориялық білімдерді үздіксіз меңгеру.

Меңгерілген теорияны практикаға айналдыру (Шынайы теория мен практика біртұтас екендігін ұмытпаңыз – Теория – бұл қорытындыланған практикадан, практика – нақтыланған теориядан басқа нәрсе емес)

Дамыған педагогикалық ойлаудың тұрақтылығын қамтамасыз ету бойынша ұсыныстар:

- педагогикалық стратегиялар құрыңыз, мақсаттар тұжырымдау;

- әртүрлі/ күрделі педагогикалық мәселелерді педагогикалық логика тұрғысынан шешуге жаттығу;

- педагогикалық мақсаттарды жеке міндеттерге ажыратып, оларды шешудің алгоритмдерін құрастыру;

- әртүрлі педагогикалық жағдаяттардың әріптестерінің тарапынан шешімдерінің үлгілерін зерделеп, оларға баға беру.

- өз кәсіпқойлығыңызға сандық және сапалық баға беруге үйрену;

- мектепішілік педагогикалық ойлау байқауларына қатысу.

Қорыта келе, мұғалімнің педагогикалық ойлауы әрқашанда даму сатысында болуын, оның дамудың жоғары деңгейіне көтерілуін, ал дамыған педагогикалық ойлаудың тұрақтылығын қамтамасыз ететін психологиялық, ақпараттық-білімдік орта, ұйымдастырушылық-әдістемелік жағдайлар жасау - әрбір мектептің «күшті мұғалімдер» жұмыс істейтін білім ордасында айналуының шарты. Сонымен бірге, мұғалімнің педагогикалық ойлауын дамытудың ішкі (психологиялық) тетіктерін ынталандыру және мотивациялау туралы ойлауымыз керек. Мұғалімнің педагогикалық ойлауы жоғары даму сатысына көтерілуі үшін сыртқы да, ішкі де қолайлы жағдайлар болуы қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беру мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы: 27.12.2019 ж.
2. Осипова Е.К. Структура педагогического мышления учителя //Электронный ресурс: http://voppsy.ru/issues/1987/875/875144.htm.
3.Кашапов М.М. Психология педагогического мышления. СПб: Алетейя, 2000. - 463 с.
4.Культура педагогического мышления // https://studfile.net/preview/7062237/page:10/.
5. Коржуев А.В., Икренникова Ю.Б. и др. Педагогическое мышление, его текстовое воплощение и педагогическая теория// Педагогика: научно-теоретический журнал РАО, 2018.-№10.- с.23-35.
6. Голубушина К.К., Виноградова И.А. и др. Цели профессионального развития студентов педагогического вуза и педагогов-практиков //Высшее образование в России, 2015.-№5.- С.103-110.
7. Лопанова Е.В. Критерии оценки профессионального мышления педагога// Методология, теория, практика. 2008.- №10. С. 5-14.
8. Лукьянова М.И. Об универсальности и ценности педагогического мышления будущего специалиста // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 3. – С. 604-608.

ОӘЖ 37.013.42

Алметов Н.Ш.
педагогика ғылымдарының докторы, доцент
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Корнилко И.А.
педагогика ғылымдарының кандидаты
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Сейдулла Г.Д.
педагогика ғылымдарының магистрі
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Аннотация: мақалада әл-Фараби мұрасының цифрлық қоғамдағы әлеуметтік-педагогикалық маңызы жайында айтылған.

Кілт сөздер: әл-Фараби, әлеуметтік-педагогикалық маңызы, цифрлық қоғам.

Аннотация: в статье аль-Фараби цифрового наследия в обществе социально-педагогическое значение, говорится в помещении.

Ключевые слова: Аль-Фараби, социально-педагогическое значение, цифровое общество.

Abstract: the article al-Farabi digital heritage in society has socio-pedagogical significance, the article says.

Keywords: al-Farabi, social and pedagogical significance, digital society.

Әл-Фарабидің 1150 жылдығын атап өту Ұлы ойшылдың бай мұрасы қамтыған білімдердің қоғамдық санадағы айналымын әлдеқайда күшейтеді. Әл-Фараби мұрасын насихаттау бағытындағы іс-шаралар кең жұртшылықты, соның ішінде жастарды оның мұрасына қайта бет бұруға ынталандырады.

Әл-Фараби мұрасын зерттеулердің саны да, сапасы да, көлемі де артуы анық. Әл-Фараби тұлғасына, оның бізге қалдырған ғылыми мұрасына қызығушылықтың шыңын мен сол бір бала кезімде, ұлы ғұламаның 1100 жылдығы атап өтілген 1970-жылдарда байқағанмын. Сол кезде бүкіл Орталық Азия және Қазақстан, Кеңес Одағының түрлі аймақтарындағы ғалымдар әл-Фараби мұрасына арналған көптеген іргелі зерттеулер, ғылыми-әмбебап мақалалар жариялаған. Әл-Фарабидің тұлғасы, еңбектері, олар туралы зерттеулер кең пікірталас алаңының нысанына айналған. Әл-Фараби феномені халықтың ішінде кеңінен таралған. Одан кейін де, әл-Фараби тұлғасы мен оның мұрасына қызығушылықтар толастаған емес.

Жоғарыда айтылғандай, Фарабитанудың шыңы өткен ғасырдың 70-жылдарына тұспатұс келеді. Сол кездері Фараби тұлғасы мен мұрасы туралы қомақты еңбектер жарияланды. Фараби мұрасын зерттеуде М.М.Хайруллаев, Гафуров, Б.Г.Касымжанов, Ә.Марғұлан, А.Машанов, О.Жәутіков, Ә.Нысанбаев, А.М.Кенесарин, Ғ.Құрманғалиева, А.Уразбекова, т.б. еңбектерін ерекше атап өту керек [1;2;3;4;5].

Фарабидің педагогикалық мұрасына арналған зерттеулерде (Измайлов А.Э., Машкевич А.А., К.И.Салимова, А.Кубесов, Х.Х.Тллашев, Н.А-.Аль-Джинди, К.Б.Жарыкбаев, С.К.Калиев т.б.) оның жалпы педагогикалық және дидактикалық идеялары кеңінен көрініс тапқан [6;7;8;9].

Егемендік жылдары Қазақстанда әл-Фараби мұрасын зерттеу бағытындағы жұмыстардың жаңа кезеңі басталды. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде әл-Фарабидің өмірі мен мұрасын зерттейтін ғылыми-зерттеу орталығы ашылды. Ұлттық университет Фараби мұрасына арналған бірнеше халықаралық ғылыми конференциялар, конгресстер ұйымдастырды. Сонымен қатар, ұжымдық жинақтар, бірнеше монографиялар басылды. Әл-Фараби мұрасын Ә.Дербісәлиев, К.Тәжікова, Ә.Нысанбаев, т.б. зерттеді [10].

Кеңес дәуірі ғалымдарының Фараби мұрасына арналған еңбектерінің маңызын төмендетпей, олар сол дәуірдің саясаты, идеологиясы, білім беру ұстанымдары немесе ғылыми әдіснамасы негізінде зерттелінгендігін де атап өту керек. «Фараби материалист па, немесе идеалист па?», - деген сұрақ астарындағы зерттеулер, сондай-ақ оның мұрасына диалектикалық-

материалистік ғылыми әдіснама тұрғысынан жасалған зерттеулер XXI ғасырдағы ғылыми ақиқат өлшемдеріне тура келмейтіндігі сөзсіз. Қазіргі демократиялық қоғамда, плюрализм принциптерінің ұстамдығы жағдайында, ал ғылымдағы көп парадигмалық тұғыр тұрғысынан Фарабиді зерттеу, сөзсіз, оның мұрасына жаңаша көзқараспен қарауға, яғни біз пайымдамаған жаңа қырларын ашуға мол мүмкіндік береді. Демек, Фараби мұрасы ғылымның қазіргі әдіснамалық ұстанымдары тұрғысынан қайта қаралуы керек.

Дегенмен, Фараби мұрасын соңғы отыз жыл көлемінде қоғамымыздағы түбегейлі өзгерістер аясында зерделеу, оның еңбектерін жаңа көзқарастар тұрғысынан оқып-үйренудің, прогрессившіл идеяларын рухани жаңғыру кезеңіндегі қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында, білім мен ғылым, жастар тәрбиесіне ендірудің уақыты келді деген пікірдеміз.

Фараби тұлғасы мен мұрасы тақырыбының өзектілігін, оның қазіргі қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешудегі орны мен рөлін мына сұрақтар нақтылауы мүмкін:

- Біз әл-Фарабиді қаншалықты білеміз, яғни оның тұлғасы мен бізге қалдырған мұрасын қай дәрежеде оқып-үйренгенбіз (зерттегенбіз)?

- Әл-Фарабидің адамзат, Шығыс өркениеті, Ұлы дала тарихындағы орны мен рөлі қандай болды? Ғұлама адамзатқа, ғылымға не берді? Біз оны қаншалықты танидық?

- Әл-Фараби мұрасының өміршеңдігі неде? Оның қандай идеялары ғасырлар бойы өзінің өзектілігін жоғалтпады?

- Әл-Фараби идеяларының қазіргі қоғам үшін маңызы, рухани жаңғыру үдерістеріндегі орны қандай? Ғұламаның рухани мұрасын, идеяларын қазіргі қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында қалай жүзеге асыруға болады?

Фарабидің қызметі оның ғылымға қосқан мынандай үлесімен сипатталады:

- алғаш өз заманындағы ғылымдарды жіктеуге талпыныс жасады, логика және музыка теориясы мәселелерімен жүйелі жұмыс жасай білді;

- көне грек философиясын насихаттау, көне әлемнің «ең әмбебап мисы»

- Аристотелдің және басқа да грек философтарының (Стангирит, Платон, Гален, Евклид, Порифий, Александр Афродизийский, т.б) еңбектеріне түсініктеме және шығармашылық түсіндірмелерімен кең танымал болды;

- оның математика, алхимия, астрономия, медицина, араб грамматикасы, философия мәселелері, поэтикаға арналған трактаттары бар. Дегенмен, оның шығармаларында философия мәселелері ерекше орын алады;

- ғылымның нақты аспектілерін қарастыра отырып, ғұлама оның теориялық аспектілеріне қызықты, жалпы философиялық негіздерін, олардың шынайы әлем құбылыстары жүйесіндегі орны мен жалпы байланыстарын анықтауға талпыныс жасады;

- әлемнің материалдығын мойындамауы үшін Платонды сынайды, табиғатты шынайы және объективті тіршілік етеді деп есептейді;

- адам табиғаттың жоғары жетістігі және өзінің ақылының арқасында айналадағы әлемді жан-жақты тануы мүмкін;

- идеал мемлекет туралы әлеуметтік және саяси идеялары (утопиясы); өзінің әлеуметтік, қоғамдық-саяси идеяларының орталығына адамның және адамзаттың жан-жақты кемелденуі, олардың жалпыға бірдей бақытқа, ең жоғары ізгілікке қол жеткізуінің әдістері мен жолдары туралы идеялар (Фараби дүниетанымының жоғары гумандығы);

Жоғарыдағы идеялар Фарабидің педагогикалық идеяларының алғышарттары болып табылады.

Фараби ортағасырлық мұсылмандық Шығыстың прогрессившіл педагогикалық ойларының негізін қалаушылардың бірі.

- Фараби философияны екі бөлімге ажыратады: теориялық (физика, метафизика, таным, логика, т.б.) және практикалық (әлеуметтік құрылыс, мемлекет, этика) мәселелерін қарастырады, оларға ұлы ғұлама адамның мінезі, білім алуы мен тәрбиесімен байланысты мәселелерді кірістірген;

- дидактика, оқыту мен тәрбиелеудің кейбір психологиялық мәселелері теориялық философияда қарастырылады (таным және адамның танымдық қабілеттері бөлімі);

- педагогикалық идеялары (тәрбие туралы идеялары) практикалық философияда көрініс тапқан;

- Фарабидің еңбектерінде дидактика, оқытудың теориялық мәселелері, білімдерді меңгерудің философиялық, физиологиялық және психологиялық негіздері кеңінен қарастырылған;

- «адам руханиятының ең жоғарғы сатысы адамға тән болған танымдық іс-әрекеттің арнайы формасы болған рух, ақыл және ой болып табылады»;

- білімдерді игеру және жинақтаудың қажетті құралы болған ғылымдарға ерекше мән берді;

- ақиқаттарды анықтау, ойлаудың қатаңдығына қол жеткізу, зияткерлікті тәрбиелеуде Фараби логика мен грамматикаға айрықша басымдық береді;

- адамның, оның тұлғасының қалыптасуында тәрбиеге, әсіресе рухани және адамгершілік тәрбиеге аса мән берді; әр түрлі мінез сапалары және адами қасиеттерге анықтама берді: батылдық, ерлік, ... т.б., оларды тәрбие мен өзін-өзі тәрбиелеудің нәтижелері деп санады;

- зияткерлік және ізгілік қасиеттерді тәрбиелеу екі әдіспен жүзеге асырылуы мүмкін: кемелденуге бағытталған тұлғаның ерікті әрекеттері

үдерісінде немесе күш пен мәжбүрлеу арқылы.

- мақсат – кемелденген, ізгі, яғни идеалды қоғам талаптарына және міндеттеріне жауап беретін адамгершілігі мол тұлғаны қалыптастыру;

- тәрбие мен оқыту отбасында, мектепте мұғалімнің көмегімен және ізгі қоғамда басқарушының ықпалымен жүзеге асады. Ізгі, кемелденген қоғамда тәрбие жаппай, жалпыға бірдей сипатта болады және ондағы адамдар әрдайым кемелділікке, игілікке ұмтылуы, бұл тек қана өзара жәрдем мен мақсаттардың бірлігі негізіндегі ерікті бірігудің нәтижесінде жетулері мүмкін. Ал мұндай қоғамның жетекшісі, басшысы ең жоғарғы адамгершілік, зияткерлік, тұлғалық және дене қасиеттеріне ие, рухы мен денесі жетік, кемел, лайықты тұлға болуы керек. Ол әділетті, данышпан, ойшыл, ғалым болуы мүмкін. Өзінің үлгісімен ол қоғам мүшелерін тәрбиелеуі қажет.

- Фараби өзінің педагогикалық идеяларында ортағасырлық Шығыстың кемел адамды тәрбиелеуге бағытталған ең үздік ұмтылыстарын қорытады.

- Фарабидің идеялары утопиялық, өз негізі бойынша идеалистік, өз заманы үшін прогрессивті болды;

- Фарабидің философиялық ойлары тек Шығыстың ғана емес, Батыстың да прогрессшіл педагогикалық ойларының одан әрі дамуына оң әсерін тигізді [1, 45-46 бб.].

Фараби мұрасы туралы біздің, қарапайым азаматтардың, әсіресе оқушы-жастардың білімі қазіргі білім беру жүйесінде аса қолданыстағы Блум таксономиясы тұрғысынан қарастыратын болсақ, өкінішке орай, тану мен шамалы түсіну деңгейінен әрі аспайды. Ұлы даланың танымал перзенті ретінде әл-Фарабиді мақтан тұтамыз. Бірақ, Фараби туралы сұрайтын болса, көпшілігіміз, тіпті жоғары білім алған жастарымызда кейде, бір-екі еңбегін де айтуға қиналамыз. Фарабиді «Қазақстан тарихы», «Философия», т.б. гуманитарлық пәндерде шамалы оқығанбыз, тест сұрақтарына жауап бере аламыз, осымен жеткілікті секілді. Педагогикалық оқу орындарында педагогиканың тарихи сабақтары бүгінде тіпті оқытылмайды. Демек, болашақ мұғалімдеріміздің тарихи-педагогикалық ойлауы туралы не деуге болады? Мұндай мұғалімдер қалай балаларға Фарабиді үйретуі немесе оның мұрасына жоғары деңгейдегі танымдық қызығушылықтарды қалыптастыра алады?

Фараби мұрасына мұндай әрекетпен лайықты бола алмасымыз анық. Ұлы ғұламаның еңбектерін әмбебап түрде баспаға даярлау, брошюралар, балалар мен жастар үшін көрнекті кітаптар шығару, жастардың медиаөнімдерге, цифрлық құралдарды тұтынуға деген жоғары дәрежедегі қызығушылықтары мен ұмтылыстарын дұрыс бағыттау аса маңызды. Біздің балаларымыз Фарабиді мақтан тұтатын, оның мұрасын білетін және өзге елдердегі құрдастарына насихаттайтын деңгейде болуы керек. Танымға, білімге бейім жастарымыздың Фарабитану бағытындағы оқу-зерттеу, ғылыми-зерттеу жұмыстарына жоғары деңгейде жағдай жасауымыз қажет.

Фараби мұрасының өміршеңдігі неде?

Фараби өз заманы үшін ең өзекті мәселелерді қарастырды, олардың шешімі туралы үздік ойларды қорытты. Фараби көтерген мәселелер және олардың ғылыми шешімдерінен философия, психология, педагогика, этика, музыка, т.б. көптеген ғылым салаларының зерттеулері бастау алды. Ол ғылыми танудың жолдарын негіздеді. Атап айтқанда, Фараби көтерген мәселелер әлеуметтік өмірдегі, ғылымдағы, білімдегі ғасырлар сынағына төтейтін «мәңгі» мәселелер, яғни біздің заманымызда да сол мәселелер жаңа формада көрініс табады. Демек, әл-Фарабидің идеялары аясында қазіргі әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық, этикалық, логикалық мәселелерді зерттеу аса өзекті.

Әл-Фараби идеяларының қазіргі қоғам үшін маңызы, цифрлық қоғамдағы, рухани жаңғыру үдерістеріндегі орны қандай? Фараби мұрасын, идеяларын қазіргі қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында қалай жүзеге асыруға болады?

Егер Фараби мұрасы өмірде, шынайы практикада пайдаланылмаса, оның идеялары утопия деңгейінде, ал адамдар санасында жай білімдер мен түсініктер дәрежесінде қалады. Фараби мұрасына прагматикалық тұғырлы қатынас – ұлы ғұламаның бізге қалдырған бай мұрасын қоғамдық өмірде пайдаланудың басты шарты. Мемлекеттік басқару, білім мен тәрбие, өнер, т.б. салаларда әл-Фараби мұрасы кең қолданысқа ие болуы мүмкін. Мәселе - Фарабидің нақты идеяларын нақты мақсаттарға қол жеткізу үшін пайдалану.

Фараби мұрасын өзектендіру арқылы білімдер салтанатына қол жеткізуге толыққанды негіз бар. Біздерге білімге, ғылымға деген құштарлықты Фарабиден үйренбек керек.

Ел бірлігі – Фарабидің ізгі, кемел қоғам туралы идеяларына сәйкес. Әділетті, кемел қоғам басшысы туралы әл-Фарабидің идеяларына біздің Елбасы және мемлекет басшысы толықтай мысал болады.

Жалпы, Фараби тұлғасы және мұрасы біздің заманымыз үшін өзекті тақырып. Фарабиді оқып-үйрену, оның идеяларын объективті бағалай білу, шынайы мағынасына жету, өмірде қолдану, қазіргі рухани жаңғыру үдерістері қырынан бағалау - Ұлы даланың ұлы ғұламасына деген шынайы құрметтің, қазіргі жастар және болашақ ұрпақ алдындағы жауапты миссиямызды орындаудың аса маңызды міндеті деп білеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Хайруллаев Х.Х. Абу Наср аль-Фараби.- М.: Наука, 1982.
2. Хайруллаев Х.Х. Абу Наср аль-Фараби // В кн. «Антология педагогической мысли Узбекской ССР/ Сост. С.Р.Раджабов, К.Х.Хошимов и др.- М.: Педагогика, 1986.- С.44-57.
3. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль -Фараби в истории культуры.- М., 1975.
4. Измайлов А.Э., Машкевич А.А. Педагогические идеи раннего средневековья в Средней Азии// Советская педагогика.-М., 1984.-№12.-С.100-107.
5. Тллашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Востока эпохи раннего средневековья.- Ташкент: Фан, 1988.
6. Кубесов А.Педагогическое наследие аль-Фараби.- Алма-ата: Мектеп, 1989.
7. Салимова К.И. Педагогическая мысль в странах средневекового Востока// Советская педагогика.-М., 1990.-№2.-С.130-135.
8. Аль-Джинди Н.А. Педагогические идеи Абу Насра аль-Фараби// Автореф. дисс...докт.пед.наук: 13.00.01.- М., 1991.-43 с.
9. Антология педагогической мысли Казахстана/Сост. К.Б.Жарыкбаев, С.К.Калиев.- Алматы: Руан, 1995.-512 с.
10. Дербісәлі Ә. Фарабитанудың қайнар бастаулары//Егемен Қазақстан, 2020,20 ақпан.- Б.4.

ӘОЖ 378:372,8:517.54

Смагулов Е.Ж.
п.ғ.д., профессор,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған, Қазақстан

Журсынболатова С.Б.
магистр,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған, Қазақстан

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа: Теориялық зерттеу жеке тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауының негізгі проблемаларына арналған, олар мамандықты таңдаған тұлғаға жеке, сараланған тәсілдің жоқтығынан, білікті кадрлардың жетіспеуінен және қазіргі еңбек нарығының нашар мониторингінен тұрады**.** Бұл мақалада мектептің жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағытының өзекті мәселелері бейнеленеді, балалардың одан әрі мамандық таңдауға психологиялық дайындығы, сондай-ақ мамандықтар мен олардың қызмет салаларының ой-өрісінің терең кеңеюі маңызды.

Кілттік сөздер: кәсіби бағдар, өзін-өзі анықтау, кәсіби таңдау, жеке ерекшеліктер.

Аннотация: Теоретическое исследование посвящено кругу основных проблем профессионального самоопределения личности, которые заключаются в отсутствии индивидуального, дифференцированного подхода к личности выбирающего профессию, нехватке квалифицированных кадров, слабом мониторинге современного рынка труда. В данной статье отображаются актуальные проблемы профориентации старшеклассников в школе, важна психологическая готовность детей к выбору дальнейшей профессии, а также более углублённое расширение кругозора профессий и сфер их деятельности.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, самоопределение, профессиональный выбор, индивидуальные особенности.

Abstract: A theoretical study is devoted to the circle of the main problems of professional self-determination of a person, which are the lack of an individual, differentiated approach to a person choosing a profession, the lack of qualified personnel, and weak monitoring of the modern labor market. This article reflects the current problems of career guidance for high school students, the psychological readiness of children to choose a further profession is important, as well as a more in-depth expansion of the horizons of professions and their areas of activity.

Key words: professional orientation, self-determination, professional choice, individual characteristics.

Жасөспірім кезіндегі балаларда, әдетте, кәсіби бағдар берудің деңгейі дайын емес. Құрдастар мен мұғалімдердің ықпалы төмен деңгейде, сонымен қатар мамандықтардың әртүрлілігі, олардың табиғаты мен сипаттамалары туралы көптеген ақпараттар жоқ. Бүгінгі кезде жоғары сынып оқушыларының кәсіби маңызды қасиеттер туралы түсінігі жоқтығын көріп отырмыз. Жасөспірімдердің жұмыс таңдауының денсаулығына қатысты шектеулер туралы да ескерілмейді.

Ежелгі заманнан бастап, мектепте кәсіби бағдарлау баланың болашақ өмірінде үлкен орынға ие болды. Кеңес Одағы кезеңіне тоқталсақ, бастауыш сынып оқушыларының тәуелсіз өмірге қадам басу жолдарын таңдағанын бірден білдіреді. Көпшіліктен нақты мақсаттар мен белгілі бір нәтижеге жету алгоритмі туралы сұралады. Өз болашағын өздері үшін дәл анықтаған көптеген жасөспірімдер әрине, күш салып, армандарына жетті. Олар болашақ өміріне қаржылай қолдау көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар атқарылған жұмыстардан ләззат алатын мамандықты игерді. Өз шешімдерін қайта ойластырған немесе басқа қызметті жүзеге асыра алмайтындықтарын түсінгендер болашаққа басқа жолдарды таңдады.

Жалпы білім беру жүйесінің ең маңызды міндеттерінің бірі - балалардың өз қабілеттерін ашып, мектепте жоғары технологиялық бәсекеге қабілетті әлемде өмір сүруге дайындап алатындай білім беру. Оқушылардың жағдайларын реттеу – олардың жеке қабілеттерін дамыту, сәйкес білім беруді кеңейту. Олардың қажеттіліктері мен бейімділіктерін жүзеге асыру үшін, орта білім деңгейіне сәйкес келетін әртүрлі пәндерді тереңдетіп оқыту, мамандандырылған мектептер мен сыныптар желісін дамыту- бүгінгі ғылыми-техникалық прогрестің талаптары. Жалпы білім беретін мектептерде заманауи талаптарды іске асырып, сонымен қатар мансаптық бағдарлаудың ғылыми және практикалық мәселелерінің дамуын айтар-

лықтай күшейтті [1].

Жас ұрпақтың кәсіби өзін-өзі анықтауының практикалық мәселелерін шешуге ықпал ететін бірқатар бағыттар бар. Оларға мыналар жатады: мектеп оқушыларын кәсіп әлеміне бағыттау үшін қажетті біліммен, жеке ерекшеліктерін объективті бағалау қабілетімен қамтамасыз ететін мансаптық бағдарлау жүйесі (Федоришин Б.А., Киев); мамандық таңдауда жеке көмек көрсету үшін студенттердің жеке басын зерттеудің диагностикалық әдістері (В.Д. Шадриков, Мәскеу; Воронин Н.П., Ярославль); жастарға кәсіби кеңес берудің теориялық және әдіснамалық негіздері (Климов Е.А., Мәскеу); мектеп оқушыларын кәсіптік бағдарлауға жүйелі көзқарас (Сахаров В.Ф., Степаненков Н.К., Минск); мамандық таңдаудағы әлеуметтік маңызды себептер (Павлютенков Е.М., Комсомольск-на-Амур) [2].

Қазіргі уақытта дәл осы мәселе өзекті болып отыр. Қазір көптеген балалар жоғары мектепте кім болатынын біліп қана қоймай, сонымен бірге мектепті бітіргеннен кейін де біледі. Осыдан үш бағытты бөлуге болады [3]:

1. Мәселе балалардың болашақ туралы өз бетінше түсінуінде.

2. Мектептің өзінде кәсіби бағдарлау туралы ақпараттың болмауы.

3. Ата-аналар жағынан әр түрлі жұмыстар туралы ақпараттың жеткіліксіздігі.

1. Мәселе балалардың болашақ туралы өз бетінше түсінуінде.

Бұл мәселе балалардың болашақ туралы өз ойымен түсінуінде. Жалпы мәселе негізінен өзін-өзі шешуге қажет етеді. Адам өз бетінше шешім қабылдауға әлі жетілмеген, сондықтан оған мамандық таңдау қиын келеді. Бұл жағдай негізінен ата-аналарға байланысты. Егер кішкентай кезінен ата-ана баланы өздігінен шешім қабылдауға дағдыланбаған болса, онда оған қысқа уақыт ішінде бұл қасиетті меңгеру қиын болады. Айта кету керек, көптеген жасөспірімдер өздерінің болашақтары туралы ойламайды. Олар бір күн өмір сүруді ойлап, болашақта өздерін және отбасыларын қолдау туралы ойламайды. Қазіргі уақытта осы мәселенің жеке аспектілеріне қызығушылықтың ауысуы жиі кездеседі. Кәсіби тұлғаның қалыптасуы мәселесі тұрғысынан жеке өзін-өзі анықтау кәсіби дамудың өзіндік ерекшеліктерін алады. Ол саналы және тәуелсіз деңгейді көрсетуге, адамның даму болашағын (кәсіптік, өмірлік) түзетуге және жүзеге асыруға, өзін-өзі дамытып, уақытын қарастыруға және жеке маңызды мәндерді өз бетінше түсінуге көмек етеді.

2. Мектептің өзінде кәсіби бағдарлау туралы ақпараттың болмауы.

Бұл сонымен бірге мұғалімдер қызметінің маңызды аспектісі. Оның міндеттері тек мансаптық бағдарлау жұмыстарын ғана емес, сонымен қатар жоғары мектеп оқушыларының жеке ерекшеліктерін де ескереді. Өйткені, әртүрлі өзгерістер жасына қарай жиі кездеседі, психологиялық сипаттамалары да өзгереді. Кейбіреулер депрессияға түсуі мүмкін, кейбіреулері жабайы өмір салтын ұстанады, ал кейбіреулері оқуын мүлдем тастайды.

Көптеген жақсы нәтижелерге қарамастан, қазіргі жағдайда кәсіби бағдар беру әлі осы күнге дейін негізгі мақсаттарына жете алған жоқ. Әр адамның жеке ерекшеліктері мен қоғамның кадрларға деген қажеттіліктеріне, оның қазіргі қызметкерге қойылатын талаптарына сәйкес келетін, студенттердің кәсіби өзін-өзі анықтауын қалыптастыру. Мансаптық нұсқаулық орташа оқушыға арналған; мамандық таңдаған адамға жеке, сараланған көзқарас жоқ; негізінен ауызша әдістер әркімге әртүрлі қызмет түрлерінде, соның ішінде таңдалған түрлерінде өзін-өзі сынап көруге мүмкіндік бермей, мұның бәрі оның дамуына маңызды тежегіш болып табылады. Көптеген қалалар мен аудандарда, еңбек нарығында сұранысқа ие мамандықтар туралы қазіргі кездегі ақпарат берілмейді; тәуелсіз өмірге дұрыс жол таңдауға көмектесетін білікті мамандарды даярлау нашар жүргізілуде.

3. Ата-аналар жағынан әр түрлі жұмыстар туралы ақпараттың жеткіліксіздігі.

Ата-аналық бақылауда балаларға тек оқу қызметі ғана емес, сонымен қатар мансаптық бағдар беру керек. Қазіргі уақытта бұл ата-аналардың бала тәрбиесіндегі басты қателік. 16-18 жас аралығындағы жоғары мектеп оқушының болашағын дұрыс ойластыруы керек. Нақты міндеттер мен олардың шешімдерін белгілеу қажет. Ата-аналар жоғары сынып оқушысымен қоғамдағы тәуелсіз өмір туралы әңгіме жүргізу керек екенін ұмытып, тек оқу процесіне назар аударуға тырысады. Меніңше, білім берудегі маңызды аспекті - тәуелсіздік пен шешім қабылдауды дамыту. Жасөспірімге бейтаныс адамдардан гөрі ата-аналардың мамандықтары туралы білу әлдеқайда қызықты болады. Ата-ана белгілі бір кәсіптің барлық жағымсыз жақтарын түсіндіреді және балаға өзіне ыңғайлы болатын жолды таңдауға көмектеседі. Егер ата-аналар бұл процесте ешқандай әрекет жасамаса, онда жасөспірім қоғамда толық өмір сүре алмайды.

Осы мәселелердің бәріне сүйене отырып, жасөспірімнің бала емес, сонымен қатар ересек емес екенін ажырата аламыз. Көмек жасөспірімге мамандық таңдаудан емес, дұрыс бағытта итермелеуден тұруы керек. Адам өзінің кім болғысы келетінін немесе не қалайтынын бірден түсіне алмайды, не қажет екенін түсіну үшін оның қалауы, күші мен қасиеттерін тереңірек түсінуі керек.

Авторлардың ойынша, бұл проблеманы толығырақ қарастырып, заманауи шешімдерді іздеу керек. Бұл тақырыпқа келетін шешімдер [4]:

1. Жоғары сынып оқушыларының әрқайсысы кәсіби сауаттылық пен қабілеттілікті анықтауға негізделген әр түрлі сауалнамалар мен тестілерді тарату;

2. Әр түрлі кәсіптер мен олардың қызметіне

назар аудара отырып, түрлі іс-шаралар өткізу;

3. Жасөспірімдерді әр түрлі кәсіп орындарына экскурсияға алып барған пайдалы болады, сондықтан жасөспірімдер бұл немесе басқа әрекетті тек жағымды жағынан ғана емес, сонымен қатар белгілі бір кәсіптің қиыншылығын да қарастыруға ынталандырады.

Алайда, кейбір жақсы нәтижелерге қарамастан, қазіргі жағдайда кәсіби бағдарлау әлі күнге дейін өзінің негізгі мақсаттарына жете бермейді. Әр адамның жеке ерекшеліктері мен қоғамның кадрларға деген қажеттіліктеріне, оның қазіргі заманғы жұмысшыға қойылатын талаптарына сай оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауын қалыптастыру. Мансаптық бағдарлауды дамытудағы маңызды кемшілік - бұл, әдетте, кейбір орта деңгейлі оқушыларға арналған; мамандық таңдаған адамға жеке, сараланған көзқарас жоқ; негізінен вербальды, декларативті әдістер қолданылады, олар әр түрлі қызмет түрлерінде, соның ішінде таңдалған жұмыстарда өзін сынап көруге мүмкіндік бермейді. Көптеген қалалар мен аудандарда кадрларға деген қажеттілік туралы ақпарат берілмейді.

Осындай қарапайым әдістердің көмегімен, жоғары сынып оқушыларының кәсіби қызмет саласындағы деңгейін арттыруға, сонымен қатар өнімділікті, яғни көптеген жасөспірімдер арасындағы мансаптық бағдарлауды жоғарылатуға, сол арқылы біздің қазіргі маңызды мәселені шешуге болады.

Кәсіптік бағдар беру жүйесі мектеп оқушыларын үздіксіз оқыту мен тәрбиелеудің жалпы жүйесінің бөлігі болып табылады, оның мақсаты тұлғаның жан-жақты дамуы, барлық шығармашылық күштер мен қабілеттердің үйлесімді ашылуы, жас ұрпақтың рухани мәдениетін қалыптастыру болып табылады. Ол жоғарыда аталған міндеттер жиынтығын шешу, студенттердің кәсіби өзін-өзі анықтауы арқылы жүзеге асырылады. Мансапқа бағдарлау, біртұтас жүйе бола отырып, ортақ мақсатпен, міндеттермен және функциялардың біртұтасымен біріктірілген өзара байланысты ішкі жүйелерден (компоненттерден) тұрады. Ұйымдастырушылық және функционалдық ішкі жүйе - студенттерді мамандық таңдауға дайындауға, олардың міндеттері мен функционалдық міндеттерін үйлестіру принципі негізінде орындауға жауап беретін әртүрлі әлеуметтік институттардың қызметі. Логикалық-мазмұндық ішкі жүйе – жоғары мектеп оқушыларына кәсіби білім беру, олардың қызығушылықтары мен бейімділігін дамыту, мүмкіндігінше кәсіби мамандарға жақын болу; кәсіби кеңес беру, кәсіби таңдау, әлеуметтік және кәсіби бейімделу. Жеке ішкі жүйе - студент кәсіби өзін-өзі анықтауды дамыту субъектісі ретінде қарастырылады. Соңғысы белсенді позициямен сипатталады, яғни кәсіби қызметке деген шығармашылық белсенділікке, өзін-өзі көрсетуге және өзін-өзі растауға деген ұмтылыс; бағыт-бардар. Әлеуметтік нормалар мен құндылықтарға қатынасының тұрақты басым жүйесі; адамгершілік және эстетикалық мәдениеттің деңгейі; өзін-өзі тануды дамыту; өзіндік бейнесі, қабілеттері, мінез ерекшеліктері.

Қорытындылар. Біріншіден, медициналық маман мансаптық бағдарлау процесіне қатысуы керек. Бұл өте маңызды, өйткені медициналық қызметкер әр оқушының денсаулығының жай-күйі туралы ақпаратқа ие және бұл олардың кәсіби таңдаумен тікелей байланысты, яғни егер оқушы таңдаған мамандығына деген бейімділік, қабілет және тілек болса, онда оның физикалық қарсы көрсетілімдері, денсаулыққа қатысты проблемалары болуы мүмкін. Жоғары сынып оқушыларына арналған кәсіптік бағдар беру тақырыбы бойынша психологтың біліктілігін үнемі жаңартып отырудың маңызы зор, өйткені психологтың жұмысы тек диагноз қоюмен шектеліп қалмауы керек, психолог сонымен қатар кеңестерге қатысып, медицина қызметкерімен бірлесе жұмыс жасап, әр оқушыға ұсыныстар жасауы керек.

Екіншіден, мектеп оқушыларымен кәсіптік бағдар беру жұмысының ерекшелігі туралы айтсақ, еңбек нарығының қажеттіліктерін ескеру және жаңа мамандықтарды бақылау сияқты маңызды сәттер жіберіліп алынды. Кәсіби бағдар беру жұмысын жеке жеке сипаттамаларға сүйене отырып құру мүмкін емес, өйткені сыртқы жағдайлармен бірге ішкі алғышарттарды ескеру қажет, содан кейін сыртқы және ішкі факторларды талдауға сүйене отырып, мансаптық бағдарлау жұмысын одан әрі құру қажет.

Үшіншіден, жоғары сынып оқушыларын кәсіби өзін-өзі анықтау үшін бағалау критерийлері жоқ. Тек кәсіби тілектерді бағалау негізінде студенттің жеке тұлғасы туралы сапалы қорытынды жасау мүмкін емес, мұнда терең жеке және кәсіби диагностика және студенттермен әңгімелесу қажет. Әр оқушының жеке басының кәсіби, коммуникативті және құзіреттілік сипаттамаларын білу қажет. Егер қандай да бір деңгей түсіп кетсе, онда түзету әрекетін осы бағытқа қою қажет. Оқушының кәсіби таңдауға толық дайын болуы үшін барлық параметрлерге, сипаттамаларға, психологиялық және жеке ерекшеліктерге әр жастағы сәйкестігі маңызды. Егер оқушының дамуында барлық таңдаулар бойынша норма сақталса, онда кәсіби таңдауды қалыптастыру үшін сапалы жұмыс туралы сөз болады.

Қорытындылай келе, жалпы білім беру сапасын жақсарту үшін жасалған жағдайлардың ішінде Қазақстан Республикасындағы әр мектептің оқушыларына кәсіптік бағдар беру жүйесінде оқушыларды психологиялық қолдау үшін жоғарыда аталған жағдайларды жасауға назар аудару қажет, сонымен қатар оқушыларға кәсіби қызығушылықтарды, бейімділіктерді анықтауға көмектесу қажет. Бір немесе бірнеше таңдаған мамандықтарды игерудің нақты мүмкіндіктерін талқылауы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гостева П.А. Типы выбора профессии современными старшеклассниками // Проф. потенциал. – 2002.– № 4. – С. 12–17
2. Пряжников Н.С. Методы активизации профессионального и личностного - 2002.- 400 с.
3. Смагулов Е.Ж., Жанатбекова Н.Ж., Хаймулданов Е.С. Баршаға қызмет көрсетудің математикалық есептері. «Тулегеновские чтения-2018» Материалы международной научно-практической конференции «Цифровое образование - передовые знания и компетентность» в рамках духовного возрождения. 12 апреля 2018 года. Аркалык, 2018. - 28б.-33б.
4. Смагулов Е.Ж., Жанатбекова Н.Ж., Хаймулданов Е.С. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету – бәсекеге қабілетті болашақ кепілі. Материалы международной научно-практической конференции «Современное математическое образование: опыт, проблемы, перспективы». Кокшетау, 8-9 июня, 2018. - 366-370б.

ӘОЖ 56987

Есеналиев А.Е.
Кандидат юридических наук, доцент,
ЮКГУ им. М.Ауэзова
г.Шымкент, Республика Казахстан

Тоханова Р.Ж.
Магистр юридических наук,
ЮКГУ им. М.Ауэзова
г.Шымкент, Республика Казахстан

Жайлауова Г.
м.ю.н., ст преп. кафедры «Гражданское право и гражданское процесса»
ЮКГУ им.М.Ауэзова
г.Шымкент, Республика Казахстан

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ОХРАНЫ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК

Андатпа. Бұл мақалада шекарааралық өзендер саласында қатынастарды реттейтін отандық және шетелдік тәжірибелер жайында сөз болады.

Түйінді сөздер: күзет, трансшекаралық өзендерді пайдалану, отандық және шетелдік тәжірибе.

Аннотация. В этой статье расматривается отечественный и зарубежный опыт в области охраны и использования трансграничных рек.

Ключевые слова: охрана, использование трансграничных рек, отечественный и зарубежный опыт.

Annotation. This article examines domestic and foreign experience in the field of protection and use of transboundary rivers.

Keywords: protection and use of transboundary rivers, domestic and foreign experience.

Развитие человеческого общества, как правило, сопровождается ускорением научно-технического прогресса. Человек получает все более совершенные средства воздействия на природу и использования природных элементов для собственных нужд. Те природные элементы или объекты, использование которых является частью процесса материального производства, получили название природных ресурсов. Среди всей их массы следует выделить специфическую категорию рек, географическое положение которых таково, что отдельные их части находятся на территории двух или более государств. О таких реках можно сказать, что они разделяются границами двумя или более государств, или, иначе говоря, являются трансграничными реками.

Примерами трансграничных рек может быть такие реки как Нил, Амазонка, Дунай, Енисей, в РК это Жайык (Урал), Сырдарья, Иртыш и т.д.

В начале XX века вопросы охраны трансграничных рек перестают волновать отдельные государства только в сфере собственного благополучного выживания, и в 1913 году на международной конференции в Берне по охране природы указывалось на то, что «было бы большим прогрессом, если бы все страны высказывались в пользу охраны природы и организовывали бы ее по одному более или менее общему плану.

9 декабря 1923 года в Женеве была принята одна из первых конвенций в пределах международного права О влиянии производства гидроэлектроэнергии на другие государства. Современные казахстанские ученые-экологи Калибаева А.Т. и Дускаев К.К., придавая большое значение указанному документу, отмечают, что суть данной конвенции сводится к удовлетворению потребностей сторон заинтересованных в производстве гидроэлектроэнергии без нанесения ущерба любому другому договаривающемуся государству[1]. Действительно ст. 2 содержала правило, согласно которому участники были обязаны согласиться на проведение «обследований в международном масштабе», если это будет признано необходимым для наиболее рационального использования гидроэнергии. При этом конвенция не определяла достаточно четко: что следует понимать под «международным масштабом», и кто вправе его устанавли-

вать. Столь противоречивый характер Женевской конвенции, отсутствие в ней достаточно четких норм, определяющих сотрудничество между прибрежными государствами, привели к тому, что она была ратифицирована всего 11 государствами и практического значения не имела.

Ярким примером сложности вопроса рационального использования трансграничных водотоков может служить и спор между Индией и Пакистаном по поводу использования водных ресурсов в верховьях бассейна реки Инд. 13 лет (с 1947 по 1960 год) потребовалось этим государствам на то, чтобы заключить договор о водах реки Инд.

Обращает на себя внимание точка зрения Тимошенко А.С., который в 80-е гг. XX века утверждал, что «увеличение объемов промышленного загрязнения привело к его переносу за пределы национальных границ, возникновению феномена трансграничного загрязнения». [2] Развивает эту проблему и современный российский ученый Строчук В.М., который предлагает давать определение понятию «трансграничного ущерба окружающей среде» в сочетании с определением самой окружающей среды. При этом теоретик права предлагает «говорить о нескольких вариантах определения ущерба окружающей среде. Узкое определение будет включать ущерб только природным ресурсам; широкое определение будет включать и ущерб имуществу, составляющему культурное наследие, а также включать ущерб ландшафтам и благоприятным условиям окружающей среды». [3]

Необходимо отметить, что проблема охраны и использования трансграничных рек разрабатывалась в рамках международных правительственных и неправительственных организаций. Так, ООН в период подготовки и проведения Стокгольмской конференции по проблемам окружающей человека среды в 1972 году обратила внимание на данную проблему. Поводом для его рассмотрения послужило столкновение интересов Аргентины и Бразилии относительно использования бассейна реки Ла-Плата, протекающей по территории обеих стран. Однако постановка проблемы на Конференции отличалась большей широтой и требовала общих принципов, которые могли бы служить основой эксплуатации разделяемых природных ресурсов любой категории. В процессе разработки Декларации по проблемам окружающей человека среды были выдвинуты некоторые идеи гармоничного использования разделяемых природных объектов, которые получили развитие в резолюциях 2992 и 3129 Генеральной Ассамблеи ООН, в ст. 3 и 30 Хартии экономических прав и обязанностей государств, принятой на XXIX сессии ГА ООН. Основное содержание этих резолюций заключается в том, что деятельность государств в пределах их юрисдикции или контроля не должна наносить ущерб окружающей среде других государств или районов за пределами национальной юрисдикции; использование природных объектов, разделяемых двумя или более государствами, должно осуществляться путем сотрудничества заинтересованных государств; такое сотрудничество должно развиваться на основе обмена информацией и предварительных консультаций

Огромное влияние на нормотворческую деятельность в области охраны и использования трансграничных рек оказали и международные неправительственные организации. «Хотя формально юридически их решения не являются обязательными для государств, тем не менее, в определенных случаях, эти организации оказывают существенное воздействие на государства и международные отношения путем подготовки для принятия правительствами и международными межправительственными организациями текстов международных конвенций и соглашений, парламентами – национальных законодательных актов в области экологического права...». На сегодняшний день в мире насчитывается более 200 международных неправительственных организаций (МНПО), как специализирующихся на вопросах охраны окружающей среды, так и проявляющих интерес к экологическим проблемам, помимо вопросов их основной сферы деятельности (науки, образования, здравоохранения, экономики, религии и др.).

Большинство МНПО, обладающих специальной природоохранительной компетенцией, занимается вопросами охраны отдельных природных объектов или видов природных ресурсов.

Одна из наиболее авторитетных международных неправительственных организацией является Международный Союз охраны природы и природных ресурсов (МСОП), который в документах Союза именуется независимой международной некоммерческой организацией.

Главным результатом работы в сфере охраны трансграничных природных объектов является разработка проекта Международного пакта по окружающей среде и развитию, который был одобрен на юбилейном конгрессе ООН по международному публичному праву (Нью-Йорк, 13-17 марта 1995 г.). В основу проекта Пакта положены договоры и обычаи в области международного экологического права, а также положения Стокгольмской декларации 1972 г., Декларации Рио 1992 г. и Всемирной Хартии по охране природы 1982 г. Данный документ, также как и Стокгольмская декларация, и Декларация Рио, содержит положения, именуемые принципами, среди которых важнейшее значение имеет принцип недопустимости нанесения трансграничного ущерба.

Таким образом, развитие правовой категории происходило в рамках деятельности ООН и иных

межправительственных региональных организаций, а также в рамках международных неправительственных организаций.

Историко-правовой анализ понятия «трансграничные реки» позволил отнести эту категорию природных компонентов к объектам экологического права, так как проблема охраны трансграничных природных объектов является частью проблемы правовой охраны окружающей среды. Остановимся на характеристике трансграничного реки, как объекта охраны окружающей среды.

Советский ученый Колбасов О.С.[4] еще в 60-ые годы прошлого века сформулировал два важнейших признака природных ресурсов, отличающих последних от природных объектов:

а) это такие элементы природы, которые используются в материальном производстве;

б) включение того или иного элемента природы в категорию природных ресурсов находится в прямой зависимости от прогресса науки и технологии, от уровня развития производительных сил

Таким образом, констатация изложенных позиций позволяет сделать вывод о том, что в науке экологического права отсутствует единое понимание категорий природного объекта и природного ресурса. Соответственно отсутствуют в научном обороте и такие дефиниции как «трансграничный природный объект» и «трансграничный природный ресурс». В Законе Республики Казахстан «Об охране окружающей среды» от 15 июля 1997 года было закреплено понятие «трансграничный объект». В этом нормативном правовом акте оно определялось как объект экспертизы, реализация которого оказывает или может оказывать вредное воздействие на окружающую среду и здоровье людей двух или более областей (города республиканского значения, столицы) и (или) территории государства. Но трансграничный природный объект не обязательно будет являться объектом экологической экспертизы. Трансграничный природный объект является, прежде всего, компонентом окружающей среды, который находится под охраной национального и международного экологического законодательства. Более того, трансграничному природному объекту необходимо придать международное качество, обусловленное этимологией самого понятия «трансграничное».

Первая часть слова «трансграничный» происходит от латинского trans – сквозь, через, за, и означает движение через какое-либо пространство, пересечение его. Вторая часть – означает пересечение природным объектом границы государства, или же движение этого объекта через границу. Именно такой смысл вкладывается и в понятие «трансграничное воздействие», определенное Конвенцией о трансграничном воздействии промышленных аварий 1992 года, как серьезное воздействие в пределах действия юрисдикции той или иной Стороны в результате промышленной аварии, происшедшей в пределах действия другой Стороны.

Что же касается характеристики трансграничных рек как объекта международного эколого-правового сотрудничества, то, в этом отношении, необходимо обратиться к доктринальным положениям международного экологического права.

В международном праве все природные ресурсы и природные объекты в зависимости от территориальной сферы подразделяются на государственные, международные, смешанные. Правовой режим государственных природных компонентов регламентируется нормами внутригосударственного права. К объектам со смешанным правовым режимом ученые-юристы относят чаще всего территорию континентального шельфа и исключительной экономической зоны. Бирюков П.Н.[5] открытое море за пределами территориальных вод, международный район морского дна, некоторые международные проливы, реки и каналы, Антарктику, космическое пространство и небесные тела относит к территориям с международным режимом. Правовой режим этих территорий определяется главным образом международными договорами .

Обобщая точки зрения теоретиков экологического права, но, не претендуя на исчерпывающее определение, необходимо отметить, что под трансграничным реками следует понимать элемент природной среды, характеризующийся биогеофизическим единством и расположенный одновременно на территории двух или нескольких государств, охраняемый международным и национальным экологическим законодательством. Исходя из определения понятия «трансграничный природный объект», особенностей его географического и геополитического местоположения, можно предположить об особенностях правового режима охраны и использования подобных объектов. Отличительным признаком самих трансграничных рек, является то, что расположенные одновременно на территории нескольких государств, трансграничные природные объекты являются неразрывным биогеофизическим единством, и внутренние связи, взаимодействующие в этом единстве, не могут быть изменены или вовсе отменены наличием государственных границ.

Особенность географического местоположения трансграничных рек определила специфику правового режима их охраны и использования. Трансграничные реки одновременно находятся под охраной норм международного права (в момент пересечения ими государственной границы, или возникновения трансграничного спора) и норм внутринационального права государства (в период нахождения их в пределах границ определенного государства).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Дускаев К.К. Трансграничные проблемы водных отношений Республики Казахстан // Экология и устойчивое развитие. - 2004. - № 2. - С. 19-21.
2. Тимошенко А.С. Международно-правовая охрана окружающей среды в Европе // Окружающая среда и право. - М.: Наука, 1977. - С. 64-82.
3. Строчук В.М. Понятие трансграничного ущерба окружающей среде в международном праве // Московский журнал международного права. - 2004. - №11. - С. 114-128.
4. Колбасов О.С. Правовая охрана вод и рыбных запасов в СССР. - М.: Знание, 1974.- 64 с.
5. Бирюков П.Н. Международное право: Учебное пособие. - М.: Юрист, 1999. - 416 с.

ӘОЖ 1(091)+1:78(092)

Арынғазиева Б.Б.
филос.ғ.к., доцент,
ОҚМПУ,
Шымкент, Қазақстан

Утеева К.Қ.
саяси ғылымдар магистрі, аға оқытушы,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

Құрманбай А.П.
М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 1 курс докторанты

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ

Аңдатап: Бұл ғылыми-зерттеу мақалада әл-Фарабидің философиялық таным теориясы жөніндегі идеяларына және ондағы ғылыми-философиялық ой мен көркемдік танымның теориясы туралы пайымдауларына философиялық талдаулар жасалынады. Философия ғылымының қалыптасуының тарихи-философиялық бастаулары мен осы саланың іргетасын қалауда ерекше орын алатын әл-Фарабидің таным теориясы ілімінің философиялық мәселелері тарихи-мәдени және ғылым әдіснамасы тұрғыда тұжырымдалып, жан-жақты қарастырылады. Яғни, ақыл-ой концепциясы әл-Фарабидің таным теориясының негізі болып табылады және осы таным теориясы шығыс перипатетизмінің гносеологиялық алғышартының құрылуына себепші болды. Әл-Фарабидің сезімдік таным төмен, бірақ, қажетті саты деп жеткізетіндігі де өте маңызды. Алғашқы түйсікті мойындау өмірді түсінуге және ақыл-ой танымының түсіндірмелік немесе талдаулық сәйкестілігіне алып келеді. Алғашқы түйсікті мойындау аспан әлеміне қарағанда, интегралдық қызмет атқара отырып, жерлік әлемге жақын болып келеді. Ақиқатты қабылдауға тек логикалық амалдар арқылы, яғни, толық адамның ғана қолынан келетін амалдармен қол жеткізу – ақыл-ой танымының соңғы мақсатына жетуі болып табылады. Араб тілді Шығыста теориялық танымның алға дамуында әл-Фараби ілімінің үлкен рөлге ие болғандығы ешқандай дау туғызбайды.

Кілттік сөздер: ақыл-ой, данышпандылық, ақиқат, таным теориясы, идея, жаңа платоншылдар, эманация, жаратушы, астрономия, интеллект, жан, субстанция, еркіндіктің ықпалы, ғылыми классификация, метафизика, теология, догматтық дін ілімі.

Аннотация: В данной научно-исследовательской статье представлен философский анализ идей аль-Фараби о теории философии познания, рассмотрены его взгляды о научно-философском мышлении и теории художественного познания. Философия познания аль-Фараби, являющейся историко-философским началом в формировании философской науки и занимающейся особое место в качестве фундамента возникновения данной сферы, стала предметом нашего исследования. Вопросы философии познания в творчестве ученого рассмотрены в историко-культурном контексте и с позиции научной методологии. То есть, концепция интеллекта является основой теории познания аль-Фараби и данная теория стала причиной формирования гносеологических предпосылок восточного перипатетизма. Также важно знать, что по мнению аль-Фараби чувственное познание занимает низкий уровень познания, хотя оно является необходимым уровнем познания. Признание первичного восприятия приводит к пониманию жизни и к пояснению содержания умственного познания или же анналитического соответствия. Признание первичного восприятия, находясь ближе к земному миру нежели к небесному, выполняет интегральную функцию. Конечная цель умственного познания – достижение истины с помошью логического, то есть, достигать только при помощи совершенных людей. Нет никаких сомнений в том, что учение аль-Фараби сыграло большую роль в развитии теоретического познания в арабоязычном востоке.

Ключевые слова: разум, гениальность, истина, теория познания, идея, неоплатонизм, эманация, создатель, астрономия, интеллект, душа, субстанция, влияние свободы, научная классификация, метафизика, теология, учение догматической религии.

Abstract: This research article presents a philosophical analysis of al-Farabi's ideas about the theory of the philosophy of knowledge, his views on scientific and philosophical thinking and the theory of artistic knowledge are examined. The philosophy of cognition of al-Farabi, which is a historical and philosophical beginning in the formation of philosophical science and occupies a special place as the foundation for the emergence of this sphere, has become the subject of our study. The questions of the philosophy of

knowledge in the work of the scientist are considered in the historical and cultural context and from the perspective of scientific methodology. It is also important to know that according to al-Farabi, sensory knowledge occupies a low level of knowledge, although it is a necessary level of knowledge. Recognition of primary perception leads to an understanding of life and to an explanation of the content of mental cognition or of an analitic correspondence. The recognition of primary perception, being closer to the earthly world than to the heavenly one, performs an integral function. The ultimate goal of mental cognition is to achieve truth with the help of the logical, that is, to achieve only with the help of perfect people. There is no doubt that the teachings of al-Farabi played a large role in the development of theoretical knowledge in the Arabic-speaking east.

Keywords: mind, genius, truth, theory of knowledge, idea, Neoplatonism, emanation, creator, astronomy, intelligence, soul, substance, influence of freedom, scientific classification, metaphysics, theology, teaching of dogmatic religion.

Бүгін, Әбу-Насыр әл-Фарабидің 1150 жылдық мерей тойын атап өту аясында ***«Шымкент – өндіріс мекені және қайырымды мегаполис»*** атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция Қазақстанның көне қаласы – Шымкенттің 2200 жылдығымен орайлас өтіп отыр. Бұл жылдары біздің ел демократиялық өзгерістер мен нарықтық экономиканы қалыптастыру және әлеуметтік жаңару жолымен алға қарай нық қадам басып келеді. Бүгінде, қазақ халқының кең даласында өзін әлемге паш етіп ашық көрсеткен бейбіт те еркіндік сүйгіш мемлекет құрылып келеді. Қазіргі уақытта фарабитану зерттеудің жаңа деңгейіне көтерілді, оны іске асыруға әл-Фараби мұрасын зерттеудегі ғылыми әдебиеттердің толықтырылуы және ұлғайған деректемелік қорлар мүмкіндік беріп отыр. Қазақстандық философтар фарабилік ойлардың мәндік қабаттарына терең бойлау, оларда жасырынған көп қырлы, көп деңгейлі, сарқылмайтын мәдениет әлемін ашуға мүмкіндік береді деп санайды [1, 16 б.]. Әл-Фараби тәрізді айтулы тұлғаның мол мұрасы фарабитанушылардың ғана еншісі емес. Бұл дүниетаным әлем мәдениетінің бір тамыры ретінде қазақ халқының рухани мәдениетінің, ұлттық философия ғылымының қайнар көзіне айналып отыр. Оның теориялық танымында материалистік және идеалистік тенденциялар өте көрнекті орын алады. Бір жағынан, адамды әлемді тануға алып келетін шығармашыл бастау иесі ретінде, екінші жағынан, танымның алғашқы және соңғы тірегі ретінде ол барлық маңыздылықты бірінші себеппен қорытындылайды. Әл-Фараби «Бақытқа жету туралы» деп аталатын еңбегінде таным процесін ерекше сипаттайды. Ол білім алуды бақытқа жетумен теңестіреді. Ал, бақытқа жету – адамның өмірлік мақсаты. Бұл мақсатқа жету үшін адам қоршаған ортасын, әлемін жетік меңгеруі және өмірлік бағыт беретін этикалық заңдылықтарды білуі қажет.

Танымның алғашқы кезеңінде адамның өмірмен сезім мүшелері арқылы байланыс жасауы сөз жоқ материалистік бағыт жолына жатады. Бұл эмпирикалық жаратылыстанудың дамуымен сәйкес келеді, бірақ, эмпирикалық пен теоретикалықтың арасында байланыс орнату қиынға түсті, себебі, әртүрлі идеялық түрдегі материалистікті баян ету қажеті туды. Оны абстракция ретінде, жорамал және интуиция ретінде қарауға болатын еді. Бұл жерде тек ақылмен ұғынушылық немесе тек ақылды ұғынушылық ғана емес, сонымен қатар, ерекше ақиқат ретінде ұғымдар мен идеяларды сынаушы идеалдық және даналық жүйесі пайда болды. Әл-Фараби таным процесінің тетігі туралы мынадай сұрақ қояды: «Жадыдағы алғашқы түйсік қалай және қандай жолмен пайда болады, оның ішінде не жатыр және ол шындығында қандай болады?». Және оған былай жауап береді: «Адамның түсінігі барлық қабылданған нәрселерінің ішіндегі заттардан тұрады. Кейіннен ақыл адам жанының түсінігі мен шындықтың ішінде өмір сүретінмен толық сәйкес келмейтінін өзінің ішкі жан дүниесінің формасында қалыптастырып және сақтап қояды. Адамның ой-өрісі барлық заттардың ішіндегі ең нәзігі және ол барлық формалардың да нәзігі екендігінен тұрады» [2, 158-159 бб.]. Оның таным теориясында жоғары деп бағаланатын нәрсеге үлкен көңіл аударылып, номинализмге немесе нақтылыққа бас иеді, себебі, жекелеген қабылданушы сезімдік заттар әрқашан жалпы ұғымға бағынады. Көпшілікке белгілі, ортағасырлық номинализм реализмге қарама-қарсы, себебі, бұлар материализмнің шығуымен жалпы ұғымдардың немесе әмбебаптылықтың шындығы және алғашқылығымен байланысты. «Танылатын танымға дейін, ал, сезімдік қабылдау қабылдауға дейін өмір сүреді», – деп айтады әл-Фараби [3, 191 б.]. Жекелеген субстанция болмысы әмбебаптық субстанциядан толығырақ. Ал, бұл өз болмысының тәуелсіздігінен келіп шығады. Немесе субстанцияның жеке түрі өзінің болмысынан басқа еш нәрсеге тиісті де, мұқтаж да емес, бұл орында тұрмайды және ол туралы айтылмайды да. Болмыстың тәртібінде жеке заттар алғашқы болып табылады. Жекелікке жету әмбебаптылыққа үлкен мүмкіндік береді. Демек, ақылдылыққа жету үшін жеке субстанциялар әмбебаптық субстанцияларға мұқтаж, ал, әмбебаптық субстанциялар өмір сүруі үшін жеке субстанцияларға мұқтаж. Егер, әмбебаптылық жанның құрамында болғанда, онда ол ойдан шығарылған және жалған болатын еді, ал, бұл жерде жалған өмір сүрмейді.

Әл-Фараби бойынша теориялық білімнің мақ-

саты өмір сүретін заттарды меңгеру болып табылады. Теоретикалық білім қалай және қайдан шыққанын білмейтін заттық білімді іске қосады. Әл-Фараби оны алғашқы білімдер деп атайды. Басқа қалған «білімдердің барлығы да осы алғашқы білімнің ықпалында және талдау, меңгеру, зерттеу, тану, оқып үйрену жолдарымен құралады» [4, 277 б.]. Сонымен, теоретикалық білім білімнің екі түрі: бірінші алғышарттардан және дәлелденген білімдерден тұрады. Ол теоретикалық білімді («теоретикалық ізгілік») этикалық қайырымдылықпен тығыз байланысты түрде қарастырады. Құлықты қайраткерлікке болмыстың мағынасы және игілігі теоретикалық білім түрінде өте қажетті. Бірақ, теоретикалық білім оқшауланған түрде де өмір сүре алады, дегенмен, өз-өзін қайырымдылық шарасымен қамтамасыз ете алмайды. «Тек ойлау қасиетін игерген адам игілікті, этикалық қайырымды бола алмайды» [4, 316 б.]. Бұл жерде Әл-Фараби тек теоретикалық ойлауды жеткіліксіз деп есептейді. Практикалық іс-әрекет құнды және толықтырылған болып есептелінеді. Оның «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты еңбегінде ойлау күшін адамның ақылмен қабылданатын объектілерін игеретін күш ретінде бағалайды. Осы күш арқылы адам әдемілікті сүйкімсіздіктен ажыратады және өнермен ғылымды игере алады. Әл-Фарабидің айтуы бойынша, ойлау күші жанның басқа барлық күштерін басқарады, бірақ, жеке өзекті дағдыға айнала алмайды және өзекті дағдыға айналу үшін оған потенциалдықтан өзектіге айналдыра алатындай қасиет қажет. Ақылға жеткізетін объектілер ойлау күшінің құрамында болғанда ғана ол өзекті бола алады және ол ең соңында ақылдың арқасында өзекті мәселеге айнала алады. Теоретикалық таным мен жай танымның арасында практикалыққа қарағанда жоғары дәрежедегі байланыс бар. Теоретикалық таным практикалық өмірмен әрқашан байланысқа түсіп, шынайы өмірде белгілі бір орын алуы қажет. Сондықтан, біз әл-Фарабидің философиялық терминдерінің арасынан «ақылды практикалық жанның күші», «кәсіби практикалық күш» деген терминдерді кездестіреміз. «Жанның сезінетін және қиялдайтын күштері ақыл күшіне көмек береді және оны дайындайды. Сөйтіп, ол адамды бақытқа жеткізуші іс-әрекетке жұмылдыруға арнайды. Содан кейін ғана, адам толық игілікке жетеді. Сөйтіп, еркіндіктің ықпалындағы игілік дүниге келеді» [4, 115 б.].

Әл-Фараби еркіндіктің ықпалындағы игілік құрамын қалай түсінеді? Еріктің күшімен еркіндіктің байланысы туралы оның ойының негізінде адамның қайырымды болуы үшін ең керекті еркіндігі туралы терең гуманистік идея жатыр. Әл-Фараби «құл» деген ұғымды шектеулі түрде қарайды, оның әлеуметтік мазмұнын ашқысы келмейді. Оның ойынша, құл стоиктердің бірде материализмді, бірде идеялизмді жақтаушылар пікірі сияқты сыртқы жағдайда ешқандай билігі жоқ. Стоиктер адамның еркіндігін оның ішкі тәуелсіздігін сақтауда деп біледі, ал, әл-Фараби адамның еркіндігі адамның қайырымды іс жасауға бағытталғандығында деп қарастырды. Бұл екі жағдайда да құл туралы түсінік шектеулі болды. Оның әлеуметтік өмірі ескерілмеді, бұдан шығатын қорытынды құл өзін өзгертіп, еркіндіктемін деп сезінсе болғаны. Игілікті болып табылатын әрекеттер – екі қарама-қарсы шектің арасындағы ұнамды істер, ал, ол екі шектің екеуі де жаман әрекеттер: біреуі – молшылық, екіншісі – тапшылық. Дәл сол сияқты қайырымдылықта екі түрлі күйдің арасындағы рухани күйлер мен қасиеттері, ол екі шеткі күйдің екеуі де теріс жағдай: біреуі – ысырапшылық, екіншісі – тапшылық. Мәселен, таза ниеттілік бұл екеуінің бірі – құмарлық – ысырапшылық, екіншісі – тапшылық. Мырзалық – сараңдықпен ысырапшылдықтың аралығы. Ерлік – ессіздік пен қорқақтықтың аралығы. Қарапайымдылық қасиет – ұялшақтықтың аралығындағы адамгершілік қасиет. Ізгілік – бір жағынан, мақтаншақтықтың, менмендіктің, атаққұмарлықтың және екінші жағынан мүсәпірліктің аралығы. Мейірбандық – шексіз ашу мен адамның мүлде еш нәрсеге ашуланбайтын күйінің аралығы. Ұялшақтық – бір жағынан ұятсыздықтың, екінші жағынан, жасқаншақтық пен ұяңдықтың аралығы. Достық көңіл – жек көрушілік пен жарамсақтықтың аралығы [4, 115 б.]. Әл-Фарабидің ойынша, адам Құдайдың араласуынсыз белсенді түрде еңбек етіп өзін жақсы үлгіде тәрбиелей отырып қайырымды бола алады. Қайырымдылықты үйренудің маңызы туралы жаза отырып , әрбір адам бақытты, бірақ, оған жететін жолды біле алмайды. Бұл адамдар үшін мұғалім немесе басшы, яғни, бақытқа жететін жолды көрсететін адам қажет. Қайырымдылар әртүрлі әдіс бойынша бөлінеді: оқуы, тәрбиесі және сенімі бойынша. Осыларды пайдалану арқылы әл-Фараби адамдарды халық, бұқара, ғалымдар деп үшке бөлді. Ғалымдар – қайырымдылықты меңгерген адамның таңдаулы өкілдері. Бұлар білімнің қайнар көзі бұқара сияқты қоғамдық пікірді танумен анықталады. Ол қайырымдылық барлық адамдарға керек деп оқытты. Ақыл-ой, бақыт, қайырымдылық әл-Фарабидің ілімінде гуманистік принцип болып қарастырылады, оған адам өзінің жеке күші арқылы жетуге мүмкіндігі бар. Бұл мақсаттарға жетуге ұмтылатын жан ретінде адамды қарастыра отырып әл-Фараби прогрестік даму идеясын алады. Ақыл-ой, бақыт, қайырымдылық, «бостандық», «теңдік» сияқты оның көзқарасында адамның тұрмысына қатысты. Білімнің бұл бағалылығын: қайырымды, ақыл-ой, ерік, бақытты болу үшін білу керек және тану керек. Білім – бұл барлық қоғам мен жеке адам үшін бағалықты меңгеру құралы.

Әл-Фараби Құдайдың бейбітшілікке қатынасын, олардың адамға ықпалын, адамның таби-

ғатын бір-бірімен байланыстырып, Құдай мәселесін терең түсінуге тырысты. Құдайдың мутазилиттік концепциясы оны қанағаттандырмады, яғни, Құдайдың мутазилиттік концепциясы философияның талабына жауап бере алмады. Сонымен бірге, адам және адам қоғам арасындағы байланыстың қалай іске асырылатыны жөніндегі сұраққа да жауап бере алмады. Сөйтіп, мутазалиттер Құдайдың бейбіт өмірге қатынасын қарастырмады, ортағасырлық дәуірде негізгі көзқарастық мәселені ашық қалдырды. Мұсылман ретінде өз дәуірінің ұлы ретінде әл-Фараби бір ғана Құдайды танып «Құдай бар!» деген мәселені қойды. Өз дәуірінің әлеуметтік мәселесін шеше отырып, әл-Фараби Құдайдың жеке адаммен және қоғаммен байланысын қалай іске асыруын көрсетуге тырысты. Құдайды тану, Құдай мен Адамның қарама-қарсылығы туралы исламдық ілімді игерген гуманистік көзқарастың дамуына жағдай жасады. Адамның жеке бас құндылығын дәлелдеуді мақсат етті. Құдайды түсінудегі өзгешілік тұрмыс пен өмір сүру туралы мәселені шешуге әрекеттенді. Әл-Фараби үшін екі тұрмыс бар: жоғары орта және материалдық дүние. Олар бір-бірімен тең және бір-бірін толықтырып отырады. Материалдық дүние әдемілікке, дауыс ырғағының дұрыстығына толы. Оның өмірі тұрмыстың жоғарғы сферасына байланысты емес, ол өз заңы бойынша дамиды. Әл-Фарабидің ойынша, Құдай материалдық дүниеге араласпайды. Қоршаған орта екі себеп бойынша өмір сүреді: өмір сүруге, не өмір сүрмеуге мүмкіндігі бар. Материалдық дүниенің дамуы төменнен жоғарыға қарай өрлеп, төрт элементтен тұратын алғашқы материядан: от, су, жер, ауадан өсімдіктерге, жануарларға тұрмыстың сатысы адамға қарай жүреді. Төртеуінің араласуынан құралған элементтермен алғашқы материядан бөлінгендігін көрсетеді. Күрделі араласудан минералдар пайда болса, онда күрделі араласудан ақыл-ойдан жұрдай жануарлар пайда болады; ал, адам ең соңғы күрделі араласудан пайда болады. Адамның денелік және рухани тұрмысы болады. Әл-Фараби бұларды материя мен форма арасындағы қатынаспен салыстырады. Материямен форманың бөлек өмір сүре алмайтындығы сияқты, дене де тәнсіз өмір сүре алмайды. Материя формаға қатынасында алғашқы болса, дене де тәнге алғашқы қатынас болып табылады. Адамның орны туралы әл-Фарабидің ілімінен адамды табиғаттың бір бөлігі ретінде материалистік түсінудің тәсілін көреміз. Шындығына келетін болсақ, онда сезінуші, қиялдаушы және ақыл күштері жанның толық сәйкестігін құрайды. Бұл қасиеттерге адам өмірді түсіну, оны игеру арқылы жетеді. Адамның танымы Құдайшылдық аян берумен емес, оның жеке еркіндігімен түсіндіріледі. Әл-Фараби бойынша танымның сезінуші сатысы сыртқы әлемнің әсерімен адамның сезім мүшелерімен байланысты. Дерексіз ойлаудың қалыптасуында жетекші рөлді ақыл алады.

Әл-Фараби жанды негізгі мынадай 5 түрге бөледі: сезінетін, талпынатын, бейнелейтін, қолданатын, ақылдық [4, 175 б.]. Организмнің функциялық қызметін атқаратын күшке бойдың күшін, ерекшелеуші, ұстап тұрушы, жеңуші, қысып тұрушы және қуушы күштерді жатқызады. Қолданушы күштің талдауына ерекше тоқталмаймыз, себебі, бұл күштің мақсаты таным процесінің механизмін жалғастыру болып табылады. Сезінуші және бейнелеуші күштердің функциясы танымның сезуші сатысын құрайды. Сезуші күш – ол ең үлкен жалпыға белгілі 5 сезімді қабылдайды. Ал, бейнелеуші күш сезу арқылы қабылданатын заттардың бейнелерін сақтайды, бірақ, бұл бейнелер дәл осы сезу мүшелерімен екінші рет қабылданбайды. Ал, талпынушы күштің әсерімен жануарларда бір нәрсеге деген ізденушілік, мұқтаждықты жоғалтушылық, күштілік және қорқақтық, махаббат және жек көрушілік, қиналушылық, мықтылық және рахаттанушылық, қолдаушылық және жанның т.б. күштері қалыптасады [4, 178 б.]. Яғни, әл-Фарабидің айтуы бойынша, адамда ерекше ақылдылық мүмкіншілігі бар. Ал, жануарлардың өмірлік функцияларында олардың мүмкіншіліктері белгілеу кезеңін атқарады. Сонымен қатар, әл-Фараби «талпынушы күш адамды бақытқа жеткізуші жолдарды іздестіруге көмек береді» – дейді [4, 114 б.]. Ойшыл ақыл күшіне ерекше мән беріп, оны ***теоретикалық*** және ***тәжірибелік*** деп бөледі. Тәжірибелікті ***кәсіби*** және ***ойшылдық*** деп екіге бөледі. Кәсіби күш адамға өнерді иеленуге көмек берсе, ойшылдық күш адамды дұрыс шешім қабылдауға жетелейді. Әл-Фарабидің күштерді ***кәсіби*** және ***ойшылдық*** деп ерекшелеуі адамның қоршаған ортамен байланысынан туады. Бұл жерде адам табиғаттың бастауы ретінде қарастырылады. Әл-Фараби өзінің еңбегінің жемісі ретінде өзінің танымы арқылы шешім тауып береді.

Сезу арқылы қабылданатын заттарда жағымдылыққа және жағымсыздыққа жету қажеттіні қажетсізден, жаманды жақсыдан ажырата алмайды. Баршамызға белгілі, ***сезімдік таным*** – танымның төменгі деңгейі. Адамдар өзінің өмірлік іс-әрекетінде қоршаған ортамен тікелей қатынасқа түседі. Олар заттар мен заттық және адами қатынастар әлемінде өмір сүреді, өзін қоршаған ортада еркін сезіну үшін осы ортаның қисынын түсінуі қажет. Практикалық іс-әрекет процесінде адамдарда түйсіктер, қабылдаулар, елестер қалыптасады. Бірақ, сезімдік тәжірибенің аясы тар. Қоршаған ортаны өзгерте отырып, субъект заттың тұңғиығына үңіледі. Оның іс-әрекеті тиімді болуы үшін, оған объекттің сыртқы ерекшеліктерін білуі жеткіліксіз, оған оның ішкі қатынастарын, қасиеттерін, заңдылықтарын да тануы қажет. Сөйтіп, сезімдік тәжірибеге сүйене отырып, оны талдап, жинақтап, соның негізінде абстрактілі ұғымдарды, ғылыми көзқарастарды

тудырады. Әл-Фараби бұл сөздерімен танымның сезуші формасын қажетті деп танығанымен, бірақ, шығуының төменгі формасын жоғары формадан, танымның дерексіз даналық формасынан бөліп көрсетеді. Жанның мүмкіншілігін сезіне отырып және сыртқы заттың бейнесін қабылдай отырып, оны жанның елестетуші күшіне береді және сақтайды. Яғни, оның ақиқаттылығын және жалғандығын бекітеді және объективті шындыққа қаншалықты сай екендігін тексереді. Жанның елестетуші бөлігі бейненің сапалы бағасын береді, қажетті және қажетсіз, жағымды және жағымсыз жақтарына жетеді. Бірақ, оның қалыптасуына әсер етпейді. Демек, елестету ақиқатты болуы мүмкін, бірақ, өзінде жаман нәрсені бейнелесе және сол кезде жанның елестетуші бөлігі өз ішінде қалыптасуына әсер ете алмайды. Бұл ақыл күшінің алмастырушысы болады. Осының әсерімен жақсыны жаманнан ажыратады және нені істеуге болатындығын, нені болмайтындығын түсіндіреді. Ақыл-ой күшінің данышпандылығы кей жағдайларда күштің сезінуінен және елестеуінен туындайды немесе сыртқы заттарға шолу жасамаса, онда ол данышпандылықсыз болар еді, бірақ, ол одан жоғары болады және ол адамның іс-әрекетін қадағалаудан туындайтын болып табылады. Себебі, таным процесі сыртқы сезімдермен жұмыс істеумен басталады. Бұл жұмыс субъект пен сыртқы әлемнің байланысынан туады. Алынған бейнелер қабылданушы күш формасы ретінде бейнеленеді және жадыда толық жинақталады. Қабылдаушы және қорғаушы күштер бастың алдыңғы бөлігінде орналасады. Ақыл-ой данышпандылығы заттардың формасын материядан түйсік түрінде жекелеуге алып барады. Сонымен, әл-Фараби ақылға жетушілік және ақылға жеткізетін диалектикалық қасиеттер бейнеленілетін сатыны ***маңызды*** және ***шынайы ақыл-ой*** деп атаған. Оның пікірі бойынша, адамның жеке талпынушылығы әлемдік тәртіп және үйлесімділік ақыл-ой күші арқылы сенімнен мүмкін болатынға әкеледі. Әл-Ғазали білімді скептицизм ықпалымен төмендете отырып, діннің орнын көрсетеді. Әл-Ғазалидің мысалы бойынша, ғылымның шарасыздығы әлемнің жаратылуына көмектеседі, бұл – тек субъект ретінде себеп-салдарлық байланыс арқылы ақыл-ойға жету. Медицинада тек тәжірибеге сүйеніп, бір нәрсенің себебін анықтау сенімсіздік туғызады, ал, олардың барлығы да жеке жағдайларға байланысты. Астрономияда сирек кездесетін құбылыстармен жұмыстарды алып жүруге тура келеді және олардың байланысын қорытындылауға мүлдем себеп жоқ. Дегенмен, біз астрономия және медицина салаларында белгілі-бір шешімдерді қабылдай аламыз, бірақ, ол ғылымның да, ақыл–ойдың да, Құдайға деген сенімнің де әсерімен болуы екіталай. Әл-Ғазалидің дәлелдемесі Юмдікіне ұқсас болып келеді. Дәлелдеменің себебін ол субъективті психологиялық феномен ретінде ғана түсіндіріп береді. Егер әл-Ғазалидің пікірі бойынша әл-Фарабидің ең үлкен күнәсі пайғамбарлықты мойындамағаны және ақыл-ойды жариялғаны болса, онда осы идеяны жалғастырушы ибн Рушд ақыл-ойды жоққа шығыруды себепті жоққа шығарумен тығыз байланыстырады. Яғни, ибн Рушд былай дейді: «Сезу арқылы қабылданатын заттардағы шын мәнінде өмір сүретін себептерді жоққа шығару – бұл софистика. Олар бір нәрсені ойлап, екінші нәрсені айтады немесе осы сұрақ талқыланған уақытта софистикалық жалған даналықтармен айналысады» [5, 508 б.].

Әл-Фараби ақыл-ой жанының тәжірибелік пен теоретикалық ақыл-оймен танымның бастапқы принципін аксиомалық үйлесу арқылы байланыстырады. Оның пайымдауынша, ақыл-ой күшпен қолайлы болады және «жалпы қажетті заттар ықпалымен» анық білімге қол жеткізеді. Әл-Фараби бойынша, ақыл-ойдың құнды жағдайын тәжірибенің бар болуымен түсіндіреді. Ал, тәжірибе әлі жоқ кезде, бұл ақыл-ой потенциалды жағдайда болады. Ол өзінің іліміне теоретикалық ақыл-ой күшін және теоретикалық ақыл-оймен қатар практикалық ақыл-ой күшін кіргізеді. Себебі, ол дәуірде әртүрлі үлкен кәсіптердің дамуын «өнер» деп атаған. Осы тұрғыдан алғанда, әл-Фарабидің практикалық жанның күшін ***кәсібилік*** және ***ойшылдық*** деп бөлуін дұрыс деп айтуымызға болады. Кәсіби немесе өнерлі күш деп, мамандықтың әсерімен құрылатын, мысалы, шеберхана жұмысы, жер өңдеу, медицина, теңізде жүзу жұмысын атауға болады. Ал, ойшылдық күш деп, істегіміз келетін, сол туралы білгіміз келетін, оны істеуге бола ма, әлде жоқ па, істеуге болатын болса, онда қалай істеуге болады дейтін заттарды ойша көз алдымызға елестетуді айтамыз. Сондықтан, әл-Фараби табиғат танымы аясындағы сұрақтарды, оның сатыларын қарастыра отырып, оны ғылыми зерттеулердің практикасымен байланыстырып, жалпы әдіснамалық бағдарламаны жүйелі түрде жүргізеді. Бұл туралы оның «Музыканың үлкен кітабы» атты еңбегінде былай баяндалады: а) бұл тақырыптың толық қалыптасу тарихын білу және оған әртүрлі қырлардан сыни көзқарас тұрғысынан баға беру; ә) бұл теорияның принциптерін істеп шығару және қалған теорияның жойылып кетпеуін қадағалау; б) қарапайым тәжірибеде орын иеленбейтін принциптердің нәтижесімен оны салыстыру. Сонымен қатар, үшінші бапта эксперимент туралы айтылады. Байқағандарыңыздай, бұл жоба дедукция және эксперимент, тарихи және логикалық тұрғыдан бір-бірін толықтырады. Сондай-ақ, әл-Фараби ғылымды және онымен айналысатын адамдарды өте жоғары бағалаған. Ғылыммен айналысуға таза жүректі, жоғары деңгейде ойланатын, менменшіліктен және ұсақ атақ құмарлықтан ада (таза) адамдар қажет. Ғылыми зерттеудің өрісінде адамның мәдениеті қалыптасады. Ол

объективті көзқараста болуға және ақиқатқа бас июге итермелейді. Ол ғылымның мәселелерін орындамайтын адамдарды жаман көреді. «Ғылым майданына атсалысатындарға, ол шарасыз және қажетсіз болса, онда ол өзінің мәртебесін жоғалтып, қорланады» [5, 28]. Ақиқат объективті болады, ол өзімшілдік пен субъектизмнен жоғары болуға мүмкіндік береді. «Ақиқатты іздеуші екі адам өз мақсатын түсінеді, біледі және көзқарастары бойынша ешқашан бөлінбейді» [5, 272-273 бб.]. Әл-Фарабидің табиғат пен математикаға қосқан табысы маңызды болып табылады. Оның зерттеуі Шығыста рационалдық ойлау жоқ немесе табиғат мистикасыз дамиды деген концепцияның жалған екендігін дәлелдеді.

Әл-Фарабидің әдебиеттегі рөлі де жоғары болды. Ол бұл ғылымның дамуына көп көңіл бөлген. Бұл жерде белгілі ғалым Ауданбек Көбесовтың еңбегін атауға болады [6]. Әл-Фарабиді Аристотельдің ізін жалғастырушы ретінде ғана қарастыруға болмайды, себебі, оның жеке ғылым саласындағы жемісті зерттеулері өте жоғары бағаланады. Яғни, ортағасыр заманында да ғылым тура ежелгі замандағыдай философиямен тығыз байланыста дамыды деп айта аламыз. Әл-Фараби философиясының ерекшелігі принциптік сұрақтарға ойды шоғырландыруда, синтез жасауда, білімдарлықта, жоғары мақсаттың жүйелілігі және түсініктілігінде. Осы қасиеттері арқылы ол өзінің философиялық іліміне ұмтылады. Бұл ерекшеліктер өңделген, дифференциалды, құнды, энциклопедиялық ғылымда түйінделеді. Ол ғылымның классификациялық формасы ретінде жүзеге асырылады. Объективті логикамен әлемнің бір бүтін болып құрылуын қабылдатады. Мұнда қарапайымнан күрделіге өтуші білімнің логикасы, жеке білімнің логикасы орын табады. Бұл классификацияға кезінде ибн- Сина мен Роджер Бэкондер жүгінген. Оның ғылыми классификация туралы еңбегі өз уақытында жалпы адамзат білімінің бет–бейнесі үшін бастаушы еңбек болды. Барлық танымал ғылымдарды ол бес бөлікке бөледі: 1) Тіл білімі; 2) Логика; 3) Математика; 4) Физика және метафизика; 5) Азаматтық ғылым.

Әл-Фараби тіл туралы ғылымды бірінші орынға қояды. Тілді адамның бірінші кезекте алдынан шығатын және ғылыми ойлаудың шын мәнісінде өмір сүруші формасы ретінде қарастырады. «Тіл туралы ғылым әрбір халықта жеті ірі бөлімдерден тұрады. Олар: қарапайым сөздер туралы ғылым және тұрақты сөз тіркестері туралы ғылым, қарапайым сөздердің заңдары туралы ғылым, тұрақты сөз тіркестерінің заңдары туралы ғылым, хаттың және орфоэпияның заңдары, өлең құрылысының тәртібі» [7, 111 б.]. Оның тіл заңдары туралы пікірі жалпы тілдерде және араб тілінде, сонымен қатар, тіл білімі тарихында белгілі бір орынға ие. Қысқаша, әл-Фарабидің қозғаған сұрақтарына тоқталсақ, олар: дыбыс және әріп, әріптердің түрлері, сөздердің құрылуы, сөздердің элементтері, тұрақты сөз тіркестері туралы пікірдің қалыптасуы мақсатындағы тәртіп, хаттың және оны оқудың заңдары. Поэтика тілдік зерттеудің логикалық кезеңін өзінде құрайды. Арнаулы ерекше тұрғыдан ол поэтикалық сөйлеу және өлеңдердің көлемі жағынан нақты айырмашылығына мінездеме береді және көркем әдеби сөздің теориялық және практикалық жағының мүмкіндіктеріне көңіл аударады.

Логика грамматикамен тығыз байланысты. Ол өзінің атауын да сөйлеу деген сөзден алады. Басқа ғылымдармен қатынасында алғашқы болып есептеледі. Ол бастапқы жағдайларды, аксиомаларды қарастырады. Себебі, олар ақиқаттың әртүрлі білімдері жеткізілетін, сонымен қатар, ақиқатқа жеткізуші жолдарды және адасудан шығып кететін жолдарды көрсетеді. Естен кетпейтін дәлел логиканың қажетті екендігін жақтайды, себебі, олар демократиялық гуманитарлық тенденцияларға тән. Мұны әл-Фараби психология және этика саласында көрсетеді, яғни, барлық адамдардың мүмкіншілігі жағынан тең екендігін дәлелдейді. Кімде-кім логиканы керек емес қанағатсыздық деп қарастырса, онда бастапқы ойлаудан келіп шығатыны адамның мұндай ақылында адасушылықтың барлық мүмкіншілігін білдіреді. Әл-Фараби ары қарай математика туралы айта отырып, оның логикамен байланысты екендігін ерекше атап, бұл ғылымдарды абстракті бейне түрінде көрсетеді. Математиканың ішкі құрылысында ойдың абстрактіден нақтылыққа жылжитындығын нақтылайды. Математика да тіл білімі сияқты жеті бөлімнен тұрады. Алғашқы екі бөлім – ***арифметика*** мен ***геометрия.*** Олар теоретикалық және қолданбалы бөлімді құрайды. Әл-Фарабидің көзқарасы бойынша, арифметика сандар туралы дерексіз ғылым. Ол санмен теңестірілетін және тағы басқа барлық заттардан бөлек қарастырылатын ғылым. «Олар сандар арқылы жұмыс жасайды, барлық нәрседен абстракцияланады, сезіммен қабылданатын заттарда есептелінеді және сезіммен қабылданатын, сонымен қатар, сезіммен қабылданбайтын заттарға да тән» [7, 145 б.]. «Қолданбалы арифметика сандарды оқытады, себебі, олар есептелінетін заттардан тұрады. Бұл ғылым адамдарға сауда және азаматтық қарым-қатынаста қызмет етеді. Ал, теоретикалық арифметикаға келетін болсақ, онда ол сандарды тек абсолюттік қарым-қатынаста зерттейді, себебі, олар денеден және барлық заттардан абстракцияланады және қайта есептеуге жіберіледі» [7, 145 б.]. Істің мәні теория мен практиканы немесе змпирикалық пен теоретикалықты бөліп қараудан тұрмайды, ол сонымен қатар, практика, эксперимент, тәжірибені білімді дамытудағы мықты қайнар көз ретінде мойындайды. Теоретикалық геометрия шынайы денеге тікелей жатпайды, бірақ, ол арифметикаға қарағанда нақты болып келеді, себебі, ол өз пәні

құрамына дененің бетін игеруді кіргізеді. Геометрия – өз қатарында оптикамен салыстырғанда жалпы ғылым болып табылады, себебі, соңғыда шынайы бардан көздің көргендігі ерекшелінеді.

Әл-Фарабидің жұлдыздар туралы көзқарасын нақты ғылыми деп айтуға болады, себебі, ол жұлдыздардың үкімі туралы ғылымнан тұрады, яғни, жоғарыда атап өткеніміздей оны астрология және математикалық астрономия деп атауға да болады. Ол форманы және аспан әлемінің денелерін танып, олардың бір-бірімен қарым-қатынасындағы орны туралы, араларындағы қашықтық, олардың қозғалысы және т.б. туралы айтқан. Орта ғасырларда әл-Фарабидің музыка саласындағы теңдесі жоқ күрделі еңбегі эстетика, психология, анатомия және физиология, акустика, инструменталдық, математика және таным теориясы салалары байынша көптеген сұрақтарды қамтиды. Оның есептеуі бойынша музыканың түп негізінде адамның сөзі мен даусы жатыр. Оны адамның музыкаға деген әркеті, вокалдық пен инструменталдық музыканың арақатынасы, музыканың элементтері, үндердің математикалық арақатынасы және т.б. қызықтырған.

Ауырлық туралы ғылым – бұл тек ауырлықты өлшеу немесе ауырлықтың көмегімен өлшеу, бірақ, бұл негізінен тетіктер туралы ғылым. «Тамаша қабылдаулар жайындағы ғылым таным өлшемін және үйлесімді ету әдісін өнердің көмегімен орындау мақсатында және мұны табиғи және сезіммен қабылданатын денелер арқылы өмірдің маңызды бөлігіне шақыру болып табылады» [7, 160 б.]. Бұл ғылымдардың қатарына алгебраны жатқызуға болады, себебі, оның әдістері арқылы күрделі есептеулерді шығаруға талпынады. Осы ғылымның шеңберіне кіретіндер құрылыс техникасының, аумақты өлшеудің, әр түрдегі аспаптарды, ыдыстарды жасаудың негізі болып табылады. Оның ғажайыптылығы практикалық азаматтық өнердің, яғни, қоғам және адам жайлы техника арқылы ғылыммен байланыстың негізі болып табылады.

Әл-Фарабидің физикасы антикалық сияқты өзінің түп негізінен табиғи білімді қамтиды. Ол заттардың және қасиеттердің құрылымын және ұйымдастырудың сатыларын, денелердің құрылуын, қозғалыстың үдерісін және өлшемін, ботаниканы және зоологияны оқытады. Оның ғылыми классификациясында метафизика теологиядан, догматтық дін ілімінен ерекшеліп тұрады. Метафизиканың пәні материалдық емес заттарды қоса алғанда, нақтылыны осындай секілді, яғни, «ақылмен жетушілік мәні және теоретикалық жеке ғылымдардың негізгі дәлелдемелері болып табылады» [7, 172-173 бб.]. Себебі, метафизика дәлелдемелерге сүйенеді, оның ішіндегі барлығы шындық және оның жайы ешқандай қауіпсіз талдануға душар болуы мүмкін. Ал, теологияда ақыл-ойды төмендетуге талпынушылық байқалады және барлық сын діни парыздарға апарады. Тәсіл және көзқарастарға келетін болсақ, онда осылардың көмегімен ол сенімді қалдырады. Дін ілімі парыздырының білгірлері ойлау арқылы оны қалдыру керек деп есептейді. «Оның сенімін және жайын адамның көзқарасы, ойлауы және интеллектісі арқылы тексеруге болмайды, себебі, ол көзқарастар жоғары сатыда орналасады. Болашақ Құдайлық аяннан алынады, себебі, олар Құдайлық құпиялардан тұрады және мұның алдында адамның ақыл-ойы күшсіз болып қалады» [7, 185 б.].

Азаматтық ғылым пәні – адам және оның билігімен байланысты барлық нәрсе. Ол өз құрамына этиканы және саясатты кіргізеді. X ғасырда суннитік дін ілімі заң танудан ерекшелінеді. Мұнда феодалдық институттардың бейнесі көрініс табады. Әл-Фарабидің ғылыми классификациясында осы жағдай суреттеледі. Ол математикалық негізгі түсініктерді дәлелдеуге өте үлкен көңіл аударған. «Қиындық туралы түсінік және оның Евклидтің бірінші және бесінші кітаптарына енгізуде» деген трактатында ол нүктеге, сызыққа, үтірге және т.с.с. жеке субстанцияларға айналуға қарсы шығады. Бұл көзқарасты осы сұрақ тұрғысынан айқындауда Аристотельдің еңбектеріне сүйене отырып, қарапайым диалектика-материалистік тұрғыдан математикалық абстракциялардың қарым–қатынасы жайлы айтып, Аристотельдің ойына жақындайды. Араб математиктері үнділіктердің, қытайлардың және гректердің дәстүрлеріне қорытындылау жасаған. Бұл жерде тікелей қатынас, сонымен қатар, жанама қатынас та орын алады. Гректердің әдістері және жетістіктері Таяу және Орта Шығысқа Үндістан арқылы мүлдем басқа түрде жетті. «Тарихи-ғылыми әдебиетте ислам елдерінің математиктері Үндістанның жайын түсіндіру және дәлелдеу үшін грек ғылымының әдістерін пайдаланды» деген көзқарас қалыптасқан. Бірақ, бұл процеспен бір уақытта осыған қарама-қарсы көзқарас та өмір сүрді, яғни, үндістердің теориясын және әдістерін эллиндердің математикасында да қолданғандығы белгілі болды. Мұндай екі үлкен өркениеттің бір-біріне әсері және бір-біріне енуі мұсылман елінің ғалымдарына ғылымда айтарлықтай жоғары дәрежеге көтерілуіне мүмкіндік берді. Бұл тұжырымның дұрыс екендігін әл-Фарабидің мына еңбектерінен көруге болады: «Птолемейдің «Альмагестке» түсініктемесі», «Қосымшалар кітабы» [8, 70-71 бб.]. Яғни, бұл еңбектерде әл-Фараби птолемейлік әдісте, яғни, тригонометриялық кестені құру барысында үнділердің теориясын қолданғандығы баянды етіледі.

Әл-Фарабидің космологиясы птолемейлік негізде құрылған. Оның тарихи бағасына жақындай келетін болсақ, онда гелиоорталықтық жүйе үлкен және қиын амалдармен келесі ұрпақ үшін дайындалғандығын білеміз. Бұл істер ғасырлардың түпкі төменіне түсе отырып, араб тілді ғалымдардың ізденістерінде белгілі бір орын ала-

ды. Олардың қатарында әл-Хорезми, әл-Ферғани, әл-Баттани, Насреддин ат-Туси бар. Бұларға Коперник өзінің еңбектерінде тікелей жүгінеді. Бірақ, дәуірлер және адамдарды атап шығу, бұл жақын аралықтағы таным дамуы бөлігінің орнын басудан қиынырақ. Әл-Хорезми қарапайым геометриясында Герон Александрийскийдің жұмысынан толық тарауды пайдаланды. Бұл жұмыс өз уақтысында жалпы шығыс дәстүрінің эллинистік формасында бейнеленген. Шығыс пен Батыс арасында кесіп өтілмеген шекараның өзі жоқ. Идеялардың миграциясы, яғни орын ауысуы екі жақты бағытта да жүргізіліп отырған. Птолемейдің ұзақ уақыт бойында үстем болып тұрған астрономиясының өзі 300 жыл бұрын өмір сүрген Гиппархтың жауаптарынан алынады. Ал, Гиппарх болса өз уақытында гректердің, сонымен қатар вавилондықтардың идеяларының ықпалында болған [8, 147 б.].

Аристарх Самосскийде белгіленген гелиоорталықтық теорияның алғышарттары естен шығару үшін берілмеген. Әл-Бируни өзінің «Индия» деп аталатын еңбегінде былай дейді: «Жердің айналуы ешқандай жағдайда астрономияның мағынасын төмендетпейді, себебі астрономиялық сипаттағы барлық құбылыстарды осы теориямен басқа теориялар сияқты жақсы түсіндіріп беруге болады» [8, 180 б.]. Гелиоорталықтық белгіде әл-Фарабидің «Птолемейдің «Альмагестке» түсініктемесі» деп аталатын еңбегі маңызды орынға ие. Бірақ, бұл жерде түсініксіз жағдайларды да кездестіреміз. Яғни, әл-Фарабидің ізбасарларын толық білу керек еді және «Альмагестке» түсініктеме және сараптаманың орнын басушыларды атау керек еді. Птолемейдің «Альмагестісі» Копернике дейін оқу-үйренудің пәні, түсініктемесі және пайымдау еңбегі еді. Әл-Фараби Шығыстағы «Альмагесті» идеяларының жалғастырушысы және ізденушісі болды. Әл-Фараби өнерінің бұл маңызды жағын зерттегенде Птолемейдің космологиялық және астрологиялық көзқарастарына байланысты түгел жалғандықпен кертартпашылдықты хрестоматиялық-қарапайымдылық түрде елестеуден бас тарту керек. Мұндай жағдайларда Коперниктің атқарған ісі анық емес. Птолемей мен Коперниктің арасында әл-Фараби қандай орын алады? Мұны анықтау өте қызық болды. Әл-Фараби мәтінінің қарапайым мазмұны бір қарағанда маңызды болып көрінбейді. Аристарх Самосскийдің жүйесі мен птолемейлік жүйенің арасындағы диалогты дайындағандар мен сол диалогқа қарсы шыққандардың кең мәтінге енгізілуі, сонымен қатар, сол кең мәтінде Птолемей бойынша әлем суретінің қалай нақтылануы, толықтырылуы, соңғы нәтижеде Копернике шешім шығаруға алғышарт жасауға осының бәрі әл-Фарабидің көзқарастарының мән-мағынасын түсінуге көмектеседі. Осы негізде, біз әл-Фарабидің ғылыми еңбектерінен философиялық және жаратылыстанулық ғылымдардың бірегейлігін көре аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20 т. -Астана, 2005. -2 т. Әл-Фараби философиясы. -480 с.
2. Нысанбаев Ә., Құрманғалиева Ғ., Сейтахметова Н. Әбу Насыр әл-Фараби. -Алматы, 2016.
3. Байтенова Н.Ж., Қабылова А.С., Ромашева А.Қ. Шығыс философиясындағы кемелденген адам мәселесі // Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20 т. Философиялық антропология. Мәдениет философиясы. Дін философиясы. Астана, 2006. -19 т.
4. Жәнібеков Е. Әл-Фарабидің физикалық көзқарасы. -Алматы, 2018.
5. Абдуллазаде Г. Музыка, человек, общество (в древней и средневековой культуре Востока и Запада). -Москва, 2017.
6. Көбесов А. Әл-Фарабидің ашылмаған әлемі. -Алматы, 2002. -176 б.
7. Косиченко А.Г. Гуманизм аль-Фараби. -Москва, 2016.
8. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты / Пер. с арабского. -Алматы, 2016.

ӘОЖ 378 МҒТАР 14.35.09

Калимбетов Б.Т.
физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан, Түркістан қ.

Беркимбаев К.М.
педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

Ибрагимов Р.
педагогика ғылымдарының докторы, доцент,
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

Омарова И.М.
PhD докторант,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан, Түркістан қ.

ШЕКТЕР ТЕОРИЯСЫ ОҚЫТУ КЕЗІНДЕГІ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖОБАЛАУ-ЗЕРТТЕУ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІ

Аңдатпа: Қазіргі қоғамның сұранысына жауап беретін болашақ математика мамандарын даярлауда дүние жүзінде оқытудың тиімді жолдары мен жаңа-әдіс тәсілдерді іздестіру өзекті мәселелердің бірі. Бұл мақалада болашақ математика мамандарындағы жобалау-зерттеу іс-әрекеттерінің анықтамасына, оның ерекшеліктеріне, оның құрылымдық компоненттеріне сипаттама беріледі. Бүгінгі таңдағы жобалау-зерттеу іс-әрекеттерін қалыптастырудың жолдары, механизмдері көрсетіледі. Математикалық талдау бойынша студенттердің жобалау-зерттеу жұмыстарын жетілдіру үшін қажетті педагогикалық шарттарды құру қарастырылады. Сонымен қатар мақалада шығармашылық білім, жобалау және зерттеу объектілері туралы, жобалау-зерттеу іс-әрекеттері және оның түрлері қарастырылады. Оқытушылар мен студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеттерінің орындалуын бақылауды сатылап іске асыру мәселелері баяндалады. Сонымен бірге мақалада жобаның мақсаты барлық уақытта бастапқы проблеманы шешу болып табылатыны нақтыланады.

Кілт сөздер: математика, талдау, оқыту, жобалау, зерттеу, іс-әрекет, студенттер, ресурс, ақпарат, әдістеме.

Аннотация: Одной из актуальных проблем в подготовке будущих специалистов математики, отвечающих потребностям современного общества во всем мире, является поиск новых методов и эффективных путей обучения. В данной статье дается характеристика определения проектно-исследовательской деятельности будущих специалистов математики, ее особенностей, ее структурных компонентов. Будут показаны пути и механизмы формирования проектно-исследовательской деятельности на сегодняшний день. Рассматривается создание необходимых педагогических условий для совершенствования проектно-исследовательской работы студентов по математическому анализу. В статье также рассматриваются творческие знания, проектирование и объекты исследования, проектно-исследовательская деятельность и ее виды. Излагаются вопросы поэтапной реализации контроля за выполнением проектно-исследовательской деятельности преподавателей и студентов. Вместе с тем, в статье уточняется, что всегда целью проекта является решение начальной проблемы.

Ключевые слова: математика, анализ, обучение, проектирование, исследование, деятельность, студенты, ресурс, информация, методика.

Abstract: One of the urgent problems is the search for new methodological approaches in the training of future specialists in mathematics that meet the needs of modern society. This is the definition of design and research activities of future specialists in mathematics, its features, the description of its structural components. To date, the ways and mechanisms of formation of design and research activities are indicated. Mathematical analysis provides for the creation of the necessary pedagogical conditions for improving the design and research work of students. The article deals with creative knowledge, design and objects of research, design and research activities and its types. The questions of step-by-step implementation of control over the implementation of design and research activities of teachers and students. However, the

article clarifies that the aim of the project is to solve the initial problem at all times.

Key words: mathematics, analysis, training, design, research, activities, students, resources, information, methodology.

Қазақстан Республикасы ЖОО-да білім берудің динамикалық дамуын модернизациялау концепциясында ЖОО түлегін зерттеушілік қызметке дайын етіп қалыптастыру қажеттілігіне маңызды назар аударылған. Студенттерді кәсіптік, әлеуметтік, шығармашылық тұлға етіп қалыптастыру тәсілдерінің бірі жобалау-зерттеу іс-әрекеті болып табылады. Студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеті қоғамның білім беру дамуындағы заманауи оқиғалар талаптарына тікелей байланысты. Егер бұрын әлеуметтік табысты адам болу үшін белгілі бір білім мен білікті меңгерген жақсы маман болу ғана жеткілікті болса, ал қазір өз бетінше проблеманы қоюға және мәселені шығармашылықпен шешуге қабілетті бірегей тұлға болуы керек. Шығармашылық іс-әрекет ете алатын тұлға ғана бәсекеге қабілетті, қоғамға қажет бола алады.

Қазіргі кездегі білім беру ісінің негізгі мақсаты болашақ маманның біліктілігін ғана қалыптастырып қоймай, олардың бойында ақпаратты өздері іздеп табатын және талдай алатын, сонымен қатар оны ұтымды пайдалана білетін, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі күнге лайықты өмір сүріп, қызмет етуге қабілетті тұлғаны қалыптастыру болып отыр. Бәсекеге қабілетті деп өмірдің қай саласында болмасын әр түрлі жағдайларға бейімделе білетін, бойында шығармашылық қасиеттері қалыптасқан тұлғаны айтамыз. Бәсекеге қабілетті, жетілген тұлғаны қалыптастыру үшін болашақ маманды ізденушілікке, өз бетінше жұмыс жасауға, бақылау мен зерттеуге, зерттеу нәтижелерін жинақтап, қорытынды жасай білуге дайындау қажет. Осы қажеттіліктерге байланысты, білім берудің жаңа парадигмалық жағдайында педагогтың зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыруға, оны тиімді дамытуға деген сұраныс артуда. Заманның сұранысына сай жаңашыл педагог маман қатарында зерттеушілік іс-әрекеті қалыптасқан педагог маман ерекше орын алуда.

Көптеген авторлар жобалауды және зерттеуді өзара байланысты, бірақ қызметтің мақсаты, мағынасы және мазмұны бойынша әр түрлі деп қарастырады. Бірақ А.И.Савенковтың, А.В.Леонтовичтің, А.С.Обуховтың және т.б. еңбектері қызметтің мұндай түрлерінің дамуының заманауи сатысында, әсіресе, қазіргі білім беру процесінде бұлар әлі де болса олардың синтезі, интеграциясы жоспарында жиі қарастырылады деген ойға негізделген. Бұл оқу қызметін жобалау-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастырудың интегративті тәсілін бөліп алу туралы тұспалдауға мүмкіндік береді және «жобалау-зерттеу іс-әрекеті» термині көбірек және әр түрлі мағыналы жүктемесімен жаңашыл-педагогтардың жарияланымдарында кездестетініне қарамастан, осы күнге дейін жеткілікті теориялық негіздемесі алынбаған оны білім берудегі жаңа құбылыс ретінде қарастыру керек.

Көрнекті ғалым Ш.Т.Таубаева, мұғалімнің зерттеушілік мәдениетін қалыптастырудың мазмұны, әдістемесі, тетігі мен кезеңдерін қамтитын тұжырымдарға сүйеніп, теориялық-әдіснамалық тұрғыдан қарастырады. Ол үздіксіз білім жүйесіндегі педагогиканың әдіснамасы, ғылыми танымын, философиялық, әдіснамалық білімдерінің мазмұнын көрсетуге мүмкіндік беретін мұғалімнің зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру үдерісінің теориялық үлгісін ұсынып, әдіснамалық негізін анықтаған [1].

А.Ш.Байтоқаева өз еңбегінде студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысын дамытуға оқу және оқудан тыс жұмыстардың тұтас педагогикалық үдерістің құрамдас бөліктері ретінде үйлесімділік ерекшеліктері және олардың өзара байланысының ықпалы ретінде көрсетеді. Ал Г.К.Баймукашева өзінің диссертациялық зерттеу жұмысында «оқу-зерттеу іс-әрекеті» және «ғылыми-зерттеу іс-әрекеті» түсініктерін салыстыра отырып, мынадай қорытынды келтіреді: студенттердің оқу-зерттеу жұмысы оқу-тәрбие үдерісінің жүйесіне кіреді де, негізінен, семинарлық, практикалық, зертханалық сабақтарда жүзеге асырылатындығын атап көрсеткен. Студенттердің оқу-зерттеу жұмысының мақсаты – теориялық білімдерді тереңдету және ғылыми мәселелердің шешімдерін іздестіру әдісін игеру. Сондықтан, студенттердің оқу-зерттеу жұмысы проблемалық оқумен тығыз байланысты екенін автор қарастырған.

М.К.Бұлақбаева зерттеушілік сипаттағы жұмыстардың маңыздылығын айта келе, зерттеушілік сипаттағы өз бетінше жұмыстардың оқушыларды ғылыммен жақындататынына назар аударады. Егер де оқушылар оқу үрдісіне жүйелі түрде қосылып, білім алудағы біліктіліктерді игерудегі өз жетістіктерін сезінетін болса, онда мұндай жұмысқа тарту тиімді нәтиже беретінін қарастырған.

Б.А.Туғанбаева мектептегі зерттеулерді оқушылардың алдына, мәселелік деңгейі жоғары, теориялық және тәжірибелік ғылыми-зерттеушілік тапсырмаларды қою арқылы мұғалім ұйымдастыратынын атап өтеді. Б.А.Туғанбаеваның айтуынша, ғылыми-зерттеушілік тапсырмалардың ерекшеліктері болып алғашқы фактілерді жинақтау, суреттеу, талдау сияқты тәжірибелік жұмыстар табылады. Көбіне мәселе бірден туындамайды, фактілердің арасындағы сәйкес келмеушілік, қарама-қарсылықтар табылғаннан соң туындайтынын байқаған. Ал оның шешімі фактінің түсініктемесі болып табылатынын көрсете білген.

Г.В.Кравченко өз жұмысында гуманитариза-

ция процесінде жоғары математикалық білім беруді электронды оқу-әдістемелік кешен (ЭОӘК) арқылы жүзеге асыруды ұсынған. Математика факультетінің студенттерін оқытуда «Математикалық физика теңдеулері» курсының мысалдарында ұсынылған модельдің тиімділігі эксперимент арқылы тексерілген. Автор студенттің математикалық білім берудегі гуманитаризация процесінің үш шешімін көрсеткен: субъектив ретінде қалыптасуы арқылы; маман ретіндегі дайындығын іс-әрекеттері арқылы; оқу материалына сүйене отырып, шығармашылық дайындығын қалыптастыру арқылы көрсеткен.

Ғалым И.Б.Карнаухова өз зерттеуінде студенттерді кәсіби дайындауда өзіндік шығармашылығының даму құралы ретінде студенттердің ізденіс-зерттеушілік іс-әрекеттерін ұсынған. Студенттің ізденіс-зерттеушілік іс-әрекеттерін өндірістік және оқу-тәжірибе арқылы қалыптастыру бойынша әдістемелік нұсқаулық жасаған. Ал бұл еңбек бойынша ізденіс-зерттеушілік іс-әрекеттерімен оқыту туризм мамандықтарын оқыту үдерісі арқылы жүзеге асырылған [1].

М.В. Литвинцева өз жұмысында педагогикалық жоғары оқу орнында математика мұғалімдерін дайындауда студенттердің ізденушілік іс-әрекеттерін қалыптастырудың әдістемесін берген. Автор оқытушының іс- әрекеттерінің төрт негізгі құзыреттерін ұсынған. Ізденушілік іс-әрекеттерін қалыптастыратын тапсырмалар кешенін ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика пәнінен ұсынған. Студенттердің ізденушілік іс- әрекеттерін жоғары оқу орнында аталған пән бойынша жаңа ақпараттық технологияларды қолдану арқылы қалыптастыру қарастырылған. Студенттердің ізденушілік іс-әрекеттеріне аудиториядан тыс жұмыстар арқылы қалыптастыруға бағытталған әдістемелік жүйесі жасалынған.

Жоба әдісін дайындап, әлемде бірінші болып білімдену жобаларын ажырата топтастырған американдық профессор Коллинге болды. Жобалау әдісі XX ғасырдың басынан бастау алады. Бұл әдістің ғылыми негізін қалаушылар: Д.Дьюи, Девей, Килпатрак, Снедден, Ричардс.

Сол кездің өзінде АҚШ ғалымдарының арасында жобалық жұмыстарды – жұмыс техникасына немесе дидактикалық концепцияға жатқызу туралы мәселе пікірталас туғызған болатын.

Танымдық прагматизм философиясының өкілі *Девей* жобалық жұмыстың ғылыми және саяси концепциясының іргетасын қаласа, оның әріптесі Килпатрик жобалау әдісін ауқымды мағынасына қарай тәрбиеге қатысты философия ретінде бағалады. Осыған байланысты Килпатрик жобаны «әлеуметтік ортада өткізілетін жүректен шыққан мақсатты әрекет» ретінде қарастырады. *Девей* мен Килпатрик оқудан тыс кезде өмір мен ойлауды, әрекет пен білімді, оқу мен тәжірибені байланыстырушы ретінде жаңа дидактикалық концепция негізін салмақшы болады. Қорыта келе, Килпатрик «жоспарлы әрекет демократиялық қоғамның белгілі сипатты бөлігі» деп есептейді, сондықтан «оны да оқу үрдісінің сипатты бөлшегі ретінде» қарастыру керек екендігіне тоқталады. Бұл ұғым АҚШ-тың шығысында ғана қолдау тапты. Басқалары мәселені шешу процесін жобалау әдісінің ерекше белгісі деп білді. Сонымен кез келген өз бетінше шешуін табуға болатын мәселелерді жобалық жұмыс деп айтатын болды. Осының салдарынан жобалық жұмыс - мәселені шешудің сызбалық үрдіс деңгейіне түсіп кетті. Бұл үрдіс барысында оқытушы мәселені ұсынушы болса, оқушы оны шешуші болды.

Студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеті дегеніміз өзі арқылы «мақсаттар мен міндерттерді бөліп алу, әдістемелерді іріктеу, зерттеу барысын жоспарлау, күтілетін нәтижелерді, зерттеудің іске асырылуын бағалауды анықтау, қажетті ресурстарды анықтау принциптерін бөліп алуды болжамдайтын жеке өз зерттеулерін жобалау жөніндегі қызметі» дегенді білдіреді [1]. Жобалау-зерттеу іс-әрекеті студентке өзінің шығармашылық әлеуетін ашуына, өзінің білімін, зерттеушілік қабілетін, дербестігін, белсенділігін, өз қызметін стратегиялық жоспарлау біліктілігін шыңдауына және күтілетін нәтижелерге, ұжымда жұмыс істей алу іскерлігіне қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Сонымен бірге ол жобаның барлық қатысушылары үшін де маңызды. Себебі қандай да бір мәселелерді шешу бойынша ортақ нәтижелер жетістіктеріне бағытталған ортақ мақсаты, біртұтас әдістері, қызметтік тәсілдері бар бірлескен оқутанымдық, зерттеушілік шығармашылық қызметі ретінде ол студенттер мен оқушыларды қамтуымен қызықты. Студенттердің жобалау-зерттеу іс--әрекеттері бүгінгі таңда заманауи жоғары мектепте ағарту процесін жетілдірудің маңызды бағыттарының бірі ретінде мойындалады. Сондықтан да бұл іс-әрекет кеңінен насихатталып жүр. Атап айтқанда жобалау-зерттеу іс-әрекеттері келесі авторлардың еңбектерінде қарастырылған: Ресей ғалымдары Е.С.Александрова, Н.Т.Алексеев, Т.И.Долгодворова, В.С.Кузнецов, А.В.Николаева, В.Г.Сотник және т.б. Өкінішке орай қазақстандық ғалымдар жіті зерттелмеген, әйтсе де келесі ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған: М.И.Махмутов, З.А.Исаева, А.Ш.Байтоқаева, М.А.Утешова, Г.К.Баймукашева және т.б.

Студенттердің жобалау-зерттеу құзіреттіліктері негізін белгілі бір білім, білік, дағды, аталмыш қызметті ұйымдастыру және өткізу тәсілдері, сондай-ақ студенттің жеке қабілеті мен қасиеті құрайды.

Шығармашылық білім өзіне мынаны кіріктіреді: жобалау және зерттеу объектілері туралы білімді; жобалау-зерттеу іс-әрекеттерінің әдістемесі және оның нәтижелерін бағалау критерийлері туралы білімді. Жобалау-зерттеу іс-әрекеттері іскерлігіне біз мыналарды киргіземіз:

-жобаның мақсаттары мен міндеттерін тұжы-

рымдау;

-жобалау-зерттеу қызметтері нәтижелерін болжамдау;

-ақпараттардың әр түрлі дереккөздерімен жұмыс істеу;

-зерттеу жүргізу және жобаны іске асыру жөніндегі әрекеттерді жүзеге асыру;

-жобалау-зерттеу қызметтерінің нәтижелерін таныстыру;

-жасалған жобаны бағалауды және өз әрекеттерін өзін-өзі бағалауды іске асыру.

Жобалау-зерттеу қызметтерінің мақсаты студенттердің әр түрлі пәндерді оқу кезінде алған білімін, білігін және дағдысын сезінуі және қолдануы болып табылады.

Жобалау-зерттеу қызметтерінің міндеттері мыналар болып табылады:

-жоспарлауды оқу (студент мақсатын нақты анықтай білуі, алға қойылған мақсаттардың жетістіктері бойынша негізгі қадамдарын сипаттауы тиіс);

-ақпараттарды, материалдарды жинау және өңдеу дағдыларын қалыптастыру (студент сәйкес келетін ақпараттарды таңдай алуы және оны дұрыс пайдалануы тиіс);

-талдау іскерлігі (креативтілік және сыни ойлау);

-жазбаша есеп құрастыру іскерлігі (студент жұмыс жоспарын құрастыра білуі, нақты ақпараттарды таныстыра алуы, сілтемелерді рәсімдей алуы, библиография туралы түсінігі болуы тиіс);

-жұмысқа оң қарым-қатынасын қалыптастыруы (студент инициативасын, энтузиазмін шыңдауы тиіс, жұмысты бекітілген жоспарға және жұмыс графигіне сәйкес мерзімінде орындауға ұмтылуы қажет).

Жобалау-зерттеу іс-әрекеттерін ұйымдастыру принциптері:

-жобаны орындау қолдан келетіндей болуы тиіс;

-жобаның ойдағыдай орындалуы үшін қажетті жағдай жасау;

-студентті жобаны орындауға дайындауды жүргізу;

-педагогтар тарапынан жобаны басқаруды қамтамасыз ету – таңдаған тақырыпты, жұмыс жоспарын талқылау.

Жобалау-зерттеу қызметтерінің маңызды факторына мыналар жатады:

-міндеттерді шешу кезінде студенттердің мотивациясының арттырылуы;

-шығармашылық қабілеттерді дамыту;

-жауапкершілік сезімінің қалыптасуы;

-оқытушылар мен студенттер арасындағы ынтымақтастық қарым-қатынастары үшін жағдай жасау.

Осы бағытта біздің Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті студенттеріне математикалық талдауды оқыту кезінде студенттердің жалпы математикалық білімдері интеграциясын қарастыратын төмендегі топтық жобалар тақырыптары ұсынылады:

-«Шектерді есептеу кезінде стандартты асимптотикалық жіктеулерді қолдану»;

-«Шектерді есептеу кезінде есепті ұтымды ететін көрсеткіштерді қойып шығаруды қолдану»;

-«Сызықтық асимптотаны табудағы асимптотика элементтері»;

- «Туындының қолданбалы сипаты»;

- «Белгілі бір интегралдың қолданбалы сипаты»;

- «Алгебралық және рансцендентті қисық»;

- «Қос интегралдың қолданбалы сипаты»;

-«Үш еселі интегралдың қолданбалы сипаты»;

- «Эйлерлі интегралдар және арнайы функциялар»;

- «Екінші реттің беттері және олардың қолданылымы»;

-«Қисық сызықты интегралдар қолданылымы»;

- «Өріс теориясындағы аналитикалық геометрия әдістері».

Тәжірибе көрсеткеніндей, топтық жобаларға арналған мұндай тақырыптар математик-студенттердің танымдық қызығушылықтарын тудырады [2-3].

Мұндай жобаларды орындау студенттерден топтың басқа қатысушыларымен белсенді коммуникацияларын, ақпараттар, пікірлер алмасуын талап етеді. Сонымен бірге студенттердің бойында тиімді командалық жұмыс дағдыларын, жұмыс көлемін бөлісу, әдепті пікірталастар мен талқылаулар жүргізу іскерліктерін қалыптастырады, сондай-ақ, орындалатын тапсырмалар үшін жауапкершілігін арттырады .

Студент үшін жоба – бұл өзінің шығармашылық әлеуетін барынша ашудың мүмкіншілігі. Бұл өзін дербес немесе топта шыңдауына мүмкіндік беретін, өзінің күшін байқайтын, өзінің білімін салатын, үлкен пайда келтіретін, қол жеткізген нәтижесін көпшілік алдында көрсететін сабақ. Бұл студенттердің өздерінің тұжырымдайтын, маңызды мәселелерді шешуге бағытталған қызметі. Бұл қызметтің нәтижесі мәселелерді шешудің ашылған тәсілі болып табылады – практикалық сипатты алып жүреді және оны ашушылардың өздері үшін маңызды болып табылады. Ал оқытушылар үшін оқу жобасы – бұл жобалау іскерліктері мен дағдыларын жасауға және дамытуға мүмкіндік беретін оқытуды және тәрбиелеуді дамытуды біріктіретін дидактикалық құрал: проблемаландыру, мақсатты тұжырымдау, қызметті жоспарлау, өзін-өзі талдау және өзін-өзі көрсету, сондай-ақ ақпараттарды іздестіру, академиялық білімдерді практикалық қолдану, өзін-өзі іске асыру, зерттеушілік және шығармашылық қызмет.

Жобаға анықтама беретін авторлардың көпшілігі жобаның оқыту әдісі ретіндегі бірқатар ерекшеліктерін бөліп қарастырады. Бастапқысы

бұл жобамен жұмыс жасау барысында шешілуге тиісті проблемалардың бар болуы. Оған қоса бұл проблема жобаның авторы үшін айтарлықтай маңызды болып, оны шешімдерді іздестіруде мотивациялауы керек. Жобаның анық айқындалған, шынайы қол жеткізілетін мақсаты болуы сөзсіз. Ең жалпы мағынасында жобаның мақсаты барлық уақытта бастапқы проблеманы шешу болып табылады, бірақ әрбір нақты жағдайда бұл шешім жеке, қайталанбайтындай іске асырылуы керек. Бұл іске асырылу автордың жұмыс жасауы барысында оның жұмысымен орындалатын ақырғы өнім болып табылады және сондай-ақ бұл жоба проблемасын шешудің құралы болады. Бастапқы проблеманы түсіндіру, мақсатты тұжырымдау және жобалық өнім бейнесін жасау – жобаға тән маңызды ерекшеліктері.

Қазіргі қоғамның сұранысы білім беру жүйесін дамытуды жүзеге асыруды талап етеуде. Қазақстан Республикасының білім беру саясатының негізгі міндеттері – білім берудің мазмұны мен сапасын арттыру мәселесі жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің ең өзекті қажеттіліктері деп көрсетілген. Қазіргі таңда мектеп және жоғары оқу орны білімгерлерінің жеке білімін жетілдіруде пәндер бойынша білімдерінің жеткіліксіздігі шешімін таппаған мәселе болып отыр. Білімгерлердің шығармашылықпен ойлап, жаңа стандартты емес шешімдер қабылдап, ақпараттық кеңістік жайлы бағыт-бағдары болуы тиіс. Яғни, оларды оқу пәндері бойынша білімдермен ғана емес, білім алу іс-әрекетін қамтамасыз ететін ойлау үдерісінің тәсілдерімен де қаруландыру қажет. Сондықтан студенттердің кәсіби дайындығына, олардың жаңа әдістер мен озық оқыту технологияларын меңгеруіне, кәсіби мәдениеті мен құзыреттілігі деңгейіне жоғары талаптар қойылуда.

М.Н.Скаткин: «Жоғары оқу орнында білімгерлер жаттап алуға дағдыланған, келешекте оқушыларға сондай дәрежеде білім беретіні белгілі: ендеше, мұғалімнің білімі қандай болса, сондай дәрежеде оқытады» деп атап көрсетті [3]. Сондықтан, білім беру үдерісін жаңашаландыруда педагогикалық жоғары оқу орындары мен жалпы жоғары мектеп негізгі роль атқарады. Себебі, жоғары оқу орындары студенттерінің кәсіби іс-әрекетін әдістемелік және педагогикалық-психологиялық негіз құрайды, сонымен қатар кәсіби іс-әрекетін жетілдірудің негізгі факторларының бірі – таңдаған еңбек жолында жетістікке жету мақсатында олардың зерттеушілік іскерлігін қалыптастыру болып табылады. Жоғары оқу орны студенттері алған білімдерін тек қана практикада қолдана білу ғана емес, білім алушылардың бойында оны меңгеруге қажетті білім, біліктілігін қалыптастыруы қажет. Ендеше, студенттер жоғары оқу орнында оқу үдерісінде болашақ кәсіби іс-әрекетіне қажетті іс-әрекетпен айналысуы керек.

Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде дәстүрлі оқытумен қатар дамыта оқыту жүйесі қолданылуда, бұл оқыту жүйесінің негізгі мазмұны қойылған мақсаттарымен, оқыту белсенділігімен ерекшеленеді. Білім алушының дамуына бағытталған дамыта оқыту жүйесінің артықшылықтары, әдістемелік және психологиялық-педагогикалық тұрғыдан тұжырымдалды.

Бүгінгі таңда математикалық талдау курсында шектер теорияларын зерделеу кезіндегі студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру мәселелеріне арналған арнайы зерттеулер жоқ. Қазіргі білім беру процесінің жағдайында жобалау-зерттеу іс-әрекеттерін студенттердің арнайы ұйымдастырылған, танымдық шығармашылық қызметі ретінде қарастыруға болады. Оның мақсаты зерттеу объектісі туралы жаңа білімдерді алу, зерттеу іскерліктері мен танымдық мотивтерді қалыптастыру болып табылады. Жобалау-зерттеу қызметтері құрылымы бойынша ғылыми іс-әрекет құрылымына сәйкес келеді және оған мақсаттылық, белсенділік, пәндік, мотивациялық және саналылық тән. Сабақтарда мұндай қызметті ұйымдастыру және өткізуге қатысты шектер теориясын зерделеу жөніндегі зерттеулерден, соған сәйкес оқытушы-математиктер тәжірибесін жалпылайтын немесе көрсететін жарияланымдардан ештеңе кездестіре алмадық. Математикалық талдау бойынша шектер тероиясын оқыту процесінде студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекетінің мазмұнын жетілдірудің маңыздылығы күмән тудырмайды. Білім беру кезінде мұндай проблемаларды іске асыру үлкен ықтималдылықпен математиканың болашақ бакалаврларына математикалық білім беру сапасын арттырудың инновациялық формаларының, әдістерінің және құралдарының пайда болуына алып келеді.

Біздің зерттеулерімізде математикалық талдаудың іргелі ұғымдарының бірінен сандық бірізділіктің немесе функцияның шегін зерделеуге бағытталған, өзінде жобалық міндеттерді және зерттеу қызметін шешу үшін қажеттіні үйлестіретін жобалау-зерттеу іс-әрекетін оқу-танымдық қызметтің бір түрі ретінде қарастыру керек. Осыған байланысты студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекетінің педагогикалық шарты астында біз жобалау-зерттеу іс-әрекетін дамытуға, оқу-зерттеу міндеттерін іздестіруде және шешуде студенттердің белсенділігін, инициативасын арттыруға бағытталған математикалық білім берудің негізгі ұғымдарының өзара ықпалдасу интенсивтілігін арттыру процесін түсінеміз.

Студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеті төмендегі құраушыларын қамтиды: жобалық, зерттеушілік және жобалау-зерттеушілік.

Шектер теориясын оқытудың жобалық құраушысының мақсаты – студенттердің идеядан бастап оның практикалық қолданылуына дейінгі қызметін ұйымдастыруға мүмкіндік бере-

тін жобалау іс-әрекетінің когнитивті (танымдық) базисін қалыптастыру. Оны іске асыру жобалаудың принциптеріне, нормаларына және ережелеріне сүйенеді. Бұл СӨЖ-ді зерттеу қызметі саласындағы білімі мен практикалық іскерлікті меңгеруі бойынша ұйымдастыруды болжамдайды. Ал ол үшін зерттеу сипатындағы арнайы оқу міндеттерін шешу процесін ұйымдастыру және студенттердің міндеттеріндегі өзіндік қосымша іс-әрекетін әдістемелік жағынан қамтамасыз ету қажет. Аталмыш құраушыны анықтайтын сәт оқу есептерін шешудің әр түрлі тәсілдерін мүшелеу, салыстыру және қиюластыру бойынша СӨЖ-ді ұйымдастыру болып табылады. Бұл шектер теориясын оқыту процесінде студенттердің шектерді есептеудің жаңа тәсілдерін қарастыруға деген қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеушілік құраушылар студенттердің фактілерді өз бетінше бақылауы және талдауы, гипотезаларды ұсынуы және оны тексеруі, қорытындыларды, заңдар мен заңнамаларды тұжырымдауы секілді ғылыми зерттеулер элементтерін қолдану арқылы өз бетінше жаңа проблемаларды шешуі ретінде анықталады. Зерттеу әдісін қолдану күрделі міндеттерді шешу, алғашқы дереккөздердегі ақпараттарды талдау, оқытушының алдына қойған проблемаларын шешу барысында мүмкін болады.

Шектер теориясын оқытуды құрайтын жобалау-зерттеу іс-әрекетінің мақсаты зерттеушілік компонент құрылымында алынған нәтижелердің шектер тоериялары объектілерінің абстрактілі қайта жасалуы процесіндегі (яғни, жобалық құраушы құрылымында іске асырылған процесте) интеграциясы болып шығады. Бұл интеграция өз бетінше зерттеу процесінде алынған белгілі білімдердің ғылыми ойлауы мен практикалық қиюласуы арқылы жасалады. Сонымен бірге студенттер үшін жобалау-зерттеу қызметінің нәтижесі оқу мақсаттарының жетістіктері (білімді, білікті және дағдыны қалыптастыру) ғана емес, сонымен бірге шектерді есептеудің жаңа тәсілдерін жасау болып табылады.

Нақ осы ұсынылған жобалау-зерттеу қызметтері моделінің құрылымы, оны құраушы өзара байланыстар жоғарыда баяндалған нәтижелер жетістіктерін қамтамасыз ететін оқу процесін ұйымдастыру үшін негізгі бағдар болып табылады. Сондықтан да аталмыш модельді іске асыру студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастырудың және өткізудің қажетті шарты болады.

Оқу міндеттері жүйелерін жасау атап өтілген шарттармен байланысты және маңыздылығы да кем емес. Оларды шешу процесінің педагогикалық ұйымдастырылуы жоғарыда ұсынылған модельдің қажетті компоненті болып табылады.

Жобаның тағы бір айырмашылығы – алда тұрған жұмысты алдын-ала жоспарлау. Жоба мақсатының бастапқы проблемасының іске асырылуына дейінгі тұтас жолын әрбір студент үшін өздерінің аралық міндеттерімен жекелеген сатыларға бөлген дұрыс; сондай-ақ бұл міндеттерді шешудің тәсілдерін анықтау және ресурстарды табу керек; сатылардың әрқайсысының орындалу мерзімін көрсете отырып, жұмыс графигін мұқият жасау керек.

Жобаның жұмыс жоспарын жүзеге асыру төмендегі әрекеттермен байланысты:

-әдебиеттерді және басқа да ақпарат көздерін зерттеу, ақпараттарды іріктеу;

-зерттеулер, сауалнамалар жүргізу;

-алынған мәліметтерді талдау және жалпылау;

-қорытындыларды тұжырымдау және осының негізінде жобаның бастапқы проблемасына және оны шешудің тәсілдеріне жеке көзқарасын білдіру.

Жоба проблемасын шешудің табылған тәсілдерін іске асыру үшін жобалық өнім жасау қажет. Жобалық өнім тұтынушылардың белгілі бір қасиеттерін иеленуі керек, яғни аталмыш проблемамен ұшырасқан кез келген адамның қажеттілігін қанағаттандыруы тиіс, осы проблеманы шешу үшін аталмыш жоба іске асырылған болатын.

Жобалық-зерттеу қызметтерінің маңызды шарттарының бірі көпшілікке көрсетіп қорғау, жұмыс нәтижесін көрсету болып табылады. Автор презентация (көрсету) кезінде жұмыс тәртібі туралы айтып қана, оның нәтижелерін көрсетіп қана қоймайды, сонымен бірге жоба проблемасын шешудегі жеке білімі мен тәжірибесін де, алынған құзіреттілігін де көрсетеді [4]. Өзін-өзі көрсету (өзін-өзі презентациялау) сатысы – авторлардың барлық жасаған жұмыстарының рефлексивті талдауын, сондай-ақ ол меңгерген тәжірибені болжамдайтын, жұмыс жасалып жатқан жобаның маңызды бір бөлігі.

Оқытудың жобалық әдісі оқытушылардың жетекшілігімен студенттердің жаңа білімді динамикалық қабылдау жағдайы өтетін, олардың алдындағы танымдық проблемаларды шешкеннен кейінгі логикалық және мақсатқа лайықты ұсынымдарын болжамдайтын проблематикалық оқытуға жақын.

Жобалау әдісі – бұл дидактикалық ғылым саласының, егер ол белгілі бір пән шеңберінде қолданылған жағдайда, жеке әдістеме термині. Әдіс – өзі арқылы дидактикалық категорияны көрсетеді. Бұл қызметтің сол немесе басқа түрінің практикалық және теориялық білімнің белгілі бір саласы жетістігінің тәсілдер, операциялар кешені. Бұл таным сатысы, ақиқат танымды ұйымдастыру тәсілі. Соған орай, біз егер жобалар әдісі туралы айтсақ, онда оның астарынан сол немесе басқа тәсілмен рәсімделген шынайы практикалық нәтиженің аяқталғанын болжамдайтын проблеманың (технологияның) мұқият жасалған әзірлемесі арқылы алынған мақсат жетістіктерінің тәсілін түсінеміз. Педагогтар өздерінің дидак-

тикалық міндеттерін шешуі үшін осы әдіске көңіл бөледі. Жобалау әдісі принципіне сол немесе басқа практикалық немесе теориялық маңызды міндеттерді шешу кезінде алуға болатын жоба ұғымы мәнін, оның нәтижеге прагматикалық бағдарын құрайтын идеясы салынған. Алынған нәтижені ойластыруға, көруге, сондай-ақ қолда бар практикалық қызметте қолдануға болады [5]. Мұндай нәтиже алу үшін балаларды немесе студенттерді өз бетінше ойлануға ғана емес, сонымен бірге проблемаларды айқындауға және шешуге, әр түрлі саладағы білімдерді осы мақсатқа қолдана отырып, есептің әр түрлі нұсқаларының мүмкін болатын нәтижесі мен қорытындыларын болжамдау іскерлігіне, себеп-салдарлы байланыстарын табу іскерлігіне үйретуі қажет.

Жобалау әдісі студенттердің өз бетінше жұмыс істеуіне – уақыттың кейбір кесінділері барысында студенттердің жеке, топтық орындайтын жұмысына бағытталған. Бұл әдіс топтық әдістермен ажырамастай байланысқан. Жобалау әдісі қандай да бір проблеманың шешілуін қарастырады [6]. Проблемаларды шешу саналуан әдістер кешенін орындауды, оқыту құралдарын, сондай-ақ ғылымның, технологияның, техниканың әр түрлі саласындағы білімді пайдалану іскерлігі, білімді интегралдау қажеттілігін болжамдайды. Жобалау әдісі педагогикалық сала ретінде жан-жақты проблемалық әдістер мен міндеттерді, өзінің барлық мәні бойынша шығармашылық зерттеу, іздестіру ортақтығын болжамдайды.

Жобалау әдісін пайдаланудың бірнеше негізгі талаптарын қарастырамыз:

Біріншіден, жалпылама білімнің, оның мүмкін болатын шешімдері үшін зерттеушілік және кеңейтілген іздестірулерді қажет ететін зерттеушілік жоспардағы маңызды және іске асырылған проблемалардың немесе міндеттердің болуы қатыстырылуы керек;

Екіншіден, нәтижелердің практикалық, танымдық, теориялық маңыздылығы;

Үшіншіден, барлық студенттердің дербес қызметі;

Және ең соңғысы, төртіншіден жобаның негізгі мазмұнды бөлігінің құрылымдануы (нәтижелерді бірізділікпен міндетті түрдегі көрсетулері).

Зерттеу әдістерін пайдалануда әрекеттердің белгілі бір бірізділігі қарастырылуы керек:

-проблемалардың бұрынғы, оның зерттеу міндеттерінен шығатын анықтамасы;

-нақты зерттеулердің әдістерін тез талқылау;

-ақырғы қорытындыларды рәсімдеудің әр түрлі тәсілдерін талқылау (презентациялар, баяндамалар, қорғаулар және т.б.);

-аяқтайтын қорытындылар, зерттеулерде естілмеген жаңа проблемаларды ұсыну.

Оқытушылар мен студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеттерінің орындалуын бақылауды сатылап іске асырады. Бастапқы сатысында қарапайым сәттерді бақылауы қажет: бірінші жобаны орындау үшін топтар қалыптастыру, ал екінші әрбір топқа жобалау-зерттеу жұмыстарының тақырыптарын таңдау. Жобамен жұмыс жасаудың сатысында оқытушы студенттердің жобаның орындалуы бойынша нақты міндеттерді қоюын бақылайды, тапсырмаларды топ қатысушыларының арасында бөліп береді, әрбір студенттің осы тапсырмаларды орындау мерзімін бекітеді, топ алдындағы тапсырмалардың орындалуы бойынша есеп беру формалары мен мерзімдерін белгілейді [7-8]. Оқытушы, сондай-ақ жобалық топтардың қатысушылары арасындағы коммуникацияны ынталандырады.

Оқытушылар өздерінің оқу-тәрбие жұмыстарын және студенттердің әр түрлі өзіндік жұмыстарын зерттеу, іздестіру, шығармашылық жоспары қызметтері басымдықтарына қарай қайта бағыттауына тура келеді.

Бұл бағалау сипатының тәуелділігі жобаны өткізу шарттарында, оның типінде немесе мазмұнында айқындалады. Зерттеу жобасы қарастырылған жағдайда өткізу сатысының болуы міндетті. Жобаның табысы жекелеген учаскелердегі ұйымдастырылған жұмыстардың дұрыстығымен қамтамасыз етілетінін есте сақтаған жөн. Жобаның құрылымдылығына қатысты жалпы тәсілдерге де тоқталамыз:

-жобаның тақырыбын, оның типін және соған сәйкес қатысушылардың санын таңдаудан бастайтынымыз сөзсіз;

-содан соң оқытушы аталмыш белгіленген тақырыптама шеңберінде зерттеу қажеттілігінің қолда бар проблемалардың барлық мүмкін болатын нұсқаларын ойластыруы керек. Оқытушының бағыттауына қарай студенттердің өздері бар проблемаларды айтады (туындаған сұрақтар, проблеманы анықтауға мүмкіндік беретін оқиғалар, т.с.с.);

-бұдан кейінгі қадам міндеттерді топтар бойынша бөлісу, сондай-ақ зерттеу, ақпараттарды іздестіру, креативті шешімдер әдістерін талқылау болады;

-топтарда алынған мәліметтерді аралық талқылау (сабақтарда, ғылыми қоғамды және т.б.);

-жобаларды қорғау және оларға қарсы пікірлер айту;

-ұжымдық талқылау, сыртқы бағалаудың нәтижелері, сараптама, және әрине, қорытындылар.

Оқытушы жобалардың қорытынды бағасын береді. Ол студенттердің пікірлері мен бағалауларын ескеріп отырады. Әрбір студенттің жобаны орындаудағы үлесі топтағы студенттердің өзін-өзі бағалауы нәтижелері бойынша және оқытушы тарапынан жасалатын ағымдық бағалауы бойынша бағаланады [9-11].

Осылайша, студенттердің жобалау-зерттеу қызметтер тәжірибесіне қалыптасуы олардың болашақ кәсіптік қызметінде неғұрлым бәсекеге қабілетті болып, еңбекке орналасуы кезінде

одан ары қарай кәсіби өсуіне ықпал ететіні анық. ЖОО-да алған зерттеушілік дағдылары түлектерді басқалардың арасында ерекшелеп тұратыны және оның кәсіптік мәртебесінің неғұрлым жылдам әрі тиімді қалыптасуына мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Сонымен, студенттердің жобалау-зерттеушілік іс-әрекеттері барысында: рефлексивтік, ізденушілік, коммуникативтік, көрнекілік, танымдылық (оқулықпен, ғылыми әдебиетпен жұмыс, кесте құру, өз ойын жеткізу, өзін-өзі қадағалау және бағалау) ойлары дамып, арнайы (материалдарды меңгеру), зерттеушілік (мақсатты тұжырымдау, бағдарлама және зерттеу жоспарын құру, құбылысты сипаттау, болжамды тұжырымдау, берілгендерді интегралдау, заңдылақтарды сипаттау үшін математикалық аппаратты қолдау, тұжырым жасау) және т.б. құзіреттіліктері қалыптасады. Жобалау-зерттеушілік іс-әрекеттердің негізгі нәтижесі – студенттің зерттеу жұмысында көрсететін белгілі бір пәндік салада жаңа білімі мен білігіне сүйенетін интеллектуалды жаңа өнім [11].

Қорытындылай келе, болашақ студенттердің әр түрлі пәндерді игеру барысында алған білімдерін, біліктерін және дағдыларын зерттеу нысандарында қолдана алу арқылы білімдерін жоғарылату және жетілдіру, ғылымға деген қызығушылығын арттыру, ой-өрісін дамыту, шығармашылық қабілетін қалыптастыру, өз бетінше білімін толықтыруға пайдалану, алған мағлұматтарды талдау, дұрыс қорытынды жасау және үйрету жобалау-зерттеу іс-әрекеттерін қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Александрова Е.С. Педагогическое проектирование как средство ценностного согласования во взаимодействии субъектов образовательного процесса: Дисс. ... канд. пед. наук. – СПб., 2000. – 219 с.
2. Алексеев Н.Т. Проектное сознание: Руководство по программированию и проектированию в образовании для систем стратегического управления. – М.: Институт учебника Paideia, 1997. – С. 38.
3. Булан И.Г. Опыт организации проектно-исследовательской деятельности студентов при изучении математики в условиях дистанционного обучения // Молодой ученый. – 2015. – №4. – С. 549-552.
4. Долгодворова Т.И. Проектно-исследовательская деятельность учителя как средство самореализации в педагогической карьере: Дисс. ... канд. пед. наук. – Омск, 2000. – 150 с.
5. Сотник В.Г. Формирование исследовательской компетентности студентов в процессе организации самостоятельной проектно-исследовательской деятельности: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – СПб, 2006. – 18 с.
6. Савенков А.И. Методика исследовательского обучения младших школьников. – Самара: Издательство «Учебная литература», 2005. – 80 с.
7. Татур Ю.Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалиста // Высшее образование. – 2004. – №3. – С. 20-26.
8. Байденко В.И. Компетенции: к освоению компетентностного подхода. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 30 с.
9. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // Интернет-журнал «Эйдос». – 2006. – 5 мая.
10. Калимбетов Б.Т., Омарова И.М. Дифференциалдық есептеулердің қолданысын үйренуде студенттердің жобалау-зерттеу құзіреттелігін дамыту // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2017. – №3. – С. 3-13.
11. Kalimbetov B., Kalmatayeva B., Ibragimov R. Training and research studies of future bachelor's mathematicians during the study limits // Opcion, Año 35, No. 88 (2019): 346-363 ISSN 1012-1587/ ISSNe: 2477-9385.

УДК 32568

Есеналиев А.Е.
Кандидат юридических наук, доцент,
ЮКГУ им. М.Ауэзова
г.Шымкент, Республика Казахстан

Тоханова Р.Ж.
Магистр юридических наук, старший преподаватель,
ЮКГУ им. М.Ауэзова
г.Шымкент, Республика Казахстан

Утеева К.К.
Магистр политических наук, старший преподаватель
ЮКГУ им. М.Ауэзова
г.Шымкент, Республика Казахстан

ЭТНИЧЕСКОЕ СОГЛАСИЕ – ОСНОВА СТАБИЛЬНОСТИ СОВРЕМЕННОГО ГОСУДАРСТВА

Андатпа: Бұл мақалада еліміздегі этнос аралық келісімнің жаңаша маңызы жайында сөз болады.
Басты сөздер: национальная политика, реализация, межэтнический диалог.
Аннотация: В этой статье расматривается эффективный механизм реализации национальной политики в сфере межэтнического диалога.
Ключевые слова: национальная политика, реализация, межэтнический диалог.
Abstract: this article examines an effective mechanism for implementing national policy in the field of inter-ethnic dialogue.
Key words: national policy, implementation, inter-ethnic dialogue.

Земля Казахстана издавна стала домом для представителей более 130 этносов. Этому способствовали разные причины: исторические, политические, социальные.В современном мире Казахстан рассматривается как одно из достаточно успешных государств, обладающих устойчивой политической системой, общественной стабильностью, гармоничным состоянием межэтнических и межконфессиональных отношений, высоким международным авторитетом и демонстрирующих постоянный экономический рост. В стране создан уникальный и эффективный механизм реализации национальной политики и межнационального диалога в лице Ассамблеи народов Казахстана. Благодаря ее деятельности, повсеместно идет процесс культурного возрождения многонациональности, и Ассамблея обеспечивает их всеобъемлющий диалог. Сегодня этот опыт перенимается некоторыми соседними странами. Проводится сбалансированная языковая политика, и Казахстан, один из немногих, разрешил эти проблемы без острых конфликтов и потрясений. Идет естественный процесс овладения государственным языком гражданами страны, особенно молодежью. Языковое богатство Казахстана обогащает общеказахстанскую культуру и выступает важным фактором укрепления единства многонационального Казахстана.

Регулярно проводятся фестивали народного творчества, языков народов Казахстана, День единства народов Казахстана, дни памяти жертв политических репрессий, духовного единства и согласия. Кроме того, каждый этнос имеет свои традиционные национальные праздники, возрожденные за годы независимости страны и отмечаемые с приглашением представителей других этносов. Обеспечиваются духовное возрождение страны и, самое важное, межконфессиональное согласие и толерантность. Исторически унаследованная нынешним поколением казахстанцев терпимость в духовной сфере является хорошей основой сохранения гражданского и межконфессионального мира в будущем.[1].

Достижения и результаты Казахстана в области сохранения и упрочения межнационального согласия привлекают внимание государственных и общественных деятелей, ученых из многих зарубежных стран.

Поддержание стабильных и открытых отношений между гражданами страны всегда было частью стратегии национальной безопасности, строительства государственности, экономических реформ и повышения благосостояния каждого гражданина. Внутриполитическая устойчивость в Казахстане сложилась и поддерживается не сама по себе. Она реализуется только бла-

годаря активной и постоянной работе высших властных структур, политических институтов, неправительственных организаций и рядовых граждан республики по сохранению общественного и межнационального согласия.

Современная политическая ситуация в мире, международные и межнациональные отношения в различных его регионах достаточно сложны. В наше время далеко не всем странам и сообществам удается сохранять толерантность и мирное сотрудничество между различными этносами и национальными группами. Межнациональные конфликты и противостояния по этническому признаку в различных регионах мира подтверждают, что одной из наиболее сложных в области политического руководства и деятельности политических и государственных институтов является задача сохранения межнациональной толерантности.[2].

Практика свидетельствует, что, несмотря на приверженность абсолютного большинства казахстанцев идее межкультурного и межэтнического взаимодействия, межэтнической стабильности, интеграции и согласия, в любом обществе существуют деструктивные элементы, не согласные с имеющимся порядком и готовые нарушить хрупкость великих ценностей. В этой связи действия руководства страны по поддержанию межэтнического согласия и стабильности остаются весьма актуальными, без которого затруднительно функционирование демократического общества.

В ходе развития современных социально-политических процессов в Республике Казахстан постепенно преодолевались трудности, но сегодня можно с полной уверенностью сказать, что создана своя, во многом уникальная и эффективная модель межнационального и межконфессионального мира и согласия. В данном контексте, прежде всего, следует выделить четкую позицию Президента Н.А. Назарбаева, который уже на этапе суверенизации республики обосновал необходимость построения в Казахстане не моноэтнического, а многонационального государства, в котором не должно быть дискриминации по расовому, этническому, языковому, религиозному и иным признакам.

В Казахстане создан уникальный эффективный механизм реализации национальной политики, межэтнического, межрегионального диалога в лице Ассамблеи народа Казахстана. Данный орган является центральным звеном в гармонизации межнациональных отношений и играет значительную роль в поддержании политической стабильности, упрочения общественного согласия и мира. Важную конструктивную роль в укреплении культуры межнационального общения играют и многочисленные национально-культурные центры и объединения, действующие в каждом регионе Казахстана. [3].

В целом в стране накоплен богатый и уникальный опыт сохранения и укрепления единства политического, полиэтнического общества казахстанского народа. Все это в комплексе в значительной мере и составляет модель единства многонационального казахстанского народа. Объединяющей, консолидирующей основой культур различных этнических групп страны должно являться изучение и овладение языком, культурой, традициями и обычаями государствообразующего казахского народа при одновременном обеспечении условий для развития языков, культуры, традиций и обычаев всех этнических групп Казахстана.

Казахстанская модель этнополитики базируется на этническом многообразии, самобытности всех этносов Казахстана, при одновременном укреплении патриотизма, толерантности и согласия. Можно сказать, что решение внутренних проблем Казахстана и созданная им модель полиэтнического общества может, в известном смысле, послужить образцом для международного сообщества и присоединения других стран к культуре согласия, взаимодействия и взаимообогащения.

Ассамблея народа Казахстана гармонично вписалась в систему жизнедеятельности молодого суверенного государства. Общественно-политическая деятельность данной структуры оказывает самое положительное влияние на осуществление в Республике Казахстан политики единения и равного развития представителей различных национальностей и конфессий. Ассамблея Народа Казахстана за годы своей деятельности разработала практические рекомендации, обеспечивающие межнациональное согласие и политическую стабильность в Республике Казахстан. Эта неполитическая и неправительственная организация решает задачу всенародного укрепления межнационального согласия в Казахстане. Кроме того, Ассамблея Народа отражает весь спектр идеалов и интересов всех народов Казахстана и каждого этноса в отдельности. [4].

Важным направлением политики Главы государства, направленной на сохранение и укрепление межэтнического мира и согласия в стране, является обеспечение всем казахстанцам равного доступа к социально-экономическим правам и свободам, гарантированным государством. Сегодня в республике осуществлены базовые основные экономические реформы, создана стабильная инфраструктура рыночной экономики страны. Как следствие этого, в экономике Казахстана сформировались позитивные макроэкономические тенденции, усовершенствована законодательная база, что позволяет говорить о том, что экономика страны вышла на

траекторию стабильного экономического роста.

Получив право на свободу предпринимательской деятельности, развернули свой бизнес сотни тысяч казахстанских соотечественников всех национальностей. Государством оказывается социальная защита, без ущемления по национальному признаку. Отметим, что для большинства этносов Казахстана возможность свободно и открыто вести экономическую деятельность позволяет самореализоваться и быть активными участниками экономических процессов.Таким образом, важнейшим аспектом, необходимым для сохранения внутриполитической стабильности является деятельность руководства страны по обеспечению благосостояния всех казахстанцев.

В современном Казахстане традиционно высокими остаются религиозная и этническая толерантность. Сегодня в Казахстане создается и укрепляется правовое государство, основанное на сбалансированной системе политических сдержек и противовесов, а также обеспечивается полное равноправие всех религий и межконфессиональное согласие в обществе. В процессе построения демократического общества коренным образом изменились отношения между государством и религиозными объединениями.

Межнациональные отношения в республике развиваются достаточно стабильно, а возникающие вопросы решаются в цивилизованной форме. Приверженность казахстанцев общечеловеческим ценностям межкультурного диалога и этнической консолидации является духовно-нравственной основой проведения взвешенного и реалистичного курса на реформирование экономики, построения гражданского общества и правового государства, создания действенных механизмов социальной защиты, демократического разрешения социальных проблем.Таким образом, современная национальная политика суверенного Казахстана направлена в первую очередь на сохранение межнационального мира и обеспечение политической стабильности в обществе. Кроме того, национальная политика направлена на недопущение конфликтов между гражданами по причине их этнического происхождения, языковых, культурных отличий и особенностей. Можно подтвердить, что такая политика позволяет обеспечить успешное проведение демократических преобразований по пути дальнейшей трансформации и модернизации политической системы. Взвешенный подход в формулировании и реализации национальной политики Республики Казахстан, несомненно, консолидирует полиэтническое общество.

В Казахстане всем представителям различных национальностей даны права и возможности равноправного политического участия в процессе демократического транзита и модернизации политической системы. Это есть один из основных аспектов деятельности органов государственной власти в плане укрепления единства народов Казахстана, поэтому является приоритетным направлением национальной политики.

Безусловно, на наш взгляд, в целом и главном национальная политика независимой суверенной Республики Казахстан требует имманентного продолжения работы, как органов государственной власти, так и общественных организаций по дальнейшему совершенствованию системы межэтнических отношений. Однако мы можем смело утверждать, что базисная основа эффективной казахстанской модели межэтнических отношений создана и играет положительную роль в процессе политического развития Республики Казахстан на пути к демократии. Это в полной мере отвечает дальнейшему развития политических процессов постепенной, эволюционной демократизации межэтнических отношений в Республики Казахстан. [5].

Таким образом, на деле доказано, что многонациональность – это не недостаток, а, напротив, преимущество страны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Новый этап демократизации Казахстана — ускоренное развитие свободного демократического общества: Выступление Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева на совместном заседании палат Парламента РК // Казахстанская правда. — 2007. — 17мая. - С. 1, 2.
2. А. Т. Мухитденова. Межэтнические процессы в Республике Казахстан в процессе модернизации казахстанского общества// Вестник КазНУ. - 2010
3. Байдельдинов Л.А. Некоторые внутренние внешнеполитические факторы этнокультурной интеграции казахстанского общества // Матер. межд.науч.-практ. конф. «Центральная Азия и Казахстан в системе современных международных отношений в условиях глобализации» Алматы: КазНУ, 2004. - С. 11-15.
4. www.assembly/kz/small.shtml
5. С.С. Корганова. Этническое согласие-основа стабильности казахстанского общества// Вестник КазНУ. – 2010.

УДК 378.1: 379.85

Жунусова А.А.
к.г.н., доцент,
Университет Туран-Астана,
г. Нур-Султан, Казахстан

Аяпбекова А.Е.
к.г.н., доцент,
Университет Туран-Астана,
г. Нур-Султан, Казахстан

Алиева С.А.
старший преподаватель,
Казахского университета экономики, финансов и международной торговли

Нургазина А.С.
старший преподаватель,
Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Тушкенова Л.Б.
магистрант,
Университет Туран-Астана,
г. Нур-Султан, Казахстан

АНАЛИЗ СИСТЕМЫ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ДЛЯ ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА И АКТУАЛЬНОСТЬ ДУАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аңдатпа: Бұл мақалада автор туризм индустриясы үшін кадрлар даярлаудағы білім берудің негізгі мәселелерін қарастырады. Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің қазіргі жай-күйіне талдау жүргізілді. Жоғары білім беруде дуалды оқытудың мүмкіндіктері, қазіргі жағдайы және болашағы қарастырылды, дуалды оқытудың еуропалық моделіне зерттеулер жүргізілді, сондай-ақ осы практикалардың қазіргі қоғамдағы нәтижелілігі жүргізілді. Мақалада заманауи туристік білім берудің негізгі принциптері қарастырылады. Ірі мәселелерді шешуге және туристік білім беруді тиімді даму арнасына бағыттауға қабілетті ғылыми-педагогикалық қоғамдастықтың рөлі мен маңызы анықталады. Туристік білім беру сапасын жақсарту, оқытудың еуропалық үлгілерін енгізу, дуалды оқытуды формалды түрде ғана емес, сонымен қатар Қазақстан Республикасының орта кәсіптік және жоғары білім беруде жұмыс берушілердің көбірек санын тарта отырып дамыту жөнінде ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер: дуалды оқыту, жаңғырту, оңтайландыру, туристік білім беру, Туризмдегі білім беру жүйесі.

Аннотация: В данной статье автором рассматривается основные проблемы образования при подготовки кадров для индустрии туризма. Проведен анализ современного состояния системы образования в Республике Казахстан. Рассмотрены возможности, нынешнее состояние и перспектива дуального обучения в высшем образовании, проведены исследования европейской модели дуального обучения, а также результативность данных практик в современном обществе. В статье рассматриваются основополагающие принципы современного туристского образования. Определяется роль и значение научно-педагогического сообщества способного решать крупные проблемы и направлять туристское образование в русло эффективного развития. Даны рекомендации по улучшению качества туристского образования, внедрения европейских моделей обучения, развитие дуального обучения не только формально, но и практически с привлечением все большего количества работодателей в средне-профессиональном и высшем образовании Республики Казахстан.

Ключевые слова: Дуальное обучение, модернизация, оптимизация, туристское образование, система образования в туризме.

Abstract: In this article the author considers the main problems of education in the training of personnel for the tourism industry. The analysis of the current state of the education system in the Republic of Kazakhstan is carried out. The possibilities, current state and prospects of dual education in higher education are considered, studies of the European model of dual education are conducted, as well as the effectiveness of these practices in modern society. The article deals with the fundamental principles

of modern tourist education. The role and importance of the scientific and pedagogical community able to solve major problems and guide tourism education in the direction of effective development is determined. Recommendations are given to improve the quality of tourist education, the introduction of European models of training, the development of dual training not only formally but also practically with the involvement of an increasing number of employers in secondary vocational and higher education of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Dual training, modernization, optimization, tourism education, education system in tourism.

Социальная программа модернизации Казахстана "двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда" открывает новые перспективы модернизации системы образования по трем основным направлениям: оптимизация образовательных учреждений; модернизация образовательного процесса и повышение эффективности и доступности образовательных услуг [1]. Подчеркивается, что социальная модернизация казахстанского общества становится катализатором подготовки кадров, обеспечивает логическую взаимосвязь всех видов "возрастного" образования-дошкольного, начального, среднего, профессионального, высшего и послевузовского [1].

В связи с этим государственный стандарт высшего образования по специальности "туризм" целесообразно сделать таким, чтобы содержание начального и среднего профессионального образования было включено в первую ступень обучения в вузе. То есть абитуриенты, получившие твердые знания о начальном и среднем профессиональном образовании, поступая в специализированный вуз, имели приоритет в виде сокращенного срока обучения. Однако при условии не менее двух лет работы по специальности после получения начального или среднего профессионального образования. Например, если срок получения начального образования составляет один год, то после его получения абитуриент проходит обучение в ссузе в течение двух лет, а в вузе-трех лет (после одного года работы по специальности). Подготовка туристских кадров в магистратуре и докторантуре осуществляется без сокращения сроков: производственная магистратура – 1 год; научно-педагогическая-2 года; докторантура-3 года.

Довузовская профессиональная подготовка носит преимущественно профориентационный характер и включает в себя формирование специализированных классов. Его цель-ориентировать студентов на профессиональную деятельность и выявить их предрасположенность к выбранной профессии. Низкая доля профильных классов в общем количестве казахстанских школ приводит к тому, что довузовская подготовка для сферы туризма охватывает менее 0,52% выпускников школ Казахстана, что с учетом значительной доли доходов от сферы туризма в бюджете Республики Казахстан (7%) явно недостаточно.

Анализируя подготовку специалистов начального профессионального образования, можно сделать вывод о недостаточном количестве учебных заведений и низком уровне подготовки специалистов. Дальнейшую работу в отрасли продолжают выполнять лишь около 44% специалистов с начальной подготовкой, что составляет около 10% спроса на рынке труда и их явно недостаточно.

Качество подготовки выпускников среднего профессионального образования также в значительной степени не удовлетворяет работодателя (до 25%). Не менее 25% выпускников выполняют работы, где среднее профессиональное образование не требуется.

В то же время общее количество специалистов, подготовленных для туристической отрасли, удовлетворяет потребности отраслевого рынка труда лишь на 20% от требуемого уровня.

В современном мире очень важно внедрять элементы дуального обучения в образовательную программу специальности туризм. Особенно сейчас, когда вузы вышли в "свободное плавание". Дуальное обучение для Казахстана - это новая форма подготовки специалистов, которая сочетает в себе практическую и теоретическую составляющие профессионального образования.

Дуальное образование-тема, которая в последнее время стала популярной в Казахстане. Эта актуальность обусловлена кризисом, который переживает профессиональное образование, высшие учебные заведения.

Кризисная ситуация в казахстанской системе подготовки кадров не является уникальной для постсоветского пространства. Это связано с двумя основными причинами:

1. Долгое время учебные заведения технического и гуманитарного профиля руководствовались исключительно теми стандартами подготовки кадров, которые определялись государством. При этом у будущего работодателя не спросили, какого специалиста он ожидает.

2. Предприятия стали частными, и связь "университет (колледж) - производство" была нарушена.

Однако предприятия туристической отрасли стремительно развиваются и нуждаются в готовых специалистах, которые с первых дней работы на производстве будут иметь четкое представление о задачах и технологии их выполнения. К сожалению, учебные центры уделяют больше времени исключительно теоретической подго-

товке, в то время как на практику отводится лишь 10% учебного плана. В результате выпускники колледжей и университетов, попав на производство, выглядят и чувствуют себя беспомощными. Работодатель, в свою очередь, не имеет ни времени, ни ресурсов для развития своих практических навыков.

Эта система предполагает подготовку специалиста одновременно по двум направлениям-теоретическому и практическому. 1/3 времени обучения он получает базовые знания в университете, а 2/3-оттачивает навыки и получает практически значимые знания на производственно-учебном предприятии.

Основной целью является подготовка квалифицированного и компетентного выпускника, у которого сформированы основные навыки работы на рабочем месте, разработка казахстанской модели обучения в системе технического и специального образования (ТПО).

Проще говоря, подготовить такого специалиста, который с первых же дней мог бы включиться в работу и выполнил бы ее на высоком профессиональном уровне. Кроме того, дуальное образование предполагает формирование заказа у работодателей Казахстана на специалистов, обладающих определенными навыками и знаниями. Для достижения этой цели необходимо реализовать следующие задачи:

* изучить лучшие практики дуального обучения;

* создание экспериментальных площадок для ДО;

* определить особенности подготовки кадров в системе дуального образования в различных областях, регионах Казахстана, а также отраслях экономики.

Как развивается дуальное образование в Казахстане? В нашей стране этот вид обучения внедряется с 2012 года. Есть ряд успехов в этом направлении:

* понятие "дуальное обучение"закреплено в нормативных актах. В первую очередь это касается Трудового кодекса;

* на законодательном уровне утвержден баланс теории и практики в системе образования в техникумах и колледжах. Часы разбиты следующим образом-от 40% до 60%;

* утверждены правила реализации таких программ в учреждениях технического и профессионального образования;

* те, кто обучается по этой системе, учитываются как старшинство;

* заключены договоры с предпринимателями, которые обеспечивают производственную базу для подготовки специалистов.

Сегодня наиболее успешно реализуется дуальное обучение в колледже, так как образовательные структуры такого типа предполагают подготовку специалиста среднего звена, изначально ориентированного на производство.

На данный момент в этой программе участвуют 348 колледжей. Они сотрудничают с более чем 1700 предприятиями. Обучается более 20 тысяч студентов.

Работодатели заключают договор с теми, кто поступает в такие колледжи. Благодаря этому студент знает, что после окончания учебы он будет трудоустроен на то или иное предприятие, а руководитель производства уверен, что к коллективу присоединится новый квалифицированный работник.

Благодаря межгосударственным (немецко-казахским) программам, учебные центры такого рода созданы в Восточно-Казахстанской области, Акмолинской и Костанайской областях, Карагандинской области. Однако участники этой учебной программы сталкиваются с рядом проблем:

1. Законодательная и нормативная база, регулирующая такую систему подготовки специалистов, недостаточно развита.

2. Существуют устаревшие образовательные стандарты.

3. Там нет инвестиций (большинство предпринимателей не готовы инвестировать в обучение).

Таким образом, перед профильным министерством стоит ряд задач первостепенной важности, без решения которых невозможно полноценно реализовать программу. Включая:

* разработка нормативной базы;

* разработать национальную модель подготовки специалистов по таким программам;

* создание инфраструктуры для осуществления дуального обучения (центры переподготовки и аттестации специалистов, центры повышения квалификации на предприятиях);

* разработать систему мониторинга эффективности программы.

Для решения этих задач необходимо сформировать новую модель подготовки специалистов. Это позволит сократить разрыв между тем, что выпускники знают и умеют, и тем, какие требования предъявляет к ним производство различных отраслей экономики.

Опыт зарубежных стран дает представление о том, насколько эффективно дуальное обучение. Прежде всего, речь идет о Германии, где возникла идея такой образовательной системы.

Считается, что двойное обучение-это модель обучения, которая стала популярной в средневековой Германии. Затем ремесленников обучали в специальных ремесленных мастерских. В девятнадцатом веке дети учились на работе и одновременно в воскресной школе.

Сегодня более 50% учебных заведений и центров Германии работают по системе дуального образования. Обучение по таким программам ведется по 340 специальностям и профилям. Более 54% специалистов, ежегодно ра-

ботающих на немецких предприятиях, являются выпускниками таких колледжей.

В чем особенность этой формы обучения в Германии:

1. Колледжи готовят специалистов, занимающихся производством. Учебный план составлен таким образом, что 1 или 2 дня в неделю студент получает теоретическую подготовку, а 3 или 4 дня-работает на предприятии.

2. Студент получает от предприятия или завода заработную плату, социальные пособия.

3. По окончании обучения выпускник сдает своеобразные государственные экзамены.

Несмотря на то, что предприниматели, участвующие в такой программе, вкладывают значительные суммы, тем не менее, и выгоду от этого получают немалую. Все деньги, вложенные ими в подготовку специалиста, возвращаются сторицей через 9 месяцев, максимум-через 2-3 года.

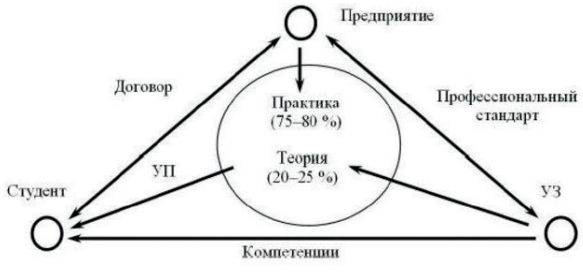

Рисунок 1-Схема программы дуального обучения.

Сегодня в Германии растет потребность в квалифицированных кадрах, поэтому программа дуального обучения мигрантов является актуальной. Он работает по принципу "3+2". Мигрант, ставший подмастерьем, получает право на законное пребывание в стране в течение 3 лет обучения и 2 последующих года, когда он отработает деньги, вложенные в его обучение на предприятии.

Программа ученичества также работает в Соединенных Штатах. Она охватывает молодых людей в возрасте до 18 лет. Обучение ведется в основном по техническим направлениям. В Великобритании ежегодно около миллиона человек проходят дуальное обучение.

Государства стараются поощрять работодателей, которые участвуют в системе дуального обучения. Например, в Канаде действуют налоговые льготы, во Франции предприниматели-инвесторы получают компенсацию.

Дуальное обучение-перспективная программа подготовки специалистов. Выпускники колледжей, где реализуется такая программа, получают профессию, им легко найти работу.

Такие работники являются движущей силой экономики страны. Они получают знания, адекватные современным требованиям, формируют навыки и умения. Поэтому он легко справляется с производственными задачами.

Первоочередная задача правительства Казахстана-заинтересовать предпринимателей в партнерстве с образовательными учреждениями.

Но анализируя современное состояние образования, особенно дополнительного профессионального образования, можно сделать вывод, что данная система не всегда удовлетворяет требованиям переподготовки ни в количественном, ни в качественном составе, поэтому в 2018 году несоответствие между потребностью в дополнительном профессиональном образовании и его возможностями составило около 90%.

Таким образом, анализ существующей системы подготовки кадров для индустрии туризма выявил следующие противоречия в различных функциональных областях:

- в научно-методической области: между требованиями интегративной профессиональной подготовки специалистов туристской отрасли и существующими научными основами теории и методологии профессионального образования;

– в педагогическом регионе: между необходимостью модернизации процесса профессиональной подготовки специалистов туристской отрасли для обеспечения их конкурентоспособности на рынке труда и уровнем учебно-методического обеспечения этого процесса;

- в экономической сфере: между потребностями рынка труда в компетентных специалистах различной квалификации и количеством выпускников начального, среднего и высшего профессионального образования для сферы туризма;

Преимуществом европейских моделей, которые оказали бы весьма положительное влияние на казахстанскую модель профессиональной подготовки кадров для индустрии туризма, является: значительная часть учебного времени предназначена для получения практических навыков во время практических занятий, практик и стажировок на предприятиях отрасли; акцент на формирование психологии обслуживания клиентов среди студентов; тесное сотрудничество образовательных учреждений с отраслью; высокая мобильность студентов. Большинство школ туризма и гостеприимства в Европе открыты на базе существующих гостиниц, там проживают студенты, что позволяет им получать практические профессиональные навыки в условиях, приближенных к реальным. Такой опыт представляет несомненный интерес и перспективы для повышения качества подготовки кадров в Казахстане, поскольку в отечественных учебных заведениях практически отсутствуют подобные гостиничные базы.

Заслуживает внимания опыт обучения в США, где в учебных заведениях сформированы специализированные отделы (кадровые агентства), объединены единые информационные системы

предприятий туризма, которые занимаются регулярным мониторингом потребностей рынка труда, трудоустройством молодых специалистов и коррекцией набора студентов по соответствующим дисциплинам. Соответственно, образовательные учреждения имеют возможность оперативно реагировать на изменяющиеся потребности отрасли в кадрах определенного профиля и уровня квалификации.

Менеджеры гостиниц неоднократно отмечали высокую актуальность взаимодействия предприятий индустрии туризма и гостеприимства со специализированными учебными заведениями. Однако взаимовыгодное сотрудничество между бизнес-центрами и учебными центрами, ставшее обычным явлением на Западе, пока не получило широкого распространения в Казахстане. В настоящее время сотрудничество туристических агентств, гостиниц и образовательных учреждений, занимающихся подготовкой кадров для гостиничной отрасли, сводится в лучшем случае к прохождению студентами стажировок и преддипломной практики на базе туристических агентств и гостиниц. В первую очередь менеджеры по персоналу отмечают слабую практическую подготовку выпускников профильных вузов. Обладая хорошей теоретической базой, сертифицированные специалисты совершенно не ориентируются в специфике работы действующего туристического предприятия, не имеют даже общего представления о внутренних бизнес-процессах, протекающих в туристской фирме. Дальнейшее обучение молодых специалистов полностью ложится на плечи сотрудников туристической компании, сотрудников службы обслуживания гостиниц, а также руководителей служб и отделов гостиниц. Дорогостоящие программы обучения, которые могут позволить себе отели, принадлежащие международным гостиничным сетям, недоступны частным гостиницам, поэтому обучение молодых специалистов часто происходит без отрыва от производства, что создает дополнительные неудобства в работе линейного персонала гостиницы. В то же время время и деньги, потраченные на обучение молодых специалистов, не гарантируют, что они проработают на своей должности более года, и не покинут ее в поисках более высокооплачиваемой работы в другом отеле или даже в другой сфере бизнеса [2]. Для достижения успеха в сфере туристического бизнеса в современных условиях необходимо регулярно обучать сотрудников работе с новыми технологиями. Беспрецедентное развитие и изменение информационных технологий в формировании туристских продуктов, рекламе, продвижении и розничной торговле туристскими продуктами создало условия, требующие от каждого сотрудника работы со специальными компьютерными программами [3]. Вышеизложенное обусловлено необходимостью подготовки и повышения квалификации туристских кадров ИТ-технологий туризма в средних и высших специализированных учебных заведениях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Указ Президента Республики Казахстан "Об утверждении Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы"

2 Методология и теория научных исследований туристской деятельности. Алматы, 2012г., 46

3 Вуколов В.Н.Повышение качества образования как основной фактор развития туристкой деятельности в Республике Казахстан. Алматы 2010 г

4 Архипова, Н.И. Управление персоналом организации. Краткий курс для бакалавров / Н.И. Архипова, О.Л. Седова. - М.: Проспект, 2016.

ӘОЖ 15.81.70

Лекерова Г.Ж.
пс.ғ.д., профессор,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

Кидирбаева Х.К.
б.ғ.к., доцент,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

Исабаева А.С.
п.ғ.к., доцент,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

Омарова Г.А.
п.ғ.к., доцент,
Мирас университеті,
Шымкент, Қазақстан

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗ ҚАРАСТАРЫ

Аңдатпа: Ұлы ғалымның музыка саласын- дағы еңбектері жайлы «Философиялық трактаттардың» алғы сөзінде былай делінген: ибн Синаның даңқы ең алдымен, «Медицина каноны» арқылы шыққан болса, әл-Фараби «Үлкен музыка кітабының» авторы ретінде әйгілі. Бұл - эстетика, психология, акустика, математика, аспан өнері проблемаларын қамтитын жинақты шығарма. Осы трактат жайындағы кіріспе пікірлерден ізденіс-зерттеудің тыңнан жүргізілгені, соқыр сенім атаулыдан аулақ, айқын шығармашылық бағдарламаның алға қойылғаны көрінеді. Ол музыка принциптерін және соған қатысы бар мәселелерді зерттеумен тынбайды. Ол өзіміз қолданып жүрген музыкалық аспаптарды үйреніп алғанға дейін зерттеуін жүргізе береді. Сөйтіп осы аспаптардың көмегімен принциптердің қалай жүзеге асырылатынын көрсетеді.

Фараби еңбектерінде музыканың адамның эстетикалық сезімдеріне қалайша әсер ететіндігі, оның әр түрлі жағымды, жағымсыз көңіл-күйлерін қалайша туғызатындығы бір сөзбен айтқанда, оның талғамдарды қалыптастыруға қалайша әсер ететіндігі сөз болады.

Кілттік сөздер: заман, еңбек, мәдениет, психология, математика, ғылым, ойшылдар, табиғат, араб, ғасыр.

Аннотация: День Абу Насра аль-Фараби был временем зарождения науки и образования в восточном мире. Казахская степь, где было детство и детство великого сына, также была одним из великих культурных центров того времени.

Между восемнадцатым и тринадцатым веками философия мировой философии затронула арабоязычные народы. Произведения Платона и Аристотеля, Галена и Архимеда были переведены, скопированы и истолкованы с арабского на Центральную Азию, на полуостров Пиренеи в Испании. Это оказало значительное влияние на развитие физики, математики, медицины и других наук на Ближнем Востоке и формирование восточной культуры. Это оказало значительное влияние на развитие физики, математики, медицины и других наук на Ближнем Востоке и формирование восточной культуры. Арабские мыслители требовали в своих исследованиях выяснить законность тайн природы. Они подчеркивали учение Аристотеля больше, чем Платона, и творчески его продвигали.

Ключевые слова: современность, труд, культура, психология, математика, наука, мыслители, природа, арабский, век.

Abstract: The foreword to the Philosophical Treatises of the Great Scientist's work in music states that Ibn Sinai's fame came first through the "Medical Canon" and Al-Farabi is known as the author of "The Great Music Book." This is a comprehensive essay covering the issues of aesthetics, psychology, acoustics, mathematics, and the sky. The introductory commentary on this tract indicates that the research has been carefully carried out, and that there is a clear creative program that avoids blind faith. He does not stop studying the principles of music and related issues. He will continue to research the instruments we use before learning them. In this way, they demonstrate how the principles are implemented through these tools.

Farabi's works deal with how music influences the aesthetic sensations of a person and how they produce different positive and negative emotions.

Keywords: modernity, labor, culture, psychology, mathematics, science, thinkers, nature, Arabic, century.

Әбу Насыр әл-Фараби өмір сүрген заман Шығыс әлемінде ғылым мен білімнің дәуірлеп тұрған кезі еді. Ұлы ғұламаның балалық, жігіттік шақтары өткен қазақ даласы да сол кезде үлкен мәдени орталықтардың бірі болды.

VIII-XII ғасырлар арасында әлемдік философиядағы қисындар араб тілінде сөйлейтін халықтардың еншісіне тиген еді. Платон мен Аристотельдің, Гален мен Архимедтің еңбектері Орта Азиядан Үндістанға, одан сонау Испаниядағы Пиреней түбегіне дейін арабтіліне сан рет аударылып, көшіріліп, түсіндіріліп жатты. Бұл жайт Орта және Таяу Шығыс елдерінде, физика, математика, медицина және тағы басқа ғылымдардың дами түсуіне, сонымен қатар Шығыс мәдсниетінің қалыптасуына зор әсер етті. Араб ойшылдары өз зерттеулерінде табиғат сырларының заңдылықтарын тәжірибе жүзінде ашуға талаптанды. Олар Платоннан гөрі Аристотель іліміне ерекше ден қойып, оны армен қарай шығармашылықпен дамыта түсті.

Ортағасырлық араб философиясында сол кезде басты үш бағыт болды. Мұның біріншісі - ортодоксті ислам (халифаттағы үстем таптардың идеологиясы), екіншісі - неоплатондық ағым (суфизм), ал үшінші ағым - перипатетизм немесе аристотелизм (Аристотель жолын қуушылар) еді. Соңғысы қоғамның прогрессивтік топтарының көзқарасын бейнеледі. Перипатетизм ағымындағы ғалымдар түрлі философиялық мәселелерді зерттеуде алдымен табиғат заңдарына жүгінді. Олар прогресс атаулыны табиғатты зерттеуден табамыз деп түсінді. Бұл ағымның көрнекті өкілдерінің бірі - әл-Фараби.

Әл-Фарабидің әлеуметтік көзқарасының, қоғамдық ой-санасының, философиялық пікірлерінің қалыптасуына ерекше әсер еткендердің ішінен Аристотель мен Платоннан басқа Араб философиясының негізін салушы әл-Киндиді айрықша атап өтуге тиіспіз. Фараби еңбектерінің көпшілігі Аристотель мен Платонның философиялық мұраларын оқып, үйренуге, оларға түсініктеме жазуға, олардың қайшылықтарын табуға, сондай-ақ, әл-Киндидің философиялық көзқарастарын одан әрмен қарай жалғастырып, дамытуға бағытталған.

Фараби психология саласында Аристотельден әлде қайда ілгері кетеді. Мәселен, Аристотель «Жан туралы» бір ғана трактат жазса, Фараби бұл ғылым жайлы жеті еңбек жазған.

Фараби Аристотельдің пантеистік пікірлерін қайта қарастырып, мүның негізінде натуралистік пантеизм деп аталатын ілім жүйесін ұсынады. Зерттеушілердің (А. Закуев, С. Григорян, А. Машанов, А. Көбесов, М. Хайрулласв т.б.) айтуынша ұлы ғұлама өзінің философиялық пайымдауларын негізімен идеалистік сарында өрбіткен. Фараби материяның өзі форманы сақтаушы, сол аркылы заттар алуан түрлі сипаттама алады дейді. Бүкіл өлемді қозғалысқа келтіруші "алғашқы қозғаушы" құдай жөніндегі Аристотсльге тән конценция әл-Фараби көзқарасында да белгілі орын алды.

Философия, психология ғылымдары үшін танымдық мәні зор, іргелі мәселенің бірі - жан мен тән проблемасы. Осы мәселенің шешіліміне қарай ғалымдар сонау ескі заманнан бермен қарай қарама-қарсы екі топқа бөлініп келеді. Мәселен, идеалистер жанды, рухты алғаш пайда болған, ол тәннен бөлек, мәңгі бақи өмір сүре береді десе, материалистер дүниенің алғашқылығын, жанның тәнмен байланыстылығын, тән өмір сүруін тоқтатса, жан да бітетіндігін дәйекті деректермен дәлелдеп түсіндіреді.

Әл-Фараби осы мәселеде дәйекті пікір айта алмай, материализм мен идеализмнін арасында ауытқып жүрді, дін мен мистика түгелдсй тұмшалаған сол кездсгі Шығыс әлемінде жан туралы салиқалы тұжырымға келу оңай да емес еді. Фараби өзінің «Мәселелердің түпкі төркіні» дейтін трактатында Платонның «Жан тәннен бұрын пайда болған, бұл екеуі бір-бірімен байланысты емес» дсйтін қате тұжырымын сынға алды. Сөз боп отырған мәселеге орай Фараби былай дейді: жан мен тән бірлікте өмір сүреді, Платонның жан тәннен бұрын пайда болған деуі қате түсінік, жан тәннің тірілік қасиеті, адамда қатарынан екі жан болмайды. Жанның ойдағыдай дамып, қалыптасуы үшін тән саулығы қажет.Тән саулығы жоқ жерде жан саулығы да жоқ денсаулық психологиясы туралы сөз қозғайды. Міне, жан мен тән жөніндегі Фараби түсінігінің негізгі желісі осындай еді.

Бірақ осы мәселеге байланысты айтылған Фараби пікірлерінде қайшылықтар да кездеседі. Ол «тәннен бұрын жан пайда болған» дейтін Платонның қате тұжырымына қарсы шыға отыра, өзі де жанның мәңгі бақи өлмей, өмір сүретіндігін мойындайды. Дене қызметі тоқтап, тән өшсе де жан мәңгілікке жасай береді, ол қайтып оралмайды, жаңадан өзгеріске де түспейді. Денеден кеткен рух басқа адамдардың жандарымен қосылып, бүкіл әлемнің жан дүниесін құрайды. Әсіресе, көңілі, рухы таза, адал адамдардың жаны мәңгі өмір сүреді де, залым зымияндардың жаны бірден шіріп, құрап бітеді, - дейді ғұлама.

Әйтсе де, оның жан мен тән мәселесі жөніндегі пікірлері ғылым үшін үлкен жаңалық еді. Фараби Платонға қарсы шығу арқылы бейнелеу теориясының ілкі материалистік сілемін салып, психологиялық құбылыстардың тән мен байланыстылығын көрсетіп, адамның жан дүниесі сыртқы ортаның сәулесі екендігіне жұрттың көзін жеткізді. Өсімдіктерде де жан болады деген кейбір виталистік пікірлеріне қарамастан, бүкіл Шығыс әлемінде психиканың пайда болу, даму жолдарын да ғылыми тұрғыдан алғаш түсіндірген, жан туралы ғылымныңтерминдерін мұсылман елдерінің тарихында түңғыш жүйеге салған да осы ұлы бабамыз Фараби еді.

Фараби адамның жан дүниесін (психикалық құбылыстарын) тәннің құрылысына орайлас түсіндіруге тырысты. Тәннің де, жанның да иесі - жүрек, бұған мидың да қатысы бар, бірақ тәннің басқа мүшелері сияқты ми да жүрекке бағынышты. Жүрек - тіршілік тірегі, қан айналысы мен қимыл қозғалысының орталығы. Жүрекпен байланыспайтын мүше жоқ, ми да жүректен қорек алып, сонан кейін ғана адамның жан дүниесін басқарады. Жан туралы ілімде Фараби ұстазы Аристотельдің ықпалында болды. Ұлы грек ойшылы өзінің «Жан туралы» атты еңбегінде өсімдіктерде, жануарларда, адамдарда үш түрлі жан болады десе, Фараби осы пікірді қуаттай келіп, адам жанының өзін үшке бөлді. Ол психикалық құбылыстарды жан қуаттары деп атады.

Жан қуаттарын ол алдымен организмді қозғалдыратын және оған бір нәрсені танып білгізетін қуат деп екіге бөлді. Қозғалдыратын қуат бүкіл тірі организмге ортақ. Ал танып-білу қуаты жануарлар мен адамдарға ғана тән, бұлар сыртқы дүниені түйсіне, сезіне алуға қабілетті. Өсімдіктерде мұндай қабілет жоқ. Сондықтан да, олар бұл топқа кірмейді. Адамда ең алдымен қоректендіру қуаты пайда болады. Бұл адамдардың тәні, яғни өсіп-өнуге негіз болатын дене бітімі. Адамның танып білу қуаты да екіге бөлінеді. Оның біріншісі, сыртқы жан қуаты немесе оның түйсіктену қуаты деп аталады. Мұндай қабілет сыртқы дүние заттарының сезім мүшелеріне тікелей әсер етуінен туады. Сыртқы жан қуатының бес түрі бар. Олар - көру, есту, дәм, иіс, тері түйсіктері. Екіншісі, ішкі жан қуаты делінеді. Бұларға еске түсіру, талпыну қабілеттері жатады. Адамды жануарлардан ерекше бөліп тұрған қуат - оның ақыл-парасаты, яғни ойлай, сөйлей алу қабілеті.

Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактат» дейтін еңбегінде жан құбылысының түрлі көріністерінежекелеп сипаттама береді. Мәселен, ол адам өмірінде қиялдың қандай рөл атқаратыны жөнінде былай дейді: «Қиял адамға аса қажет жан қуаты. Ол екі түрлі міндет атқарады. Қиял арқылы сыртқы дүние заттарының бейнелері өңделіп, сұрыпталады, бір бейне екіншісіне қосылып, одан жаңа бейне жасалады». Екіншіден, ол ойлауға матсриал бсреді, түйсікпен қосыла адам ойлауының терең, жанжақты, орамды болуына жөрдем етеді. Адамда түс көру неден болады деген сұраққа да Фараби тыңғылықты жауап берген. Түс көру - адамның ояу кезіндегі шындықта көрген, білген, естіген нәрселерінің мидағы бейнесі. Ұйқы кезінде мұндай бейнелер адам ырқынан тыс жүріп жатады, бұл қиялдың енжар көріністері. Фарабидің түс көру туралы тұжырымдарының қазіргі ғылыми психологияның айтқандарымен тамаша үндесіп жатқынына қайран қалуға болады.

Фараби адамның тану үрдісі екі кезеңнен тұрады дейді. Оның біріншісі - сезімдік кезең. Бұған түйсік, қабылдау, ес үрдістері жатады. Түйсік - дүние танудың алғашқы көзі, бірінші баспалдағы. Адамның есі мен елесінің сапалы, әрі нәтижелі болуы оның дұрыс түйсіктене алуына байланысты. Ойлау дүниені әр қырынан тануға, мәселені тереңнен түсінуге мүмкіндік береді. Ойлау адам танымының екінші басқышы, танымның жоғары сатысы. Ойлау сөйлеумен тығыз байланысты, ол жалпы адамзатқа тән құбылыс, ал тіл әр ұлттың, әрбір халықтың өзіндік өрнегі. Жаттағаннан түсінген артығырақ. Түсіну әр нәрсенің тегін ашып, жалпы ережелер мен канондар жөнінде талдау жасауға мүмкіндік береді.

Ғұламаның түсінігінше, адамның эмоция, сезім үрдістеріжан қуатының дербес көрінісі болып саналмайды. Бұлар психиканың қалған түрлеріне әр береді, оларды қозғалысқа итермелейді. Талпыну, әсерлену қуаты адамның мәнерлі қозғалыстарынан жақсы байқалады. Мәселен, адам ұялғанда қызарса, қорыққан кезде сұп-сұр болып, түсі қашады.

Жан қуаттары туралы теориясында Фараби адамның ерік-жігер, қажыр-қайратын жеке үрдіс ретінде қарастырмайды. Бұларды этика ғылымына орайлас пікірлерінде жол-жөнекей сөз етеді. Жақсы қоғам, ізгі адамдар, олардың күшті қажыр-қайраты мен ерік-жігері-рухани қасиеттерді қалыптасырудың негізгі факторлары. Қылық пен іс-әрекетінің саналылығы, тоқтамға келушілік, батырлық пен ерлік, рухани жағынан жетілу т.б. ерік-жігердін жақсы сапалары болса, мейірімсіздік, қорқақтық, дүние қоңыздық, нәпсі құмарлық т.б. адамның ұнамсыз қасиеттері болып табылады.

Фараби таным мәселесінің түп қазығына келгенде дуалистік көзқараста болды. Мәселен, ол танымның бірінші басқышы - түйсіктерді материалистерше түсіндіргенімен, ойлауға келгенде жаңсақ түсінікке жол берді. Ол ойлау материядан тыс тұрған ерекше рухани күштің әсерінен туып отырады деп тұжырымдады. Ал, Фарабидің түйсік, қабылдау, қиял үрдістерін сыртқы дүние заттары мсн құбылыстарыиың денедегі (нервтегі), мидағы түрлі бейнелері деуі ғылыми тұрғыдан өте байсалды түсінік еді. Мәселен, көз айна тәріздес нәрсе, ол сыртқы дүниенің сәулесі түсіп отыратын алғашқы саңылау. Көру түйсігі көзге зат әсер еткенде ғана пайда болады. Егер көзден зат кетсе, онда түйсік тумайды, құлақ ауадағы тербелістер әсер еткенде ғана естиді. Сезім мүшелерінің қай-қайсысы да адамды сыртқы дүниемен байланысқа түсіретін аспап. Көру түйсігі көзден шыққан шырақтың нәтижесі, көзге зат әсер етпей-ақ түйсік пайда болады дейтін Платон пікірімен Фараби келіспейді. Қараңғыда зат та, оның бояуы да анық көрінбейді, көзге сырттан күшті әсер келіп түскенде ғана адамда түйсік пайда болады, дейді Фараби. Ұлы ғұлама жан қуатының басты-басты түрлеріне сипаттама бере келіп, психологияның бұдан басқа да проблемалары жөнінде сөз қозғайды. Мәселен, ол психиканың

қалайша дамып жетілгендігі жайлы мәселеге де ерекше мән берген. Психика айрықша сапада тұрған қасиет. Жануарлар мен адамдардың тән құрылысының өзгешелігіне қарай олардың жан қуаттары да өзгеше болады. Материалдық элементтердің қосылысынан (ыстық, суық, дымқыл, құрғақ) жануарлар психикасы түзілген. Осы элементтердің ең жоғары қосындысынан барып адам психикасы пайда болған. Адам жаны дүниенің теңдесі жоқ туындысы. Оның жануарлардан негізгі айырмашылығы ақыл-парасатпен сөйлей алу қабілеті, өнермен айналысуы, еңбек ете алуы. Бұл айтылғандарсыз адамның тәні де, жаны да ойдағыдай дамымайды.

Ұлы ойшылдың еңбектерінде бала психикасының қалайша дамып, жетілгендігі жөнінде де қызғылықты пікірлер көп. Баланың жасы өскен сайын оның ақылы да, яғни тәнімен бірге жаны да өсіп отырады. Мұның бәрі оның тіршілік қажетінен туындайды. Мәселен, балада ең алдымен өсіп-өну қуаты пайда болады. Бұл оның дене бітімінің қалыптасуында үлкен рөл атқарады. Алдымен тән түйсігі, кейіннен барып дәм, иіс айыратын түйсіктері, заттың түрін, түсін, пішінін түйсіне алу қабілеті пайда болады. Адам психикасы негізінен өмір барысында, оқу-тәрбие үстінде қалыптасады. Бұл жерде оның өз бетнше әрекеттенуі, өзіндік белсенділігі ерекше маңызды. Адамның моральдық, психологиялық қасиеттеріде оның өмірден алатын тәжірибесінен туындайды. Адам дүниеге ақылды, нн ақылсыз, зұлым не ақ ниетті болып келмейді. Бала ойлау, сөйлеу қабілетіне тумысынан болатын икемділікпен ғана дүннеге келеді. Оның осы пікірлері де қазіргі ғылыми психология түміндеген түжырымдармен ғажап үндеседі.

Фарабидің адамның әр түрлі дара өзгешсліктері туралы айтқан пікірлері де коңіл қоярлықтай. Жеке ерекшеліктер адамның дербес өмір сүру тәжірибесінен, оның дене бітімінен, өзіндік белсенділігінсн туындайды, яғни адам бір-бірінен тәні жөнінен қандай өзгеше болса, жаны жөнінен де сондай өзгеше болады, жан қуаты біреуде мол, біреуде кем келеді, бұл жағдай оның темпераментіне де байланысты, тәнді жетілдіруге болатыны сияқты жанды да жетілдіре беруге болады. Фараби еңбектерінде, психология ғылымының бұдан басқа мәселелері де жан-жақты сөз болады.

Әбу Насыр әл-Фарабидің ұғымынша әлеуметтік топтардың ең үлкені адамзат қоғамы, халықтар мен тайпалар. Ғұлама ғалым планетамыздағы халықтар бір-бірінен үш ерекшелігімен ажыратылады дейді. Бұл айтқандарға әрбір халықтың табиғи әдет-ғұрпы мен салт-санасы, мінез бітімдері мен тіл ерекшеліктері жатады. Фараби түрлі тайпалар мен халықтардың психологиялық ерекшеліктерін көп жағдайда географиялық ортаға қарай түсіндіреді. Әрине, мұның қазіргі ғылым тұрғысынан дәйексіз түсінік екені белгілі. Осы жерде біз Фарабидің түрлі қоғамдық топтар туралы айтқан пікірлерімен беттесіп отырмыз. Фараби айтып отырған адамзат қоғамы, халықтар мен тайпалар бөрі дс әлеуметтік психологияда үлкен топтар немесе макроорта делінеді. «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактат» деген еңбегінде Фараби осындай топтардың әрқайсысына жеке-жеке сипаттама беріп, бұларды әлеуметтік психологияның негізгі категориялары ретінде ұсынып, ғылыми талдау жасайды. Адам табиғи дамудың жемісі екенін мойындай келе, Фараби оны сол кездегі көптеген ойшылдардай биологиялық тұрғыдан тек «сөйлейтін хайуан» деп қана қарастырмайды. Адам - қоғамның бір атрибуты. Ол өзінің табиғатында ынжық, нашар, қаскөй емес, қажыр-қайратты, күш-жігері бар мейірбан тұлға. Ол қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Әрбір адам белгілі әлеуметтік топтың, яки қоғамның мүшссі ретінде ғана өмір сүреді. Фарабидің айтуынша «Өзінің табиғаты бойынша әрбір адам өмір сүруі және кемеліне келуі үшін көптеген мәселеге мұқтаж болады».

Мұның бәрін ол жалғыз өзі жасап ала алмайды, сондықтан да, ол басқалармен қатынасқа түсуі қажет. Бірлесіп бір-бірінің мұқтажын тауып отырған жағдайда адам да, қоғам да үйлесімді дамып, кемелденіп отырады. Адамзат қоғамының тууына негізгі себепші болған нәрсе - олардың материалдық тұтыну қажеттері, бұлар оның өмір сүруіне мүмкіндік береді, бірлесіп әрекет еткенде ғана адам осындай қажеттерін өтей алады. Адамдар көбейе келетүрлі топтарға, қоғамдарға бірігеді. Осындай қоғамдардың бірін ол толық қоғам, екінші бір түрін толымсыз қоғам деп атайды.Толық қоғамның өзі үшке бөлінеді. Олар: үлкен, орта және кіші қоғамдар.Үлкен қоғам жер бетін мекендеуші барлық адамдарға ортақ. Орта қоғамбелгілі бір халық, не тайпа. Ал кіші қоғамды бір қаланың өкілдері құрайды. Толымсыз қоғамға қалаға жақын маңдағы ауыл тұрғындары, яғни бір квартал мен бір көшеде, бір үйде тұратын адамдар да кіреді. Фараби ұғымында қала тек географиялық немесе территориялық бөлік емес. Фараби қаланы тек территориялық әкімшілік бөліністің объектісі ретінде қарамайды, ол мұны «мемлекет», «халық» ұғымында, яғни феодалдық қоғамдағы сан алуан әлеуметтік топтардың түрлі өкілдерін сипаттау үшін қолданады. «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактатта» түрлі қалаларға талдау бере отырып, Фараби сол қоғамдағы жекелеген топтардың әлеуметтік жағдайын, атап айтқанда, олардың нендей кәсіппен айналысатындығын, тұрмыс-салтын, кейде оларға тиісті қоғамдық байлықтардың адамдарға тиетін үлесін көрсетпекші болады.

Сөйтіп, Фараби әр алуан топтың өкілдері туралы сөз қозғап, әлеуметтік психологияның іргелі мәселелерін күн тәртібіне бірінші - ғалым болды. Біздін оиымызша Фарабидің қала ұғы-

мын түрлі әлеуметтік топтарды даралап сипаттауға қолдануы тектен-тек болмаса керек. Тарихи деректерге жүгінсек, орта ғасырда кала тұрғындары тікелей айналысқан көсібіне, көбінесе, қоғамнан алатын әлеуметтік орнына қарай бір жерге шоғырланып, бір топ екінші топтан бөлек тұрған. Мұндағы топтардың өздеріне тән ортақ моральдық-психологиялық ерекшеліктері де болған. Қала тұрғындарын тұрлі топқа бөлу себебін ғұлама материалдық жағдайлардан іздегісі келеді. Фараби материалдық қажеттерді өтеу үшін адамдарға ең алдымен материалдық игіліктерді өндіру қажет екенін, осы жерде адамдар арасында пайда болатын қоғамдық, әлеуметтік қатынастардың қандай принципке негізделуі керектігін айкын түсіне алмады.

Фарабидің ұғымында қайырымды қала басшылары, топ жетекшілері туралы мәселені де қоғамдық психология қарастырады. Қаланың әр түрлі топтағы өкілдері рет-ретімен сатылап орналасып және өзіне қызмет ететіндерге әмірін жүргізіп тұратын болады. Төменгі басқышқа орналасқан жоқ-жітік адамдар, қоғамдағы ең төменгі адамдар болып есептелінеді. Әр түрлі әлеуметтік топтарға бөлінген қала тұрғындарының моральдық-психологиялық ерекшеліктері де түрліше сипат алады.

Қала басшыларының кішісі үлкеніне, яғни екінші басқыштағы бастық бірінші басқыштағыға сөзсіз бағынуы, үлкен бастық қай жағынан да айтқанын екі еткізбейтін, абсолюттік бастық болып есептелінеді. Оны үстінен ешкім басқармайды, оған ешкім шағым да жасамайды. Оның білімі де телегей теңіз, ақыл-парасатына да, ерік-жігеріне де ешкім тең келе алмайды. Тек осындай қасиеттері бар басшы ғана халықты соңына ертіп, бұқараның мұң-мұқтажын, талап-тілегін өтей алады.

Фарабидің түсінігінше, қала басшысы да мұғалім сияқты жүрттың әрі ұстазы, әрі тәрбиешісі. Егер мұғалім балаларды тәрбиелесе, қала бастығы ондағы тұрғындарды ізгі қасиеттерге баулиды. Олай болса мұның екеуі де «сегіз қырлы, бір сырлы», жұртқа қай жағынан да болса үлгілі адам болғаны абзал. Олар басқалардан қай жағынан да көш ілгері тұратын кісілер. Осыған орай қайырымды қаланың бастығында мына сипаттар, атап айтқанда: дене мүшелері мінсіз... жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінетін... өзі түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жанында жақсы сақтайтын...

Алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі өткір сөз иесі және ойына түйгеннің бәрін айдан-анық айтып бере алатын... өнер-білімге құштар, тағамға, ішімдік ішуге, сұқ-сұхбат құруға келгенде қанағатшыл жаны асқақ және ар-намысын ардақтайтын жаратылысынан игі істерге ынтызар әділеттік пен әділеттерді сүйіп, әділетсіздік пен озбырлықты жек көретін жақындарына да, жат адамдарға да әділ, пасықтық атаулыға мүлде рақымсыз... қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ержүрек бойында туа біткен он екі қажетті ұштастырған адам ғана ұстаз, халықтың басшысы бола алады. Осылайша Фараби қайырымды қаланы басқаратын әрі білімді, әрі ақылды, әрі әділ билеушінің негізгі он екі түрлі жақсы қасиеттері болуы керек екендігін айтады. Әрине, мұндай қасиеттердің бәрі бір адамның басынан табыла бермейтін болғандықтан, ол «қайырымды қаланы» бірнеше басшы бірлесіп, коллегиялық жолмен басқарғаны жөн деген қағиданы ұсынады.

Ұлы ойшыл әр түрлі қаланың адамдары бір-біріне қалайша көмектесетінін, олардың бақытқа қандай жолдармен жететіндігін де айтқысы келеді. Әр топтағы адамдар бақытқа түрлі жолмен жетеді. Егер қайырымды қала адамдары татутәтті өмір сүрумен, ғылым-білімді дамытып, көркею жолымен бақытқа жететін болса, надан қаланың адамдары бақытқа жұртты алдап-арбап, неше түрлі сұмдық істер жасап, жететін болады. Адамдар бақытты болу үшін біріне-бірі көмектесіп отыру мақсатымен бірлескен қала қайырымды қала болады. Халқы бақытқа жету үшін өзара көмектесіп отырған қоғам да қайырымды қоғам болады. Бақытқа жету жолында біріне-бірі көмектесіп тұратын халық қайырымды халық болады. Сол сияқты халықтардың бәр бақытқа ұмтылып, біріне-бірі көмектесіп отырса, бүкіл жер жүзі ізгі болар еді - деп позитивті психологиясын тұжырымдайды.

Қайырымды қала адамдары бір-бірімен тең өмір сүреді, біреуден біреу артық болуды көздемейді, қала басшысы тұрғындардың қалауымен сайланады, адамдар өз еркімен некелеседі, дүниеге келу, өсіп-жетілу, тәрбиелену бәрі де табиғи жағдайда, өз үйлесімімен жүріп жатады. Мұнда ойшылдардың, шешендердің, ақындардың, ғалымдардың т.б. зиялылардың кемелденіп, жан-жақты шарықтауына барлық жағдай жасалған. Әрине, Фараби ұжымдық қалажөн. Ал, көре алмаушылық пен күндеуден жауласқан адамға заиыпты қарым-қатынас жасалған дұрыс. Мұндай адамдардың көзіншс көрс алмаушылық пен күндеушіліктің себебін ашып, бұлардың көзін шындыққа жеткізу жағын ойластырған мақұл.

Бейтарап адамдардың жолдастық, достық жөніндегі ұғымдары мардымсыз болады. Бұлардың өшпенділікпен жұмысы жоқ, кейде пайдалы ақыл-кеңес беретіндері де кездеседі. Бірақ олардың айтқан пікіріне сын көзбен қараған дұрыс. Бейтарап адамдардың адалдығына көз жеткенше оларға дос адамдай беріліп кетуге болмайды. Жақсы ой-тілектегілер араз адамдарды татуластыруға, олардың арасында қарым-қатынасты қайта орнатуға жәрдемін тигізеді. Сондықтан, бұларға көңіл бөліп, іс-әрекетіне қолдау жасаған жөн. Ақымақ адамдарды да асқан төзімділікпен тәрбиелеп, байыптылықпен қарым-қатынас жасаған абзал. Бұлардың іс-әрекетіне қарсы тұрып, теріс қылықтарын үнемі бетке айтып, жаман қылығына көзін жеткізген дұрыс. Мақтаншақтарды тиісті тәрбиенің арқасында тезге салып, олардың артық сезімдерін тежеп, қарапайым жан етуге мүмкіндік мол – деп шиеленіс психологиясы туралы да сөз қозғайды.

Қайырымды қала тұрғындарының енді бір

тобы - әлеуметтік жағдайлары төмен сатыда тұрған адамдар. Бұлар да бірнеше топқа бөлінеді. Мұның біріншісіне кедей-кепшіктер жатады. Фарабидің ұғымынша, бұлар ерекше қамқорлықты қажет ететін адамдар. Мұндайлардың мұң-мұқтажын қанағаттандыруды үнемі естен шығармау керек. Егер адам кедейлігін айтып босқа мүләйімситін болса да, бірден жазғырмай аздап көмектесу қажет, яғни оның тауын шақпаған дұрыс. Ал, шын мағынасындағы жарлы адамға ерекше көмек жасау қажет. Фараби осындай топ өкілдерінің біріне медресе шәкірттерін жатқызады. Кейбір шәкірттер, - дейді ол, - білім алуды өздерінің қара басының қамы үшін пайдаланғысы келеді. Бұл өте жаман әдет. Мұндай шәкірттердің ісін сын көзбен қарап, теріс мінездерін алдымен өздеріне түзеттіру жағын ойлаған жөн. Ал, мінезі әуелден түзу шәкірттерге білім ешбір қиындықсыз қонады. Осыларды оқытып, тәрбиелеуге еш уақытта да жалықпау керек. Ұстазының жәрдем беріп, көмектесетіні де осындай шәкірттер, - деп коррекциялық психология туралы да көзқарасын білдіреді.

Қайырымды қала тұрғындарының үшінші тобына әлеуметтік жағдайы барша жұрттан жоғары тұратындар жатады. Бұл категорияға кіретіндер - қала бастығы, оның әр түрлі жәрдемшілері мен серіктері. Фарабидің айтуынша, бұлардың да жақсы қылығын мадақтап, әділдігін жұртқа айтып отыру керек –дей отырып басқару психологиясы туралы ойларын айтады. Ал қала бастығының кемшілігін тікелей айтпай, жанамалап, үлгі-өнеге түрінде, макал-метелдер арқылы салыстыра, яғни астарлы өсем сөздермен, немесе мінез-құлкындағы кемшіліктерін түзетуге болады.

Осылайша әр топтағы адамдардың психологиялық өзгешеліктері туралы айта келіп, Фараби былай деп тұжырымдайды: адам өз өмірінің қожасы; сондықтан да, ол оз бақытын өзі жасауы тиіс. Бұл үшін ол не нәрсеге ұқыптылықпен қарап, жиған-тергенін орынсыз шашпай, кез келген адамға, кім көрінгенгс сыр шашып сене бермей, өзінің мақсат мүдделері туралы тек ғазиз достарымен ғана сырласып отырулары тиіс. Осылайша өмір сүрген адам ғана өзіне де, өзінің қаласына да қиянат етпей, ар-ожданы таза адам болады.

Қайырымды қала тұрғындарының әр түрлі әлеумсттік топтарына баға беру арқылы әл-Фараби қоғамдық психологияның көптеген проблемалары жайлы өзінің көзқарасын бізге осылайша паш етеді. Ол адамзат қоғамының әуелі отбасынан, сонан соң топтардан, қауымдардан, елдерден, мемлекеттерден тұратынын айтады. Фараби осы топтардың жақсы-жаман, бақытты-бақытсыз болуы ондағылардың өздеріне байланысты екенін, мемлекеттің өзі ондағы адамдардың жай біріге салуынан емес, сайып келгенде адамдардың өмір сүру қажеттілігінен туындағанын ескертеді. Қала, мемлекет - қоғамды басқаратын арнаулы ұйым. Ол, сонымен қатар, адамдардың бір-бірімен қатынасын реттеп отыратын атрибут, құрал.

Әрине, ғұлама еңбектерінде біздің түсінігімізге сәйкес келе бермейтін жайттар да кездеседі. Мәселен, Фарабидің қол еңбегін тек қала тұрғындарының төменгі топтарының ғана еншісі деуі, оны кәсіптің нашар түріне жатқызуы, барша халықты тек қана оқу - білім арқылы жақсартуға, жетілдіре беруге болады деуі, заман жағдайынан туған жаңсақ пікір еді. Фараби адамдар бірлестігінің түпкі тамырын, оның негізгі себебін көрсететін таптық ерекшеліктерді, қоғамдағы тап тартысының сырын жете түсінбей өзі өмір сүрген феодалдық қоғамның неше түрлі әділетсіздігіне күйінді. Ол болашақ ізгі қоғам надандарсыз, маскүнемдерсіз, азғындарсыз, зорлықшылдарсыз, қанаушыларсыз болатындығын, сөйтіп келешекте тең құқылы адамдардың қауымы орнайтындығын армандады.

Біздің байқауымызша, Фараби қоғамдық (әлеуметтік) психология саласында өз заманы үшін сындарлы пікір айтқан ұлы ойшыл Оның осы мәселеге орайлас көптеген пікірлері қазіргі әлеуметтік психологияның кейбір ғылыми қағидаларымен үндесіп жатқандығы былай тұрсын, бұлары, тіпті, өзінің қайталанбастығымен күнтәртібіне алғаш қойылуымен жұрт назарына бірден түседі. Біздің ойымызша, Фараби осы мәселе жөнінде де бүкіл Шығыс әлеміне алғаш ой тастап, өзін биіктен көрсете білген, өресі жоғары үлкен ғалым.

Фараби шығармашылығыпдағы психологиялық тұрғыдан маңызды проблемалардың бірі - оның музыка жайлы толғаныстары. Ұлы ғұламаның осы төңіректегі ойларын сөз еткенімізде біз алдымсн оның музыка саласында тұжырымдаған басты принциптерін қарастыруымыз керек. Әбу Насыр әл-Фарабиден бұрын музыка теориясы жөнінде біршама ғылыми пікір айтқан Пифагор мектебінің өкілдері еді. Фараби болса өзінен бұрынғы музыка теоретиктерінің айтқандарын терең зерттеп, олардың кем- кетік, шалағай жерлерін, ғылыми сарапқа салып түсіндіреді. Фараби музыканы математиканың ірі-ірі жеті тарауының бірі деп санайды, ол оны екі тұрғыдан қарастырады. Мұның біріншісі - практикалық музыка да, екіншісі - теориялық музыка. Ғұлама, сөйтіп, музыканы ғылымның белді бір саласына жатқызады да, оны басқа ғылымдармен (математика, психология, этика философия т.б.) қосарластыра қарайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әбу Насыр ал-Фараби. Философиялық трактаттар, Алматы. 1991
2. Әбу Насыр әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар, Алматы, 1975

ӘОЖ 57.071

Айтжанова А.Б.
п.ғ.к, доцент,
М. Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

Мусаханова Г.М.
докторант,
М. Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ РУХАНИ МҰРАСЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК РОЛІ

Аңдатпа: Бала тәрбиесі - бұл тек ата-ананың жеке ісі емес, оған бүкіл қоғам мүдделі. Мақалада қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлері, мақал-мәтелдерімен жарқын ою-өрнектерімен ұштасып, ұлттық данышпанның барлық сұлулығы мен даналығы, олардың өскелең ұрпаққа тәрбиелік ықпал етуде әдіс ретінде қолданылуы көрсетілген. Қазіргі кезеңде халықтық педагогиканың бала тәрбиесінің идеялары мен тәжірибесі өте көкейкесті мәселе екендігі, мұндай тәрбиеде ата-аналар баланың ұқыптылық, жауапкершілік, еңбексүйгіштік, талаптанғыштық және туған өлкенің тірі табиғатына қамқорлықпен қарап, аялау сияқты жеке қасиеттерін қалыптастыруға ерекше назар аударғаны жайлы айттылған.

Кілттік сөздер: қазақ халқының дәстүрлері, рухани мұра, жалпыадамзаттық құндылықтар, отбасы тәрбиесі, еңбек тәрбиесі, ата-ана, жас ұрпақ.

Аннотация: Воспитание детей не только личное дело родителей, в нем заинтересовано все общество. В статье речь идет о сложившихся веками традициях и обрядах казахского народа, переплетенных ярким орнаментом пословиц и поговорок, показана вся красота и мудрость народного гения и использование их как методы в воспитательного воздействия на подрастающего поколения. В настоящее время идеи и практики народной педагогики очень актуальны, как это упоминается в воспитании, когда родители уделяют особое внимание личностным качествам ребенка, таким как забота, ответственность, трудолюбие, коммуникабельность и забота о живой природе родного края.

Ключевые слова: традиции казахского народа, духовное наследие, общечеловеческие ценности, семейное воспитание, трудовое воспитание, родитель, молодое поколение.

Abstract: Parenting is not only a private affair of parents, the whole society is interested in it. The article deals with the traditions and rites of the Kazakh people that have developed over centuries, intertwined with a bright ornament of proverbs and sayings, shows all the beauty and wisdom of the national genius and their use as methods in educational influence on the younger generation. At present, the ideas and practices of folk pedagogy are very relevant at the present time, as it is mentioned in such upbringing, where parents pay special attention to the child's personal qualities, such as caring, responsibility, hard work, sociability and caring for the living nature of the native land.

Keywords: traditions of the Kazakh people, spiritual heritage, universal values, family education, labor education, parent, young generation.

Отбасы – жеке тұлға мен қоғамның өзара байланысын, олардың қызығуы мен қажеттіліктерінің интеграциясын және басымдылықтың анықталуын қамтамасыз ететін негізгі құралдардың бірі. Ол адамға өмірлік мақсаттар мен құндылықтар жөнінде, нені білу және өзін қалай ұстау керектігі туралы түсінік береді. Отбасында жас азамат осы түсініктерді өзге адамдармен қарым-қатынаста қолданудың алғашқы практикалық дағдыларын игереді, өз Менін өзге адамдардың Менімен салыстырады, күнделікті қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларындағы мінез-құлықты реттейтін талаптарды меңгереді. Ата-аналардың түсіндіруі мен жөн сілтеуі, үлгі-өнегесі, үйдегі жалпы жағдай, отбасылық ахуал балалардың мінез-құлық дағдысын және ізгілік пен зұлымдықты, лайық пен лайықсыздықты, әділет пен әділетсізді бағалау критерийлерін қалыптастырады.

Балалар балалық шақта отбасында көргенін, үйренгендерін өмір бойы ұмытпайды. Отбасының тәрбие институты ретіндегі маңыздылығы мынада, бала отбасында өмірінің неғұрлым маңызды кезеңінде болады, тұлғаға әсер ету күші мен ұзақтығы жағынан бірде-бір тәрбие институты отбасымен салыстыруға келмейді. Онда бала тұлғасының негізі қаланады да, мектепке келген кезде оның жеке тұлғасының жартысынан астамы қалыптасып үлгереді.

Баяғыда, арнайы білім беру жүйесі болмаған кезде, негізгі тәрбиелеуші күш отбасы, ата-аналар, жақын туыстар, қоршаған орта болған. Халықтық педагогика дәстүрі бойынша қалыпты

отбасының міндеті адамды ізгілендіру, дөрекі түйсіктерді қайырымдылық пен жасампаздықтың әлеуметтік мотивтеріне айналдыру болған.

Балалар қоғамдағы, табиғаттағы мінез-құлық ережелері туралы білімді ата-анасынан алған, әйел-ана ерекше құрметке лайық болған. Ана культінің болғанын көптеген дерек көздері растайды. Онда «Әкенің, атаның, әженің физикалық, педагогикалық, адамгершілік күштерін пайдаланатын, түсінетін, үндейтін мыңдаған жылдық даналығына» педагогикалық баға берілген. «Ағайын – алтау, ана - біреу», «Әкесіз жетім – жарты жетім, шешесіз жетім – шерлі жетім», «Анаңды Меккеге үш рет арқалап апарсаң да, қарызынан құтылмайсың». Әдеп ережесі ананы, қарындасты, қызды барынша аялауды талап етеді, себебі, әйел – отбасының ұйытқысы, ерінің тірегі, балаларының анасы, қарындас. Анасы жағынан туыстарға (нағашыларға) ерекше көңіл бөлінеді.

Қазақ отбасында бала тәрбиесіндегі әкенің рөлі де жоғары. Ол әулеттің сақталуына, отбасының материалдық игілігінің артуына және халық алдында абыройлы болуға зор жауапкершілік жүктейді. Ол әсіресе ұл баланы ағайынмен, өзге адамдармен қарым-қатынастың халықтық ережелерін сақтауға, табиғат пен туған жерге құрметпен қарауға тәрбиелеуге күш салады. Қазақ халқының көптеген мақал-мәтелдері осының дәлелі іспетті: «Ел болатын жігіт ел намысын жыртады, ел болмайтын жігіт елін ұрлап құртады», «Әкесін сыйламағанды балалары да сыйламас» және басқалар.

Педагогика саласындағы сабақтастық барынша тұрақты болып табылады. Тәрбие психикалық дамуды, мінез-құлықты және көптеген рухани құндылықтардың сақталуын көздейді, яғни халықтың ілгері дамуы – ададмардың ұрпақтан-ұрпаққа рухани баюында жатыр. «Әке – асқар тау, ана – етегіндегі бұлақ, бала – жағасындағы құрақ», «Әкесін сыйламағанды балалары да сыйламайды», «Ұлдың ұяты – әкеге, қыздың ұяты - шешеге». Ұл әкесіне түрі жағынан ұқсауы мүмкін, бірақ өнегенің, тәрбиенің арқасында қалыптасқан мінез-құлық, іс-әрекет ұқсастығы шешуші нәрсе. «Жорғадан мәстек, батырдан қорқақ тууы мүмкін», яғни адамның артықшылығы мұраға берілмейді, бәрі де тәрбиеге байланысты.

Жас ұрпақ бойында тәрбие арқылы қалыптасатын, туыстарымен, жақындарымен араласудың, өмірдің әртүрлі жақтарына қарым-қатынастың өз алдына әдебі бар, мысалы, «Жеті ата» заңы, яғни:

- өзінің шыққан тегін, жеті атасын міндетті түрде білу - «Жеті атасын білген ұл – жеті жұрттың қамын жер»;

- туған шаңырақты құрметтеу – «Қара шаңырақ»;

- өзінің шыққан тегінің «Шежіресін» білу арқылы өз халқының тарихын білу;

- «Қара шаңырақты» қадірлеу арқылы – ата-бабаны қадірлеу, оларды естен шығармау, жаңа буынмен арадағы уақыт байланысын нығайту әрі жаңғырту: ата – әке – немере;

- өз халқының тарихын білу арқылы - шыққан тегін білу.

Осының барлығы бала бойында ұлттық сананың қалыптасуына негіз болып, тарихи тамырын, туған тілін қастерлеу ұғымын қалыптастырады.

Қазақтың халықтық тәрбие жүйесінде үлкендерді сыйлау деген ұғым өте маңызды орын алады. Үлкенге құрмет жоғары қағида ретінде санаға сіңіріледі, соны ұстану арқылы өмірде табысқа жетуге және халық алдында беделді атануға болады. «Кәрінің сөзі – бал», «Кәрі, кәрінің сөзі - дәрі», «Кәрі ағаш жас ағашқа сүйеніп тұрады», «Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келер». Бұл мақалдар егде адамдардың даналық белгісі екенін, тұрмыстық тәжірибе мен әдептілік ережелерінің сақтаушылары екенін дәлелдейді.

Жас ұрпақты қартайған ата-анасына қамқор болуға жауапкершілік сезіміне тәрбиелеу идеясы «қара шаңырақ», «кенже ұл» ұғымдарына негіз болған. Балалардың үлкендер алдында орындауы тиіс ережелері бар: үлкеннің жолын кеспе, өскенде елге қадірсіз боласың; үлкендердің әңгімесіне араласпа және тың тыңдама, бөгет жасамай шығып кет, әйтпесе керең боласың: үлкендерге үнемі «сіз» деп сөйле және тағы сондайлар. Үлкендер де, өз кезегінде, балаларға қамқорлық жасайды, оларды жақсы көріп, тиісінше көңіл бөледі, өз білімін балалармен қарым-қатынас барысында, мәжбүрлемей-ақ үйретеді. Отбасындағы бірде-бір салтанат олардың қатысуынсыз өтпейді, жастар олардан ақыл сұрайды, пікірлерін сыйлайды, қарттық өмірін алаңсыз өткізуіне жағдай жасауға тырысады.

Ата-аналар – бірінші тәрбиешілер, ал отбасы – бірінші мектеп, себебі баланың есінде өмір бойы сақталып қалатын ең алғашқы әрі жарқын әсерлері осылармен байланысты. Бірінші тәрбиеші болғандықтан, ата-аналардың балаға ықпалы бәрінен де күшті. «Бала тәрбиелеудегі әке мен ана даналығынан өткен күрделі даналық жоқ»[1] деген екен В.А.Сухомлинский.

Балаларды отбасында тәрбиелеуде жүйелілік пен сабақтастық ұстанымын сақтаудың маңызы зор болды, халық тәрбиені ерте жастан бастау керектігін үнемі айтып отырған: «Тәрбие тал бесіктен», «Сүтпен сіңген сүйекпен кетеді». Бұл жерде ата-ананың өз баласына деген шексіз махаббатын айтпасқа болмайды. Ә.Диваев «Қазақтардың бала ойнатуы» деген мақаласында: «Қазақтардың арасында аз ғана уақыт болған адам олардың балажандығын жақсы біледі» деп жазыпты.

Дәстүрлі дүниетаным бойынша, айналамыздағының бәрі – өсімдіктер, жануарлар, адамдар – біртұтас табиғат перзенттері, олар үнемі өзара байланыста болады. Жанды табиғатпен қарым-қатынас ережелері мен талаптары бұзылған кез-

де дисгармония басталады. Бұл көзқарас балаға ерте жастан түсіндірілуі тиіс.

Қазақ халқында жас ұрпақты өмірге дайындаудағы басты бағыт еңбек тәрбиесі, тәрбиенің негізгі құралы еңбек болған, балаларға табиғат құбылыстары мен қасиеттері туралы мағлұмат еңбек үстінде берілген. Ата-ананың тәрбиедегі жеке өнегесі балалардың еңбек дағдылары мен мінез-құлқын, қызығуын қалыптастыратын жетекші құрал болды. Тәрбие және баланы еңбекке баулу – бір үдерістің екі жағы іспетті, себебі еңбек сүйгіштік – мәдениеттің басты белгісі, ал еңбек – тәрбиенің негізгі құралы. Бұл балалардың еліктегіштік қасиетін ескеретін көрнекі тәрбиелік әдіс болған. Ата-аналар оларға мақсатты түрде ықпал етіп, жеке бас өнегесінің өрісін кеңейткен, ата-әжелерінің, аға-апайларының жақсы істерін мысалға келтірген. Ата-ананың жеке өнегесі мен көзқарасы әдетте отбасының бағытын айқындайды.

Қазіргі жағдайда халықтық педагогиканың балаға тәрбие берудегі идеялары мен тәжірибесі өте көкейкесті мәселе, мұндай тәрбиеде ата-аналар баланың ұқыптылық, жауапкершілік, еңбексүйгіштік, талаптанғыштық және туған өлкенің тірі табиғатына қамқорлықпен қарап, аялау сияқты жеке қасиеттерін қалыптастыруға ерекше назар аударған.

Халық табиғи ресурстарды бүлдірмей, ұтымды, саналы пайдаланып, келер ұрпақтың да қамын ойлаған. Сондықтан, қазақ балаларының тәрбиесінде өте маңызды әрі қазіргі жағдайда да мәнін жоймайтын нәрсе – табиғат пен адам еңбегі арқылы жасалған құндылықтарға мұқият болу, қорғау.

Осылайша, жоғарыда айтылғандар балаларға тәрбие берудің ұлттық дәстүрін қазіргі отбасында пайдаланудың маңызды екенін білдіреді. Қазақ халқының дәстүрінде жалпыадамзаттық құндылықтарды қалыптастыру арнасына түскен бүгінгі күн үшін мәнін жоймайтын, көкейкесті мәселелер көп.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Сухомлинский В.А. Мудрость родительской любви /Сост.А.И.Сухомлинская. – М.: Молодая гвардия, 1998. – 304с.

УДК 372.8:159.9

Шорабек Н.Ш.
SILKWAY халықаралық университетінің магистранты
Шымкент, Қазақстан

Нұрбекова А.М.
п.ғ.к., психология және арнайы педагогика кафедрасының доценті,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ АУМАҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН СИПАТТАУ

Аңдатпа: Мақалада баланың психологиялық қиындықтарға тап болуының алғы шарттарының бірі, оның әлеуметтік жаңа даму жағдайына енуі, яғни ішкі жаңа бағдарының өзгеруі сөз болады. Мұның барлығы күрделі психологиялық қайта – құрылуды талап етеді. Ал келесі бір қиындықтар түбі субьективті алғышарттар арқылы туындайды. Ол алғышарттар: бала- бақша мекемелеріне барып жүріп, барғысы келмеу ниеттерінің орнығуы; мектеп оқушысы болып қалыптасуды кешеуілдететіндер бірқатар жеке - дара ерекшеліктер.

Кілт сөздер: психология, субьектив, бала-бақша, мектеп, эмоция, оқыту, әдістеме, дағды, мәтін, деңгей.

Аннотация: В статье рассматривается одна из предпосылок психологического стресса ребенка, его / ее вхождение в новое условие социального развития, то есть изменение его или ее новой ориентации. Все это требует сложной психологической трансформации. И следующая трудность связана с субъективными предпосылками. Это предпосылки: нежелание ходить в детские сады; есть ряд уникальных особенностей, которые мешают ученику стать школьником.

Ключевые слова: психология, субьектив, детский сад, школа, эмоция, обучение, методология, навыки, текст, уровень.

Annotation: The article discusses one of the prerequisites of a child's psychological stress, his / her entry into a new condition of social development, that is, a change in his or her new orientation. All this requires a complex psychological transformation. And the next difficulty is related to subjective assumptions. These are the prerequisites: unwillingness to go to kindergartens; There are a number of unique features that prevent a student from becoming a schoolboy.

Keywords: psychology, subjective, kindergarten, school, emotion, training, methodology, skills, text, level.

Мектепке жаңа келе салып, бала мектеп оқушысы бірден бола қоймайды. В.В. Давыдов пікіріне сай, бұл қалыптасу, яғни мектеп өміріне ену бүкіл бастауыш кезеңі барысында жүзеге асады. Балада мектепке дейінгі балалық шақтың сипат ерекшеліктері бүкіл бастауыш сынып кезеңін сипаттайтын болады [1]. Баланың психологиялық қиындықтарға тап болуының алғы шарттарының бірі, оның (әлеуметтік жаңа даму жағдайына) енуі, яғни ішкі жаңа бағдарының өзгеруі. Мұның барлығы күрделі психологиялық қайта – құрылуды талап етеді. Ал келесі бір қиындықтар түбі субьективті алғышарттар арқылы туындайды. Ол алғышарттар: бала- бақша мекемелеріне барып жүріп, барғысы келмеу ниеттерінің орнығуы; мектеп оқушысы болып қалыптасуды кешеуілдететіндер бірқатар жеке - дара ерекшеліктер. Баланың мектеп өміріндегі жаңа ортаға енуі сәтінен байқалатын эмоциялық сипаты оның әлеуметті психологиялық бейімделуінің өлшеміне қызмет етеді. Сондай өлшемдер төмендегілер болуы мүмкін:

1. Оқу әрекетінің нәжижелілігі;
1. Мінез- құлықтың мектептік мөлшерін меңгеру;
2. Әлеуметтік байланыстың табыстылығы;
3. Оқушының эмоцияналды көңіл-күйінің сәттілігі.

Мектепке келген сәтінен бастап баланың эмоционалды аумағы өзгеріске түседі, ол эмоциогенді обьектілер мен жасайтын іс- әрекеттерінің кеңеюіне байланысты туындайды. Мектеп жасына дейінгі кезеңде эмоционалды реакциялар туындатқан кейбір қоздырғыш келеңсіз жағдайлар, бастауыш сыныптарда байқалмайтын болады, дегенмен де оқушылар бұл кезде де кейбір жағдайларда ашушаңдық танытып, жағымсыз эмоционалды реакциялар танытып жатады. (Божович, 1968; Якобсон, 1966) [2].

Эмоционалды аумақ дегеніміз – адамдардың заттарға, құбылыстарға, басқа адамдарға деген қатынасының субьективті қобалжуы дегенді білдіреді. Оқушы тұлғасы қалыптасуында іс-әрекет нәтижелілігінің төмендеуі, өз кезегінде оның

эмоционалды күйзелісі мен мазсыздануын күшейтеді, осылайша тұйық шеңбер пайда болады. Мазасыздануды жоғарғы деңгейі невротикалық сипаттағы түрліше функционалды бұзылуларға әкеп соғуы мүмкін. Біз мазасыздануды қолайсыздық қаупін алдын-ала сезумен байланысты, эмоционалды дискомфортты бастан кешу екенін анықтадық. Мазасыздық – қоркынышты эмоционалды түрде сезіну [3].

Эмоционалды аумақ қобалжу және сезімнен тұрады. Кез-келген қобалжу бұл индивидтің қандай да бір қажеттілікке қанағаттану үрдісін бағалау. Адамның эмоционалдық қобалжуы эмоция және эмоционалдық күйге бөлінеді. Д.О.Хебб адамның эмоционалдық қозумен практикалық әрекетінің табыстылығы деңгейінің арасындағы тәуелділікті эксперименталды жолмен анықтауға мүмкіндік алды [4]. Әр адам үшін жұмыстағы тиімділікті қамтамасыз ететін эмоционалдық қозу дәрежесі болады.

Эмоционалдық қозудың тиімді деңгейі көптеген факторлардан, әсіресе орындалатын әрекеттің шартына, ерекшелігіне байланысты. Аса әлсіз эмоционалды қозу әрекетті қажетті мотивациямен қамтамасыз етпейді, ал күштісі оны бұзып, тәжірибеде басқаруды мүмкін емес етеді. Төменгі мектеп жасындағы балалардың эмоционалдық дамуы баланың физиологиялық дамуына байланысты спецификалық ерекшеліктерге ие. Төменгі мектеп жасы 6-дан 11 жастың аралығын қамтиды және баланың маңызды жағдайымен – мектепке баруымен айқындалады. Бұл уақытта бала организмінің интенсивті биологиялық дамуы (орталық және вегативтік жүйке жүйесі, сүйек және бұлшық еттер жүйесі, ішкі мүшелердің іс-әрекеті) жүреді.Бұл кезеңде жүйке процесінің ширақтылығы күшейеді, сергіту процесі басым болады, ол да болса төменгі мектеп оқушыларына тән эмоционалдық әсерленгіштік және ұшқалақтық сияқты ерекшеліктерін айқындайды.

Балалардың қарым – қатынасын зерттеген Д. И. Фельдштейн (1988) 10-11 жастағы балалар өзіне деген өзіндік қарым-қатынасты айырмалайды: 34 % -ға жуық ұлдар және 26 %-ға жуық қыздар өздеріне толықтай жағымсыз қатынаста болады деп көрсетеді. Қалған 70 % балалар өздеріндегі жағымды бітістерді көрсетеді, бірақ та жағымсыз бітістері бәрібір де байқалады [5]. Олай болса, бұл кезеңдегі балаларға жағымсыз эмоционалды фон тән деп те айтуға болады.

Сонымен, бастауыш сынып оқушыларының эмоционалды аумағы былайша сипатталады:

1) өтіліп жатқан жағдайларға жай ғана ықылас таныту және қабылдау, қиялдау, ақыл-ой және физикалық әрекеттерінің боямалық эмоциясымен;

2) өз қайғыруларының ашық түрде немесе жанама түрде көрініс беруімен- қуаныш, қайғыру, қорқыныш, қанағаттанушылық немесе қанағаттанбау;

3) қорқыныш аффектісіне дайындығымен; оқу әрекеті үрдісінде баланың қорқынышы келеңсіздікті алдын - ала сезінуден, өзіне сенімсіздігінен, берілетін тапсырманы орындай алмаймын-ау деген ойынан туындайды, оқушы сыныптағы, жанұядағы өзінің статусына қауіп төніп тұрғандай сезінеді;

4) үлкен эмоционалды тұрақсыздығымен, көңіл-күйінің тез ауысуымен (өмірге ризашылық танытудың жалпы фонында, сергектіктің, көңілділіктің, дәрменсіздіктің), қысқа және бұрқ етіп көрінетін аффектіге қабілеттілігімен;

5) бастауыш сынып оқушылары үшін эмоциогенді факторлар болып тек ойын мен үлкендермен қарым-қатынас жасау ғана табылмайды, сонымен бірге оқудағы жетістіктері мен мұғалімдері және сыныптастарының осы оқудағы жетістіктерін бағалаулары жатады;

6) өзінің және басқаның эмоциясы мен сезімін әлсіз сезеді және түсінеді; басқаның мимикасы үнемі қате қабылданады, сол сияқты қоршаған орта адамдарының сезім білдірулерін дұрыс түсінбеу оларға адекватты емес жауап қайтаруларына әкеледі; (Закаблук, 1985, 1986) [6].

Бастауыш сынып жасында әсіресе эмоционалды аумағының әлеуметтенуі айқын көрінеді. Үшінші сыныпқа таман оқушыларда батырларға, әйгілі спортшыларға деген сүйсінушілік қатынасы байқалады. Бұл кезеңде Отанға деген сүйіспеншілік, ұлттық мақтаныш сезімі, достарына деген жақындылық қалыптаса бастайды.

Өзара қарым – қатынас тақырыбын зерттеген Р. Селман (Selman, 1981), достарымен өзара қарым-қатынасы туралы әңгімені талқылау әдістемесін қолданудан, 7-12 жастағы оқушылар достықтары дамуының төрт сатысы сипатталады [7].

Бірінші сатысы (7 жасқа дейін) достықтары физикалық және географиялық ретімен қабылданады және эгоцентрикалық сипатты ұстанады: дос - бұл тек ойындағы серік, өзімен бір жақта тұратын, бірге мектепке келетін және қайтатын немесе қызықты ойыншықтары бар бала. Досының қызығушылығы туралы бұл арада мүлдем сөз және ол туралы түсінікте жоқ.

Екінші сатысында (7 жастан 9 жасқа дейін) бұл кезде балалар біртіндеп өзара түсінушілік көрсете бастайды және досының сезімін түсінеді. Достық қарым-қатынас құруда басқалардың субъективті бағалауы маңызды болады.

Үшінші сатысында (9 жастан 11 жасқа дейін) достық өзара түсінушілкке негізделеді. Алғаш рет бір-бірлерінің алдындағы борыш ұғымдары көріне бастайды. Достықтың ара жігі өте күшті, әлі де сақталады, бірақ, олар, мәңгілік емес.

Төртінші сатысында (11-12 жас), Селманның мәліметі бойынша, сирек кездеседі, бір-бірінің алдындағы міндеттері, борыштары және өзара сенімдеріне негізделген достықтары тұрақты, әрі ұзақ қатынасты құрайды.

Барлық балалардың достары бола бермейді.

Мұндай жағдайларда баланың әлеуметтік ортаға бейімделуінде әр түрлі келеңсіздіктер бой алады және олардың әлеуметтік жаңа ортаға тез бейімделе алмау мәселесі туындайды. Кейбір зерттеушілер балада тіпті бір ғана жақын досының болуы оны жалғыздықтың жағымсыз әсерінен және басқа балаларға жалтақтауынан қорғайды деп көрсетеді.

Ресей психологы Рубинштейн С. Л. баланың эмоционалды аумағы дамуының өзіндік динамикасын ұсынады: «Тұлғаның эмоционалды дамуы ұзақ жолдардан өтеді, баланың сзімі, эмоциясы алғашында баланың ойы сияқты керексіз мәліметтермен толады, тек бір дамудың белгілі бір кезеңінде ғана қоршаған орта адамдарының- туыстарының, жақындарының тікелей ықпалынан алшақтай бастайды және саналы түрде осы кішкентай ортадан саналы түрде ары кетуге бағытталады. Сонымен бірге олардың сезімі таңдаулы болады [8, 218 б.].

Бастауыш сынып оқушылары дамуындағы эмоционалды аумағы маңызды болып құрылады, біріншіден, бір-бірінің эмоционалды күйлерін «оқуға» қабілетсіз болса, екіншіден өз эмоцияларын басқара алмаса ешқандай қарым-қатынас, өзара әрекеттестігі эффективті болмайды. Өз эмоциясын және сезімін түсіну де өте маңызды болып табылады.

Бастауыш мектеп жасы – меңгерудің, жинақтаудың, сіңірудің кезеңі. Бұл маңызды функцияларды жемісті орындауға осы жас кезеңі балаларының мінез-құлықтық ерекшеліктері жағымды әсер береді: билікке бойсынудағы сенімділік, жоғарғы қабылдаушылық, зейінділік, өздері қақтығысқан кез-келген істерге таза ойындық қатынас. Оқуға түскеннен кейін бала өмірінің барлық реті өзгереді, күн тәртібі өзгереді, қоршаған орта адамдарымен қарым-қатынастары құрылады, ең біріншіден мұғалімімен қатынасы орнығады.

Бала тұлғасының қалыптасуы ең біріншіден, олардың қандай ортада тәрбиеленіп, қандай тарихи жағдайларда дамуы жүріп жатқандығына байланысты. Отбасы тәрбие стилі, әлеуметтік факторлар баланың тұлға болып қалыптасуына үлкен әсерін береді. Қазіргі қоғамда ата-аналар өздерінің балаларын биіктен көргісі келеді, оқуда табысты болғандарын қалайды, өскенде де жоғарыдан көргілері келеді. Сол себептен де мұндай ата-аналар бастауыш сынып жасынан, тіпті мектепке дейінгі кезеңнен балаларының алдына үлкен жоспарлар қойып жатады, бірақ та олардың жеке ерекшеліктерін және баланың мүмкіндіктерін есепке алмайтын да болады. Бұл, әрине өз кезегінде бастауыш сынып оқушысының тұлға болып қалыптасуына белгі ретінде көрініс береді: талаптану деңгейіне, өзін-өзі бағалауына, мотивациялық бағыттылығына, мінез-құлықты эмоционалды реттеу стиліне.

Оқушы атанған жеті жастағы бала өмірінде бірқатар салмақты өзгерістер көрінеді: физикалық, психикалық және эмоционалды жүктемелер арта түседі, күн тәртіптері өзгереді, жаңа міндеттер мен істер пайда болады. Жеті жасқа келген көптеген балалар мектептегі оқуға дайын болады: олардың есі біршама дамыған, өз зейіндерін басқара алады, сөздік қорлары бай. Олар үшін оқу- маңызды да мәнді әрекет. Мектеп олар тек жаңа білім мен іскерікті ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік статусты иемденетін болады. Қызығушылықтары, құндылықтары, жалпы барлық өмірі өзгереді.

Оқудың алғашқы жылында мектеп жасына дейінгі алынған тәрбиелеріндегі ақаулықтар нақты көрініс береді: эгоизм, индивидуалдық, тыңдамаушылық, үлкендерге деген сыйласпаушылық қатынас, қыңырлық, әділетсіздік, ұжымды елемеушілік т.б. Мектеп өмірі баланың алғашқы алты жылдағы алған тәрбиелеріндегі ақаулықтарды ақырындап жөндеуге ықпалын тигізе бастайды.

Сол сияқты бастауыш сынып оқушыларында бір оқиға жағдайына еніп кетуге деген, олардың себептерін ашуға деген талаптану байқалмайды. Олар басты мәселелерді бөліп қарастыруда қиналады. Мысалы, мәтінді әңгімелеу барысында немесе соған қатысты сұрақтарға жауап беруде оқушылар мәтіндегі сөздерді айтуға, белгілі фразаларды қайталауға қиналатын болады. Бұл жағдайлар мәтінді өз сөздерімен әңгімелеуде, оны қысқаша жеткізу керек болғанда байқалынады.

Бастауыш сынып оқушыларының оқудағы басты табыстылығының маңызды көзі болып олардың ұқсағысы келуден көрінеді. Оқушылар мұғалімнің талқылауын қайталайды, мысалдар келтіреді, беделді сыныптастарының істерін қайталайтын болады. Мұндай сыртқы көшірулер олардың оқуды меңгеруіне де көмектеседі. Сонымен бірге кейбір құбылыстар мен жағдайларды үстіртін қабылдауларына да себеп болуы мүмкін. Бұл жастағы балалар үшін қандай да бір қиындықтар немесе күрделілік танытатын жағдаяттар туралы ойлану мейлінше қажет емес. Ойын арқылы құрылған қарым-қатынастар жаңа тәжірибелерді белгілі бір күш түсірмей жеңіл меңгеруге, үлкендердің өміріне бейімделуіне әкеледі.

Бастауыш сынып кезеңінде оқушылардың әлеуметтік эмоционалды аумағы ерекше айқын көрінеді. Үшінші сыныпқа таман оқушыларда батырларға, әйгілі спортшыларға деген қатынастары айқындылық танытады. Дәл осы жастарда Отанға деген махаббаттары, ұлттық намысты сезіну, құрбыларына, достарына деген жақындылықтары қалыптаса бастайды.

Балалардың эмоционалды аумағына әсер ету, басқа адамдардың мінез-құлқына бақылау жасауынан, әр түрлі әдеби кітаптарды оқуынан және ұжымның пікір-таластары нәтижесінен көрінеді. Бірақ кейбір жағдайлардағы біреудің мақтан тұтарлық істері, қажетті эмоционалды

реакциялар тудырады және сол сияқты іс атқарғысы келетін болса, кейбір жағдайларда ол ондай реакциялар тудырмайтын да болады. Бұдан шығатын қорытынды тек белгілі әсер ету ғана реакцияларды анықтамайды, оған сол мезетте қажет болып тұрған, психологиялық дәйек болатын, сәйкес келетін әсерлер ғана эмоционалды реакциялар тудырады.

Ең бастысы, бала қандай эмоционалды әсер алады: жағымды немесе жағымсыз; үлкендердің қандай көңіл-күй көрсеткіштерін бақылайды: жылылық, қамқорлық, көңілді жүз, салмақты тон, қалжың және әбігерлілік,ашу кернеулілік, ұрысқақтық, ұсақтық, салақ жүзділік. Барлық осы көріністер өз кезегінде тұлға қалыптасуының алғашқы кірпіштері болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Давыдов В.В. Основные вопросы современной психологии детей младшего школьного возраста / Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии / В.В. Давыдов, Д.Б. Эльконин, А.К.Маркова / под ред. В.В.Давыдова.- М.: Педагогика, 1978. С. 180-205.
2. Якобсон П.М. Психология чувств и мотивации / П.М. Якобсон. – Воронеж: МОДЭК; Москва: Институт практической психологии, 1998.
3. Пашина А. Х. Особенности распознавания эмоционального контекста звуковой речи // Психологический журнал. 1991. Мг 1. С. 88—95.
4. Hebb, Donald O. (1904-1985) // Gale Encyclopedia of Psychology. — 2001.
5. Фельдштейн Д.И. Возрастная и педагогическая психология, М., 2002.
6. Закаблук Т.М. Учитесь улыбаться // Начальная школа. -2000.- №4.-34-38б.
7. Селман Р. Этапы развития социального интеллекта / Р. Селман // Психология саморазвития / под ред. Г. А. Цукермана, Б. М. Мастерова. М.: Интерпрайс, 1995.-С. 45-47.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии «эмоции и деятельность», СПб. 1998.
9. Пискарева Т.Б. Эмоции и чувства. 2-е изд.: переработанное и дополненное.- Питер. -2009
10. Выготский, Л.С. Мышление и речь / Психология / Л.С. Выготский. М.: ЭКСМО, 2000. - С.262-509.

УДК 81’22

Миятбекова З.У.
к.ф.н., доцент
ЮКГУ имени М.Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

Айтпанбетова Г.А.
к.ф.н., доцент
ЮКГУ имени М.Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

Ерметова Р.Е.
преподаватель
ЮКГУ имени М.Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

ТОНКИЙ АНАЛИЗ ИДЕЙ И ПРОБЛЕМАТИКИ ВИДОВ

Аңдатпа: Вид категориясы бір жарым ғасырдан астам уақыт ішінде зерттеліп келеді. Осы уақыт ішінде етістіктің түрі жайлы ұғым бірнеше өзгеріске ұшырады, бірақ ең маңызды ережелер осы күнге дейін өзінің мәнін сақтап, зерттеудің теориялық базасына айналып отыр.Етістіктің түрі мәселесін А.А. Потебней өзінің «Етістік» атты монографиясында егежей тегжейлі талдау жасаған, ол «Орыс тілінің грамматикасы бойынша жазбалар» атты іргелі еңбегінде жарияланған. Мақалада сондай ақ А.Х. Востоковтың А. Болдыревтің және Ю. Крижаничтің етістіктің вид категориясына қатысты талдаулары берілген. А.А. Потебня өзінің шолуында ғылыми русиситиканың бастапқы кезеңінде етістіктің түрлерін салыстырмалы – тарихи әдіске сүйене отырып зерттеген А.Х. Востоковтың, Ю. Крижаничтің, М.В. Ломоносовтың, С.Н. Шафрановтың, А. Болдыревтің, И.И. Давыдовтың, Г.П. Павскийдің еңбектерін қарастырып өтті.

Кілт сөздер: категория, етістік, теория, зерттеу, грамматика, түр, салыстырмалы, әдіс.

Аннотация: Исследование категории вида прдолжается в течение протяжении полутора веков. За это время интерпретация вида глагола претерпело ряд изменений, однако наиболее важные положения сохраняют свое значение до настоящего времени и являются теоретической базой данного исследования. А.А. Потебня в своей монографии «Глагол», опубликованный в фундаментальном труде «Из записок по русской грамматике» произвел тнкий анализ идей и проблематики видов [1]. Исследованию проблемы «Деление глаголов на виды» предшествует «Критический обзор литературы о видах». В своем обзоре А.А. Потебня рассмотрел труды А.Х. Востокова, Ю. Крижанича, М.В. Ломоносова, С.Н. Шафранова, А. Болдырева, И.И. Давыдова, Г.П. Павского. В результате проведенного анализа работ указанных авторов .А. Потебня дает свою эмпирическую интерпретацию видов.

Ключевые слова: категория, глагол, теория, исследование, грамматика, вид, относительный, метод.

Abstract: The category of the species was studied over a century and a half. During this time, the understanding of the type of the verb has undergone a number of changes, however, the most important provisions remain valid to this day and are the theoretical basis of this study. A subtle analysis of the ideas and problems of species was carried out by A.A. Celebrate in his monograph “Verb”, published in the fundamental work “From notes on Russian grammar” [1]. The study of the problem “Division of Verbs into Species” is preceded by a “Critical Review of the Literature on Species”. In his review, A.A. Potebnya reviewed the works of A.Kh. Vostokova, Yu. Krizhanich, M.V. Lomonosov, S.N. Shafranova, A. Boldyreva, I.I. Davydova, G.P. Pavsky, who studied the species at the initial stage of scientific Russian studies, which relied on the comparative - historical method. A.A. Celebration generalized the concept of species.

Keywords: category, verb, theory, research, grammar, type, relative, method.

Категория вида исследовалась на протяжении полутора веков. За это время понимание вида глагола претерпело ряд изменений, однако наиболее важные положения сохраняют свое значение до настоящего времени и являются теоретической базой данного исследования.

Тонкий анализ идей и проблематики видов был выполнен А.А. Потебней в его монографии «Глагол», опубликованный в фундаментальном труде «Из записок по русской грамматике» [1]. Исследованию проблемы «Деление глаголов на виды» предшествует «Критический обзор литературы о видах». В своем обзоре А.А. Потебня рассмотрел труды А.Х. Востокова, Ю. Крижанича, М.В. Ломоносова, С.Н. Шафранова, А. Болдырева, И.И. Давыдова, Г.П. Павского, которые

исследовали виды на начальном этапе научной русистики, опиравшейся на сравнительно - исторический метод. А.А. Потебня обобщил концепцию вида указанных авторов и сделал следующие выводы:

1) Наличие связи категории вида с категорией времени;

2) Утверждение о возникновении категории вида из категории времени в результате дивергенции последней(последовательно идею дивергенции вида и времени проводил только сам А.А. Потебня);

3) Признание начала и конца действия как существенных характеристик вида, учет повторяемости действия (итеративности);

4) Исследование длительность действия;

5) Невозможность вневременной интерпретации вида глаголов.

В более ранней интерпретации вида А.Х. Востоковым [2] отмечается три класса видовых значений по основанию ограниченной или неограниченной длительности: продолжения, совершения, повторения действия. В соответствии с этим А.Х. Востоков выделяет классы неокончательного начала или конца действия, а также рекурсивный, или многократный класс, показывающий действие, повторенное несколько раз.

Неокончательный вид подразделяется на: а) определенный, показывающий действие в самом его совершении, например, *читаю, пишу*, т.е. теперь занимаюсь чтением и письмом.

б) неопределенный, который показывает действие как бы отвлеченное, рассматриваемое не во врем совершения, также привычку и способность к действию, например, *читаю, пишу*, т. е. имею обыкновение *читать* или *писать*.

Комментируя взгляды А.Х. Востокова, А.А. Потебня высказывает идею о различии как референциального значений категории времени, определяемого относительно значения вида. Фактически это означает, что не время включает в себя вид, а значение вида как категория глагола включает значение времени. Будучи категорией предиката, а не глагола, время не может быть основанием для определения категории вида, как считают современные русисты. Для самого А.А. Потебни такой подход к проблеме глагольной категории времени, как к категории предиката, послужил основанием для включения в категорию вида всего корпуса семантических сирконстантов – пространства, времени и отношений, что признается представителями типологического языкознания И.И. Мещаниновым и Л. Теньером.

Продолжая анализ А.Х. Востокова, А.А. Потебня подчеркивает, что различие референциального и нереференциального значений категории времени формально в одних глаголах, но выражается в других, означающих движение с места, и некоторые действия, относящиеся к зрению и слуху, например, определенный вид: *вести, весить, видеть, свистеть*; неопределенный вид: *водить, вешать, видать, свистать*. Глаголы совершенного вида (окончательного начала и конца действия) подразделяются на: а) начинательные, которые показывают начало действия, например, *стану хвалить, стал читать, пойду, запою* и образуются двояко: приложением вспомогательного глагола *стать, стал, стану*, к инфинитиву неокончательного вида и агглютинацией приставок воз-, за-, по- к простому (бесприставочному) неокончательному виду; б) окончательные, например: *похвалю, кину, дойду, пропою*. Последние в свою очередь делятся на: а) окончательные, длительные, показывающие действие, законченное в несколько приемов или в некотором продолжении времени, например: *похвалю, дойду*; б) окончательные однократные, показывающие действие, оконченное одним движением, например: *кину*. В глаголах многократного вида нет подразделений. Классификация А.Х. Востокова представлена в таблице 1.

Таблица 1.

Классификация видов русских глаголов по А.Х. Востокову

Продолжающееся действие		Совершенное действие				Повторяющееся действие
		Начало действия		Конец действия		
Неокончательные глаголы		Начинательные глаголы		Окончательные глаголы		Рекурсивные глаголы
опреде ленные	неопреде ленные	аггл. с прист.	аналит.	дли тель ные	одно крат ные	
веду	вожу	за-пою	стану хвалить	дойду	кину	вожу

В начинательный вид А.Х. Востокова не входят глаголы, обозначающие «оттенок» начинательности (переход в извесное состояние) своим основообразующим суффиксом «*не-ну*». Начинательные глаголы совершенного вида у А.Х. Востокова распадаются на два подкласса: глаголы в сочетании со *стать, стал, стану* и глаголы, агглютинированные с приставками *воз-, за-, по-*. Что касается первых, то относительно таких выражений, как *стану бить, стал бить,*

стать бить, А.А. Потебня утверждает, что они обозначают не грамматическую категорию глагольности, и категорию предиката (логическую, по А.М. Пешковскому), аналогичную *начал* (то есть референтное) время может противоречить грамматическому времени глагола или его аналитической форме.

Начинательные глаголы у А. Болдырева поставлены в ряд с остальными, у Ю. Крижанича они выделены из тройственного деления почти всех глаголов на обстойные, однократные и многократные, так как начинательные, независимо от своей начинательности, могут быть обстойными и совершенными.

В числе неопределенных у А. Болдырева помещен глагол *бегать*. Очевидно, глагол бегать отнесен только к этому классау, из чего видно, что неопределенные глаголы у А. Болдырева заключают в себе часть многократных Ю. Крижанича.

Для А.А. Потебни важно, что двух классов (обстойные и многократные Ю. Крижанича, неопределенные и указательные – А. Болдырева) мало для помещения глаголов, остающихся за вычетом однократных. А. Болдырев отделяет глаголы однократные от других совершенных, между тем как Ю. Крижанич их помещает в один класс. Выделение однократных глаголов А. Болдыревым, по мнению А.А. Потебни, правомерно, но ему не удалось определить совершенность, потому что в класс совершенных попадает, например, глагол *«доводить (кого до усталости)»* [3].

На основе проведенного анализа работ указанных авторов .А. Потебня дает свою эмпирическую интерпретацию видов. Прежде всего А.А. Потебня отмечает влияние на виды глагольных приставок. А.А. Потебня пишет, что приставка обнаруживает лишь то влияние, какое она может иметь, например, в немецком языке, то есть значение определенного пространственного отношения и отношений цели. Как пишет А.А. Потебня, префиксы существуют во многих языках, но в европейских языках они редки. Что касается русских приставок, аглютинированных с глаголами, то они не являются префиксами, так как они не образуют форму отдельных слов, а только вносят частичные изменения в значение целых сов, имеющих форму независимо от этих приставок, например: приходить, прихожу и другие приставки со словами *ходить, хожу*.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике.-1941 II – е издание 2009г, с.145.
2. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М., 1979, с. 223.
3. Болдырев А.В. Рассуждение о глаголах // Труды московского Общества любителей российской словесности при Московском университете- ЧП.- М., II –издание 2003г., с.245.

ӘОЖ 394.4

Мухамедин М.
«Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының доценті, п.ғ.к.,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Турдалиева Ш.Ж.
«Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Төлеуов Е.С.
«Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Жұмабай Л.Ж.
«Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Мусакулова Д.А.
«Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МЕРЕКЕЛІК МӘДЕНИЕТІНДЕГІ РӘСІМДЕРДІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ МӘНІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының өзін қоршаған дүниеге қатысты дүниетанымы мен тұрмыс-салтында орын алған тұрақты дүниетанымдық элементтердің дәстүрлі мерекелік мәдениеттегі қолданылатын рәсімдік сипатына түсініктемелер беріледі. Сонымен қатар қазақ халқының ұлттық дүниетанымының қалыптасуының сипаттамалары жеке- жеке қарастырылып мазмұны ашылады, тарихи кезеңдеріндегі дамуы мен уақытқа қатысты болған өзгерістерге тоқталады. Халқымыздың мерекелік, сондай-ақ тұрмыстық мәдениетіндегі рәсімдік әрекеттердің адам санасы мен мінез-құлқын тәрбиелеу мен олардың қоғамдағы өзара қарым-қатынастарын реттеудегі орны айқындалып, бүгінгі күнгі мерекелік мәдениеттегі тиімді қолданудың жолдары қарастырылады.

Басты сөздер: қазақтар, ұлттық дүниетаным, дәстүрлі мәдениет.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы процессуального характера традиционной культуры мировоззрения и образа жизни казахов по отношению к окружающему их миру. Рассматриваются особенности формирования национального мировоззрения казахского народа, раскрываются отдельно и исторические изменения во времени. Раскрыта роль обрядовых и праздничных мероприятий в культуре нашего народа в воспитании человеческого сознания и поведения их в регулировании взаимодействия в обществе, пути их эффективного использования в современной праздничной культуре.

Ключевые слова: казахи, национальное мировоззрение, традиционная культура.

Abstract The article discusses the procedural nature of the traditional culture of the worldview and lifestyle of Kazakh people in relation to the world. There were considered the features of the formation of national worldview of the Kazakh people, and the separate and historical changes in time are revealed. The role of ceremonial and festive events in the culture of our people in the upbringing of human consciousness and their behavior in regulating interaction in society and ways of their effective use in modern festivecultures are revealed.

Key words: Kazakhs, the national ideology, the traditional culture.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы қалыптасқан қоғамдық сана мен әлеуметтік-мәдени қарым-қатынасты қайта зерделеуге және қайта жаңғыруға бетбұрыс жасауға өз ықпалын тигізуде. Қоғамдық сананы жаңғыртуды мақсат еткен осынау идея тәуелсіз Қазақстан тарихындағы ең ауқымды және уақыт талабына сай ұсынылған

стратегиялық жобалардың бірі болып отыр. Өйткені, бұған дейінгі мемлекеттік бағдарламалардың бәрі саяси- экономикалық және әлеуметтік салаларды дамытуға негізделсе, «Рухани жаңғыру» қазақ халқының әлеуметтік-мәдени тіршілігін, рухани-адамгершілік болмысын, салт-дәстүрі мен ұлттық сана-сезімін жаңғыртпақ. [1,8б].

Жалпы дүниетаным ұғымы адамдардың өзін қоршаған дүниеге қатысты көзқарас жүйесі мен өзінің сол дүниеде алатын орны деп түсіндіріледі. Жалпы дүниетаным қоғамдық және жеке адам санасының ұйтқысы болып есептеледі, ал оның қалыптасуы жекелеген қоғам мүшелерінің ғана емес, сондай-ақ белгілі бір әлеуметтік топтың, қоғамдық ортаның дамуының басты көрсеткіші болып саналады. Әлемдегі басқа халықтар сияқты қазақ халқының көп ғасырлық тарихында өзіне лайықты әлемді танып-білудің, зерделеудің өзіндік сипаттамалары, дүниетанымыдық көзқарастары қалыптысып отырды. Сол себептенде дүниетанымның негізгін құраушы ұғымдар «дүние» мен «адам» болып есептелуі заңды. Осы аталған ұғымдар дүниені рухани-практикалық жүйесі тұрғысынан игерудің негізін құрайды. Содай-ақ дүниетанымдық білім мен өмірге деген көзқарас, адамгершілік қасиеттер, әлеуметтік мінез-құлықтарды реттеу, психологиялық және эстетикалық талғамдарда дүниені рухани-практикалық игерудің басты танымдық компоненттері болып саналады. Аталған танымдық әрекеттермен қатар, дүниені танып білуде: түсіну, қарым-қатынас жасау, өткенді ұғыну сияқты практикалық сипатағы игеру жолдары да бар. Осы орайда ата- бабаларымыздан қалған мәдени-рухани мұраларды игерудің бірден-бір жолы дәстүрлі мерекелеріміз бен салт-дәстүрлерлерімізде жиі кездесетін, дүниетанымында тұрақты орын алған элементтерге талдау жасай отырып, олардың әлеуметтік мінез-құлықты қалыптастырудағы тұрақты белгілерін анықтауды зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты деп белгіледік.

Бүгінгі күні қоғам дамуына тың серпін беріп, халқымыздың жаппай қолдауына ие болып отырған Елбасымыздың *«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»* атты мақаласы аясында ұлттық дүниетанымымызды тереңірек зертеп, бүгін қоғам дамуымыздағы ұлттық бейнемізді сақтап калуымызда мәдени айналымға енгізуіміздің маңыз зор деп білеміз. Қазақ халқының ұлттық философиялық пайымдау типін зерделеу арқылы, біз мәдениетіміздің, әлеми түсіктеріміздің сонау қайнар көздеріне қол жеткіземіз және қазіргі кезде әлемді, тек өзіміздің жанымызда және төңірегімізде ғана емес, сондай-ақ әлі алына қоймаған биіктіктер мен терең қойнауларда да көре білу қабілетіне ие боламыз. [2,60 б.]

Зерттеу жұмысымыздың басты міндеті қазақ халқының тұрмыс-салтында орын алған тұрақты дүниетанымдық элементтер: жаратылыстың түрлі жамандықтарының алдын алу, яғни жамандықтармен күресіп, оны жеңу, сондай-ақ үйлесімділікке негізделген дүниені сақтаудағы мақсаткерлігінің басты себептерін айқындау. Сонымен қатар дүниетаным заман ағымына сай өзгерістерге ұшыраса да, дүниені мифологиялық тұрғыдан қабылдаудан гөрі жаратылыстанулық-ғылыми дәлелдемелерге негізделген, мерекелеудің мән-мағынасына өзгеше сипат берілгеніне қарамастан, қазақ халқының дәстүрлі мерекелік мәдениеті мен той-мерекелік салт-дәстүрлерінің бүгінгі күні де сақталынып трансформацияланыныңдағы мазмұндық ерекшеліктерін анықтаудың маңызы зор деп ойлаймыз.

Қазақ халқының дәстүрлі мерекелік мәдениетінде: ойындық, қарым-қатынастық әрекеттермен қатар, шаруашылықты игеру, қолөнермен және өнерпаздықпен айналысу, жалпы мерекелеу мен мерекелеудегі дүниетанымдық бастаулардан бастап, ұйымдастырушылық әрекеттерін үйлестіре алу мен рәсімдеу арқылы реттеу үлгілерінде қазақ дүниетанымын сипаттайтын элементтерін, әрекеттік, вербалдық, атрибуттік, материалдық деп жіктеуімізге болады. Осы жоғарыда аталған элементтердің рәміздік мәні табиғи және дүниелік тіршіліктің тепе-теңдігіне залалын тигізер жаманшылықтарды болдырмаудың алдын алу, немесе болған жағдайда жамандықтарды жеңіп шығу. Сондай-ақ өмірлік тіршіліктің гармониясындағы үйлесімділікті сақтауға арналған әрекеттерді тұрақтандыру және де сол арқылы мәдени құндылықтарды ұрпаққа жеткізу астарында қаралып, көп жағдайда, Й.Хейзинг пікірше «қасиетті ритуалдық ойындар мен мерекелік сауықтарға» [3,32-б] бөлінеді.

Енді мерекелік мәдениетке қатысты қазақ дүниетанымын сипаттайтын рәсімделген әрекеттерге тоқталып өтейік.

Қазақ халқының дүниетанымы оның ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлік әрекеттерінде көрініс тауып, жүйелі түрде қайталанып отыратын, халықтың тұрмыс тіршілігінің үйлесімділігіне әсерін тигізеді деген сенімінен туындаған рәсімделген әрекеттер ретінде көрінеді. Олар мифологиялық дүниетанымнан бастау алып, қоғамдық өмірді реттеп, рухани құндылықтарының тиімді сабақтастық жалғасын табуына, соның негізінде дүниеге деген танымының қалыптасуына өз ықпалын тигізді [4,24б].

Ата-бабаларымыз келешек ұрпағының бақытты болуы үшін отбасылық символикалық әрекеттерге ерекше мән берген және тұрақтандырып, түрлендіріп отырған. Халқымыздағы ананың бойына перзент біткен күннен бастап жамандықтан сақтандыру үшін ең алғашқы дәстүрлі құрсақ шашу тойында отпен аластап, мойнына тұмар тағып, етегін бүріп қоятын рәсім болған. Ал баланың ана бойында дұрыс жетіліп, бітімінің қалыпты болуын қадағалау үшін, болашақ анаға ұршық иіруіне тиым салу, итке „кет" деп айтқызбау, жаманат хабарлар мен түрліше оқыс дыбыс-

тардан шошынбауы үшін кіре беріс босағасының сырт жағына ақ мата байлап қоюы арқылы, үйде аяғы ауыр жас келіннің бар екендігін ескерту, ұрпақ тәрбиесінде сабақтастықтың негізін құрағаң ақылдасар абысын тағайындау халқымыздың адамға, ұрпағына деген қамқорлық байқату даналығы, халықтық педагогиканың құндылығы деп ойлаймыз.

Қазақ халқының мерекелік салт-дәстүрлерін зерттеген кезде, біз ерекшілік ретінде жамандықпен күресу, оны жеңу ишараты мен алып қашу әрекеттерін атап өтуімізге болады. Алып қашу әрекеті екі түрлі жағдайларда орындалған. Біріншісі жамандық атаулыдан қашып, өзінің ізін адастыру үшін, бұған мысал ретінде бесікті алап қашу, тұсауы кесілгелі тұрған баланы алып қашу және т.б. мысалдарды келтірсек болады; екіншісі гармонияны орынына келтіру үшін орындалатын рәсімдік әрекеттер, бұған иттің мойнына тағылған ит көйлекке оралған тәттілерді қуып жету, баласы тұрмаған ата-ана нағашылары арқылы өз баласын терезеден шығарып алып қашуы, бір үйден бір күнде шығарылатын екі мәйіттің, бірінің терезеден шығарылуы және т.б. демек – жаманат атаулымен күресіп, оны жеңіп, жақсылықты орнату арқылы өмір үйлесімділігін орнына келтірудің белгісі.

Халқымыздың мерекелік мәдениетіндегі вербалдық элемент арнайы сөздер айту мен әндер орындалуы арқылы рәсімдік тұрақтылықта көрінеді. Мысалы жоғарыда атап өткен құрсақ шашу тойына келген абысын-ажындар, жас босанған келіннің «көжеге тойған» қуанышын енесімен ортақтастырып, құтты болсын айтуы, бесікті болумен ұрпақты болудың сабақтастығының арасындағы өзара табиғат заңдылығының сақталынуының, астарлы түрде сөзбен жеткізуінің белгісі екні даусыз. Сонымен қатар қандай да бір хабарларды астарлы сөздермен жеткізудің өзі де шаңыраққа келген бақытты үркітіп, қашыртып алмау, қуаныштың баянды болуына тілеулес екенін білдіруі деп түсінуіміз қажеті.

Сонымен қатар жамандықтан сақтандырудың ишараты атрибутивтік рәміздер арқылы да жасалғандығын байқауымызға болады. Аталмыш ишараттар арнайы атқарылған әрекетке негізделіп, қолданылған бұйымның сақтандыру қасиетіне сенгендіктен пайдаланады. Үкі, тұмар, бесікке ілінетін «күн тоғаш», адыраспан, көз моншақ, т.с.с. сақтандыру күшке ие деп ұғынғаннан салт-дәстүрлерде сақтаушы құрал ретінде қолданылған. Ондай сақтаушы құралдар тек адам өміріне ғана қатынасты емес. Мал-мүлікті де аурудан, жарамсыз болудан сақтандыру қажеттілігіне де пайдаланылған. Сиырдың сүті кетпеуі үшін тұмар, көз моншақ, қазанды иесіне қайтарғанда ақ мата байлау арқылы жамандықтың алдын алу ниеті білдіріліп, дәстүрлі мәдени әрекеттің тұрақты дүниетанымдық тақырыбы орын алған.

Мерекелік және салт-дәстүрлік әрекетердің соңғы символдық элементтері болып заттық сипатағы әшекей-бұйымдар, тағам, киім, әшекей бұйымдар. Бұлар да жаманшылықты шақырмау қатысты магиялық күші бар деп есептелінген әрі қоршаған ортадағы үйлесімділікті сақтауда қолданылып, дүниетанымдық тұрақты сенімге айналған белгілер. Бірнеше мысалдар арқылы материалдық символдар үлгісіне талдау жасайық.

Халқымыздың дәстүрлі тұрмыстық мәдениетінде адам санасы мен мінез-құлқын тәрбиелеу мен олардың қоғамдағы өзара қарым-қатынастарын реттеу міндеті арнайы берілетін рәсімдік тағамдар арқылы да атқарылған. Олар көші-қон салтында, яғни белгілі бағытта көшер алдында, қоштасар алдында – айрылысар көже ішіп, бата берісіп, алдағы қыстауға немесе жайлауда қайта көрісер уақытқа дейін амандықпен көрісу ниетін білдіруге; қонағына арнайы сыбағасын беріп, оның сол ортадағы әлеуметтік статусын белгілеуддегі, көрегенділігін көрсетуге; жас келінге ұлтабар беріп, оның перзентті болуына ниет білдіріп осы арнайы сыбаға арқылы ұрпақ тәрбиесіндегі сабақтакстықты сақтауға ұмтылады. Сондай қазақ тұрмысында киім киюге, тұлғалық сәндігіне, әр адамның киімінің оның әлеуметтік орны мен жас ерекшелігіне лайықты түрі, түсі, пішімі болуы, сондай-ақ олардың арнайы ою-өрнектермен әшекейленуі арқылы иесі туралы мағлұмат беретіндей астарлы белгілермен қамтылған. Ер адамның сыртқы киімінің жағалы болуы, оның әлеуметтік орыны жоғары екенін білдірсе, шапанының етегіне салынған түйе табан оюы ұзақ сапар шегіп бара жатқан адам екенін білдіргендегісі. Кестелі кимешек үстінен бөрік киген келіншек жаңа түсіп, балалы болып үлгірмеген деген белгі береді. Жас келіншектік басындағы ақ орамал балалы болғанының көрінісі. Қазақ әшекей бұйымдары сәндіктен гөрі қоршаған ортасына өзінің әлеуметтік статусын білдіруге, қарым-қатынас жасауда тиесілі орын сақтауға белгі береді. Оң қолының сұқ саусағына үлкен құс тұмсық жүзігін таққан ана азаматы дүние салып, ру анасы атағына ие болып, сол ортаның тәрбие ісіне, ауылдағы үй шаруасының билігін жүргізуге, ағайын-туғандардың ынтымақтасуына жауапкершілігін мойындаған адам екенінің белгісі. Жас қыз оң қолының аты жоқ саусағына кішкентай құс тұмсық жүзік таққаны – он үшке толып, бойжеткен атанғаны. Ендігі жерде жиын-тойларға қатынасып, ойы мен бойын түзіп, қарым-қатынас, отбасылық шаруаны игеруге жауапкершілігін арттыру мақсатында жүктелген міндетті мойнына алуды білдіреді

Қазақ халқының өзіне тән мерекелік мәдениетін қарастыра отырып, оның өмірдегі үйлесімділікті сақтаудағы құралдарының бірі екендігін де байқай аламыз. Олар арқылы қазақ мәдениетінің мәдени-ақпараттық негізін түсініп қана емес, он бойғы әрекеттердің атқарылу себебін түсіндіре отырып, жеке тұлғалық, қоғамдық құн-

дылыққа айналдыра аламыз. Ол үшін алдыменен қазақтың ұлттық дүниетанымының дәстүрлі мәдениеттегі сипатталу формалары мен олардың мәнін тереңінен таныс болуымыз шарт.

Көшпенділер табиғаттың белгілі-бір реттілікпен жүйеленген ауыспалылығы мен оның өзара үйлесімдігін анықтау мен оны сақтаудағы заңдылықтарды отырықшы халықтарға қарағанда жетік игерді, оның басты космологиялық дүниетанымынан көреміз Олар оның заңдылықтарын игеріп, гармонияның дүниенің бастауы мен өмір сүру қағидасы екендігін өзінің өзін қоршаған ортаға деген қарым қатынасы арқылы дәлелдей алды. Сол себептен көшпенді қазақ халқы, ежелгі мифологиялық дүниетанымындағы дүние хаостан жаратылды деген түсінікке кереғар, тіршілік тек гармониядан жаралып, үйлесімділік негізделген деп ұғынған. Дүниеге қатынасы арқылы адам өзінің тағдыры мен өмірлік позициясы, сүйіспеншілігі менс енімі туралы белгілі бір көзқарастар аумағын кеңейтеді. Адам мен дүние қатынастары бір-бірімен жаңа қатынаста қаралған сайын, сыртқы материалдық әлем және ішкі рухани дүние туралы түсініктері тиянақталынады. Осыдан келіп дүниеге көқараста, біріншіден, әлем, табиғат және қоғам туралы олардың бірлігі туралы, екіншіден , адам және оның дүниедегі орны туралы, үшіншіден болмыс пен болашақтың мән-жайы туралы көңілге түсініктер қалыптаса бастайды [5,98 б.].

Сондықтанда себептен қазақ адам мен табиғаттың өзара тіршілік ету әрекетін үйлесімділікпен ұйымдастыру жүйесі деп қарастыруға да болады.

Аталмыш жүйеде қазақ мәдениетіне ғана тән бірнеше өзіндік дүниетанымдық сипаттар қалыптасқан. Олар рухани өмір саласының бәрінде де орын алады. Ол ең алдымен өзін қоршаған кеңістіктің ерекшеліктерін сезіну мен оны игеруіне байланысты болғандығынан байқаймыз. Ежелгі дәуірлік дүниетаным бойынша – әлем үш деңгейден тұрады деген түсінік болған. Олар: жерасты, жерүсті және аспан әлемі. Осы өзара байланыстағы үш әлемді қазақ халқының материалдық мәдениетінің озық үлгісі болып саналатын «дала архитектурасының шыңы» атанып кеткен киіз үй құрылымынан көруімізге болады. Киіз үйдің құрылымы ұлттық дүниетанымымыздың символ –рәміздер арқылы сипаттар болсақ: киіз үйдің жоғарғы бөлігі шаңырақ тұрғындарын көкпен, яғни аспан әлемімен байланыстыратын орта. «Түтіні түзу» ұғымы бұлшаңырақтың берекелі екендігін айқындайтын ұғым. Шаңырақка келін түскенде, оны оң аяғымен босағадан аттатып, отқа май тамызуы аспан әлемімен байланысын үзбеуге шақыру белгісі екендігін білдіреді. Осы орайда шаңырақ көтерерде үлкен рөл ойнайтын бақанға да тоқталып өткенді жөн көрдік. Босанар алдында әйелдерді толғақ қысқанда бақанды құшақтап көк аспаннан медет сұрауы, күйеулер ұрын келгенде жолдарына бақанды тастау ырымдары аспан болып саналатын шаңырақты көтерудегі бақанның орнының жоғары екендігін білдіреді. Себебі тек сол әулеттің ер адамдары ғана бақан иесі, үй тірегі есептелген. Аспан әлеміне деген ұмтылыс өткен ғасырдың ақиық ақын М.Мақатаевтың «Апыр-ау мұнда не сыр бар, Майлыаяқ біздің қамықса, аспанға қарап ұлығаң». деп жырлауы қазақ дүниетанымында көк аспанның алатын орны бүгінге дейін маңызды екенін айғақтайды.

Киіз үйдің табалдырығы жер мен аспанды байланыстырып тұрған шекара деп есептелінген. Ал туылған баланың түскен кіндігін табалдырық астына көму, қазақ халқында ұрпақтар сабақтастығын, олардың өзара байланысын білдіретін символикалық әрекет деп топшылауымызға болады. Сонымен қатар киіз үй ішіндегі орналасудың да этикалық нормаларға сәйкес өз заңдылықтары бар екендігін атап кеткеніміз жөн. Атап айтсақ киіз үйдің оң жақ бөлігі ер азаматтар мен қонақтар орны деп белгіленген. Ал киіз үйдің сол жақ бөлігі –ортақтық пен тұрақтылық белгісі деп саналып, ошақ пен әйел тұрағы, тұрмыстық жиһаздармен үй мүлкінің орыны болып есептелінген. Төр, яғни есікке қарсы жақ бет аса құрметті орын болып саналады. Әдетте қонақтар төрге шығарылады, ал қонақ жоқта үй үлкендерінің орны болған. Төрге үй иесінің дәулеттіне қарай сәнді төсек-жабдықтар жиналатын болған.

Қазақ мәдениетіндегі дүниетанымының қалыптасуының екінші сипаты уақытқа қатысты болған. Ол қазақ халқының мерекелік, салт-дәстүрлік әрекеттерде уақыт ағымымен сабақтастығымен сипатталады. Жалпы қазақ халқында той-мерекелік әрекеттер – адам өміріндегі , яғни тұлға болып қалыптасуындағы физиологиялық өзгерістерге тікелей байланысты болған. Оны біз басқа халықтарда кездесе бермейтін жарысқазан, қырқынан шығару, бесікке салу, ашамайға отырғызу, діни сипаттағы сүндеттке отырғызу, тұлым тұтар тоқым қағар, оң босағаға шығыру сықты уақыт талабынан туындайтын және үлкен тәрбиелік мәні бар сауықтық шараларынан байқауымызға болады.

Бұл рәсімдік әрекеттер вербалдық әрекеттерден де көрініс береді. Мысалы беташар рәсімінің мәні жаңа түскен келінге, келін болып түскен әулеттің асыл қаситтері мен адамдарын жақсы жақтарын таныстырумен қатар, болашақта сол жақсылықтарды жалғастыру қажеттілігін аманат ретінде ұсынып, өмір сабақтастығын үзбеуде игі тілектер тілеу. Оны біз беташар рәсіміндегі жүйелі ақын сөздерінен байқауымызға болады.

Қазақ халқының әстүрлі мәдениеттің дүниетанымдық сипатының үшіншісі жинақылығымен, көпмағналылығымен байланысты ұғым. Тұтастай алғанда жалпылық арқылы нақтылықты сипаттау түркі тілдес халықтарға ортақ қасиет. Мағыналық мәннің жинақтылығы дала мәдениетінің басты

сапалық көрсеткіші болып есептелген. Фольклорлық материалдардан шағын ғана әрекет арқылы бүкіл халықтың арман мұңын байқауымызға болады, сондай-ақ бұл құбылыс қазақ халқының мерекелік мәдениетінен де кең орын алған. Әрине бұл әрекеттерді ұғыну көшпенділер мәдениетінен қанық адамға еш қиындығы жоқ. Мысалы, табалдырыққа қойып кіндік кесу – жер астындағы, әруақтар әлемінен баланы ажырататын әрекет екенін көреміз, яғни көпмағналы, терең ойға негізделген мәдени-эстетикалық сипат деп түсінеміз Ал тұтастай қарасақ бұл әрекеттер тізбегінің мән – мағынасы әлем үйлесімділігіне еніп, сол ортада гормонияны орнату болып табылады. Мұндай әрекеттер тұрмыс салтында тек салт-дәстүрлерде ғана емес, әртүрлі тиым белгілер арқылы, жүріп-тұру, әлеуметтік қарым-қатынас жасау, киім кию, тіпті қимылдық іс-әрекеттерге де мән- мағына беріп, әлеуметтік ортадағы үйлесімділікті реттеуші нормаларға айналған дәстүрлер қалыптастырылған.

Дәстүрлі мәдениеттің төртінші дүниетанымдық сипатын, оның орындаушылық шеберліктерінің қайталанбас даралығынан көреміз Мұны біз дәстүрлі көркем мәдениет элементтерінен, рәсімдік вербалдық әрекеттерден де байқай аламыз. Жалпы орындаушылық ерекшеліктерге аймақтық, тұрмыстық, өмір салтына сәйкес енгізілген туындыларды жатқызуымызға болады. Ол қазақ мәдениетінің, дәстүрлі рәсімдік әрекеттеріндегі көркемдеу, әсерілеу құралдардың үлгілерінің әр аймақта өзгеше ше, өз табиғат құндылықтарына сай құрастырылғандығынан көрінеді. Бесікке салу рәсімі бұған дәлел бола алады салты соның дәлелі. Бұл рәсім барша қазаққа ортақ болғанымен, бесікке салуда кездесетін жергілікті жерлер мен аймақтарың өз ерекшеліктерін қамтитын әрекеттерден байқауға болады

Қорыта айтқанда зерттеулік жұмысымызда келтірілген ой-пікір мен мысалдардан қазақ халқының мерекелік, салт-дәстүрлік, рәсімдік әрекеттеріндегі ақпараттық құндылықтары анықталды. Оларды ата-бабаларымыз өмір тіршілігінде өз орнымен қолданып, үздіксіз мәдени айналымға енгізіп отырған. Халқымыздың мерекелері мен салт-дәстүрлері халқымыздың ұлт болып қалыптасуындағы бастан кешкен тарихи кезеңдеріндегі біте қайнасқан дүниетанымына тікелей байланысты болып, келер ұрпаққа өзінің дәстүршілдік сипатымен трансформацияланып отырған. Ал біз ұлттық сипатымызды даралауымыз үшін бірінші кезекте аталған мәдени әрекеттердің рәміздік мағынасын игеруіміз қажет, сонан кейін қазіргі қоғамдағы жеке адамның тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру үшін бүгінгі өмір тіршілігімен үйлесімді болатындай етіп ұсыну, тарихи-мәдени заңдылық деп білеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру// Егемен Қазақстан, 12 сәуір, 2017.
2. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) XV–XIX ғасырлардағы қазақ философиясының тарихи сипаттамасы / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014.
3. Хейзинга Й. Homo ludens. – М..: Айрис-пресс, 2003. – С. 32.
4. Камалова Н.К. Той - мерекелік, салт – дәстурлік әрекеттер: Оқу құралы. -Астана: «Парасат Әлемі» 2005
5. Халықов Қ.З. Қазіргі заман өнеріндегі адам болмысы: Монография / Халықов Қабыл Заманбекұлы. – Алматы,2009, -350 бет.

ӘОЖ 572.021(574.5)

Кенжебай Р.Н.
п.ғ.к., доцент,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент қ., Қазақстан

Қожабекова З.Е.
г.ғ.к., доцент,
ОҚМПУ,
Шымкент қ., Қазақстан

Жумадилова Э.
М.Әуезов атындағы IT-мектеп-лицей мұғалімі,
Шаян ауылы, Бәйдібек ауданы, Қазақстан

АБАЙ ЖӘНЕ РУХАНИ САНАНЫҢ ЖАҢҒЫРУЫ

Аңдатпа: Абай шығармасына терең үңілсек жас ұрпаққа білім және тәрбие беру мәселесі жан-жақты қарастырылған. Оған М.Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы мен Абай шығармаларын оқығанда анық көз жеткізуге болады. Әсіресе, оның өлеңдері мен қара сөздерінде ағартушылық қызметі айқын байқалады.

Біздер, өз мақаламызда Абайдың адам бойындағы қасиеттеріне, тәрбие саласына қатысты шығармаларын ой елегінен өткіздік. Оның қара сөздерін зерделеп, адам бойындағы сан түрлі қасиеттерді қалыптастыру мен дамытудағы маңызын сараладық. Осы мәселені біздер, мақалада Елбасы Н.Назарбаев пен ҚР-ның Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың еңбектерімен байланыстырып сабақтадық.

Жас ұрпаққа сапалы білім мен саналы тәрбие беру ісінде Абай шығармаларын оқу-тәрбие беру ісінде үздіксіз қолданудың қажеттілігі айқындалды. Өйткені, рухани кедейленген бүгінгі заманда қара сөздің мәуесін шәкірттердің бойына сіңіру қоғамның көкейкесті мәселесіне айналған.

Кілттік сөздер: Абай Құнанбаев, қара сөздері, рухани азық, рухани жаңғыру, білім мен тәрбие ісі.

Аннотация: В книге Абая подробно рассмотрены вопросы образования и воспитания подрастающего поколения. В нем можно убедиться, когда прочитали роман-эпопея М. Ауэзова «Путь Абая» и произведения Абая. Особенно ярко проявляется просветительская деятельность в его стихах и словах.

Мы, в своей статье, просмотрели произведения Абая, связанные с человеческими качествами, в сфере воспитания. Мы изучили его слова, проанализировали его значение в формировании и развитии различных качеств человека. Этот вопрос мы связали в статье с трудами главы государства Н.Назарбаева и Президента РК Касым-Жомарта Токаева.

В деле качественного образования и сознательного воспитания молодого поколения была определена необходимость непрерывного использования произведений Абая в учебно-воспитательном процессе. Сегодня в Астане под председательством верховного муфтия Ержана кажы Малгажыулы состоялось первое заседание группы переводчиков-теологов, созданной при Духовном управлении мусульман Казахстана.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, Слова назидания, духовная пища, духовная модернизация, образование и воспитание.

Abstract: Abay's book discusses in detail the issues of education and upbringing of the younger generation. You can see it when you read M. Auezov's epic novel "the Way of Abay" and Abay's works. His educational activity is particularly evident in his poems and words.

In our article, we reviewed Abay's works related to human qualities in the field of education. We have studied his words and analyzed his significance in the formation and development of various human qualities. We linked this issue in the article with the works of head of state N. Nazarbayev and President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev.

In the case of quality education and conscious upbringing of the young generation, the need for continuous use of Abay's works in the educational process was determined. <url> - today in Astana, under the chairmanship of the Supreme mufti Yerzhan kazhy Malgazhiuly, the first meeting of the group of translators-theologians established under the Spiritual administration of Muslims of Kazakhstan took place.

Keywords: Abai Kunanbayev, words of edification, spiritual food, spiritual modernization, education and upbringing.

XXI ғасыр қоғам мен қоршаған ортаның заман ағымына сай өзгерген уақыты. Ақпараттық технология мен сандық қоғам билік құрған кезең. Адамзат баласы жаңа технология мен техникаға тәуелді өмір сүруде. Дегенмен адамның бақытты да саналы ғұмыр кешуіне бұлар аздық етуде. Өйткені адамдар рухани тұрғыдан жұтаңдауға ұшырады.

Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында рухани сананың жаңғыруы жайында ой салатын келелі сөздер келтірілген. «Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады. Рухани жаңғыру тек бүгін басталатын жұмыс емес» - деген сөздері осының айғағы.

Елбасы рухани сананы жаңғырту мәселесіне қатысты бірнеше бағдарламалар қабылдап, елімізде көптеген іс-шаралар атқарылды. Атап айтсақ, 2004-жылы жарияланған «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында қазақ жеріндегі тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандар зерттелініп, жаңғырту жұмыстары жүргізілді. Туған өлкенің көптеген мәдени мұралары қолға алынып, қайта қалпына келтірілді. Нәтижесінде білім беру және өзге де салаларда«Өлкетану» жұмыстары жанданды.

2013-жылы жарық көрген «Халық - тарих толқынында» бағдарламасы аясында дүние жүзінің ең белді мұрағаттарынан төл тарихымызға қатысты құжаттар жүйелі түрде жиналып, зерттелінді. Тарихымыз құнды тарихи мұрағаттармен толықтырылды.

Одан кейінгі жарияланған Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы осы игі істердің керемет жалғасы іспеттес. Онда көптеген мәселелер қамтылды. XXI ғасырдағы ұлттық сана: оның ішінде бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, білімнің салтанат құруы, ұлттық бірегейлікті сақтау, Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы, сананың ашықтығы секілді мәселелерді қарастырады.

Мақаланың жалғасын «Таяу жылдардағы міндеттер» деп атай отырып, «Қоғамдық сана жаңғырудың негізгі қағидаларын қалыптастыруды ғана емес, сонымен бірге, біздің заман сынағына лайықты төтеп беруімізге қажетті нақты жобаларды жүзеге асыруымызды да талап етеді деп бірнеше іс-шараларды ұсынады». Олар қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстары, «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы, «Туған жер» бағдарламасы, «Қазақстаның қасиетті рухани құндылықтары» немесе «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы, «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы. Елбасы бұл жобалардың қайнар бастауларын көрсетіп, мақсаты мен міндетін айқындап берді.

Осы бағдарламалар аясында ЖОО-да бірнеше жұмыстар атқыралды. Ғылыми жобалар мен зерттеулер жасалынып, ғылыми мақалалар, дипломдық жұмыстар, магистрлік диссертациялар жазылды. Сонымен қатар ЖОО-ның таңдау курсы ретінде «Өлкетану», «Қазақстанның киелі жерлер география сы» пәндері енгізілді. «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы да сәтті жүзеге асырылуда. Философия, психология, педагогика, тіл, оқыту теориясы, тарих пен археология және де сандық оқытуға қатысты көптеген оқулықтар оқу үрдісіне енгізілді. Қазірі таңда осы оқулықтар бойынша студенттер мен магистранттар білім алуда.

Жастарды рухани тұрғыдан тәрбиелеуде осынау игі бастамалардың жалғасы болған ҚР-ның Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы еді. «Осы орайда Абай мұрасының тигізер пайдасы зор деп есептеймін. Ұлы ақынның шығармалары бүгін де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Абайдың ой-тұжырымдары баршамызға қашанда рухани азық бола алады. Сондықтан ұлтымызды жаңғырту ісінде оның еңбектерін басшылыққа алып, ұтымды пайдалану жайын тағы бір мәрте ой елегінен өткізген жөн» - деген жолдары осының айғағы.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласыындағы «Ұлттық бірегейлікті сақтау» бөліміндегі Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» - деген сөздері бүгінгі ұрпақты тәрбиелеуде өзіміздің төл туындымыздың қажеттілігін айқындайды.

Ал қазіргі жастар Абай шығармаларымен таныс па? - деген өзекті сұрақ туындайды. Жалпы білім беретін орта мектептерда Абай және оның шығармаларына қаншалықты сағат бөлінген? М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің көптеген мамандықтарының оқу жоспарларына «Абайтану» пәні енгізілген. Пән бір семестр бойына оқытылады. мұның өзі де білімгерлердің Абай шығармаларын жақсы білуіне сеп болары анық.

Абай шығармаларында адамзат баласының бойындағы жағымды да жағымсыз қасиеттер көптеп суреттеледі. Әсіресе «Қара сөздерінде» рухани санаға түрткі болатын өсиеттері жетерлік.

Соның бірі ғылым туралы. Бірінші қара сөзінде: «Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгеніңді кімге үйретерсің, білмегеніңді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі - бір тез қартайтатұғын күйік» - дей келе өз заманындағы қазақ ғылымының даму деңгейін саралайды. Яғни, ойшыл болашақта қоғамның дамуы ғылымда екендігін көрегендікпен біле отырып, қазақ жастарын білім, ғылым үйренуге шақырған. Көз жеткізгеніміздей XXI ғасыр озық ғылым мен білімнің салтанат құрған кезеңі.

Қазіргі уақытта ғылымы керемет дамып отырған елдер жетерлік, Ғылымды «пайда табу көзі» деп емес болашақтың даму кілті деп қарастыруымыз қажет. Екіншіден, ғылымды дамытуға бөлінетін қаражат көлемін арттыру керек. Үшіншіден, ғылыммен айналысатын немесе жаңалыққа жаны құмар білімгерлерге жағдай жасалуы тиіс. Осы салада елімізде атқарылып жатқан иі істер да аз емес.

Абайдың үшінші қара сөзінде: «Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не? Һәмма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз қорқақ, мақтаншақ келеді; әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз надан, арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады» - деген ауыр да ащы шындық сөздер келтірілген.

Адам бойындағы жағымсыз қасиеттердің пайда болуын өткір сөзімен сипаттап отыр. Билік басына жету жолындағы сатқындық, аяқтан шалу, орға шығудың айқын көрінісі еліміздегі ресрессия уақыты. Бұл жағдай Абайдың осы үшінші сөзінде тереңірек қарастырылады.

Өзінің 15-қара сөзінде Абай ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі парқын көрдім» - дей келе: «Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал!» дегенді айтқан. Бұдан шығатын қорытынды адам баласы өзіне-өзі есеп беруі қажет. Яғни, күнделікті күніміз белгілі бір жоспарға құрылуы тиіс. Абайша айтқанда, таңертеңнен кешке дейінгі уақытты дұрыс өткізудің қажеттігін көрсетеді.

Ақылды болу дегенді өзінің 21-қара сөзіндегі «Үлкендік» деген қасиетпен байланыстырады. Үлкендік - адам ішінен өзін-өзі бағалы есеп қылмақ. Яғни, надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді - осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек. Бұл мінез - ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі. Қазіргі уақытта адам бойында жетіспей жатқан асыл қасиеттер. Қазақтың «Жақсылар жақсымын деп айта алмайды, жамандар жақсымын деп айқайлайды» деген мақалымен ұштасып жатыр.

Сонымен қатар осы 21-қара сөзінде адам бойындағы мақтаншақтық мінез жайында айтылады. «Мұндай мақтаншақтардың өзі үш түрлі болады. Біреуі жатқа мақтанарлық мақтанды іздейді. Ол - надан, ләкин надан да болса адам. Екіншісі өз елінің ішінде мақтанарлық мақтанды іздейді. Оның надандығы толық, адамдығы әбден толық емес. Үшіншісі өз үйіне келіп айтпаса, я ауылына ғана келіп айтпаса, өзге кісі қостамайтын мақтанды іздейді. Ол - наданның наданы, ләкин өзі адам емес». Міне, ащы шындық. Дәл қазіргі уақытта ғаламтор желісінде көптеген адамдар арзанқол дүниемен, яғни жеген тамағы, киген киімі, демалған орнымен т.с.с мақтанатын күнге жеттік. Ал бойындағы асыл қасиеттерімен немесе қоғам үшін, ел үшін жеткен жетістіктерімізбен мақтана алмаймыз. Өйткені мұндай дүниелер жетіспейді. Дегенмен «Жанында жүр жақсы адам», «100 есім» т.б бағдарламалар арқылы мақтануға тұратын, мақтай алатын және үлгі болатын азаматтар дәріптелуде. Мұның өзі жастарға тәрбие беруге оң ықпал етері даусыз.

Абай 33-сөзінде еңбек, қолөнер жайында терең қарастырады. «Егерде мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі - қазақтың әулиесі сол».

ҚР-ның Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында жастарды рухани тұрғыдан тәрбиелеудегі маңыздылығы жан-жақты айтылады. «Абай қазақтың әр баласын ұлтжанды азамат етіп тәрбиелеуге шақырды. Оның мұрасы – парасатты патриотизмнің мектебі, елдікті қадірлеудің негізі. Сондықтан, азаматтарымыздың көзі ашық болсын десек, Абайды оқудан, ақын өлеңін жаттаудан жалықпаған жөн» дейді. Ұлтжандылық мәселесі Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласымен үндесіп жатыр. «Патриотизм кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталады».

Абай шығармашылығына арқау болған тақырыптың бірі – масылдықпен күрес. Ақын үнемі уайымсыз салғырттыққа, ойын-күлкіге салынбай, сергек болуға үндейді. Оны ұдайы еңбек арқылы шыңдап отыруды құп көреді. Сонымен қатар, орынды әрекеттің уайым-қайғыны жеңетінін дәлелдеп, масылдықпен күрестің психологиялық қырларына терең бойлайды. Қазір біз көп айтып жүрген эмоционалды интеллектіге де сол тұста назар аударды. Мақтан мен масылдық психологиядан арылып, қайраттанып еңбек етуді, талаптанып білім іздеуді насихаттаған.

Сонымен мақаланы жазу барысында біздер, Абайдың қара сөздерін сараладық. Жастарға рухани азық берудегі маңызына тоқталдық. Абай мұраларын ҚР-ның Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» және Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақалаларымен сабақтастырдық. Абай шығармасының жастарға саналы білім мен сапалы тәрбие берудегі маңызы жыл өткен сайын арта түспек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы, 09 қаңтар 2020

2. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы, 2017ж

3.Абайдың қара сөздері.Abai.Kz

UDK37.013.31

Adyrbekova G.
c.h.s., associate professor,
M. Auezov South Kazakhstan State University,
Shymkent, Republic of Kazakhstan

Abdigali P.
master,
M. Auezov South Kazakhstan State University,
Shymkent, Republic of Kazakhstan

Zhurkhabayeva L.
c.h.s., associate professor,
M. Auezov South Kazakhstan State University,
Shymkent, Republic of Kazakhstan

Sarypbekova N.
c.h.s.,an associate professor,
M. Auezov South Kazakhstan State University,
Shymkent, Republic of Kazakhstan;

Auyeskhanova G.
chemistry teacher of
specialized boarding school #2 with teaching in three languages,
Shymkent, Republic of Kazakhstan

DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC THINKING THROUGH OBSERVATION AND EXPERIENCE

Аңдатпа: Мақалада авторлар химиядан оқу материалын игеру мәселесін ғылыми білімнің қалыптасуы тұрғысынан қарастырады, оқушылардың ғылыми таным әдістерін меңгеруі танымдық қызметін белсендіру мәселесімен байланыстылығы анық және оның қазіргі кезде айтарлықтай төмендеуі оқу материалын фактілік беруімен байланысты . Мақаланың негізгі бөлігінде авторлар анықтаған алғашқы ғылыми ойлаудың қалыптасу кезеңдерін танымның екі негізгі эксперименталды әдісі: байқау және тәжірибе негізінде мазмұндайды.

Түйінді сөздер: орта білім беру, танымдық қызметті жандандыру, ғылыми ойлау, эксперимент, таным әдісі, бақылау.

Аннотация: В представленной статье авторы рассматривают проблему усвоение учебного материала по химии учащимися с точки зрения формирования научных знаний. Отмечено, что овладение учащимися методами научного познания связано с проблемой активизации познавательной деятельностиучащихся, которая заметно снижается в настоящее время с связи с фактологической подачей учебного материала. В основной части статьи авторы описывают этапы формирования первоначального научного мышленияна основе двух, определенных авторами, основных экспериментальных метода познания: наблюдение и опыт.

Ключевые слова: среднее образование, активизация познавательной деятельности, научное мышление, эксперимент, метод познания, наблюдение.

Abstract: In the presented article, the authors consider the problem of mastering the educational material in chemistry by students from the point of view of forming scientific knowledge. It is noted that students ' mastery of the methods of scientific knowledge is associated with the problem of activating the cognitive activity of students, which is significantly reduced at the present time due to the factual presentation of educational material. In the main part of the article, the authors describe the stages of formation of initial scientific thinking on the basis of two main experimental methods of cognition, defined by the authors: observation and experience.

Keywords: secondary education, activation of cognitive activity, scientific thinking, experiment, method of cognition, observation.

Kazakhstan is modernizing education, including secondary education. New legal acts in the field of education are being introduced. The secondary school has gradually moved to a new content, the evaluation system - on a criteria-based approach to evaluating the educational achievements of students. The requirements for the educational process are constantly growing. The content of education is characterized by a high level of generalizations; the study of theoretical material; the use of

ideal objects; an increase in tasks that contribute to the overall development of students. These requirements are directly dependent on how well students have mastered the methods of scientific knowledge and the development of scientific thinking.

Chemistry in the middle level is presented mainly as a system of subject knowledge. The modern education system should not provide the student with knowledge for life, it should give him basic knowledge, equip him with a tool of knowledge, skills of independent search for answers to emerging problems and questions. Experience shows that school leavers in 5-6 years almost completely forget what they studied. Only fragmentary information and, at best, some understanding of General laws remain in their memory [1].

Due to the rapid pace of development of science and technology, the knowledge acquired at school becomes incomplete and insufficient within a short period of time. Scientific knowledge is becoming increasingly difficult to master. The Sciences are constantly differentiated, new scientific directions are emerging, and in each of these directions the flow of scientific information is rapidly increasing. Therefore, it is necessary to develop skills to independently seek and acquire the knowledge necessary to change the ratio between the two sides of learning - the knowledge and development of skills to acquire and use this knowledge; seek to educate the wider culture of mental labor. The content of education is characterized by a higher level of generalizations; early study of theoretical material; the use of ideal objects; an increase in tasks that contribute to the overall development of students. These requirements are directly dependent on how well students have mastered the methods of scientific knowledge

Formation of scientific thinking in students is associated with the problem of activating the cognitive activity of students. As shown by the research of Panina T. S., Vavilova L. N. [2], mastering knowledge, techniques, skills is closely related to cognitive interests. Mastering the techniques of educational work changes the attitude of students to their educational activities, gives them the opportunity to understand how to learn. In [3] it is noted that one of the ways to arouse students ' cognitive interest in learning is to "arm" them with the necessary techniques and tools, skills and abilities of cognitive activity.

Researchers [4,5] note that the interest in the process of learning, the need for knowledge, independent understanding of knowledge and obtaining it "is more and more likely to stimulate active educational and extracurricular activities, including creative activity". It is the significance of the process of cognition for the individual that makes knowledge and the process of cognition an independent value, thanks to which many other functions of the knowledgeable person are achieved – "the ability to search for knowledge independently, if necessary, etc." [6].

Experiment is of great importance as a method of scientific knowledge and in creating a holistic view in chemistry. The wide application of the experiment in school education allows you to master it as a method of cognition, but only if the educational process is properly organized. The main feature of experimental work is the presence of an element of research.

There are two main experimental methods of cognition: observation and experience. From a methodological point of view, the ability to observe is of great importance for the formation of knowledge about a scientific experiment [6].

To develop students ' ability to observe as a method of cognition, it is necessary to go through the following stages.

The first is for students to make frontal observations. This can be a laboratory work or a demonstration experiment. The teacher formulates the purpose of observation and shows methods of observation, introducing students to various ways of expressing the results of observation-verbal description, sign entry - using diagrams, drawings, etc.At the same time, how students draw a conclusion is an indicator of the ability to systematize and organize information. And the more ordered and systematized it is, the easier it is to identify the essential features of the studied phenomenon (object), its connections (direct and indirect) with other phenomena.

The second stage is to perform semi-independent work by students, as a result of which students consolidate their knowledge under the control of the teacher and acquire the knowledge and skills necessary for independent observations.

At the third stage, students are provided with a relatively complete independence in conducting observations. As a rule, this happened when performing practical work and in research activities.

These stages go through a spiral round of learning, as each course has its own specifics, methods and techniques of observation, increasing the level of knowledge of this method of knowledge.

For the development of scientific thinking, at the initial stage of studying chemistry (grades 7-8), it is necessary to direct the attention of students to the study of a given object; to identify its individual features that are essential for completing the educational task. We have developed special tasks for studying the topics "Substances", "Pure substances and mixtures" that contribute to the formation of scientific knowledge of students at this stage. These exercises make an initial contribution to the development of the ability to observe and compare substances, finding signs of similarity and differences in them. Comparison is the first step in the knowledge of substances through induction. Students develop the ability to distinguish essential properties of

substances and abstract from non-essential ones. These tasks are also aimed at developing students ' ability to put forward an assumption, a hypothesis that explains the observed phenomenon.

1. Insert the meaning of the word: transparent, opaque, white, colorless, colored.

- A solution of baking soda and
- The glass can be either painted or
- The sugar solution .....and, a suspension of chalk in water..... and .....
- Glasses for sunglasses and
- Strongly diluted solution of potassium permanganate in water..... and.....

2. The student made a description of sugar based on observation. What position of the description can not be established as a result of observation:

a) sugar is white;
b) has a crystal structure;
C) odorless;
d) when sugar is Gorenje carbon dioxide and water are formed.

3. Emphasize the names of pure substances: steel, cast iron, iron, sea water, distilled water, aluminum, lemonade, alcohol tincture of iodine, oil, glucose, table salt, air, oxygen, bronze.

4. Compare the two definitions of a pure substance: 1) pure substances are those that have constant physical properties; 2) pure chemical substances consist of molecules of the same type, while mixtures consist of molecules of different types. Which of these definitions do you consider more successful and why?

5. Make a collection of pure substances and mixtures available in everyday life substances.

Students often find it difficult to describe the properties of substances, not because they are not familiar with substances and their properties, but because they do not know how to systematically examine the substance, do not know what to pay attention to first. Therefore, at the first stage of training in the ability to observe, it is necessary to provide them with a fairly complete plan for describing substances.

Describe the properties of the following substances: copper, aluminum, water, sugar, vinegar, graphite. Use your own methods to do thisobservations. Description follow the plan: 1) aggregate state; 2) color; 3)transparency; 4) Shine; 5) smell; 6) taste; 7) hardness-softness; 8)strength-brittleness; 9) plasticity; 10) density; 11) solubility in water.

The second stage of training is the ability to observe. Independent research of a student on a particular topic, especially if it is followed by a report on its results in front of the whole class, causes a deep interest and desire to work.

When teaching students experimental methods for separating mixtures of substances, the rationale for the chosen method for separating a mixture of substances is first presented to students as a great difficulty. This requires reasonable variability and "reporting" of each stage of work. The main goal of the work is to make students aware of the actions that lead to mastering the research method. For this purpose, when students perform laboratory work on the separation of mixtures of substances, the following scheme is offered to students.

Experience. Separation of the mixture (water and vegetable oil; iron and wood shavings, etc.)

Purpose of work:_____

Properties	Substance of the № 1 mixture	Substance of the № 2 mixture
Aggregatestate		
Color		
Solubilityinwater		
Smell		
Density		

	Substance of the № 1 mixture	Substance of the № 2 mixture
Similarproperties:		
Variousproperties:		
The separation of the mixture is based on		
Separationmethod:		

Verbally: describe the experiment, dividing the steps: what do I do? What am I observing?What is the conclusion?

Methodically analyze the above exercise. When performing practical work, students often find it difficult to fill in the graph "What do I observe?"What am I doing?", confuse the content of the graph, repeat, can not formulate a conclusion. The reason is that students do not know how to observe, what to pay attention to, in what order to observe, and, most importantly, they do not know what observations will be significant when describing the experi-

ment. When performing this work according to the proposed plan, students learn not only the ability to systematically perform the work, but in the course of mastering the purpose of the work, paying attention to similar and different properties of substances, students begin to catch the essential aspects of the experiment, which are reflected in the description of their observations.

What is the difference between the expressions "watch" and "observe" in scientific research? Explain.

Which of the following statements characterizes a good observer?

a) be patient;

b) be attentive;

c) be prepared for the unexpected.

Thus, as a result of this work, students develop the following skills that are characteristic of scientific knowledge and the development of scientific thinking: to describe an observation and experience; to distinguish the essential from the secondary in the experiment; to notice the difference between what was expected and what really happened; predict the further course of the experiment; independently put forward a hypothesis (draw a conclusion) that explains the results obtained; design an additional experiment that could confirm or refute the proposed hypothesis

REFERENCES:

1. Adyrbekova G., Zholbarys A., Abdigali P., Zhurchabayeva L., Abdibayeva M., Sarypbekova N. Formation of methodological knowledge on the topic "Hierarchical law of chemical elements of D. I. Mendeleev" / / Bulletin of PSU, Pedagogical Series # 2. 2019 p. 57-61

2. Panina T. S., Vavilova L. N. Modern ways to activate learning Tutorial. 4th ed., erased. - Moscow: Akademiya, 2008.

3. Shchukina G. I. The problem of cognitive interest in pedagogy. - Moscow: Pedagogy, 2007.

4. Mendeleev D. I. it is impossible to foresee the Boundaries of knowledge. - Moscow: Soviet Russia, 1991.

5. Pidkasistyj P. I., Korotyaev B. I. the Organization of student activity in the classroom. - Moscow: Znanie, 2009.

6. Vigurskii V. Y. Forecasting // Chemistry: lened. ADJ. to GAZ. "First of September". - 2000. — (No. 22). - Pp. 14-15.

ӘӨЖ 811.512.122

Пазылова А.С.
аға оқытушы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Қайырбекова Ұ.Ж.
ф.ғ.к., доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Танабаев Ғ.Ө.
ф.ғ.к., аға оқытушы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Байғұтова Д.Н.
ф.ғ.к., доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

КҮРДЕЛІ ТІРКЕСТЕР ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада қазіргі таңдағы сөз тіркестері туралы еңбектер мен оның объектілері туралы теориялық пікірлер,сөз де, сөз тіркесі де сөйлем құраудың негізгі материалы болып табылатындығы сөз болады**.**

Кілт сөздер: синтаксис, сөйлем, күрделі сөз тіркестері, қос сөз, біріккен сөз.

Аннотация: В этой статье будет обсуждаться теоретическая работа по современной фразеологии и ее объектам, и что слова и фразы являются основными строительными блоками предложения.

Ключевые слова: синтаксис, предложение, сложные словосочетание, парные слова, слитное слова.

Abstract: This article will discuss theoretical work on modern phraseology and its objects, and that words and phrases are the main building blocks of a sentence.

Key words: syntax, sentence, complex collocation, paired words, cohesive words.

Қазіргі таңда сөз тіркестері туралы еңбектер мен оның объектілері туралы теориялық пікірлер аз емес. Сөз де, сөз тіркесі де сөйлем құраудың негізгі материалы болып табылады. Дегенмен олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Сөз ұғымды білдіретін болса, сөз тіркестерінде көлемі жағынан да, мағыналық жағынан ерекшеліктері жағынан да күрделілік қасиет бар.

Сөз бен сөз тіркестерінің бір-бірінен айырмашылықтары кейбір еңбектерде ерекше түсіндіріледі. Г.Жәркешова «Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиялық сөздігі» [1,6] деген еңбегінде біріккен сөздердің сөз тіркесіне ұқсастығы мен айырмашылығын жеке алып зерттеген болса, Ю.Сеидов [2,14] әзірбайжан тіліндегі сөз тіркесі туралы докторлық диссертациясында сөз тіркестерінің сөздерден айырмашылықтарына, яғни қос сөздердің сөз тіркесінен айырмашылығына тоқталады. Күрделі сөз тіркестерінің әрбір сыңарының күрделі сөз, қос сөз, біріккен сөздерден т.б. айырмашылығы да айқындалады. Себебі күрделі сөздерді біліп алмай, күрделі сөз тіркестерінің әрбір сыңарының жалаң немесе күрделі екендігін білу де қиын. Сондықтан күрделі сөз тіркестерінің жасалу ерекшеліктерін анықтау күрделі сөздердің жасалу жолдарын анықтауды қажет етеді. Оның үстіне сөз тіркестері синтаксистік қызметі жағынан да айқындалатыны белгілі. Жалпы күрделі сөз бар да, күрделі сөйлем мүшесі де бар. Екеуі де синтаксистің объектісі болғанымен, бірі сөз тіркесінің, бірі сөйлем мүшесінің ыңғайында қарастырылады. Сонда күрделі сөзді құрайтын элементтердің барлығы бірдей бір-ақ күрделі сөйлем мүшесі бола ала ма деген сұрақ туындайды. Себебі синтаксистік қызмет жай және күрделі сөз тіркестерінің әрбір сыңарына тән. Сөйлем мүшелерін талдауда жай сөз тіркестері оншалықты қиындық тудырмайды, ал күрделі сөз тіркестерінің синтаксистік қызметін ажыратудағы қиыншылықтармен ұштасып жатады. Осыған орай олардың синтаксистік қызметін анықтау үшін алдымен күрделі сөз тіркестерінің өзіндік жігін, оны құрайтын элементтерді білу, меңгеру – басты шарт болып табылады.

В.В.Виноградов грамматикадағы күрделі сөз тіркесі кез-келген уақытта дербес сөз тіркестерінің бір-бірімен байланысқа түсе беруінен бола бермейтіндігін айтады. Ғалымның пікірінше, күрделі сөз тіркестері сөз тіркестерінің бір ғана сыңарының немесе бүтіндей сөз тіркестерінің күрделенуі арқылы да жасалады. Сөз тіркесінің әртүрлі түрлерінің бір-бірімен қатынасқа түсуі бір-бірінің ықпалдасуының нәтижесінде күрделі сөз тіркестерінде жалаң сөз тіркестерінің негізгі жасалу жолдарын қайталайды. Сондықтан В.В.Виноградов сөз тіркесі синтаксисінің негізгі

міндеті – жалаң сөз тіркестерінің жасалу жолдарын, күрделі сөз тіркестерінің құралу ерекшеліктерін олардың негізгі түрлерін зерттеу болуға тиіс деп көрсетеді. Осыған орай, сөз тіркесінің бұдан да басқа объектілері тәрізді оның құрылысы да арнайы зерттеліп, бірқатар ғалымдардың жекелеген зерттеулері де жарыққа шықты [3,17]. Сөз тіркестерін арнайы зерттеген Н.Н.Прокопович тіл біліміне, әсіресе сөз тіркестеріне қатысты кейбір мәселелердің әлі де болса зерттеуден кенже қалып келе жатқанын айтқан еді. Ғалым ондай мәселелердің қатарына күрделі сөз тіркестерінің көлемі мен шегі жайындағы мәселені жатқызады [4,25]. Аталмыш пікірді қолдаушы Н.И. Филичева сөз тіркесі құрылысының күрделену шегін айқындау керектігін атап өтеді [5,57].

Синтаксистің үлкен бір саласы-сөз тіркестері, оның ішінде түйдекті тіркестер сөз тіркесін жасауда үлкен рөл атқаратын лексика-грамматикалық топ болып сөз тіркесінің бір сыңары қызметінде жұмсалатын сөздер.

Орыс тіл білімінде бұл тіркескен сөздер тобын зерттеуші ғалымдар «сложные слова», «фразеологические выражения», «собственно устойчивые сочетания», «несвободные сочетания», «устойчивые сочетания», «лексически ограниченные словосочетания» деп әр түрлі атап, әрқайсысы өз тұрғысынан дәлелдеді. Н.М.Шанский фразеологиялық оралымға жататын тілдік тұлғалардың аясын кенейте түсіп, оған «қасқырдан қорыққан орманға бармас, темір жол, жоғары оқу орны» дегендерді енгізіп, бұларды фразеологиялық сөйлемше деп атаса [6,201], тіркесіп қолданылатын сөздердің кейбір тобын, мысалы, железная дорога дегенді А.В.Щерба күрделі сөздердің қатарына жатқызса [7,16], ал В.В.Виноградов және т.б. ғалымдар тұрақты сөз тіркесі деп санайды [7,62]. Н.З.Котелова сөздердің бір-бірімен тіркесу заңдылықтарын арнайы зерттей келе мұндай сөздердің тіркесуі туралы: «...сочетания оцениваются как устойчивые, несвободные и т.д. под влиянием логико-предметных отношений»,- деп көрсетеді. Ол мұндай тіркеске творительный падеж дегенді мысалға келтіре отырып: «... мы имеем действительно языковую единичную сочетаемость и несвободные сочетания»,- деп тұжырымдайды [8,62].

Профессор М.Балақаев сөз тіркесі туралы еңбегінде таза номинативті қызмет атқаратын тіркестерді сөз тіркесі қатарында қарауға болмайтындығын дұрыс көрсеткен болатын. Ғалым: «Алдымен сөз тіркестерін түгелдей номинативті (атауыш) деп қарау дұрыс емес. Ондай сөз тіркестері тек олардың жұмсалу орайында атқаратын қызметі тұрғысынан номинативті деп тануға болатындары бар. Мысалы, сөз тіркесі құрылымында пайда болған терминдік тұрақты атаулар: қант қызылшасы, қызыл бұрыш, темір жол, мал дәрігері, т.б.»- деп, мұндай тіркестерді номинативті сөз тіркестері деп атайды [9, 31]. Бұл пікірді С.Исаев та қолдай отырып, атаулық тіркестердің тілдік табиғаты жөнінде: «... атаулық тіркестердің орын тәртібі де тұрақты болады. Мұндай лексикалық орамдардың құрылысы да, құрамы да біршама тұрақталған болып келеді. Олар бір-бірімен тығыз байланысты белгілі бір тәртіппен құралған сөздерден тұрады. Құрамындағы сөздер қалай болса солай ауыса бермейді»,-деп белгілейді [10,67].

Сонымен, жоғарыда аталған тілдік тұлғалар зат не құбылыстың атауы ретінде номинативті қызмет атқарады. Тілде атаулық қызмет атқаратын тіркестердің ішінде жасалуы жағынан өзіндік заңдылығы бар тілдік топтар кездеседі, яғни белгілі бір ұғым төңірегінде бір сөздің бірнеше сөзбен ғана шектеліп тіркесіп, ұғым жағынан өзіндік заңдылығы бар тілдік топтар кездеседі, яғни белгілі бір ұғым төңірегінде бір сөздің бірнеше сөзбен ғана шектеліп тіркесіп, ұғым жағынан өзара байланысты топтар құрауы.

Сөз тіркесінің құрамында екі компонент болады: бірі — басыңқы бөлігі сөз тіркесін құраудың бас арқауы, екіншісі — бағыныңқы бөлігі сөз тіркесінің желісі, оның басыңқымен сабақтасқан бөлігі. Сөз тіркесіне берген анықтамамызда оның кемінде толық мағыналы екі сөзден құралатыны айтылды.

Сөздер сөз тіркесінің құрамына енгенде, жаңа лексикалық мағына тумайды, қосымша грамматикалық мағына пайда болады. Сондай қатынас қосымша грамматикалық мағына, толық мағыналы сөздердің ғана тіркесінде пайда болуы мүмкін. Сондықтан сөз тіркесінің құрамында толық мағыналы сөздер болуын сөз тіркестерін құраудың басты шарты деп қараймыз.

Анықтамадағы «кемінде...» деген сөзден сөз тіркесінің құрамы екіден артық та болатыны аңғарылады. Рас, оның құрамында бірнеше сөз болуы ықтимал. Ондай көп құрамды сөз тіркесін к ү р д е л і сөз тіркесі дейміз.

Күрделі сөз тіркесінің құрамында, әдетте, түйдекті тіркес болады. Түйдекті тіркестер былай бөлінеді:

1. Лексикалық. Екі не одан да көп сөз тіркесі бір заттың не оның сапасының атауы болса, оны лексикалық тіркес дейміз. Мысалы: *мысық құйрық* (шөп), *қара көк* (сын); *Арал теңізі; Оқу министрлігі, зар илеу, үрейі ұшу, дедек қағу, қырғи қабақ болу* (тұрақты тіркестер). Бұлар — сөздердің тіркескен топтары, бірақ сөз тіркестері емес, лексикалық түйдекті тіркестер. Олар сол түйдегімен сөз тіркесінің бір сыңары болады.

2. Грамматикалық. Екі не одан да көп сөздер тіркесу арқылы сөздердің бұрынғы грамматикалық мағыналары түрленуі мүмкін, Ол үшін толық мағыналы сөздердің шылауында көмекші сөздер айтылады, мыс.: *жаза бастады, оқып кетіп бара жатыр еді, шапқан сайын,қалаға дейін, Отан үшін.* Бұлар да — сөздердің тіркескен топтары, бірақ сөз тіркестері емес, түйдекті тіркестер. Түй-

декті тіркестер синтаксистік қарым-қатынасты білдіре алмайтындықтан, сол тіркескен тобымен сөз тіркесінің бір сыңары (кейде екі сыңарының да) қызметінде айтылады. Мысалы, *Менің артымда* ***қалып бара жатқан*** *үш балама бір тоқымдай жерді берсін. Бір шоқ* ***аршаның түбінде*** *қызыл құмырсқаның илеуі бар. Жирендердің тағалары тасқа сақылдап* ***тиген сайын*** *шашырап от шығады. Жылқышы құстың ысқырып қалғаны, үкінің үһілегені, көлбақалардың кенет оянып кетіп байбалам салғаны адамның* ***төбе шашын тік тұрғызғандай еді.*** Осы мысалдардан түйдекті тіркестердің қатарын көреміз.

Бірқатар лексикалық тіркестер құрамы еркін болмай, тиянақты, берік болады, мыс.: *жүрегі шайылу, қаһарын төгу, көз қырын салу, қабырғасымен кеңесу, жар құлағы жастыққа тимеу.*

Синтаксистік қарым-қатынасты білдіру үшін сөздер синтаксистік топ болып ұйысу арқылы сөйлем құрамына енетін болады. Синтаксистік топтар сөздердің тіркесу қабілеттілігіне негізделіп жасалады. Ал сөздердің тіркесу қабілеттілігі — сөз таптарының мағыналық және синтаксистік байланыстарына, олардың грамматикалық ерекшеліктеріне негізделетін құбылыс. Сөздердің бір-бірімен тіркесуінен құрылымы және сапасы жағынан әр текті синтаксистік топтар жасалады.

Сөз тіркесінің «құрамы» мен «құрылысы» дегеннің мәні бір емес: «құрамы» дегенді айтқанда, олардың бағыныңқы, басыңқы сыңарларының қандай-қандай сөз таптарынан жасалғанын ескереміз, «құрылысы» дегенде, олардың орын тәртібі, сыртқы тұлғалық ерекшеліктерін ескереміз.

Сөз тіркесінің қазіргі жүйесі—тілдің ғасырлар бойы дамып жетілуінің жемісі. Ол тіліміздің даму барысында сөз қолданыс тарихымен байланысты қалыптасқан, Лексикалық құрам байып, синтаксистік құрылыс жетілген сайын сөздердің тіркесу қабілеті де арта түседі. Тіркес құрауға сөз неғұрлым көп қатынасса, оның әлеуметтік мәні де соғұрлым арта түседі. Сөз тіркесі құрылымының негізгі ерекшелігі мынада: сөз тіркесінің қаңқасы - сөз. Сөздер тіркесінің құрамына енгенде, олар оның не бағыныңқы, не басыңқы сыңары қызметіңде жұмсалады. Бұлардың ара-қатынасы әр түрлі. Ол белгілі ұғымды білдіретін сол тіркестегі сөздердің мағыналық ерекшеліктерінен келіп шығады.

Қазақ тілінде сөз тіркесінің басыңқы сыңары әр түрлі тұлғада айтылады. Бірақ оның грамматикалық тұлғасы үнемі басты құрылымдық элемент бола бермейді. Бұл заңды да, өйткені бір сөйлем ішінде бір сөз қатарынан бірнеше сөз тіркесінің құрамына еніп, олардың бірінде басыңқы, екіншісінде бағыныңқы сыңар қызметін атқаруы ықтимал.

Терминология саласында түйдекті тіркес құру аркылы калыптаскан терминдер де кездеседі. Мысалы, билік шегінен шығу, шараларды қолға алу, шара қолдануға мәжбүрлеу, мәселені назарға алу, мүгедектігіне байланысты зейнеткерлікке шығу, кәмелеттік жасқа толмағандар, құпиялықты қамтамасыз ету, шешуші дауыс жинау, құжат күшін жою, белгіленген өкілеттікті тоқтату, қадағаланатын мәселер бөлімі т.б. Тіркесті термин сыңарлары кез келген сөзбен тіркеспейді, арнайы бірнеше сөзбен ғана тіркеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Жәркешова Г. Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиялық сөздігі. – Алматы, 1960.
2.Сеидов Ю. Словосочетания в азербайджанском языке, ватореф.докт.дисс.- Баку, 1965.
3. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетания. Вопросы языкознания, 1954. №3.
4. Прокопович Н.В. К вопросу о простых и сложных словосочетаниях. Вопросы языкознания, 1959. № 5.
5. Филичева Н.И. О словосочетаниях в современном немецком языке. – М., 1969.
6. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. –Москва, 1964.
7. Грамматика русского языка. –Москва,1953.
8. Котелова Н.З. Значение слова и его сочетаемость. –Ленинград, 1975.
9. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы,1997.
10. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы. –Алматы, 1973.
11. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. –Алматы, 2003

УДК 338.486

Ауезова З.Т.
г.ғ.к., доцент,
Қазақстан экономикасы, қаржы және халықаралық сауда университеті

Аяпбекова А.Е.
г.ғ.к., доцент
Тұран-Астана университеті

Темиралиева З.С.
туризм магистрі,
Қазақстан экономикасы, қаржы және халықаралық сауда университеті

Садыкова Р.К.
PhD доктор,
Қазақстан экономикасы, қаржы және халықаралық сауда университеті

Жангелдин Д.І.
п.ғ.к., профессор,
Қазақ технология және бизнес университеті

ҰЛЫТАУ ӨҢІРІНДЕ ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМЫТУДАҒЫ МӘДЕНИ-ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫН АЙҚЫНДАУ

Аннотация: Мақалада Ұлытау аймағының табиғи және мәдени –тарихи ерекшеліктерін демалыс және туризм мақсатында пайдалану қарастырылған. Ұлытаудың мәдени-тарихи мұрасы қазақ ұлтының алтын бесігі және туристер үшін үлкен қызығушылық тудырады. Ғалымдардың зерттеулерімен табылған алып қорғандар, бейіттер, бегазы дандыбай мавзолейлері, жартасқа салынған суреттер, петроглифтер, шахталар, металлургиялық пештерде қорытылған мыс, қалайы, күміс, алтын және ертедегі ескерткіштер Ұлытаудың ертеден Сарыарқа және бүкіл дала орталығының кіндігі болғандығын дәлелдейді.

Кілт сөздер: археология, архитектура, этнография, лингвистика, тарихи-мәдени, петроглиф.

Аннотация: В статье рассматривается природные и культурно-исторические особенности территории Улытауского региона, т.е. использующиеся для отдыха и туризма. Историкокультурное наследие Улытау – колыбели казахской нации – представляет огромный интерес для туристов. Величественные курганы, некрополи, мавзолеи бегазы-дандыбаевской культуры, наскальные рисунки, петроглифы, шахты, металлургические печи, в которых выплавлялись медь, олово, серебро, золото и другие древние памятники, найденные и исследованные учёными, свидетельствуют о том, что Улытау с древних времён был центром Сарыарки и всей степи.

Ключевые слова: археология, архитектура, этнография, лингвистика, историко-культурные, петроглифы.

Abstract: The article discusses the natural and cultural-historical features of the territory of the Ulytau region, that is, used for recreation and tourism. The historical and cultural heritage of Ulytau - the cradle of the Kazakh nation - is of great interest to tourists. The majestic mounds, necropolises, mausoleums of Begaz-Dandybaev culture, cave paintings, petroglyphs, mines, metallurgical furnaces in which copper, tin, silver, gold and other ancient monuments found and studied by scientists. These research works indicate that Ulytau from ancient times was the center of Saryarka and the entire steppe.

Keywords: archeology, architecture, ethnography, linguistics, historical and cultural, petroglyphs.

Ұлытау өңірінің аумағын зерттеу ұлан-ғайыр жұмысты қажет етеді. Өйткені ол Қарағанды облысындағы 9 ауданның ішіндегі аумағы жағынан ең үлкені, тарихи мұрасы жағынан ең бай ауданы болып табылады. Ал, өңірдің тарихын жазу бір адамның жүгі емес. Бұл жерде археология, архитектура, этнография, лингвистика және т.б. гуманитарлық ғылымдар саласының бірлестігі қажет.

Әсем аңғарларларға, сансыз көп шағын көлдер мен кішкентай өзендерге, жылғалар мен бұлақтарға бай осы мамыражай таулар көшпелі халық үшін қолайлы жайылым болды. Мәселен, «бүкіл ғаламды дүр сілкіндерген» Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы таза ауасы, шүйгінді жайылымды орынды көргенде Қыпшақ жерін жұмаққа теңепті. Одан соң бір жарым ғасырдан аса уа-

қыт өткенде, «Тоқтамыс ханның басын алу» үшін жорыққа шыққан айбынды «Ақсақ Темір» Ұлытау өлкесінің ғажайып көрінісіне тәнті болып, әскерін демалдырған және «адамдар ризашылықпен еске алып жүруі үшін» ескерткіш белгісін қойып, оған өзінің осы жерде болғаны туралы жазып қоюды бұйырған[1,2].

Ұлытауда ерекше табиғи әсем жерлер өте көп кездеседі, ол жерден суда жүзетін құстардың көші-қон жолдары өтеді, сирек кездесетін жануарлар мен өсімдік түрлері де мол. Әрине мұндай берекелі жер көне заманнан бері адамды да өзіне тартқан. Ұлытау, нақты айтқанда Ұлытау-Жезқазған өңірі әртүрлі табиғи, тарихи және археологиялық ескерткіштерге бай болып келеді. Ерте палеолиттің ең көне ескерткіштердің біріне Жезді өзеніндегі Жезді тұрағы жатады. Дүзен кесенесінің маңындағы шеберхана жете зерттелген нысан болып табылады, ал Жетіқоңыр құмдары бізге тас құрал-саймандары мен қарулардың алуан түрінен хабар береді (қырғыштар, нуклеустер, найза ұштары, тескіштер, пышақтар т.б.). Қазіргі таңда Жаманайбат мекенінде палеолит дәуірінің бірнеше тұрақтары табылып, оларда зерттеу жұмыстары жүріп жатыр. Мезолит және неолит дәуіріндегі ескерткіштер үлкен қызығушылық танытуда, олардың ішіндегі ең маңыздылары Талдысай мен Жезді өзендерінің қосылған жеріндегі Аяқбұлақ және Тоқтауыл тұрақтары. 2000-2004 ж. Тоқтауыл тұрағында қазба жұмыстары жүргізілген кезде, 100 м^2 алаңнан көне заман адамдары жасаған 10 мыңға жуық тас бұйымдар табылған. Қола дәуірінің айрыша маңызды ескерткіштерінің қатарына көне кеніштер жатқызамыз, оларды зерттеген кезде мұнда тонналап кен өндірілгені анықталды. Жезқазғандағы кеніштерден алынған кен алдымен байытылып, содан кейін металлургиялық пештерде балқытылған. Солардан өндірілген өнімдер мен бұйымдарды осы өңірдегі тұрғын халық тек қана пайдаланумен шектелмеген, оларды алыс өлкелерге де апарып саудаласқан [2,3].

Оларға б.з.д. I мыңжылдықтың екінші жартысындағы Айбас дарас, Жанайдар, Үйтас, Талдысай қорымдары жатқызуға болады. Қорымдарды зерттеу кезінде мол материалдар табылды. Соңғысына 1992 ж. бастап бірнеше маусым бойы археологиялық зерттеулер жүргізілді. Осы жерден тұрғын үй-жайлардың, өндірістік шеберханалардың, металлургиялық пештердің қыруар қалдықтары мен ас үй ыдыстарының қалдықтары мен сынықтары табылды. Ғалымдардың тұжырымдары бойынша мұнда ірі металлургиялық орталықтарының бірі жұмыс істеген. Айбас дарас ескерткішіне 1970-ші жылдың басында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде қыш қалдықтарымен қатар сән-салтанат заттары табылды, мәселен, алтын білезек, сондай-ақ басқа да олжалар, ол осы ескерткіштің кейінгі қола дәуіріндегі Беғазы-Дәндібай мәдениетіне жататынын меңзейді.

Ұлытау-Жезқазған өңірінде ерте темір дәуіріндегі ескерткіштер аса көп. Әсіресе Өрезайыр мен Жанайдар қорғандары өзгеше сипатта сақталған. Зерттеушілер бұл ескерткіштерді жылқы өсіруші халықтың жылқыны пір тұту, күн мен отқа табыну ғұрыптарымен сабақтастырады. Кейбір ғалымдар қорғандардың шығысқа бағытталуын жазғы және қысқы күннің тоқырауымен және көктемгі, күзгі күннің теңелуімен байланыстырады және олар өзіндік обсерватория іспеттес.

Түрік кезеңі тақта тастан қаланған ғұрыптық құрылыстарымен ерекшеленеді. Ғылыми әдебиеттерде олар «дің» деп аталады. Аса әйгілі Шығыс Қазақстан облысындағы Қозы-Көрпеш – Баян-сұлу құрылысына ұқсас Ұлытау өңірінде де осындай ескерткіштің тұтас қатары бар. Өңірдегі «Домбауыл кесенесі» және «Дің моласы» – Қозы-Көрпеш-Баян сұлудың өзгеше көшірмесі және аса көрнекті ғимарат болып табылады. Кейбір қирауларға қарамастан, Дің моласы және осы құрылыстар типтес ғимараттардың архитектуралық пішіні маңызды құрылымдық ерекшеліктері туралы толық көрініс береді. Сондай-ақ Қосүйтас (Қыз моласы), Үйтас және т.б. тас құрылыстар да қызығушылық тудырады. Осы дәуірге тас қоршаулары мен түрік қыпшақ кезеңдерінің тас мүсіндері жатады. Бұрыш мұнараларымен және үй-жайы бар бекінестерді қоршаған орларымен нығайтылған көне қалалар – Басқамыр, Нөгербек дарасы, Хан ордасы, Домбағұл өздеріне қатты назар аударады.

Ұлытау атауы жалпы «ұлы тау» деп аударылады, бірақ түрік тілдерінде басқа мағынаны білдіреді – «қасиетті тас» немесе «негізгі тау». Ұлытаудың осы қасиеттері осы өңірде әртүрлі кезеңнің діни-мемориалды ескерткіштерінің кездесетінінен байқалады. Ұлытау тарихи облысы Жошы, Барақ, қазақ хандары – Қасым, Хақназар, Кенесары сияқты тарихи тұлғалардың өмірлерімен де тығыз байланысты.

Алтын Орда заманында Ұлытау өңірі хандарды жерлеу пантеонына айналды. Мұнда күйдірілген қызыл кірпіштен кесенелер салына бастады, кейбіреулерінің күмбездері көк шынымен жылтыратылған тақталармен қапталған. Жошы ханның, Жұбан ананың қырлы барабанымен кесенелер бүгінгі заманға дейін сақталған. Біріншісінің кесенесін он жеті жұлдызшалы барабан, ал екіншісінің – сегізқырлы барабаны бар. Өкінішке орай, кескінделген және әсем безендірілген алтынордалық кесенелер біздің заманамызға күмбезсіз жеткен. Олар Жезді ауылынан 8 км жерде Аяққамыр кесенесі мен Қаракеңгір және Сарысу өзендеріне қосылған тұсындағы «Болған ана кесенесі». Соған қарамастан олардың сымбаттылығы, қабырғаларының қалауының сапалы әшекейлі ою-өрнектері тәнті етеді.

Алаша ханның жұмбақ та сәулетті кесенесінің жөні мүлдем бөлек. Ол біршама жақсы сақталған, ал жүргізілген жөндеу жұмыстарының арқасын-

да, жоғарыда аталған құрылыстарға қарағанда бұл кесене әлдеқайда бүтін көрінеді. Ескерткіштің атауы халық ауызында есімі аңызға айналған Алаша хан тұлғасымен байланысты. «Шараф-нама-ий шахи» тарихи шежіресінің авторы Хафиз Тыныш, Ұлытаудағы әскери жорықтармен байланысты 1582 ж. оқиғаларды суреттей отырып, Талмас ата, Болған ана, Жошы хан кесенелері және осы өңірдегі басқа да ескерткіштер туралы еске алады. Ұлытау стратегиялық жағынан маңызды болған Сырдария мен Еділ-Жайық өңірінің арасында орналасқан, осы мекенді иеленген көшпенді хандық нығая түсті. Сондықтан Сырдария және Еділ мен Жайық маңындағы қалалар үшін күрес бір сәт те толастаған емес. Оңтүстіктен солтүстікке қарай тамырланған сауда жолдары Ұлытау арқылы өтетін, бұл шын мәнінде Ұлы Жібек жолының тармақтары еді. Ханжолы, Сарысу сияқты жолдардың атаулары кейінгі ортағасырға дейін сақталған [3,5].

Қазақстан Ресейге қосылғаннан кейін қырдағы алауыздықтар мен қақтығыстар саябырсыды да, соның арқасында құрылыс саласы қайта жаңдана бастады. XIX ғ. қарқынды дамыды. Мұсылман мектеп-медреселері, мешіттер салына бастады. Жартылай отырықшы, содан кейін отырықшы тұрмысқа ауысуға байланысты, тұрғын үйлер де бой көтерді. Көпшілік жағдайларда құрылыс материалы дәстүрлі саман (қам кірпіш) болса, қайтсе де көбіне күйдірілген кірпіштен салынған құрылыстар пайда бола бастады. Орманды өлкелерде мешіттер, медреселер және тіпті кесенелер де ағаштан тұрғызылды. Кейіннен, мешіттер мен тұрғын үйлер күйдірілген кірпіштен салына бастады. Кесене құрылыстың өркендеу кезеңі XIX ғ. аяғы – XX ғ. басына келеді. Халық шеберлері ортағасырлық сәулет мұрасын шығармашылықпен игерді, құрылыс әдістері жаңа интерпретация алды және жаңа талпыныспен ұштасып, жаңа заманның дала архитектурасы қалыптасуының біртұтас үдерісіне үйлесті.

Бірақ, XX ғ. атеистік билік келгеннен кейін, қабір үстіне сәулет ескерткіштерін орнату мүлдем дерлік тыйылды. Жалпы, Ұлытаудың табиғи және мәдени құндылықтары жақсы сақталған. Аумақтың бір бөлігі «Ұлытау» мемлекеттік тарихи-мәдени және табиғи қорығының құрамына енеді. Бұл өңірдің мәдени мұраны зерттеу жұмыстары одан әрі жалғасуда.

Ұлытау - қазақ сахарасындағы қасиетті мекендердің бірі. Отандық тарихшылар тарапынан «көшпелілер өркениетінің алтын бесігі» деген бағаға ие болуы да тегін емес. Шынында да, Ұлытау өңірінде қазақ тарихының барлық кезеңдері, сонау көне дәірден бастап қазіргі кезеңге дейінгі тарих куәлары аяқ аттап басқан сайын «мен мұндалап» тұрады. Әсіресе, көне дәуір мен ортағасырлар тарихынан сыр шертетін тарихи ескерткіштер барша тарихшы ғалымдардың назарынан тыс қалған емес. Елімізге танымал сындарлы тұлғалар академик Қаныш Имантайұлы Сәтпаев, тарихшы археолог Әлкей Марғұлан есімдері де Ұлытау өңірімен тығыз байланысты.

Алғаш Ұлытаудың саяси маңызға ие болуы оғыздар тарихымен де байланысты. VII-X ғ. оғыздардың негізгі тобы Орталық Қазақстан және Солтүстік Арал өңіріне шоғырланып тіршілік кешті.

Жалпы Ұлытау жайында орыс көпесі П.И.Рычков: «Ұлытаудан бастау алған үлкен-үлкен өзендер Ұлытау тарихының қалың қатпарлы арғы заманның еншісінде жатыр. Соның бірі ерекше мәнді айғағы Сарысу өзенінің төменгі сағасындағы «Таңбалы тас». Бұл қасиетті орын Жетіқоңыр құмын бетке алып жүргенде Қарақойын атты тұзды көлдің іргесінде орналасқан. Таңбалы тасқа зер салып қарасақ арғынның көз таңбасын, найманның бақан таңбасын, тарақтының тарақ таңбасын, шапыраштының ай таңбасын көреміз. «Таңбалы тас» көшпелі рулардың бас қосқан айғақта орны болғанын дәлелдей түседі. Археологиялық және тарихи зерттеулер Ұлытау төңірегінде қайнаған өмірдің, гүлденген мәдениеттің, талғампаз сәулет өнерінің көне заманнан бастап бері қарай үзілмей жалғасып келе жатқанын дәлелдеп отыр. Біздің заманымыздан көп бұрын Ұлытау төңірегінде кен-қазба жұмыстарының айрықша дамығанына нақтылы айғақ-дәлелдер бар. Академик Ә.Марғұлан былай деп жазды: «Егер Сырдарияның төменгі алқабында жез кенінің жоқ екенін ескерер болсақ, онда көне Жезқазған кен орны болғаны өзінен өзі айқындалады. Оның үстіне оғыздар, одан соң қыпшақтар Сыр бойын қыстап, жаз шыға Жезқазған төңірегіндегі Ұлытау мен Кішітаудағы жайлауға шығып отырған» делінген [4,5].

Дала өлкесі аймағындағы Қазақстан тарихынан ерекше орын алатын өлке Ұлытау өңірі, яғни Сарыарқа өңірінің батыс бөлігі. Бұл аумақта қола дәуірінің қайталанбас ескерткіштері, тасмола мәдениеті ашылып,қазақ тарихының ұлы ескерткіштері Алаша-хан кесенесі, Жошы хан кесенесі және Едіге мырзаның құлпытасы және т.б. орналасқан. Ежелгі кезден тау-кен ісі дамып, көшпелі тайпалардың даму деңгейінің көрсеткіші қалашықтар мен бекіністер де осы өңірден орын алған. Ұлытау өңірінің ескерткіштерін алғашқы ғылыми тұрғыдан зерттеу академик Ә.Х. Марғұланның үлесіне тиесілі. 1940-50 жж. оның басқаруымен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмысы барысында жүздеген тарихи-мәдени ескерткіштер ашылды [6]. Сонымен қатар, Ұлытау өңіріндегі ескерткіштерді зерттеу мәселесінде ортағасырлық жазба ескерткіштерін зерттеуге арналған тарихшылар мен шығыстанушылардың еңбектері де өте маңызды.

Жалпы осы аймақта 100-ден астам әр түрлі дәрежедегі ескерткіштер сақталған, олардың басым бөлігі XIX ғ. II-ші жартысына жатады. Осы кезеңдегі ескерткіштердің салынуы қоғамдық,

жаңа экономикалық-әлеуметтік өзгерістерге де қатысты болды. Ел ішіндегі жаңа реформалар, болыстық әкімшілік аумақтарға бөлу, олардың шаруашылығын күрт өзгертті. Ел арасындағы болыстық шекаралық белгі ретінде күмбездер қойыла бастады. Ұлытау өңірінің ескерткіштері архитектуралық құрылыммен қатар, өзіндік ерекшеліктерге ие. Халық жәдігерлері құрылыс өнеріне байланысты бір немесе бірнеше бөліктен тұрды.

Ұлытау өңірі, жәдігерлердің көпшілігінде басты назар бас қасбетке (фасад) көңіл қойылды, екіншіден орта ғасырлық кесенелерге еліктеу басым болды. Мысалы, Дүзе, Лабақ, Айранбай, Есен, Иманбек, Қалманбай мавзолейлері. Бұл өңірдегі ең байырғы және мән-мағынасы зор ескерткіштер ретінде Теректі әулие петроглифтерін айтуға болады. Теректі әулие петроглифтерінің эстетикалық күш-қуаты мен тартымдылығы оның жоғары сапада жасалуы мен жергілікті табиғат ерекшеліктерімен біте қайнасып кеткендігінде болса керек. Бедерлер төрт дөнес гранит төбенің бетіндегі жайпақ тастарға түсірілген. Ірі түйіршікті гранит материалдар ұзындығы 15-70 см аралығындағы мүсіндерді сыйғызуға мүмкіндік берген, алайда жүздеген ғасырлар ішінде тастардың табиғи эрозияға ұшырауына байланысты суреттердің көбісі жойылып кеткен. Бүгінгі күнде ескерткіште барлығы тас бетінде 300-ге жуық петроглифтер сақтаулы тұр.

Төбелердің бетінде неғұрлым көбірек мүжілген оңтүстік беткейінде 13 композицияда бедерленген жан-жануарлардың 200-ден астам мүсіні тұрған 1-ші топтағы петроглифтердің саны да көп, тақырыптық тұрғыдан да мейлінше алуан түрлі. Жануарлардың басым көпшілігі жылқы болса, айыр өркешті бірнеше түйе, екі өгіз, бұғы, құс бейнесі және ат тұяғының төрт ізі, бірнеше ешкі, арба, сызықтар мен тостаған бітімдес шеңберлер кездеседі. Ешкі мүсіні бейнеленген 2-ші тас бетінен өзге жерлердің барлығында да жылқы бейнесі көбірек. Теректі әулие петроглифтердің басым көпшілігі кекіл секілді тұмсығына дейін түсіп тұратын үлкен жалы бар жылқылар. Бұл иконграфиялық ерекшелік б.з.д. 1700-1500 жж. Сейма-Турбиноның көркемдік металлопластикасымен белгілі бір стильдің бар екендігін аңғартады. Теректі әулиедегі бейнелердің көпшілігінің стильдік біртектілігі оны көркемдік дәстүрді ұстанғандардың жасаған жұмысы деп бағалауға мүмкіндік береді.

Сонымен, Ұлытау өңірінің табиғи әлеуеті және құнды мәліметтер әулие археологиялық кешені қоныстарының, қорымдары мен петроглифтерінің түп иесі деуге болатын тайпалардың, яғни металлургтер мен жауынгерлердің пайда болуы, далалық қауымдардың Орталық Азияда мыстықалайы кен орындарын игеріп, металл саудасына араласқандығын айғақтайды, соның нәтижесінде мыс пен қалайы өндірісі дүниеге келіп, металл өңдеу ісі аса жоғары техникалық және эстетикалық шеберлік деңгейіне дейін жетілдірілгендігін және табиғи әлеуеті туризм саласын дамытудың негізгі көзі екендігін түпкілікті дәлелдейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан туризмі: статистикалық жинақ:2016/ҚР Статистика агенттігі
2. Сарыарқаның көне ескерткіштері: тас ғасыры, қола дәуірі, ерте темір дәуірі, орта ғасырлар дәуірі, жаңа заман, XIX ғасыр-XXғасырдың басы/ О.Таланова.-Алматы, 2014.
3. Ұлытау-Нұра өңірлерінің тарихи-мәдени ескерткіштері/ АршабековТ.Т.-Алматы, 2015.
4. Беғазы зираты. Орталық Қазақстан Беғазы-Дәндібай дәуірінде/ PhD доктор университет Ә.Х.Марғұлан атын. Археология Институты. 2015.
5. Сарыарқа өркениеттің алтын бесігі/ Бейсенов А.З..- Алматы, 2018.
6. Никитинский Е.С., Аяпбекова А.Е. Улытау – колыбель казахской нации. Журнал Мир путишествие. 27.02.2015

УДК 37.373.6

Абдуллаева Ж.Д.,
2 курс PhD докторанты
«Педагогика және психология» мамандығы
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Казақстан

Абдуллаева Г.Д.,
Магистр, аға оқытушы
Қ.А.Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Казақстан

Кожабекова Э.К.,
Магистр
ЮКГПУ,
Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ РЕСЕЙ СТУДЕНТТЕРДІҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҰТҚЫРЛЫҚТЫҢ НЕГІЗГІ МАҚСАТТАРЫ

Аннотация: Ағылшын тілді бағдарламалар мекемесі Еуропалық және басқа да Халықаралық еңбек нарықтарында ресейлік студенттердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар шетелдерден Ресейге де студенттерді тартады. Шет тілдерінде курстық бағдарламаларды әзірлеу әр жоо-ның жеке жауапкершілігі болып табылады. Бұл саладағы өкілеттіктер мемлекеттік деңгейге берілуі мүмкін емес, ал студенттерді жаңа білім беру мүмкіндіктерін пайдалануға ынталандыру мақсатында шетелде оқуды толық немесе ішінара қаржыландыру — мемлекеттік маңызы бар іс.

Түйін сөздер: Қазақстан реформасы, Халықаралық ынтымақтастық, Халықаралық ұтқырлық, Үкімет актісі.

Аннотация: Центрально-азиатском регионе, развертывания процессов глобализации и появления новых для постсоветского пространства международных очагов напряженности, выработка взаимоприемлемой линии политического поведения России и Казахстана в отношении друг с другом и с другими государствами СНГ становится насущной необходимостью. Подобными мерами, способными переломить негативные тенденции, могли бы стать активизация военно-технического и военно-политического сотрудничества; развитие двусторонней интеграции в сфере экономики и финансов; культурно-информационный обмен; более глубокое сотрудничество в области образования и науки.

Ключевые слова: Реформа Казахстана, международное сотрудничество, международная мобильность, акт правительства.

Abstract: In the Central Asian region, the development of globalization processes and the emergence of new international hotbeds of tension for the post-Soviet space, the development of a mutually acceptable line of political behavior of Russia and Kazakhstan in relation to each other and with other CIS States is becoming an urgent necessity. Such measures that can reverse negative trends could be the activation of military-technical and military-political cooperation, the development of bilateral integration in the sphere of economy and Finance, and cultural and information exchange; more in-depth cooperation in the field of education and science.

Keywords: Kazakhstan's reform, international cooperation, international mobility, government act.

Қазіргі әлемде болып жатқан түбегейлі өзгерістер Жоғары білім беру жүйесіне белсенді әсер ететін интеграциялық процестерді құрайды. Әлемнің түрлі елдерінде білім беру стандарттарын үйлестіруден көрінетін ашық әлемдік кеңістік қалыптасады.

Қазіргі уақытта қазақстандық жоғары мектептің міндеттерінің бірі білім берудің қолжетімділігін, сапасын және тиімділігін арттыруға ықпал ететін оны жаңғырту міндеті болып табылады. Бұл мақсаттарға қол жеткізуге көбінесе ПОҚ, магистранттар мен студенттердің академиялық ұтқырлығын дамытуға ықпал етеді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда тиімді академиялық ұтқырлықты жүзеге асыру бойынша практикалық қадамдар жасалуда. Шет елдердің тәжірибесін басшылыққа ала отырып, қазақстандық білім берудің ерекшелігін ескере отырып, көптеген жоғары оқу орындарында өзінің түпкі мақсаты қазіргі еңбек нарығында сұранысқа ие жоғары

білікті мамандарды даярлау болып табылатын халықаралық білім беру бағдарламалары мен жобалар әзірленуде.

ПОҚ, магистранттар мен студенттердің академиялық ұтқырлығы олардың кәсіби дамуына елеулі әсер етеді. Академиялық ұтқырлық үдерісінің әр қатысушысы оқу ішінде және оқу жағдайына нақты шешім қабылдау қажеттілігімен бетпе-бет келеді.

ПОҚ мен студенттердің академиялық ұтқырлығын дамыту кәсіби мамандарды даярлаудың халықаралық нарығын қолдау құралы болып табылады. Ұйымдастырылған академиялық ұтқырлықтан басқа сарапшылар "спонтанды" академиялық ұтқырлықты бөледі. Ол халықаралық алмасу мен білім беру бағдарламаларының дәстүрлі схемаларынан тыс жүзеге асырылады. "Спонтанды" академиялық ұтқырлық" динамикасына факторлар кешені әсер етеді. Білім беру сапасы мен қол жетімділігінің ұлттық ерекшеліктері, өңір мен елдің тілдік және мәдени құндылықтары басым және болып табылады.

Қазақстандағы академиялық ұтқырлықтың ерекшелігі мен проблемалары осы қызметтің жоспарлы сипатымен, материалдық-қаржылық қамтамасыз етудің жоқтығымен, осы саладағы мамандардың жетіспеушілігімен, академиялық алмасудың арнайы әдістері мен тетіктерінің әзірлену деңгейінің жеткіліксіздігімен, тиімді алмасуды қамтамасыз ететін инфрақұрылымның жоқтығымен детерминацияланған.

Академиялық ұтқырлықты дамыту білім беру бағдарламаларын синхрондау және қазақстандық білім туралы, ғылыми атақтар мен ғылыми дәрежелер туралы құжаттарды нострификациялаудың (баламалылығының) нормативтік негізделген процесін енгізу сияқты мәселелерді халықаралық деңгейде шешусіз мүмкін емес. Қазіргі заманғы әлемдік білім беру кеңістігінде білім туралы құжаттар мен біліктіліктерді тану академиялық ұтқырлықты дамытудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. Бұл фактор студенттердің жетістіктерін бағалаудың барабар жүйесін құру, қазақстандық профессор-оқытушылар құрамының ғылыми атақтары мен ғылыми дәрежелерінің халықаралық баламалылығын тану қажеттілігін өзектендіреді.

2013 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Қаржы Министрлігі жанындағы "Қаржы академиясы" АҚ Кеден одағына мүше елдердің білім беру Консорциумына кіреді. Консорциум жаңа Полоцкий мемлекеттік университетін (Беларусь Республикасы, Витебск облысы, Новополоцк қаласы), Одинцов гуманитарлық университетін (Ресей Федерациясы, Одинцово қаласы) және "Қаржы академиясы" АҚ (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы) біріктіреді [1.2]

Білім беру консорциумының басты мақсаты - Белоруссия, Қазақстан және Ресей жоғары оқу орындарының ерікті бірлестігі ретінде - Кеден Одағы елдері экономикасының нақты секторы мен қаржы жүйесі үшін сұранысқа ие мамандарды дайындау үшін шығармашылық әлеует, материалдық-техникалық және ұйымдастырушылық ресурстар негізінде білім, құзыреттілік және кәсіби дағдыларды жинақтаудың бірегей интеграцияланған ортасын құру.

Тәжірибе көрсеткендей, Қазақстанда студенттердің академиялық ұтқырлығын жүзеге асырудың басым тәсілі екі диплом (дәреже) бірлескен бағдарламалары шеңберінде оқу үшін серіктес жоғары оқу орындарына жіберу; жоғары оқу орындары арасындағы ынтымақтастық шеңберінде, оның ішінде академиялық алмасу бағдарламалары шеңберінде енгізілген оқу; тағылымдамадан өту (оның ішінде тілдік); оқу (зерттеу, өндірістік) практикасынан өту; жазғы мектептерге (семестрлерге) қатысу болып табылады.

Академиялық ұтқырлықты дамыту үшін оқу орны келесі іс-шараларды жүзеге асыру қажет:

-студенттер, магистранттар және оқытушылар үшін гранттар жүйесін құру және дамыту;

-академиялық ұтқырлықты ұйымдастыру тетіктері мен жоғары оқу орнынан кейінгі нормативтік-әдістемелік қамтамасыз етуді жетілдіру;

-халықаралық ынтымақтастық бағдарламаларына қатысу үшін барабар тілдерді меңгеру деңгейін қалыптастыратын шетел тілдері бойынша жоғары оқу орындарының студенттерінің, оқытушылары мен қызметкерлерінің сапалы даярлығын қамтамасыз ету;

-академиялық ұтқырлық бағдарламалары туралы ақпараттандыру жүйесін дамыту.

Осылайша, қазіргі жағдайда академиялық ұтқырлықты дамытудың негізгі құралдарының бірі біліктілік пен білім туралы құжаттарды тану болып табылады. Осыған байланысты түрлі жоғары оқу орындарының дипломдарын салыстыруды ұлттық және халықаралық деңгейде бекітуге көмектесетін белгілі бір заңнамалық база бар. Қазақстандық білім берудің ерекшелігін ескере отырып, шет елдердің тәжірибесін басшылыққа ала отырып, әртүрлі бағыттар бойынша жоғары білікті мамандарды даярлаудың түпкі мақсаты бар бірлескен білім беру бағдарламалары мен жобаларын әзірлеу қажет.

Қазіргі заманғы еуропалық білім беру жүйесінің негізгі принципі маманның жеке жетістігіне бағдарлау қағидаты — адамның кәсіби өсуін қамтамасыз ету, оның мансаптық саты бойынша жылжуы және экономикалық әл-ауқаттылығы болып табылады. Осы қағидатты іске асырудың басты шарты-білім беру процесінің икемділігін дараландыру және арттыру. Білім беру бағдарламалары деңгейінде бұл модульдік құрылымға және білім жетістіктерін есепке алудың икемді жүйесіне көшуді білдіреді, құрылымдық-институционалдық деңгейде — бірнеше мекемелерде оқу үшін мүмкіндіктерді қамтамасыз ету және білім беру саласына бейресми секторды енгізу (қысқа мерзімді курстар, тренингтік орталықтар, даярлау мен біліктілікті арттырудың корпоративтік жүйелері). Осы қағидатты іске асырудың тағы бір шарты жеке және кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру және өзгерістерге дайын болу жағына қарай ауыса отырып, білім беру мазмұнын

дамыту болып табылады. Еуропалық елдердің академиялық ұтқырлықты дамыту, қашықтықтан білім беруді қолдау, бірыңғай біліктілік жүйесін құру, сапа мониторингі және жалпы алғанда бірыңғай еуропалық білім беру кеңістігінің идеясын іске асыру білім беру процесінің икемділігін арттыру және дараландыруды жүзеге асыруға бағытталған.

Дегенмен, білімге негізделген қоғамның табысты қалыптасуы үшін еуропалық елдердің көпшілігі алдымен өткендіктен қалған қиындықтарды еңсеру қажет екенін атап өтпеуге болмайды. Бұл, ең алдымен, жоғары білімге жаппай қолжетімділіктің болмауы, сапасының төмендігі және білім берудің қазіргі заманғы қажеттіліктерге сәйкессіздігі, басқару құрылымдары мен әдістеріндегі икемділіктің жеткіліксіздігі, дамыған және дамушы елдер арасындағы білім беру деңгейіндегі алшақтықтың өсуі. Бұл міндетті шешу үшін еуропалық елдердің, соның ішінде Ресей де іс-қимылдарының басым бағыттары арасында А. И. Гретченко мен А. А. Гретченко білім беру бастамашылығы шеңберінде келесілерді бөліп көрсетеді:

-халықтың барлық топтары үшін білімнің қолжетімділігі;

-өмір бойы білім беру жүйесін дамыту;

-бірыңғай білім беру кеңістігін дамыту (академиялық ұтқырлыққа жәрдемдесу, бірыңғай біліктілік құрылымын құру, білім беру сапасын бағалаудың бірыңғай халықаралық жүйесін құру);

-білім беру жүйесінде ақпараттық технологияларды дамыту және қашықтықтан білім беруге жәрдемдесу;

-білімге негізделген қоғам және тұрақты даму үшін білім беру идеяларын ілгерілету. Қазіргі заманғы әлемнің білім беру саласындағы басты беталыс білім беру экономикалық дамудың қозғаушы күшіне, Инвестициялар тұрғысынан экономиканың тартымды секторына айналады деп есептеуге болады [2.]

Білім беру және қайта даярлау жүйесі өмір бойы (life-long learning) адамды алып жүреді, әлеуметтік динамиканы анықтайды, адам ресурсын капиталдандыруды қамтамасыз етеді.

Ресейдің еуропалық және әлемдік білім беру кеңістігіне кірігуі-жаһанданудың кең және жанжақты процесі арнасында ресейлік білім беру жүйесін дамытудың өзекті бағыттарының бірі. Ресей мен Еуропалық елдер үшін Болон декларациясын қабылдағаннан кейін тарихи қалыптасқан білім беру жүйелерін өзара байытудың іске асырылған мүмкіндіктері әлі күнге дейін толық ашылмады.

Болон процесінің басталуы Сорбонн декларациясына (Joint Declaration on Harmonization of the Architecture of the European Higher Education System) ие болды, оған 1998 ж.25 мамырда Сорбонн университетінің 800 жылдық мерейтойына арналған іс-шарада Франция, Германия, Италия және Ұлыбритания білім министрлері қол қойды. Мемлекет деңгейіндегі Болон процесі 1999 жылдың 19 маусымында "Болон декларациясы"деп аталатын құжатқа өз үкіметтерінің атынан 29 Білім министрі қол қойған болатын. Болон процесінің келесі кезеңі 2001 жылдың 19 мамырында Прагада өтті, онда Еуропаның 33 елінің өкілдері Прага коммюникесіне қол қойды. Ресей 19 қыркүйек 2003 Берлин кездесуінде Болон бастамасына қосылды [3.4]

Әрине, әлемнің түрлі елдерінде үкіметтік деңгейде қолданылатын шаралар академиялық ұтқырлықты дамытуға ықпал етеді. Дамыған елдердегі шетелдік студенттердің ең үлкен контингентін АҚШ-тың жоғары мектебі дәстүрлі түрде қабылдайды: әлемдегі шетелдік студенттердің жалпы санының 30% - дан астамы. Саны бойынша екінші контингент Францияда орналасқан, одан әрі Германия, Ұлыбритания, Канада, Бельгия, Жапония. АҚШ — та, ГФР мен Ұлыбританияда саны бойынша бірінші орында Азия, Францияда-Африкадан студенттер контингенті.

Шет елдерде студенттердің едәуір контингенті бар елдер арасында Қытай көш бастап тұр. Одан кейін Жапония, Германия, Греция, Үндістан, Иран, Малайзия, Марокко, Оңтүстік Корея.

Әлемдік өркениет игілігі үшін бірыңғай ашық білім кеңістігін құру үшін елдерге көптеген мәселелерді шешу керек, бірақ бүгін, Болон процесі басталғаннан кейін 16 жыл өткен соң, академиялық ұтқырлық — бұл мақсатқа жетудің негізгі факторы екені анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1."Жоғары білім беруді дамытудың жаһандық сын-қатерлері мен қазіргі заманғы трендтері" атты конференция материалдарының жинағы» Алматы. 2013.

2.Гретченко А. И., Гретченко А. А. Болон процесі: Ресейдің еуропалық және әлемдік білім беру кеңістігіне кірігуі. - Иә.: ДӘУІР, 2009. - 432.

3.Және Богословский.В., Писарева с. А., Тряпицына а. П. академиялық ұтқырлық: Болон процесінде іске асыру: әдіс. пособие для студентов. - Иә.: Изд-во ргпу им. А. И. Герцен, 2007. - 55 б.

4.Ағышев Р. Р. академиялық ұтқырлық бағдарламасы: ерекшеліктері мен мүмкіндіктері / / Болон процесінің таралуы: декларациядан практикаға енгізуге: 3 с.2. Болон процесінің даму тенденциялары, оның құралдары және енгізу тәжірибесі. - Қазан: ҚМТУ им. А. Н.Туполев, 2008. - Иә. 103-110.

5.Валитов Ш. В. жоғары оқу орындарының академиялық байланыстарын кеңейту және Болон процесі / / Болон процесін тарату: декларациядан практикаға енгізуге: 3 С.2. Болон процесінің даму тенденциялары, оның құралдары және енгізу тәжірибесі. - Қазан: ҚМТУ им. А. Н. Туполев, 2008. - Иә. 54-65.

ӘОК 574/5.5(252)

Аңламасова Г.А.
п.ғ.к., доцент
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ҚҰМДЫ ШӨЛДЕР МЕН ШӨЛДІ-ДАЛА ӨСІМДІКТЕРІНІҢ АНТРОПОГЕНДІК ТРАНСФОРМАЦИЯНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН КРИТЕРИЙЛЕРІ

Аңдатпа: Зерттеу жүргізілген Оңтүстік Қазақстан облысының шөлді-дала өсімдіктерінің бірлестіктеріне антропогендік факторларыдың түрлері мен әсер ету деңгейі қарастырылды. Шөлді-дала өсімдіктеріне антропогендік әсердің негізгі факторлары: ауылшаруашылық, техногендік және пирогендік факторлар жатады. Техногендік факторлар әсерлерінің ішінде тәртіпсіз құмайт жолдарды салу,газ және электр жолдарын салу, құрылыс және жергілікті пункттер мен қыстаулар пайдалану нәтижесінде топырақ пен өсімдік жамылғысының механикалық зақымдануын бөліп көрсетуге болады. Антропогенді-ілеспелі процестердің болуына әкеліп тірейтін механикалық әсерлер ең қауіптісі болып саналады, бірақ бұл әсер локалды. Бұл жағдайда біріншіден, антропогендік ландшафттар жасау және сол жерлерде толық өсімдіктерді жою орын алады, флораның синантропизациясы байқалады. Өсімдіктер қауымдастығы деградация деңгейін бағалау үшін синантроптық түрлердің құрамдағы үлес критериі қолданады.

Кілттік сөздер: антропогендік, өсімдік жамылғысы, ландшафт, синантроптық, пирогендік, техногендік, флора, фитоценоз.

Аннотация: Изучены виды и степень воздействия антропогенных факторов на объединения пустынно-степных растений Южно-Казахстанской области. Основными факторами антропогенного воздействия на пустынно-степные растения являются: сельскохозяйственные, техногенные и пирогенные факторы. Среди воздействия техногенных факторов можно выделить механические повреждения почвы и растительного покрова в результате строительства беспорядочных супесчан,строительства газовых и электрических путей, строительства и эксплуатации местных пунктов и зимовок. Наиболее опасными являются механические воздействия, которые приводят к возникновению антропогенно-сопутствующих процессов, но этот эффект локализован. В этом случае, во-первых, происходит создание антропогенных ландшафтов и удаление на них полных растений, наблюдается синантропизация флоры. Ассоциация растений для оценки уровня деградации использует критерий содержания синантропных видов.

Ключевые слова: антропогенный, растительный покров, ландшафт, синантропный, пирогенный, техногенный, флора, фитоценоз.

Abstract: The types and degree of influence of anthropogenic factors on associations of desert-steppe plants of South Kazakhstan region were studied. The main factors of anthropogenic influence on desert-steppe plants are: a gricultural, man-made and pyrogenic factors. Among the effects of man-made factors can be distinguished by mechanical damage to soil and vegetation cover as a result of the construction of random superstitions, the construction of gas and electric tracks, the construction and operation of local points and winters. The most dangerous are mechanical effects that lead to human-associated processes, but this effect is localized. In this case, first, man-made landscapes are created and complete plants are removed on them, and synanthropization of flora is observed. The Plant Association uses the synanthropic species content criterion to assess degradation levels.

Keywords: anthropogenic, vegetation cover, landscape, synanthropic, pyrogenic, technogenic, flora, phytocenosis.

Қазіргі кезеңде антропогендік және техногендік факторлардың қоршаған ортаға әсері күшеюінен топырақ пен өсімдік жамылғысы тез жараланатын және қалпына қайта келуі қиынға түсетін ариилік территориялардың шөлейттенуі болып жатыр.

Шөлдердің өсімдік жамылғысына адам қызметінің әсерін зерттеудің бастапқы кезеңі- ол антропогендік әсердің негізгі факторларын анықтау.

Бұл бірқатар антропогендік факторлардың әсерімен байланысты және әрбір нақты кезге негізгі қатты әсер етуші факторды таңдауға тура келеді.

Әрбір фактордың әсері комплексті және процестердің жиынтығын тудыратынын атап кету керек. Антропогендік факторлардың әсерінен жүретін процестер екі топқа бөлінеді.

Бірінші топқа фактордың әсермен қатар жүретін процестер жатады (өсімдіктердің ,топырақ жиектерінің механикалық зақымдануы, пирогендік әсер). Оларды антропогенді-ілеспелі процестер деп анықтауға болады.

Екінші топқа антропогенді-демеуші процестер жатады. Бұл антропогендік фактор әсерінен болған құбылыс және оның әсері тоқтағаннан соң да жүретін процестер (сулы және желді эрозиямен байланысты экзогендік процестер, тұздануы т.б). Табиғи өсімдік жамылғысының деградациясында антропогенді-демеуші фактордың маңызы үлкен роль атқарады., сондықтан да бұл кезде антропогендің фактордың әсері бірқатар экологиялық жағдайлардың өзгеруінің салдарынан іске асады [1]

Бұл факторлардың әсері территорияларды қамтуы және экожүйе компоненттерінің табиғи тепе-теңдігінің,соның ішінде өсімдік жамылғысының бұзылу деңгейі қатты өзгермелі. Ең көп трансформациялаушы әсерді аудандық әсерлер жасайды, Локалды-нүктелік әсер бұзылу орталығынан 1-3км қашықтықта байқалады [2].

Тәжірибе учаскесінде өсімдік жамылғысына антропогендік әсердің факторлары анықталды. Өсімдік жамылғысына әсердің тереңдігі мен деңгейі бойынша ең маңыздысы шектен тыс жайылым, уақытша жолдарды жүйесіз салу, газ құбырларын және электр жолдарын сау болып табылады. Құрғақшылық жылдары өрт мәселесін туғызады.

Жайылымның әсері тәжірибе учаскесінің барлық территориясында байқалады. Реттелмеген шектен тыс жайылым өсімдік жағдайын нашарлатады, табиғи қауымдастықтардың аз өнімді сортаң топтарымен ауысуына, топырақтың дефиляциясы мен эрозиялық процестерінің белсенділігіне, яғни жалпы бірқатар негативтік процестер жүруіне әкеліп тірейді. Шөлдік өсімдіктерге жайылымның кері әсері тек анықталған шекарадан өткенде болатынын атап көрсету керек, себебі бұл фактор эволюциялық түрде осы қауымдастықтармен қатар тіршілік етеді және оның тұрақтануына мүмкіндік береді [3].

Шөл-дала өсімдіктеріне техногендік факторлар әсерлерінің ішінде ретсіз құмайт жолдарды салу,-газ және электр жолдарын салу, құрылыс және жергілікті пункттер мен қыстаулар пайдалану нәтижесінде топырақ пен өсімдік жамылғысының механикалық зақымдануын бөліп көрсетуге болады. Антропогенді-ілеспелі процестердің болуына әкеліп тірейтін механикалық әсерлер ең қауіптісі. Бірақ бұл әсер локалды. Бұл жағдайда біріншіден, антропогендік ландшафттар жасау және сол жерлерде толық өсімдіктерді жою орын алады, флораның синантропизациясы байқалады[4,5,6].

Жолдар құрылысы мен эксплуатациясының транспорттық әсері шөлді зонаның өсімдік жамылғысына кең көлемде әсер етеді. Жол құрылыстары және транспорттан зақымдану өсімдік жамылғысына кері әсерін тигізеді. Шөл-далада дөңгелек және шынжыр табанды транспорттың ретсіз жүруі топырақ-өсімдік жамылғысын механикалық жолмен белсенді түрде зақымдайды, сонымен қатар топырақтың ластануымен (жанармайдың төгілуі, ауыр металл тұздарының тұнбаға түсуі) байланысты зақымдануларды тудырады.

Сонымен қатар, жолдарды пайдалану кезінде ортаның экологиялық жағдайын өзгертетін басқа формалары пайда болады: яғни, табиғи ағыс жолдары өзгереді, қардың жинақталуы күшейеді, топырақ эрозиясы дамиды.

Электр жүйелерінің құрылысы мен пайдаланудың салдарынан, құрылысты салу кезінде кейбір учаскелерде топырақ-өсімдік жамылғысы зақымданады. Кейіннен тірек жанында температуралық режим өзгереді, ол өсімдіктің локалды түрде ксерофиттенуіне әкеліп тірейді. Микрорельефте (тірек түбіндегі топырақ не үйінді) қайта құрылады. Әсердің осындай түрі аз көлемді аудандарға таралады және жолдық жүйеге жатқызады. Өсімдіктердің шаңдануы фотосинтетикалық аппараттар мен фотосинтез процестерінің зақымдануына әкеліп тірейді. Ол өз кезегінде өнімділіктің төмендеуімен анықталады. Фитоценоз деңгейінде бұл құрылымдық, бірінші ретте синузиалдық қайта құрылуына себеп болады. Жамылығыдан сезімтал, аз түрлер, алуан түрлі шөптер кетеді, негізінен ксерофитті сипат алады [5,6].

Пирогендік әсер өрттерді тудырады, қолайлы жағдайда үлкен территорияға таралады. Бұл антропогендік әсердің баяғыдан және айтып жеткізе алмайтындай түрі. Өрттер шөлдерде адам пайда болғанға дейін шыққанын айта кету керек .

Өрттер негізінен жылдың құрғақшылық уақытына тура келеді: күз бен көктем. Адамның әрекеттерінен болған өрттер табиғи түріне жақын болады, бірақ қайта қайталану мүмкіндігі өте үлкен.

Өрттермен әртүрлі элементарлық процестер байланысты:

а) өсімдіктің, төсеніштің түкке жарамайтын құрғақ бөліктерінің жануы;

б) қатты және қайталанған өрттердің салдарынан өсімдіктердің жер асты бөліктерінің, топырақ жиектеріндегі үсті жанып кетуі.

Өрт салдары әртүрлі болады: өрттерден кейін шектен тыс топырақтың эрозиялық процестері күшейеді, ол өсімдік үшін экологиялық жағдайды өзгертеді. Өрттен соң шөлдік қауымдастықтардың құрылымы трансформациялануы мүмкін: жасыл массаның өсуі төмендейді, әртүрлі түрдің қатынасы өзгереді, вегетативті қозғалмалы түрдің ролі ұлғаяды. Бірақ өрттер, жай жайылымдар сияқты шөлдік биомдар үшін кейбір позитивті процестерді тудырады: мортмассаның жанып кетуінен қалыптастырушы ценоздар қоректік заттармен байытылады.

Өсімдіктер қауымдастығы деградация деңгейін бағалау үшін синантроптық түрлердің құрамдағы үлесі критериін қолданады. Синантроптыққа жергілікті және антропогендік әсер ұлғайғанда өсімдік қауымдастығында орны күшейетін ауданнан тыс өсімдіктер жатады.

Шөл-дала өсімдіктерінің деградация кезінде жергілікті түрлердің шектен тыс өсіп кетуі басымырақ байқалады. Бұл түрлер апофитті деп аталады. Көбіне өнімділігі және құндылығы азықтық түр ретінде төмен. Синантропты түрлер үлесі антропогендік кезеңінің көрсеткіші бола алады. Мысалы,Шөл-дала өсімдіктер жамылғысы үшін антропогендік деградациясының бірінші кезеңінде шабындықта синантропты түрлердің мөлшері кем болғаны байқалады (sol); антропогендік дег-

радацияның екінші кезеңінде синантропты түрлер саны ұлғаяды және оның бір түрі басымырақ фитоценоздық роль атқарады (spcop); антропогендік деградацияның үшінші кезеңінде бір-екі синантропты түр доминант ролінде тұрады (cop 2- cop 3).

Ол кейбір критериилердің өсімдіктердің барлық типіне жалпы, ал біреулері тек нақты әсер етуші факторға, арнаулы критерийлер тек нақты өсімдіктер типіне ғана қолданылады. Жалпы критерийлерге келесілер жатады:

1. Өсімдіктер тіршілік жағдайына қысым жасау:

- даралардың вегетативтік және генеративтік қатынасының өзгеруі (%);
- морфологиялық параметрлердің және габитустың өзгеруі;
- өмірлік циклінің бұзылуы мен фенологиялық фазаның өтуі;

2. Қауымдастықтардаы түрлердің қатынастары мен фитоценоздық ролінің өзгеруі:

- жобалық төсеніштің өзгеруі;
- доминаттар мен доминаттармен біргені ауыстыру;
- сортаң және дигрессивті түрлердің фитоценоздық ролін арттыру;

3. Қауымдастықтар сапалық құрамының өзгеруі:

- жаңа, соның ішінде сортақ түрлердің инвазиясы;
- құнды (азықтық,дәрілік және т.б) түрлердің жоғалуы;
- қауымдастықтардың тікелей және көлденең құрылымының өзгеруі;
- қауымдастықтардағы түрлердің экологиялық-биоморфологиялық құрамның өзгеруі;
- экоморф қатынасының өзгеруі;
- тамырлы түрлерді сортаң түрлермен ауыстыру;

Өсімдіктер жағдайын бағалау үшін біз өсімдіктердің зақымдану деңгейінің түрлерін пайдаландық (3 балдық жүйе):

1- зақымдану деңгейі әлсіз: бөлек түрлердің габитус жағдайындағы өзгерістердің сыртқы белгілері әлсіз, сезімтал немесе сирек кездесетін түрлердің жоғалуы, қыналар саны азаюы, осы кезеңдегі өсімдіктер қауымдастығының зақымдануы флоралық құрамы мен құрылымының салыстырмалы түрле толық мүшелігімен сипатталады, түрлердің көпшілігі тіршілік жағдайы жақсы, доминанттардың генеративтік қабілетінің жақсы жағдайда болуы, қалыптасқан жағдайда қайта қалпына келу қабілеті;

2- зақымданудың орташа деңгейі: доминат-түр құрамы сақталады, бірақ қауымдастықтардың кейбір құрылымдық-физиономикалық көрсеткіштері өзгереді; қауымдастықтардың түр құрамында ксерофитті түрлердің фитоценоздық ролі жағына өзгеруі жүреді; түрлердің тіршілігі нашарлайды, өсімдіктер мүшелері морфологиялық өзгеріске ұшырайды; орташа зақымданғаннан қауымдастықтар флоралық жағынан толық мүшелі болмайды, генеративтігі бірқалыпты, түсетін күштер қысымы төмендегенде ғана қайта қалпына келе алады;

3- зақымдану деңгейі өте жоғары: доминанттар мен эдификаторлардың түрлік құрамында өзгеріс болады, вегетативті қозғалмалы түрлер үстемдік етеді; қауымдастықтардың түр құрамы қатты өзгерген және азғана жылдық, синантропты өсімдіктер саны көбейеді, ескі қауымдастық жоғалып, жаңасы пайда болады; қауымдастықтың компоненттерінің генеративтігі әлсіз; қауымдастықтардың шабындығы сирекпен сипатталады; түсетін күштер толығымен кеткенде ғана қайта қалпына келеді.

Өсімдіктердің зақымдануының бірқатар градациялары тек антропогендік әсер белсендігі өрт және техногендік механикалық әсерден өсімдіктердің бірден жойылып кетуіне әкелетін шектен аспаған жағдайда байқалады,ал флоралық және фитоценоздық көрсеткіштер, яғни синантропты түрлердің өсімдіктер қауымдастығындағы үлесі мен көптігі негізінде жайылымдық, жолдық дигрессия мен өрттер кезінде өсімдіктердің трансформациясының деңгейін бағалау критериилері анықталды. Өсімдіктердің жойылып кетуіне бір ретте болатын әсер кезінде өсімдіктер трасформациясының деңгейін бағалаудың аудандық көрсеткіштерін қолданады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Акжигитива Н.И. Галофильная растительность Средней Азии и ее индикационные свойства. Ташкент.-фан.-1982.-177 с.Б

2. Бурьгин В.А.,Закиров К.З.,Запрометова Н.С., Паузнер Л.Е. Ботанические основы реконструкции пастбищ Южного Кызылкума.Ташкент Издво АН УзССР, 1956.232 с.

3..Быков Б.А. Антропогенное влияние на пустынные пастбища// Пробл.
освоения пустынь.-1985.-1.-с.20-26.

4. Закиров К.З., Гранитов И.И. Роль человека в смене растительности Средней Азии // Изв. АН УзССР. -1953. - № 3. –С.50-58.

5. Курочкина Л. Я., Макулбекова Г.Б., Бижанова Г. Методы изучения и картографирования антропогенных изменений растительности // Пробл.сврения пустынь. -1983.- №3.-С.3-9.

6. Курочкина Л. Я., Момотов И.Ф., Акжигитова Н.И. Динамика растительности туранских пустынь // Ресурсы биосферы пустынь Средней Азии и Казахстана . Современные проблемы биосферы. М., Изд-во Наука, 1984.-С79-83.

УДК 519
МРНТИ 27.01.45

Муратбек Қ.А.
докторант
Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова,
город Талдыкорган, Республика Казахстан

Смагулов Е.Ж.
доктор педагогических наук, профессор
Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова,
город Талдыкорган, Республика Казахстан

Смагулов Б.Е.
доктор педагогических наук, профессор
Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова,
город Талдыкорган, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧЕНИКОВ 5-6 КЛАССОВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Аннотация: Мақалада білім беру ортасын дамытудың негізгі бағыттары мен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы қарастырылған. Білім беруді жаңғыртудың басты мәселесі – оның сапасын арттыру, әлемдік стандарттарға сәйкестендіру.

Мақалада орта мектеп жасындағы оқушылардың математика сабақтарында логикалық ойлауын дамыту ерекшеліктері талқыланады. Логикалық ойлаудың рөлі, сондай-ақ Қазақстанда орта мектепте логикалық ойлауды дамытуға бағытталған жаңа оқу-әдістемелік құралдарды іздеу мәселелері көрсетілді.

Түйінді сөздер: ойлау, логикалық ойлауды дамыту, инновациялық тәсілдер, білім беру стандарты, математика.

Аннотация: В статье рассмотрены основные направления развития образовательной среды и стремительное развитие информационных технологий. Описан ключевой вопрос модернизации образования – это повышение его качества, приведение в соответствие с мировыми стандартами.

В статье обсуждаются особенности развития логического мышления учащихся среднего школьного возраста на уроках математики. Показана роль логического мышления, а также проблемы поиска в Казахстане нового учебно-методического инструментария, направленного на развитие логического мышления в средней школе.

Ключевые слова: мышление, развитие логического мышления, инновационные подходы, образовательный стандарт, математика.

Annotation: The article discusses the features of the development of logical thinking of schoolchild's in mathematics lessons. The role of logical thinking, as well as the problem of finding a new educational and methodological toolkit in Kazakhstan aimed at the development of logical thinking.

Key words: thinking, development of logical thinking, schoolchild's 5-6 classes, mathematics.

Введение. Одной из важнейших задач модернизации общего среднего образования в Казахстане является развитие интеллектуальных способностей подрастающего поколения с помощью инновационных подходов и методов обучения. Средство, призванное решить эту задачу, - развитие логического мышления у школьников на уроках математики. Однако, многие традиционные и даже совсем новые учебные программы и методики не содержат достаточного числа методов и приемов, направленных на развитие логического мышления.

Государственный образовательный стандарт требует от школы развития универсальных учебных действий и компетенций, поэтому, зачастую на уроках математики развитие логического мышления идет интуитивно и стихийно. С другой стороны, новые экспериментальные программы, еще не прошедшие апробацию, не всегда учитывают возрастные особенности учащихся.

Цель исследования состоит в выявлении особенностей развития логического мышления обучаемых на уроках математики в 5-6 классах средней школы.

Методы исследования: системный и инновационынй подходы к развитию логического мышления у детей среднего школьного возраста; теория и методика обучения математике в 5-6 классах средней школы.

Логика (от древнегреческого слова logos, означает, с одной стороны, слово, речь, а с другой – мысль, смысл, разум), возникшая и долгое вре-

мя развивающаяся в рамках философии, сегодня рассматривается как наука о формах, методах и законах мышления. В системе современных наук логика обладает особым статусом, так как направлена на исследование мышления, которое, в свою очередь, является для человека важнейшим инструментом познания окружающего мира, источником нового знания.

Вместе с тем, в сравнении с другими явлениями человеческой психики мышление является одним из наиболее труднодоступных феноменов для изучения. Уже в самом понятии «логическое мышление» скрыто определенное противоречие – может ли мышление быть нелогичным?

Проблеме исследования мышления, в том числе логического, посвятили свои труды многие известные ученые, среди которых Л.С. Выготский, А.В. Брушлинский, П.Я. Гальперин, В.В. Давыдов, Ю.М. Колягин, В.А. Крутецкий, С.Л.Рубинштейн, Д.Б. Эльконин и др. Но до настоящего времени наука мало приблизилась к пониманию сущности и закономерностей развития мышления.

В психологии мышление принято рассматривать как процесс решения задач. С.Л Рубинштейн, например, писал: «Мышление исходит из проблемной ситуации. Когда проблема отформулирована как задача, в которой отдельно зафиксировано данное и искомое условия и требования (указание, что надо найти или определить), весь ход мышления определяется соотношением условий задачи и ее требований» [1].

Если мышление – это процесс решения задач, то общими формами мышления, которые исследует логика, являются понятие, суждение, умозаключение, доказательство и теория.

По данным Ж. Пиаже и Г. Ормиана, примерно к 11 годам дети начинают осознавать умозаключения не только по их содержанию, но и по форме. В то же время с 11 до 14 лет в мышлении ребенка значительно увеличивается значение причинных связей. С этой точки зрения данный возраст является «идеальным» для развития у детей навыков логического мышления, а способом его развития и самым подходящим предметом – математика, поскольку она обладает качеством алгоритмичности решения многих задач.

Наряду с развитием логического мышления, возрастные особенности учащихся 5-6 классов требуют от учителя определенных усилий по развитию таких психических функций, как произвольное внимание, целенаправленное восприятие, осмысленная память, математическая речь.

Соответственно, и принципы построения учебного плана вытекают из психологических особенностей этой возрастной группы. У школьников 5-6 классов хорошо развит интуитивный арифметический стиль мышления, дети этого возраста охотнее и успешнее решают задачи с числовыми данными, а вот формальные логические рассуждения усваиваются труднее [2].

Осуществляя выбор методов и средств развития логического мышления, учитель математики должен уйти от предубеждения, что способности детей к логическому мышлению заключаются, прежде всего, в их умении производить быстрые и точные вычисления. Необходимо избавиться от установки, что способные ученики – это те, кого отличает хорошая память на формулы, цифры, числа, высокая скорость мыслительных процессов.

Целью учителя математики является главным образом формирование у детей интереса к математике и подбор задач, способствующих развитию логического мышления. Развивать навыки логического мышление означает научить школьников анализировать, рассуждать, сравнивать, обобщать, самостоятельно делать выводы.

К настоящему времени в педагогической науке сформировался большой массив исследований и методик, направленных на развитие логического мышления школьников 5-6 классов. Многие авторы отмечают существенную роль в этом процессе наглядных пособий и нестандартных задач. В частности роль наглядных пособий весьма велика для стимулирования мышления на таких его уровнях как: активизация внимания, мотивации и процесса понимания.

Новые учебные планы по предмету «Математика» для 5 и 6 классов, разработанные АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», одни из немногих методических разработок, ориентирующих преподавателей на использование на уроках математики инновационных подходов к обучению. Но они не содержат достаточного объема задач по развитию логики. Другая проблема новых экспериментальных программ – несоответствие логических задач возрастным особенностям и знаниям учащихся.

В качестве примера можно привести Раздел 4С – «Измерение и построение углов. Диаграммы» Учебного плана по предмету «Математика» для 5-го класса, где в задании 5.4.2.2 содержится цель: «решать логические задачи, используя дерево возможностей / метод перебора».

«а) На полке в магазине стоят два медвежонка - желтый и коричневый, две машинки - черная и белая и три мяча - красный, зеленый и голубой. Васе надо купить 3 игрушки: одного медвежонка, одну машинку и один мяч. Определи с помощью «дерева», сколькими способами он может это сделать?»

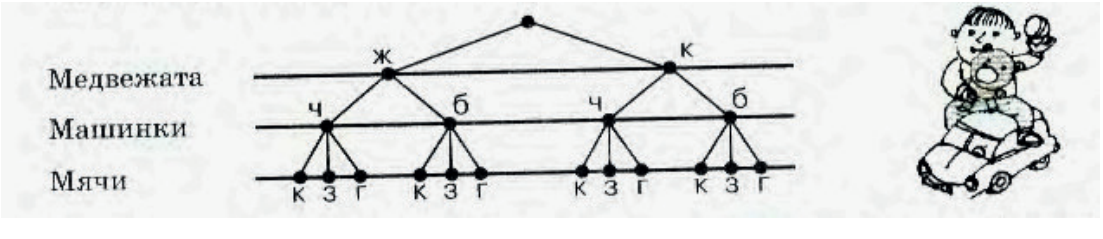

Во-первых, вызывает сомнение помещение в раздел «Измерение и построение углов. Диаграммы» такого типа логических задач. Во-вторых, в заметках для педагога отсутствует рекомендация разъяснить обучающимся, что такое «дерево возможностей» и «метод перебора». Вместо этого в заметках рекомендуют «обратить внимание, что существуют различные приемы решения логических задач: словесное рассуждение; построение графов; построение блок-схем; построение таблицы». При этом, что такое «логическая задача», «графы» и «блок-схемы», учебный план также разъяснять не требует.

Можно предположить, что успешное усвоение учениками 5-го класса этого материала маловероятно, так как данной логической задаче должно было предшествовать, как минимум, вводное пояснение о логических задачах, их видах и предназначении. Вряд ли подобная подача учебного материала будет способствовать развитию логического мышления школьников [3].

Понятно, что Интеллектуальные школы – это экспериментальная площадка, осуществляющая разработку и апробацию современных моделей образовательных программ. Однако, это не отменяет правила, что разработчики должны учитывать возрастные особенности обучающихся.

Учебный материал необходимо излагать простым, доступным языком, без излишнего упрощения, но и без осложнения его терминологией, неизвестной ученикам.

Заключение. Повышению результативности развития логического мышления учеников на уроках математики будут способствовать только такие учебно-методические планы для педагогов-математиков и такие учебники для школьников, которые учитывают возрастные особенности детей определенного возраста.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПБ.: Питер, 2002. - 720 с.
2. Суворова Г. А., Прохорова Л. А. Познавательные процессы в структуре способностей к математике // Молодой ученый. — 2018. — № 37. — С. 138-141.
3. Смагулов Е.Ж. Дидактические основы формирования математического мышления учащихся в системе непрерывного математического образования Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. 41с. Алматы, 2009

ӘОЖ 752

Айтжанова А.Б.
п.ғ.к, доцент,
М. Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

Мусаханова Г.М.
докторант,
М. Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

ОҚУ ҮДЕРІСІ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа: Рухани қасиет пен білім адам дамуының рухани үйлесімділігін түйсінуді қажет етеді. Мақалада әр ұлт «өсуі» керек екендігі жайлы айтылған, яғни олардың рухани мәдениетінің шығу тегін білу қажеттілігін түсіну қажет. Ана тілін, өнерін және т.б. оқытуды ұйымдастыру үшін олардың инфрақұрылымын құруға қатысу. Мақалада сонымен қатар оқушыларды оқу үрдісінде ұлттық мәдениетімен таныстыруы сипатталған.

Кілттік сөздер: халық педагогикасы, адамгершілік тәрбиесі, рухани мәдениет, ұлттық сана-сезім, халықтық педагогика құралдары, халық ауыз әдебиеті, халық ертегілері, шығармашылық белсенділік.

Аннотация. Духовные свойства и знание требуют духовной совместимости в развитии человека. В статье подчеркивается, что каждая нация должна "вырасти", т.е. осознать необходимость знания истоков своей духовной культуры. Участвовать в создании своей инфраструктуры для организации обучения родному языку, искусству, и т.д. В статье также описывается приобщение учащихся к своей национальной культуре в процессе обучения.

Ключевые слова: народная педагогика, нравственное воспитание, духовная культура, национальное самосознание, средства народной педагогики, устная народная литература, народные сказки, творческая активность.

Abstract. Spiritual knowledge of the properties and require spiritual compatibility in human development. The article emphasizes that every nation should "grow", i.e. realize the need to know the origins of their spiritual culture. Participate in the creation of their infrastructure for the organization of teaching the native language, art, etc. The article also describes the introduction of pupils to their national culture in the learning process.

Keywords: folk pedagogy, moral education, spiritual culture, national consciousness, means of folk pedagogy, oral folk literature, folk tales, creative activity.

Қай заманда, қай қоғамда болмасын адамзат баласы жас ұрпақтың тәрбиесіне зор мән берген. Қазіргі қарыштап дамыған елде, ең алдымен, ұрпақ тәрбиесіне аса мән беріліп отырғаны белгілі. Себебі ұлттың бүгіні де, болашағы да өскелең ұрпаққа байланысты. Осы тұста мектептің алдына қоятын басты мәселелерінің бірі – өркениетті, азаматтық – адамгершілік, рухани қасиеті мол, сондай-ақ ұлттық құндылығын жоғалтпаған, бәсекеге түсе алатын биік, өрелі, терең білімді ұрпақ тәрбиелеу.

Тәрбие – қоғамдық үздіксіз үрдіс, қоғам мен жеке тұлғаның қарым-қатынасындағы басты жүйе. Оның негізі өлшемі өмірге қажетті тұлғаның жеке қасиеттерін қалыптастыру. Оқушы бойында саналы тәрбие мен байыпты мінез қалыптастыру, рухани дүниесі бай интеллекті тұлға тәрбиелеу ұстаздың мақсатқа бағытталған іс – әрекетіне байланысты.

Тәрбиенің негізгі міндеті - қоғамның қажетті талаптарын әрбір баланың бойында борыш, намыс, ар- ождан, қадір- қасиет сынды биік адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру.

Қазіргі таңда елімізде болып жатқан әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени жаңалықтарға байланысты оқу үрдісін ұлттық сипатта ұйымдастыру – **заман талабы**. Әр халықтың өзіне тән дәстүрі, оның білім беру мәдениеті осы оқу — тәрбие үрдісіне тікелей байланысты. Қазақ халқы – өзінің бай тарихи мұрасын, өнері мен тілін, салт – дәстүрін, әдеп – ғұрпын, рухани – адамгершілік тағылымдарын ұрпағына мұра етіп қалдырған.

Халқымыздың ғасырлар бойы ұлан- байтақ жерін сыртқы жаулардан қорғауда ерлігімен көріне білген батырлары мен қолбасшыларын, халқының сөзін сөйлеп, ел қамын ойлаған шешен — даналарын мақтан еткен. Отанымызды қорғау, шежіреге толы тарихын білу, тілі мен дәстүрін сақтау, зерттеу – азаматтық борышымыз. Сондықтан бар халық мақсаты өзінің өскелең ұрпағына тәрбие беруде күнделікті тұрмыс кәсібін ұлттық арнада ұйымдастырып, рухани- адамгер-

шілік тағылымымен ұштастыра білген.

Рухани – адамгершілік тәрбие – белгілі бір мақсатқа қол жеткізе білетін мақсатты, жүйелі, ұлттық көзқарасты, сенімді, парасатты, мінез-құлықтағы адами тәртіп пен рухани дағдыны қалыптастыратын жалпы азамзаттық тәрбиенің құрамдас бөлігі. Адамгершілік тәрбиенің бүкіл жүйесі гуманистік мазмұнға толы, рухани негізде жеке адамның жан- жақты дамып жетілуіне бағытталған.

Адамгершілік тәрбие мәселесі негізінен ұлттық құндылықтарға сүйене отырып, тәрбие берудің әдістемелік жолдарына негізделеді.

- **Ұлттық дәстүрлер арқылы оқу-тәрбие** үрдісінде адамның рухани мәдениетін қалыптастыру.
- **Ұлттық дәстүрлер** арқылы адамның психологиялық ерекшеліктерін зерттеп, дамыту.
- **Салт-дәстүрлер** негізінде, ұлттық педагогикалық ерекшеліктерді ескере отырып, рухани – адамгершілік құндылықтарды тәрбиелеу.

Бұл мәселеге байланысты елбасымыз **Н.Ә.Назарбаев**: «... жаңа жағдайларға байланысты бәрімізді алаңдататын мәселе – білімді, кәсіби даярлығы бар адам тәрбиелеу ғана емес, қоғамдық өмірдің барлық саласында ұлттық және дүниежүзілік құндылықтарды қабылдауға қабілетті, рухани және адамгершілік мүмкіндігі мол тұлға қалыптастыру болып табылады», - деп атап көрсетті.

Міне, осы тұста қоғамға жан-жақты білімді, жоғарғы мәдениетті, еңбекқор, іскер ізденімпаз, қабілетті, шығармашыл тұлға қажет. Ондай тұлғаны орта және жоғарғы оқу орындары тәрбиелейді, яғни мектеп оқушыларынан бастау алған жөн.

Мектеп оқушыларының оқу материалдарын жақсы меңгеруіне жағдай жасап қана қоймай, дүниетанымының, ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына әсер ететін рухани мәдениеттің неғұрлым тиімді құралдарына ауызша поэтикалық туындыларды алуға болады.

Жұмбақтар, мақал-мәтелдер, ертегілер, аңыздар, халық әндері таныс дүниені балалар үшін жаңа, күтпеген жағынан көрсетуге мүмкіндік береді, туған табиғаттың сұлулығын, қайталанбас даралығын тереңірек сезінуге жол ашады. Осыған орай, біз әрбір сабақтың мазмұнын табиғат тану тұрғысындағы алуан түрлі фольклорлық материалмен толықтыруға тырыстық.

Балалар қазақ жұмбақтарын, мақал-мәтелдерін пайдаланып, табиғат нысандары мен құбылыстарының қасиеттеріне сипаттама берді, олардың арасындағы алуан түрлі байланыстарды анықтады. Біз бұл рухани-мәдениет құралдарының адам өміріндегі маңыздылығын оқушыларға көрсетуге тырыстық. Мысалы, «Әр айдың өз аты бар» деген тақырып бойынша өткен сабақта оқушылар халықтық табиғат танудың шағын энциклопедиясын (ауа райы туралы халық ырымдарының жинағы) құрастырып, бұл ырымдар ертеде адамдардың өмір сүруіне, егінді қашан егіп, қашан жинауды білуіне, ауа райын болжауына көмектескенін атап айтты.

Балалар фольклорлық материалмен сабақта да (халық ауыз әдебиеті туындыларын талдау, құрастыру, түсіндіру), сабаққа дайындық кезінде де жұмыс істеді. Дайындық кезеңінде оқушылар ұсынылған тақырыптар бойынша жұмбақ, мақал, халық ырымдарын іріктеп алды.

Жұмыстың бұл түрі балалардың рухани мәдениетін қалыптастыруға, туған өлке табиғаты туралы мәлімет жинақтауына, сондай-ақ әдебиетпен жұмыс істеу, материалды талдау мен жүйелеу дағдыларының қалыптасуына жағдай жасады, өздерін зерттеуші ретінде сезініп, бастамашылдық пен дербестік көрсетті. Оқушылардың жинаған материалы «Қазақтардың ауа райы туралы халықтық ырымдары», «Туған өлкенің жануарлар әлемі жұмбақтарда», «Жыл мезгілдері туралы халық мақал-мәтелдері» деген тақырыптық альбомдарды жасауға пайдаланылды.

Халық ертегілері туған өлкенің әр түрлі өсімдіктері мен жануарлары, ертегілер, табиғат құбылыстары, табиғаттағы байланыстар мен тәуелділіктер, рухани мәдениеті туралы қосымша ақпарат көзі болды.

Бұл құралдың тәрбиелік ықпалы ең алдымен көркем форма арқылы айналадағы шындықты тану мүмкіндігін кеңейтуге келіп саяды. Ертегі қаһармандарының міндеті табиғи құбылыстарға қызығу және жағымды көңіл-күй туғызу, табиғаттың адам өміріндегі мәні мен рөлін көрсету. Осыған байланысты оқушыларға мынадай тапсырмалар берілді: «жануарлар туралы ертегілерді тауып оқу»; «қазақ және орыс халық ертегілерінде көп кездесетін жануарлар әлемінің өкілдеріне сипаттама жасау». Курс сабақтарында қазақтың халық ертегілеріне талдау жасау барысында балаларға түрлі тапсырмалар да ұсынылды, мысалы, «орманда аңдар немен қоректенді деп ойлайсыңдар»; «қасқырдың пайдасы мен қауіптілігі неде?». Қазақтың халық ертегілерінде адам мен тірі табиғаттың өзара байланыстары ашылады, осындай байланыстың оң немесе теріс жақтары көрсетіледі. «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» деген қазақтың халық ертегісі осының тамаша мысалы іспетті. Оны оқығаннан кейін оқушылар мынадай сұрақтарға жауап берді:

- Ертегі неліктен «Қарлығаштың құйрығы неге айыр» деп аталады?
- Адам қарлығашпен неге достасады?
- Ол алғысын қалай білдіреді?
- Адамға маса мен жыланның қаупі қандай? Олардың табиғаттағы маңызы неде?
- Адамның қарлығашқа көзқарасынан қандай қасиеттері байқалады?

Жауап берілгеннен кейін мұғалім өмірдегі жағдайларға сүйеніп, алғыс сезімі туралы айтуды, балалардың өздері жануарларға немесе өсімдік-

терге көмектескен сәттері болса еске түсіруді сұрады.

Мектеп жасында айналадағы дүниені сезіммен, бейнелі түрде қабылдау басым болады. Курс сабақтарын жоспарлағанда біз осыны ескердік. Оқушылардың табиғат сұлулығын қабылдауға эмоциялық ықыласын ояту үшін халықтық педагогика құралдарын қолдануды көздейтін шығармашылық сипаттағы тапсырмалар пайдаланылды: «жұмбақтарды, мақалдарды, халық ырымдарын қолданып, серуен кезінде байқағандарыңды сөзбен суреттеп беріңдер», «өзің жақсы көретін жыл мезгілін бейнелеп, соған байланысты халық мақалдары мен ырымдарын таңдап ал».

Балалардың шығармашылық белсенділігі әңгіме, ертегі, жұмбақ құрастыру арқылы да дамытылды. Эксперименттік сынып оқушыларының әрекетіне талдау жасай келе, олар шығармашылық жұмыстарды орындау барысында халықтық педагогика құралдарына бақылау сыныптарымен салыстырғанда көбірек жүгінгенін айтуымызға болады. Рухани мәдениет құралдарын пайдалану балалардың көңіл-күйінің көтерілуіне, әдеби шығармашылығына, сондай-ақ туған өлке табиғатының нысандарымен және құбылыстарымен танысуына жағдай жасады.

Халықтық педагогикада тәрбие беру үдерісінің табиғилығы балалардың еңбекке араласуына байланысты. Бұрынғы уақытта балалар үй жануарларын күтуге, шаруашылық жұмыстарына ерте қатыстырылып, соның нәтижесінде табиғатқа, жануарлар мен өсімдіктер әлеміне, еңбекке, адамдарға ойлы көзбен, ұқыпты қарауға бейімделген. Еңбек үстінде ересектердің балалармен қарым-қатынасы білмегенді түсіндіру, білім мен тәжірибе беру арқылы жүзеге асқан. Осыған байланысты мектеп жасындағы оқушыларға тәрбие беруде халықтық педагогиканың материалдық мәдениет құралдары тобына жататын табиғат және еңбек, әрекет сияқты құралдарын пайдаланудың мәні арта түсуде.

Тәрбие үдерісін айналадағы табиғатқа рухани-практикалық қарым-қатынасқа бағыттау тәрбие жүйесінде маңызды рөл атқарады. Оқушылар табиғат қорғау, еңбек ету ісіне белсенді қатысқан кезде ғана жанды және жансыз табиғат объектілеріне қамқорлықпен, аялай қарау қасиеті қалыптасады.

Бағдарлама бойынша жұмыс барысында оқушылардың практикалық іс-әрекетін ұйымдастыруға сыныпта және үйде бөлме өсімдіктерін баптау, оларды қадағалау; құстарға қамқорлық – жем жейтін ыдыс жасау, үйшік жасау, қоректендіру; өсімдіктердің тұқымы мен жемісін жинау; мектеп маңын қоқыстан тазалауға байланысты «досқа көмек» операциясы, гүл көшеттерін өсіру сияқты іс-шаралар жатқызылды.

Оқушылардың практикалық жұмыстарға қатысуы әр түрлі еңбек түрлеріне дағдылануына ғана емес, жеке қабілеттерінің ашылуына да жол ашты, олардың табиғатқа қызығуының артуына, табиғат қорғау жұмыстарын атқаруына, көптеген халық ырымдарын тексеріп көруіне жол ашты, мысалы: «Тырналар биік әрі баяу ұшса – күн жылынады», «Қарлығаштар төмен ұшса – жаңбыр жауады», «Құстар өзенге, арыққа, т.б. қонса – жаңбыр жауады», т.с.с.

Халықтық педагогика құралдары негізінде дайындалған өз бетінше бақылауға байланысты арнайы тапсырмалардың оқушыларға тәрбиелік ықпалы зор. Табиғатты бақылау табиғат тану білімінің қалыптасуына жағдай жасайды, оқушылардың дүниетанымын қалыптастырады, табиғаттағы құбылыстардың өзара байланысын және оның дамуындағы заңдылықтарды түсінуіне көмектеседі. Табиғатты бақылау тапсырмалары бірнеше кезеңнен тұрды:

1. Табиғаттағы шынайы мәліметтерді жинау;
2. Этнопедагогикалық материалды іріктеу;
3. Бақылау нәтижелерін ұжымдық талдау.

Тәжірибе жұмысында оқушыларға түрлі-түрлі тапсырма берілді. Шартты түрде тәрбие деңгейі орташа және төмен оқушылар тәрбие деңгейі жеткілікті әрі жоғары оқушылармен бірікті. Бұл дайындығы аз балалардың белсенділігін арттыруға, мәселені талқылауға ынталандыруға көмектесті, өздері жауап тауып, алынған нәтижелерді талдауға ықыластарын оятты.

Табиғатты бақылау тапсырмаларының бірі халық ырымдарына сүйеніп ауа райын болжау болды. Жансыз табиғаттағы өзгерістерге, аңдар мен құстардың мінез-құлқына, өсімдіктердің жай-күйіне қарап, ауа райын болжады. Ең әуелі балаларға қажетті материалды (жыл мезгілдері және ауа райы туралы мақал-мәтелдер, халық ырымдары) жинастыру тапсырылды, соның нәтижесінде жыл мезгілдерінің халықтық күнтізбесі құрастырылды. Содан соң осыған сүйеніп бақылау жүргізілді. Балалармен бұл әрекетті ұйымдастырудың мынадай себептері бар:

- ауа райын болжау балалардың табиғат туралы, оның бөліктерінің маңызы туралы білімін кеңейтуге, табиғат құбылыстарының арасындағы байланысты көре білуге жол ашады;

- балалар аңдар мен құстардың қоршаған ортадағы өзгерістерге қалай бейімделетінімен іс жүзінде танысады.

- балаларды табиғат пен адам қарым-қатынасындағы халықтық тәжірибеге, халықтық мәдениетке жақындатуға мүмкіндік береді;

- балалардың жаңалық ашу қуанышын бастан кешуіне, зерттеу жұмысының рахатын сезінуіне жағдай жасайды.

В.А.Сухомлинский: «Егер баланы тәрбиеленген дәрежеге жеткізудің сәті түссе, адамгершілік тәрбие жеке адамды жетілдіруге тиімді ықпал жасайды» дей отырып, «Егер біз балаға қуаныш пен бақыт бере алсақ, ол бала дәл сондай бола алады»,- деген болатын.

Рухани дүниесі бай, қажеттіліктері мен қызы-

ғушылықтары, талғамы, ой-өрісі кең адамдарды толық қалыптасқан, мінезі тұрақты адам деймміз. Мінездің тұрақтылығы адамның рухани-адамгершілік түсініктерінен туындайды. Ендеше, оқушыларды рухани-адамгершілік тәрбиесі арқылы толыққанды жетілген азамат етіп тәрбиелеу – қоғамымыздың басты мақсаты. Рухани-адамгершілік тәрбиесінде мұғалім оқушыны тұлға ретінде танып біліп қана қоймай, оның дамуында кешегіні, бүгінгіні, болашақты көре білуі қажет.

Осылайша, әрбір бала балалық шағында мектеп пен отбасында үйренгендерін бүкіл өмір бойы ұмытпайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Егемен Қазақстан газеті, Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың сөзінен, 2015ж
2. С. Ғ.Тәжібаева Мектепте тәрбие жұмысын ұйымдастыру технологиясы. Оқу құралы. Алматы, Білім, 2008
3. О.К. Трубецкая Балалардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалай жетілдіруге болады // Сынып жетекшінің анықтамалығы №12(48) 2012
4. Л. Омарова Адамгершілік тәрбиені қалыптастыру мәселелері//Бастауыш мектеп №2, 2004

ОӘК 37.012

Адырбекова Г.М.
х.ғ.к., доцент,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Жүзжасарова Б.
магистрант,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Сарыпбекова Н.Қ.
х.ғ.к., доцент,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Мусабаева Б.С.
химия пәні мұғалімі,
№2 мамандырылған үш тілде оқытатын мектеп-интернаты,
Шымкент, Қазақстан

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ КӨРНЕКІЛІКТІҢ ҚАҒИДАЛАРЫ, ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ФОРМАЛАРЫ

Аңдатпа: Мақалада оқу процесін оқушылардың тұлғалық, психологиялық, физиологиялық және жас ерекшеліктеріне сай құру арқылы жоғары сапалы білім беруді қамтамасыз ету, осы үрдістер арқылы білім беруді модернизациялау мәселесі қарастырылған. Химия пәнін оқытудағы көрнекілік қағидаларының ролі қарастырылған. дидактикалық мақсаттар үшін көрнекіліктің түрлері мен формаларын кешенді пайдаланудың барынша тиімділігі айтылған: мультимедиалық құралдар, ақпараттық технологиялар, әртүрлі моделдер, химиялық экспериментті көрсету, зертханалық тәжірибелер жүргізу. Авторлар көрнекіліктерді пайдалану кезінде көрсетілім бейнелерінің дыбыстық құралдармен өзара үйлесімді болуын ескеруді де назардан тыс қалдырмаған.

Кілттік сөздер: көрнекілік, таным нәтижелері, ақпаратты тарату, химиялық процестерді моделдеу, химиялық эксперимент**.**

Аннотация: В статье рассматриваются задачи модернизации образования, целью которых является обеспечение высокого качества образования построение образовательного процесса с учётом индивидуальных, возрастных, психологических и физиологических особенностей обучающихся. Рассматривается роль принципа наглядностив освоении школьной дисциплины химия. Отмечается, что наиболее эффективным для дидактических целей является комплексное использование различных видов и форм наглядности, а именно, мультимедийные средства, информационные технологии, различные модели, демонстрация химического эксперимента, проведение лабораторных опытов. Авторы констатируют, что при использовании наглядности следует учитывать, что формирование визуальных образов должно идти в сочетании, во взаимосвязи с соответствующими аудиальными образами.

Ключевые слова: наглядность, результаты познания, распространение информации, моделирование химических процессов, химический эксперимент.

Abstract: The article deals with the problems of modernization of education, the purpose of which is to ensure high quality of education and the construction of the educational process taking into account the individual, age, psychological and physiological characteristics of students. The role of the principle of visibility in the development of the school discipline chemistry is considered. It is noted that the most effective for didactic purposes is the complex use of various types and forms of visualization, namely, multimedia tools, information technologies, various models, demonstration of chemical experiments, laboratory experiments. The authors state that when using visibility, it should be taken into account that the formation of visual images should be combined, in conjunction with the corresponding auditory images.

Keywords: visibility, results of cognition, information dissemination, modeling of chemical processes, chemical experiment.

Еліміздегі жалпы орта білім беретін мектептердің қазіргі таңдағы мақсаты – білім саласындағы

Халықаралық зерттеулерге қатысатын елдер арасында білім беру сапасы бойынша көшбастаушылардың сапында болу және еліміздің экономикалық дамуына өзіндік әсер ететін білім беру сапасын қамтамасыз ету болып табылады. Мемлекеттік білім беру стандартының (МББС) негізінде тұлғалық, пәнаралық және пәндік білім беру нәтижелерінің талаптары бекітілген. Бұл талаптар түлектің өзіндік даму даярлығының қалыптасуын, үздіксіз білім алуын; білім беру жүйесіндегі оқушының әлеуметтік ортасын дамытуды құрастыру мен жобалауды; білім алушылардың белсенді оқу-танымдық әрекетін, оқушыларың тұлғалық, психологиялық және физиологиялық, жас ерекшеліктерін есепке ала отырып білім беру процесін құруды қамтамасыз етеді.

Егер, біз оқушылардың танымдық әрекетін білім беру процесіндегі оқушыны дамыту құралы ретінде қарастырар болсақ, онда оның танымдық белсенділігін химия пәніне тән заманауи көрнекілік құралдарын пайдалану арқылы арттыру қажет. Еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайын қамтамасыз етуге ықпал ететін аталған мақсаттарға жету оқушының бойында танымдық әрекетке, білім алуға, ғылым мен ғылыми әдістерді тануға деген жағымды көзқарастарды қалыптастырады.

Оқытудағы көрнекілік қағидаларын жүзеге асыру мәселесі ғалымдар мен әдіскер химиктердің ертеден назарында болғанымен, білім беру үрдісінің тәжірибесінде түбегейлі өз шешімін таппады. Бұл оқу үрдісінің материалдық-техникалық базасының нашар болуымен, мұғалімдер даярлығыныың төмендігімен және оқу бағдарламасындағы тәжірибелік бөлімінің толық орындалмауымен сипатталады. Автор [1] өз жұмысында қазіргі мектептердегі білім беру негізінен сөз парасатына басымдық берген деп санайды. Ал Б.Б.Айсмонтас [2] көрнекілік қағидасын былайша сипаттайды: «Балалардың ойлау пайымы нақтыдан абстрактылы ойлауға қарай дамитындықтан, көрнекілік оқытудың бастапқы дәстүрлі алғышарты деп танылады». Көрнекілік оқушылар үшін бақылаудың шынайылығын тудырады. Себебі, химия шынайы үрдістерді оқытатын пән, сондықтан химияны оқытуда көрнекіліктің маңыз зор, өйткені оқушы шынай химиялық үрдістерді өз көзімен көруі қажет. Жақсы көрнекілік құралдар бір жағынан нысанның немесе көріністің нақты болмыстық жағын көрсетер болса, екінші жағынан ол қарапайым болуы тиіс. Осындай моделдермен берілген негізгі идея нақты және артық жай-жапсарсыз берілуі керек. Көпжылғы тәжірибелер мен арнайы психологиялық, педагогикалық зерттеулер көрсеткеніндей, оқыту мен тәрбиелеудің нәтижелі болуы адамның барлық сезім мүшелерінің қабылдау деңгейіне байланысты болады. Материалды сезімдік қабылдаудың алуандығы барынша жоғары болса, онда ол барынша берік игеріледі. Бұл заңдылық көрнекіліктің дидактикалық қағидаларында бұрыннан-ақ өз көрінісін тапқан [3].

Химияны оқыту үрдісінде оқушылардың сөйлеу мәдениеті де өзінше үлкен маңызға ие, себебі сөз бен сөз тіркестерінде адамның танымы, ойлау қабілеті көрініс табады. Химия ғылымын барынша жақсы меңгеру үшін, оқушы өз бетінше жұмыс істеуді, тыңдауды, бақылауды, ойлауды, зертханалық жұмыстарды орындауды, есептерді шешуді, кітаптармен, оқулықтармен жұмыс істеуді үйренуі тиіс.

Алайда, бүгінгі отандық білім беру тәжірибесінде әлі күнге дейін оқу ақпаратын сөз күйінде беруге басымдық берілген. Бұл жағдайда, оқушы химиялық терминдер мен олардың шартты белгілерінің сипатын тек оқып, тыңдайды. Оқушы өз кезегінде сөз арқылы берілген мағынаны түсінбеуі немесе толық түсінбеуі мүмкін. Себебі сөз арқылы берілген ақпараттың басты бөлімі суреттерге (кестелерге, көрнекілік құралына, экранға) орайластырылады.

[4] жұмыста автор, «химия – эксперименттік ғылым, ол дәлелдеулерді қажетсінбейді, оны жақсы жабдықталған химия кабинетінсіз және кабинеттегі жабдықтарды тимді, негізделген әдістерсіз пайдалану мүмкін емес» деп атап көрсетеді. Тәжірибе жүзінде бұл кабинеттегі оқу жабдықтарын, приборлар мен реактивтерді пайдаланудың тәсілдері арқылы ақпаратты жеткізу барынша кеңейтуге мүмкіндік береді.

Көрнекілікке әртүрлі құралдармен қол жеткізуге болады: тақтаға бор арқылы салынған суреттермен, плакаттарды пайдаланумен, химиялық экспериментті көрсетумен, зертханалық тәжірибелерді жүргізумен және т.б. [5]. Т.С. Назарова химияны оқыту құралдары мен көрнекілік қағидаларын қарастыра отырып, көрнекіліктің көру, есту түрлеріне тоқталады. Балалардың жеке тұлғалық ерекшеліктеріне сай көрнекіліктің бір түрі басым болуы мүмкін, алайда көру барынша артықшылықтарға ие болады [6]. Дидактикалық мақсаттар үшін көрнекіліктің көптеген түрлері мен формаларын кешенді пайдалану өте тиімді екені даусыз. Мысалы, берілу тәсілі бойынша көру көрнекілігі кескіндік, суреттемелік, экран арқылы болады. Ал, суреттемелік көрнекілігі мәндік, мазмұндық, жағдайлық болуы мүмкін. Жаңа ақпараттық технологиялардың пайда болуына орай көрнекілік қағидаларының кешендік тәсілі негізгі мәнге ие болды. Атом, молекула, кристалдар және т.б. микроәлем нысандарының компьютерлік моделдері химияны пәнін оқытудың мектептегі курсы бойынша кең қолданыла бастады. Әсіресе көрнекіліктің дәстүрлі құралдары жеткіліксіздігі қиындық тудырған жағдайда [7, 8], ол оқушылардың ойлау кеңістігін дамыту құралы ретінде [5] материалды бейнелік қабылдауын жеңілдетті. Қазіргі таңда жалпы орта мектептерде мультимедиалық құралдарды пайдалану кәдуілгі қарапайым тәсіл болып қалды.

. Так, например, по способу выражения зрительная наглядность может быть графической, иллюстративной, экранной. А иллюстративная зрительная наглядность может быть предметной, ситуативной, сюжетной. С появлением новых информационных технологий основным стал комплексный способ реализации принципа наглядности. Компьютерные модели объектов микромира, таких как атомы, молекулы,

Химияны оқытуды көп жағдайда оқушылардың танымдық қабілетін анықтайтын моделдеу ерекше маңызға ие. «Моделдеу – бізді қызықтыратын нысаның сипатын моделдер арқылы тану әдісі. Бұл нысанның немесе оның прототипінің бізді қызықтыратын сипатын, ерекшеліктері мен қырларын зерттеуге мүмкіндік беретін моделдермен әрекет ету әдісі [9]. Моделдеу құрылған моделді логикалық анықтап алу, шынайылық туралы бейнелік құрылымдар құру үшін қажет. Мұны нысанның сипатын тану әдісі деп айтсақ ат болады. Себебі осы әдіс нысанның кейбір ерекшеліктерін жете зерттеуге мүмкіндік береді. Моделдеу тәсілі арқылы біз уақыт және кеңістік көлеміне байланысты үлкен айырмашылықтардың себебінен бақылауға мүмкін болмайтын процестерді қолдана аламыз. Бұл жағдайда модел процесс немесе құбылыс туралы бірден-бір жалғыз ақпарат көзі бола алады. Моделдерді құруда мынаны ескергеніміз жөн, адам ақпараттың ең көп мөлшерін көру арқылы алады, сондықтан да, бірінші кезекте өзге ақпараттар желісін тарту табиғи және материлдық болуы тиіс. Д.Н. Кожевников «педагогикалық-эргономикалық талаптарды қанағаттандыратын моделдерду құруға кедергі болатын нақты фактор, ол қазіргі ғылыми еңбектердегі моделдеуде қалданылатын қарапайым және көрнекілік бейнелердің сәйкессіздігі. Мектептегі оқыту үрдісіне ғылыми мәліметтерді бейімдеу әрекеті оңайлатылған моделді құруға және оның қаситеттерін бейнелеудегі жіберілген кейбір олқылықтарға байланысты 10].

Химияны оқудағы қиындықтар пәннің танымал абстрактілігіне байланысты. Бұл кедергіні игеру үшін теориялық материал мен эксперименттің ойластырылған үйлесімін құра білуіміз керек. Сабақта орындалған әдемі көрсетілімдік және ақпараттық тәжірибелер оқушының бойында жарқын әсер қалдырып, оның сабаққа деген қызығушылығын оятады [11].

Осылайша, химия пәнін оқытудың маңызды құрамдасы деп - ой опреацияларын жүзеге асыратын, ақыл-ой түсінігі мен ішкі түйсінуді құруға негіз қалыптастыруға қолдау көрсететін химиялық эксперименттің көрнекілік сұлбалары мен моделдерін пайдалануды айтамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Волкова Е.В. «Язык» химического мышления // Химия: методика обучения в школе. - 2001. - № 8. – С.30-37.
2. Айсмонтас Б.Б. Теория обучения: схемы и тесты — М. : Владос-пресс, 2002. — 167 с.
3. Занков Л.В. Избранные педагогические труды – М. : Новая школа, 1996. – 426 с.
4. Грабецкий А.А. Использование учебного оборудования на уроках химии: пособие для учителей – М.: Просвещение, 1979. – 141 с.
5. Ахметов М.А., Денисова О.Ф. Модели молекул органических веществ как средство развития пространственного мышления // Химия: методика преподавания в школе. – 2004. - № 1. – С. 35-45
6. Назарова Т.С. Принцип наглядности и средства обучения// Химия: методика обучения в школе. - 2001. – № 2. – С.10-15.
7. Ахлебенин А.К. Лихачев В.Н. Модели микромира в обучении химии// Информационные технологии в образовании. – Режим доступа: http://ito.edu.ru/2004/Moscow/II.html
8. Левкин А.Н. Технология проектирования и применения компьютерных обучающих программ по химии для средней школы на основе имитационного моделирования: дис. канд. пед. наук, 2002. - 225 с.
9. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. - М. : Педагогика, 1986. – 240 с.
10. Кожевников Д.Н. Создание и использование комплекса моделей атомов и молекул для изучения строения вещества в курсе химии средней школы: дис. канд. пед. наук. – М., 2004. - 228 с.
11. Нифантьев Э.Е. Школьная химия и потребности общества // Химия в школе. -1996. – №3. – С 3.

УДК 372.016:51

Смагулов Е.Ж.
д.п.н., профессор,
Жетысуский государственный университет им.И.Жансугурова,
Талдыкорган, Казахстан

Ткачев А.В.
докторант 1 курса «Математика»,
Кокшетауский универсситет им. Ш. Уалиханова,
Кокшетау, Казахстан

ПОСТРОЕНИЕ ГИПОТЕЗЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ

Аңдатпа: Мақала математиканың экономикалық модельдерін оқыту процесін зерттеудегі гипотезаны іздеу мәселелеріне арналған. Автор оқушыларды экономикалық модель мысалында Жаңа математикалық ұғымдармен таныстыруды ұсынады. Ұсынылған әдістеме оқушыларға жаңа математикалық аппаратты меңгеріп қана қоймай, абстрактілі математикалық ұғымдарды зерделеуден практикалық пайданы көруге мүмкіндік береді. Бұдан басқа, білім алушылар экономикалық құбылыстардың математикалық модельдерін құру, талдау және пайдалану тәжірибесін алады. Болашақ экономистерді математикаға оқытуға ұсынылған көзқарас білім алушылардың математикалық аппаратты практикалық қолдану дағдыларын алуға және тұрақты қалдық білім алуға бағытталған. Математиканы оқытудың мұндай стилі аудиторияда жағымды жұмыс атмосферасын құруға, экономикалық есептерді шешудің математикалық әдістерін қолдануға қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: математикалық модель, Математиканы оқыту, Экономистерге арналған математика, экономикалық модель.

Аннотация: Статья посвящена вопросам поиска и подтверждения гипотезы при исследовании процесса обучения математике экономических моделей. Автор предлагает знакомить учащихся с новыми математическими понятиями на примере экономической модели. Предлагаемая методика позволяет школьникам не только овладеть новым математическим аппаратом, но и увидеть практическую пользу от изучения абстрактных математических понятий. Кроме того, обучаемые приобретают опыт построения, анализа и использования математических моделей экономических явлений. Предлагаемый подход к обучению будущих экономистов математике ориентирован на получение обучающимися навыков практического применения математического аппарата и на приобретение устойчивых остаточных знаний. Такой стиль преподавания математики позволяет создать приятную рабочую атмосферу в аудитории, пробудить интерес к использованию математических методов решения экономических задач.

Ключевые слова: математическая модель, преподавание математики, математика для экономистов, экономическая модель.

Abstract: The article is devoted to the search for a hypothesis in the study of the process of teaching mathematics of economic models. The author suggests introducing students to new mathematical concepts using the example of an economic model. The proposed method allows students not only to master the new mathematical apparatus, but also to see the practical benefits of studying abstract mathematical concepts. In addition, students gain experience in constructing, analyzing, and using mathematical models of economic phenomena. The proposed approach to teaching future economists mathematics is aimed at getting students skills for practical application of the mathematical apparatus and acquiring stable residual knowledge. This style of teaching mathematics allows you to create a pleasant working atmosphere in the audience, arouse interest in the use of mathematical methods for solving economic problems.

Keywords: mathematical model, teaching mathematics, mathematics for economists, economic model.

Сегодня проблемы стремительно развивающегося рынка касаются каждого из нас, они уверенно демонстрируют нам, что основу нашей жизни с оставляют экономические отношения, стержень которых составляет предпринимательская деятельность.

Одним из приоритетов развития нашей страны в своем Послании «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» Президент страны Н.А.Назарбаев отмечает «улучшение качества человеческого капитала». При этом поясняет, что «…Прежде всего должна измениться роль системы образования. Наша задача – сделать образование центральным звеном новой модели экономического роста. Учебные программы необходимо нацелить на развитие способностей критического мышления и навыков самостоятельного поиска информации. …

Наряду с этим нужно уделить большое внимание формированию IT-знаний, финансовой грамотности и воспитанию патриотизма молодежи» [1].

Важным направлением модернизации образования остается информатизация образовательного процесса, расширение использования интерактивных форм обучения в учебном процессе, внедрение специальных учебных программ онлайн-обучения - это особо выделено Президентом страны в Программной статье «Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда».

Общенациональный план мероприятий по реализации Послания Главы государства «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» предполагает «совершенствование методики преподавания, развитие системы электронного обучения, включая дистанционное обучение, а также создание региональных школьных центров».

Согласно Послания Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана от 5 октября 2018 г. Указывается: «Система и методики обучения Назарбаев Интеллектуальных школ должны стать единым стандартом для государственных школ. Это станет завершающим этапом в реформировании школьного образования.» Сеть Интелектуальных школ является методической площадкой Казахстана для внедрения передовых методов обучения в школах страны.

Несмотря на наличие различных путей формирования познавательной деятельности школьников, вопрос о формировании познавательной самостоятельности школьников при обучении математике средствами математического моделирования реальных экономических и производственных процессов ранее изучался недостаточно. В то же время основными целями школьного математического образования названы «освоение учащимися системы математических знаний, необходимых для изучения смежных школьных дисциплин и практической деятельности, формирование представлений о математике как форме описания и методе познания действительности», что объясняет важность ознакомления учащихся профильных классов экономической направленности с экономико-математическими моделями с использование информационных и коммуникационных технологий.

Цель исследования заключается в разработке методики применения информационных и коммуникационных технологий при обучении математике экономических моделей учащихся сети Интеллектуальных школ.

Задачи исследования:

- провести анализ педагогической и методической литературы по математике экономических моделей с целью определения научного подхода к организации обучения экономике с использованием информационно-коммуникационных технологий

- разработать формы организации учебных занятий по изучению математике экономических моделей с использованием информационно-коммуникационных технологий

- в рамках избранного подхода определить учебный материал, дополняющий математическим содержанием курс экономики;

- разработать основы конструирования методических материалов к учебным занятиям с использованием информационно-коммуникационных технологий;

- проверить экспериментально эффективность предложенных дидактических и методических основ организации изучения математики экономических моделей с использованием информационно-коммуникационных технологий.

Научная новизна исследования состоит в том, чтобы выявить и обосновать педагогические условия формирования познавательной самостоятельности учащихся профильных классов экономической направленности в обучении математике средствами математического моделирования. Мы собираемся обогатить информационно-образовательную школьную среду путем взаимодействия форм и средств обучения математике, включая ИКТ, а также интегрировать возможности проблемного и наглядно-модельного обучения математике на основе актуализации обобщенных и универсальных учебных действий. Планируется включение элементов математического моделирования в содержание, формы и средства реализации когнитивных процессов и результатов в ходе освоения элективного курса по экономике. Ожидаемый результат - это расширение и актуализация межпредметных связей математики с экономикой и информатикой на основе интеграции знаний и универсальных учебных действий.

Разработана дидактическая модель и механизмы ее реализации с целью формирования познавательной самостоятельности учащихся профильных классов экономической направленности в обучении математике средствами математического моделирования экономических и производственных процессов на основе проблемного и наглядно-модельного обучения.

Предложенная автором исследования программа имплантации экономических знаний в курс алгебры 7-9 и курс алгебры и начал анализа в 10-11 классах, хорошо сопрягается с зарубежным опытом. Так, например, все рассматриваемые методами математики темы экономики, включенные в экономическую составляющую школьного курса математики, входят в программу экзамена по экономике в школах Великобритании (см. А. Бухвалов [2] и K.West [281, с.212]. Среди них:

- спрос и предложение (равновесие, эластичность);

- рынки;
- банковское дело;
- налоги и распределение налогового бремени;
- факторы производства;
- издержки;
- сбережения и инвестиции.

Автор исследования полагает, что введение в курс изучения математики новой содержательно-методической линии - экономической, в какой-то мере будет способствовать развитию у школьников экономической грамотности, что несомненно окажет им помощь в будущем.

Обновленные программы направлены на развитие ИКТ-компетенций школьников, необходимых в условиях быстроменяющегося мира. На уроках с целью формирования ИКТ-компетенций учащихся учителям рекомендуется включать разнообразные виды работы с информацией из различных источников, включая инновационные коммуникационные технологии (словари, справочники, СМИ, интернет, компьютер и т.д.) [4]. Учащиеся должны обладать высоким уровнем информационной грамотности (владение способами и приёмами поиска, получения, представления информации, в том числе информации, данной в различных видах: текст, число, звук, изображение); должны знать и понимать основы ИКТ-квалификации (применение компьютеров (и других средств ИКТ) для решения информационных задач); должны обладать алгоритмическим и логическим мышлением (умение действовать в соответствии с алгоритмом и строить простейшие алгоритмы); пользоваться современными информационными технологиями в качестве инструментария решения учебных задач прикладного характера [4].

Проблема, цель и задачи исследования обусловили выбор методов исследования:

1. Теоретические (сравнительный анализ литературных исследований по философским, психолого-педагогическим, математическим, научно-методическим аспектам, касающимся области исследования, анализ постановлений, концепций, проектов государственных образовательных стандартов общего образования, учебных программ, школьных учебников по математике и учебных пособий по проблеме исследования; изучение передового педагогического опыта учителей профильных классов и школ).

2. Эмпирические (социологические методы - наблюдение за деятельностью школьников в учебном процессе; анализ самостоятельных, контрольных, творческих работ учащихся; тестирование школьников, беседы со школьниками, опрос учителей математики, анкетирование, педагогический эксперимент).

3. Общелогические (логико-дидактический анализ учебных пособий по математике, сравнение и обобщение учебного материала).

4. Статистические (обработка результатов педагогического эксперимента, их количественный и качественный анализ).

Исследование проводилось на базе Назарбаев Интелектуальные школы.

Информационно-коммуникационные технологии и информационное общество занимаются созданием, приобретением, обмен знаниями, их распространением, предоставлением, поддержкой и признанием. Информационно-коммуникационные технологии это средства обеспечения доступа к непрерывному обучению и участия в нем, это становится необходимым для успешного участия в развитии общества и все социальных групп населения. Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) являются важным инструментом для профессионального обучения; изучающие новые технологии знают, как использовать ИКТ, тем легче они могут найти свой путь, чтобы охватить новые методы сбора и преобразования данных в знания. Научный и технический прогресс и глобальное распространение технологий, развитых странах мира являются одним из главных аргументов в пользу ведущей роли образования в 21 веке. Уровень технологического развитие свидетельствует сегодня не только об экономической мощи и жизни конкретной страны, а также место и роль этой страны в мировом сообществе, масштабы и перспективы его экономической и политической интеграция с остальным миром. В то же время, уровень развития и использования современных технологий в разных странах определяется не только их материальными ресурсами, но и степенью общества способный производить, усваивать и применять новые знания. Эти достижения, в свою очередь, тесно связаны с уровнем образования. Эти процессы в большинстве управляемый информационно-коммуникационными технологиями, где научный знания и информация все чаще определяют новые модели роста и благополучия (Смагулов Е. Ж. 2019: 227-230).

Авторская методика обучения математике на базе элективного курса, основанного на математическом моделировании реальных экономических и производственных процессов, описываемых линейными моделями, является эффективным средством и механизмом формирования познавательной самостоятельности учащихся профильных классов экономической направленности.

Педагогические условия: обогащаемость информационно-образовательной школьной среды на базе взаимодействия форм и средств обучения математике, включая ИКТ; интеграция возможностей проблемного и наглядно-модельного обучения математике на основе актуализации обобщенных и универсальных учебных

действий; включение элементов математического моделирования в содержание, формы и средства реализации когнитивных процессов и результатов в ходе освоения элективного курса по математике; расширение и актуализация межпредметных связей математики с экономикой и информатикой на основе интеграции знаний и универсальных учебных действий - способствуют формированию познавательной самостоятельности, мотивации и повышению качества обучения математике учащихся профильных классов экономической направленности.

Для нас основными объектами проверки и оценки при контроле успеваемости учащихся были (SEITOVA Sabyrkul 2018: 330-337):

- знание основных формул, правил и теорем;
- умение построить математические модели;
- умение творчески использовать знания в учебной и практической деятельности;
- умение произвести несложные математические преобразования при решении задач;
- умение логически мыслить;
- знание способов и приемов решения задач, т.е. алгоритмов решения задачи;
- умение аккуратно выполнять чертежи, оформлять записи, записывать математические символы и термины;
- умение математически грамотно излагать свои мысли, проявление творчества в работе.

Сегодня остается открытым вопрос: «Как же наиболее эффективно использовать потенциальные возможности современных информационных и коммуникационных технологий при обучении школьников, в том числе, при обучении экономике?». Поэтому методическая проблема, над которой мы работаем последнее время, это – «Методика применения информационных и коммуникационных технологий в сети Интеллектуальных школ при обучении математике экономических моделей».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 31 января 2017 г. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» / http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700002017
2. Бухвалов А. Экономическое образование и уроки зарубежного опыта.- Т.1. СПб.: Экономич. школа, 1991.-204 с.
3. Beatty W.E., Gage R.W. Introductory calculus for Business and Economics. General Learning Press 250 James street Morristown new jersey 07960. 1973. p. 371.
4. Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2016-2017 учебном году: Инструктивно-методическое письмо. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2016.-278 с.
5. Смагулов Е.Ж., Хаймулданов Е.С. Методика использования современных образовательных технологии и тестов учащимися в приобретении математических знании // Вестник. Серия «Педагогические науки». №1 (58). 2019, ISSN 2520-2634 . – С.227-230.
6. SEITOVA Sabyrkul, SMAGULOV Yessengali, KHAIMULDANOV Yerlan, ADILBAEVA Ardak, TULYMSHAKOVA Gulnur, ABDYKARIMOVA Aizhan VETHODOLOGICAL REQUIREMENTS FOR THE ARRANGEMENT OF INDEPENDENT WORK ON NEURO-LINGUISTIC PROGRAVVING TECHNIQUES FOR MATHEMATICAL DISCIPLINES AT OERIODICO TCHE QUIMICA www.periodico.tchequimica.com Vol. 15 N. 30. ISSN 1806-0374 (impresso), ISSN 1806-9827 (CD-ROM), ISSN 2179-0302 (meio eletronico), 2018 Porto Alegre. RS. Brasil, Pages 330-337.

УДК 372.854

Адырбекова Г.М.
к.х.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

Кошкинбаева К.М.
магистрант,
Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

Журхабаева Л.Ә.
х.ғ.к., доцент,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Сарыпбекова Н.К.
х.ғ.к., доцент,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Мусаева С.А.
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

РАЗВИТИЕ МЕТАПРЕДМЕТНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ХИМИИ ЧЕРЕЗ ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ

Аңдатпа: Мақалада химия сабақтарында оқушылардың метапәнаралық қабілеттерін дамыту реттеушілік, танымдық, коммуникативті және тұлғалық оқу әрекеттерін оқытудың инновациялық әдістері жеке, топтық және ұжымдық жұмыс түрлерімен ұштастыра отырып кеңінен қолдану сұрақтарын қарастырған. Авторлар бала тұлғасы қабілеттерінің дамуына бағытталған педагогикалық практикада қолданылатын жаңа әдістерді, формаларды, құралдарды, технологияларды инновация анықтайтынын атап өтіп, инновациялық технологиялар білім алушыларға білімнің берік және саналы меңгерілгеніне, сонымен қатар коммуникативті мәдениеті мен өзіне сенімінің жоғарылауына мүмкіндік беретінін қарастырған.

Түйінді сөздер: оқытудың инновациялық әдістері, орта білім беру, құзыреттілік тәсіл, оқушылардың тұлғасы, метапәндік қабілеттер.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы развития метапредметных способностей учащихся через использованиетаких учебных действий как регулятивные, познавательные, коммуникативные и личностны, активизацию учебного процесса через широкое использование инновационных методов обучения с сочетанием индивидуальных, групповых и коллективных форм работы на уроках химии. Авторы отмечают, что инновации определяют новые методы, формы, средства, технологии, использующиеся в педагогической практике, ориентированные на личность ребенка, на развитие его способностей. Рассматриваемые в статье инновационные технологии дают возможность учащимся приобретать прочные и осознанные знания, преобладаниечувства уверенности, а также повышение коммуникативной культуры и самооценки ученика.

Ключевые слова: инновационные методы обучения, среднее образование, компетентностный подход, личность учащихся, метапредметные способности.

Abstract: The article deals with the development of metasubject abilities of students through the use of such educational actions as regulatory, cognitive, communicative and personal, activation of the educational process through the widespread use of innovative teaching methods with a combination of individual, group and collective forms of work in chemistry lessons. The authors note that innovations determine new methods, forms, tools, and technologies used in pedagogical practice, focused on the child's personality and the development of his / her abilities. The innovative technologies considered in the article allow students to acquire solid and informed knowledge, the predominance of a sense of confidence, as well as increasing the student's communicative culture and self-esteem.

Keywords: innovative teaching methods, secondary education, competence approach, students ' personality, metasubject abilities.

Школьный курс химии в общеобразовательной школе содержит большой объем теоретического материала. Большой объем и глубина рассмотрения теоретических вопросов, формируемых абстрактных понятий, применение символико-графических форм выражения информации и химического языка ведет к снижению понимания и усвоения базового курса химии и познавательного интереса к предметув целом.

Обновленное содержание среднего образования способствуетовладению учащимися в комплексе универсальными учебными действиями и опытом самостоятельной деятельности через реализацию системно-деятельного подхода [1].

Системо-деятельностный подход - это организация учебного процесса, в котором главное место отводиться активной и разносторонней, в максимальной степени самостоятельной познавательной деятельности школьника. Ключевыми моментами деятельностного подхода является постепенный уход от информационного репродуктивного знания к знанию действия.

Реализация на практике системно-деятельностного подхода заключается в определении целей образования, а значит, в требованиях к результатам среднего образования. Цели образования выступают не в виде суммы «знаний, умений, навыков», которыми должен владеть выпускник, а в виде характеристик сформированности познавательных и личностных способностей.Под задачей современной системы образования становится не только освоение учащимися конкретных предметных знаний и навыков в рамках отдельных дисциплин, но и совокупности «универсальных учебных действий».

Содержание химического образования, в том числе школьного, определяется интересами общества и отношением его к науке. Химия - наука общественная в том смысле, что она развивается в первую очередь в тех направлениях, которые диктуются потребностями общества [2].

В качестве требований к результатам освоения общеобразовательной программы в ГОСО среднего образования рассматриваются предметные, метапредметные и личностные результаты обучения.

Метапредметные результаты могут быть достигнуты путем совершения учащимися регулятивных, познавательных, коммуникативных и личностных универсальных учебных действий. С целью активизации этого процесса целесообразно широко использовать интерактивные методы обучения, сочетать индивидуальные, групповые и коллективные формы работы, как на уроке, так и во внеурочной деятельности.

Личностные и метапредметные результаты достигаются в ходе участия учащихся в различных видах деятельности, включающей четырех блоков: личностные, регулятивные, познавательные и коммуникативные, следовательно, необходимо создание системы дидактических заданий для усвоения химического содержания [3].

Стало быть, к личностным результатам освоения учащихся основной образовательной программы среднего образования относятся готовность и способность к саморазвитию и личностному самоопределению, мотивацию к обучению и целенаправленной познавательный деятельности, системы значимых социальных и межличностных отношений, ценностно-смысловых установок, отражающих личностные и гражданские позиции в деятельности, социальные компетенции, правосознание, способности ставить цели и строить жизненные планы.

Постановка такой задачи ориентирует учителей на компетентностный подход к организации учебно-воспитательного процесса и предполагают применение новых эффективных инновационных технологий.

Инновационные педагогические технологии - это нетрадиционные педагогические технологии, разрабатываемые в связи с появлением новых информационных технологий, новых методов и приемов обучения, с целью создания наиболее благоприятных психолого-педагогических условий для активизации и реализации лучших свойств и саморазвития личности студента и повышения эффективности учебного процесса [4,5].

Инновации определяют новые методы, формы, средства, технологии, использующиеся в педагогической практике, ориентированные на личность ребенка, на развитие его способностей.

Достоинство инновационных технологий заключаются в следующем. Инновационные технологии дают возможность учащимся приобретать прочные и осознанные знания, при этом развивается самостоятельность в учебной деятельности, увеличивается время проговаривания учебного материала на уроке, у учащихся нет боязни неправильных ответов, чувство уверенности преобладает, а также повышается коммуникативная культура и самооценка ученика.

Опираясь на разработанную А.В. Хуторским теорию дидактики [6], направленную на развитие личности учащихся и их творческую самореализацию, в основе преподавания предмета химии мы сочетаем следующие инновационные технологии: исследовательскую технологию, технологию проблемного обучения, технологию разноуровневого обучения, технологию игрового обучения, информационно-коммуникативные технологии, проектные технологии.

Технология проблемного обучения.

Проблемное обучение пронизывает весь курс химии. Каждый урок становится проблемным. Ставится проблема, учащиеся подводятся к её решению.

Пример изучения тем курса органической химии:

Тема	Проблема
Теория химического строения	Состав органических соединений $C_2H_6, C_3H_8, C_4H_{10}$. Какова валентность углерода в них? (Обычные представления о валентности приходят в противоречие с составом соединений)
Ароматические углеводороды	Исходя из структурной циклической формулы бензола, которую предложил Кекуле, назовите реакции, которые будут характерны для данного вещества (демонстрация опытов взаимодействия бензола с бромной водой и перманганатом калия). Бензол с ними не реагирует. В чем причина данного противоречия? (Противоречие между строением молекулы (формулой Кекуле) и свойствами).
Многоатомные спирты	Отличаются ли по свойствам спирты, содержащие несколько групп, от спиртов, имеющих в своем составе одну гидроксильную группу? (Опыт взаимодействия глицерина с основаниями приводит к противоречию: учащимся известно, что одноатомные спирты при нормальных условиях не реагируют с основаниями)
Глюкоза	Формула глюкозы $C_6H_{12}O_6$. Какие функциональные группы имеются в ее строении? Если в молекуле глюкозы имеется альдегидная группа, то почему она не реагирует с фуксинсернистой кислотой?
Аминокислоты	Какие свойства можно предположить у вещества строения NH_2-CH_2-COOH ? Как действует раствор этого соединения на индикатор?

Технология разноуровневого обучения

Эффективная организация образовательного процесса невозможна без использования индивидуально-дифференцированного подхода к учащимся. В обучении химии дифференциация имеет особое значение. Это обусловлено спецификой предмета: у одних учащихся усвоение химии сопряжено со значительными трудностями, а у других проявляются явно выраженные способности к изучению предмета. Проблему прочности знаний по химии можно решить технологией уровневой дифференциации.

При организации процесса обучения учащихся необходимо ориентироваться на введение трех стандартов:

- обязательная общеобразовательная подготовка (её уровень должен достичь каждый ученик): усвоение УУД в рамках учебной программы;

- повышенная подготовка, определяющаяся заданной глубиной овладения содержанием учебного предмета;

- обучение на уровне углубленного изучения предмета для интересующегося, способного ученика. Обучение происходит на индивидуальном и максимально возможном уровне сложности [7].

Ученик определяет направления собственной реализации на основании имеющихся способностей, склонностей, интересов и выбирает ту образовательную траекторию, которая ему наиболее близка. Выбор уровня сложности достаточно подвижен и делается не «навсегда». К самостоятельному выбору заданий учитель готовит учеников, советует какое задание выбрать, однако право выбора остается за учеником. Изучение каждого предмета в школе - не цель, а средство развития ребенка. Для оценки успехов учащихся определяется, как усвоено содержание: на уровне воспроизведения фактов, их реконструирования или на вариативном уровне (уровне мыслительных операций) [7].

Пример проверочной самостоятельной работы по теме: «Основные классы неорганических соединений»

Вариант 1. (Включает задания исследовательского уровня познавательной деятельности учащихся).

Напишите формулы гидроксидов, образующих следующие соли:

А) нитрат железа (III);

Б) хлорид хрома (III);

В) карбонат марганца (II).

Вариант 2. (Включает задания частично-поискового уровня познавательной деятельности учащихся).

Составьте формулы солей по их названиям:

А) нитрат калия;

Б) фосфат алюминия;

В) сульфат железа (III).

Вариант 3. (Включает задания репродуктивного уровня).

Определите заряды ионов металлов и кислотных остатков в формулах следующих солей:

$$Mg(NO_3)_2, KCl, Na_3PO_4, CuSO_4$$

Дайте им названия.

Технология игрового обучения

Технология игрового обучения способствует повышению интереса учащихся к различным видам учебной деятельности и познавательной активности. Игру как метод обучения, передачи опыта старших поколений младшим люди использовали с древности. В обучении химии довольно часто используются игровые технологии, проводятся уроки - игры.

Например, при изучении органической химии в 10 классе: урок-соревнование «Предельные углеводороды», школа детективов «Углеводороды», урок-путешествие «Покорение вершины горы Спиритусфенолюс». Технология игрового обучения помогает достичь прочного усвоения учащимися знаний по предмету.

Информационно-коммуникационные технологии

Использование информационных и коммуникационных технологий открывает новые перспективы и возможности для обучения химии. ИКТ можно использовать на различных этапах урока: для проведения химической разминки, на этапе объяснения нового материала, для коррекции знаний, умений, навыков. Информационные технологии делают урок ярким и содержательным, развивают познавательные способности учащихся и их творческие силы. Решение поставленных задач достигается при проведении серии мультимедийных уроков [7]. Благодаря анимации, звуковым и динамическим эффектам, учебный материал становится запоминающимся, легко усваиваемым. Использование компьютерных программ на уроке по химии позволяет увидеть то, что на обычном уроке невозможно: смоделировать химический процесс, провести опасную реакцию.

Учащиеся имеют возможность принимать активное участие в создании уроков, чему способствует поиск и систематизация информации, тем самым, формируют навыки самостоятельной работы, а так же навыки владения информационными компьютерными технологиями. При подготовке к урокам они используют Интернет-ресурсы, образовательные сайты как информационное поле, позволяющее получить дополнительную оперативную, актуальную информацию по теме урока [7].

Компьютерные телекоммуникации - это средство обучения и особая форма общения. Особенностью телекоммуникационных технологий обучения является многофункциональность, оперативность, продуктивность, насыщенность, возможность быстрой и эффективной творческой самореализации учащихся, наличие для них индивидуальной образовательной траектории. Образовательные проекты в сети Интернет для школьников средствами компьютерных телекоммуникаций позволяют ученикам выбирать учебный предмет по интересу и по потребностям. Во время дистанционного обучения, дистанционных мероприятий, олимпиадах, конкурсах и проектах выстраивается индивидуальная персональная траектория обучения. Ученики точнее определяются с выбором профиля для дальнейшего обучения. Важными мотивами участия в телекоммуникационных образовательных проектах становятся: возможность самореализации, оценка собственных сил, знакомство с новыми формами организации учебной деятельности [8].

Компьютерные технологии дают возможность увеличить плотность урока, качество изученного материала, повысить темп урока, логику рассуждений, эффективно провести проверку усвоенных знаний, развивать творческие компетентности обучаемых.

. Интегрированные уроки. Проведение интегрированных уроков создает условия для использования разнообразных заданий, способствующих развитию интереса учащихся к предмету при обсуждении учебной темы. Интегрированные уроки надолго остаются в памяти школьников.

Пример: 10 класс: «Кислородсодержащие органические вещества» - химия, биология, экология, «Нуклеиновые кислоты» - химия, биология.

Учитель использует три типа интегрированных уроков:

урок - изучение нового материала;

урок - обобщение и закрепление изученного;

урок - контроля знаний.

Технологии метода проектов

Среди инновационных педагогических средств и методов, обеспечивающих индивидуализацию профильного обучения, особое место занимает проектирование как основной вид учебной деятельности. Проект (лат. projectus - брошенный вперед) предполагает разработку замысла, предварительного, предположительного поиска ответа на вопрос, решения проблемы разным способом. Метод проектов реализует главный смысл и назначение обучения - создает условия для сотрудничества в сообществе исследователей, тем самым помогает обучаемому стать талантливым учеником. [9]

В практике обучения химии проектная деятельность реализуется через:

урок как таковой или практическое занятие;

внеурочную деятельность, предметную деятельность;

научно-практичную деятельность учащихся, защиту рефератов;

Учитель используются следующие проекты:

Информационные. Учащиеся изучают и используют различные методы получения информации (литература, библиотечные фонды, СМИ, базы данных), методы ее обработки (анализ, обобщение, сопоставление с известными факта-

ми, аргументированные выводы) и презентации. Данный вид проекта систематически используется на уроках. *Пример:* 10 класс «Витамины: за или против».

Творческие проекты строятся следующим образом: определение потребности, исследование, обозначение требований к объекту проектирования, выработка первоначальных идей, их анализ, планирование, изготовление, оценка (рефлексия). Форма представления результатов: видеофильм, праздник, экспедиция, репортаж и пр. *Пример:* 10 класс: «Сложные эфиры управляют целым миром» (форма предоставления результатов - сочинение, выставка рисунков, фотографий).

Метод проектов ориентирован на достижение целей учащихся. Он формирует большое количество умений и навыков, опыт деятельности.

Применение описанных технологий придаёт урокам химии особую привлекательность, является одним из способов развития познавательных и творческих интересов учащихся к химии как к науке, а также способствует активизации мыслительной деятельности учащихся. Таким образом, инновационные технологии способствуют повышению эффективности обучения предмету химии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственный общеобязательный стандарт основного среднего образования Приложение 3к приказу МОН РК от 31 октября 2018 года № 604
2. Хуторской А.В. Современные педагогические инновации на уроке. www.eidos.ru
3. Мерещякова Л.М., Шалашова М.М., Оржековский П.А. Формирование универсальных учебных действий: система дидактических заданий // Химия в школе. - 2013. - №1. - с. 9-10
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998 с. 14-15
5. Назарова Т.С. Педагогические технологии: новый этап эволюции? // Педагогика. - 1997. - №3. - с. 20-27
6. Хуторский А.В. Педагогическая инноватика: учебное пособие для студ. Высш.учеб. заведений. - М.: издательский центр «Академия», 2008. - 256 с.
7. Муравлева О.И. Инновационные технологии обучения, реализуемые в практике учителей химии. http://festival.1september.ru.
8. Галанов А.Б. Реализация метода проектов средствами компьютерных телекоммуникаций в системе профильного обучения. www.eidos.ru.
9. Матвеева И.А. Реализация компетентностного подхода посредством технологии метода проектов. http://festival.1september.ru

ӘОЖ37.013:792

Мекенбаева Э.А.
«Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Туреханов Қ.Е.
«Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Сейлбкова У.К.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

Емкулова А.И.
Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Бексейтов Н.Б.
Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

МӘДЕНИ – ТЫНЫҒУ ЖҰЫМЫСЫНДА ФОЛЬКЛОР ТӘРБИЕЛІК МӘНІ МЕН ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ НЕГІЗІ

Аннотация: Мақала ұйымдастыру проблемалары мәдени – демалыс жұмыс пайдалана отырып, ұлттық салт-дәстүр мен фольклор. Бүгінгі таңда мәдени – бос уақыт жұмысында фольклорды зерттеу басты міндет болып табылады, өйткені халық шығармашылығына, атап айтқанда фольклорға баулу жастардың этникалық өзіндік санасын дамытуға мүмкіндік береді.

Халық өнерінің бастауларына, салт-дәстүрлеріне, әдет-ғұрыптарына жүгіну қажеттілігі кездейсоқ емес. Қазір біздің еліміз өсіп келе жатқан ұрпақтың дағдарысын бастан кешуде. Халықтың мәдениетін, оның өзіндік ерекшелігін, рухани байлығын сақтау проблемасы өткір тұр. Мәдени-демалыс жұмысы бірте-бірте өзінің қайталанбас және өзіндік ерекшелігін жоғалтады. Үлкен және кіші ұрпақты байланыстыратын дәстүрлер бұзылды. Әсіресе иланғыш болып табылады жастар. Сондықтан, ұрпақтар сабақтастығын қайта жаңғырту, аға буын адамдарында өмір сүретін балаларға адамгершілік қағидалар беру өте маңызды. Өз Отанын сүйетін және білетін азамат пен патриот тәрбиелеу – әсіресе өзекті міндет, бүгінгі күні ол өз халқының рухани байлығын терең білмей, халық мәдениетін игермей табысты шешіле алмайды. Қазіргі өмір тез өзгереді. Біз күнделікті істердің, проблемалардың өткір ырғағының артында әрең ұйықтаймыз. Бұл жағдайда адамгершілік қарым – қатынастарды дамыту үшін адамдар арасындағы өзара қарым-қатынас стилі мәдени-демалыс мекемелерінің жұмысында ұлттық мәдениет пен фольклорды пайдалану қажеттілігі арта түседі.

Түйінді сөздер: мәдени-демалыс жұмысын ұйымдастыру, ұлттық дәстүр, мәдениет, фольклор, жастар.

Аннотация: Статья посвящена проблемам организации культурно – досуговой работы с использованием национальных традиции и фольклора. Сегодня изучение фольклора в культурно – досуговой работе стоит главной задачей поскольку, обращение к народному творчеству, а именно к фольклору дает возможность развитию этнического самосознания молодежи.

Необходимость обращения к истокам народного искусства, традициям, обычаям народа не случайна. Сейчас наша страна переживает кризис подрастающего поколения. Остро стоит проблема сохранения культуры народа, его самобытности, духовных богатств. Культурно – досуговая работа постепенно утрачивает свою неповторимость и самобытность. Нарушились традиции, которые связывали старшее и младшее поколения. Особенно внушаемыми являются молодежь. Поэтому, очень важно возродить преемственность поколений, дать детям нравственные устои, которые живы в людях старшего поколения. Воспитание гражданина и патриота, знающего и любящего свою Родину – задача особенно актуальная, и сегодня она не может быть успешно решена без глубокого познания

духовного богатства своего народа, освоения народной культуры.Современная жизнь стремительно меняется. Мы едва поспеваем за бешенным ритмом каждодневных дел, проблем. В этом случае для развития нравственных взаимоотношений, стили взаимоотношений между людьми наростает необходимость использования национальной культуры и фольклора в работе культурно – досуговых учреждений.

Ключевые слова:

Ключевые слова: организация культурно-досуговой работы, национальная традиция, культура, фольклор, молодежь.

Abstract: The article is devoted to the problems of organizing cultural and leisure activities using national traditions and folklore. Today, the study of folklore in the cultural and leisure work is the main task since, turning to folk art, namely to folklore, makes it possible to develop ethnic self-awareness of youth.

The need to appeal to the sources of folk art, traditions, customs of the people is not accidental. Now our country is experiencing a crisis of the younger generation. The acute problem is the preservation of the culture of the people, their identity, spiritual wealth. Cultural and leisure work is gradually losing its originality and originality. The traditions that connected the older and younger generations were broken. Young people are especially suggestible. Therefore, it is very important to revive the continuity of generations, to give children moral principles that are alive in the people of the older generation. The education of a citizen and patriot who knows and loves his homeland is a particularly urgent task, and today it cannot be successfully solved without a deep knowledge of the spiritual wealth of his people, the development of a popular culture. Modern life is rapidly changing. We can hardly keep up with the frantic rhythm of everyday affairs and problems. In this case, for the development of moral relationships, styles of relationships between people, the need for using national culture and folklore in the work of cultural and leisure institutions is growing.

Key words: organization of cultural and leisure work, national tradition, culture, folklore, youth.

Республика Үкіметі Қазақстанда Кеңес өкіметі орнаған алғашқы күннен бастап, мәдени-ағарту мекемелерінің еңбекшілерді тәрбиелеудегі мәдени саяси ағарту жүйесіндегі маңызды буын ретінде рөлін дұрыс бағалай отырып және клуб жұмысын жолға қою ісінде жою көңіл-күйлері мен дүлей құбылыстарға қарсы күрес жүргізе отырып, осы бағытта республиканың барлық мемлекеттік және қоғамдық органдарының назар аудару орталығына ұйымдастырушылық және басшылық жұмыстарын қойды.

Мәдени-ағарту жұмыстарының материалдық базасын құруға қарағанда клуб мекемелерінің кадрларын даярлауға аз көңіл бөлінді. Мұрағаттық материалдар мен құжаттарды талдау уақыт факторы сыни рөл атқарған жағдайда клуб қызметкерлерін даярлау мен қайта даярлаудың ең сәтті нысандары әртүрлі қысқа мерзімді курстар болғанын көрсетті.

Мәдени-саяси ағарту жөніндегі клубтардың барлық жұмысы оның еңбек ететін массаға барынша әсер етуге ықпал ететін қағидаттар мен қондырғыларда құрылған. Клубтардың жұмысында көркемөнердің педагогикалық принциптері, мәдени-саяси ағартудың нақтылығы мен сараланауы, ақылға қонымды демалыс пен ойын-сауықты ұйымдастырумен үйлесуі жүзеге асырылды.

Қазіргі уақытта этникалық және ұлттық сана-сезімнің өсуіне байланысты бүкіл әлемде өзінің өткеніне, мәдениеттің халық тамырына, яғни этнографиялық мәдениетке деген қызығушылықтың кеңдігі байқалады. Кейбір ғалымдар бұл үрдісті "этникалық ренессанс"деп те атайды. ""Адамзат бір ұлттық тараққа кіруді, стандартты этникалық униформаны киуді қаламайды. Еуропа халқы ұлтсыз гомогендіктен дәм татып, этникалық саралауға тартылады. Бұл дифференциалдау-иммундық, гомогенділікке, өмірді стандарттауға иммундық реакция ретінде емес, егер ол тіпті зорлық емес, табиғи жолмен жүрсе. Мұндай саралауға ұмтылу бүгінгі ұлттық дамудың әр түрлі үдерістерін бір ай: этникалық ренессанс деп шығаруға мүмкіндік береді".[1, 396]

Фольклор этнографиялық ғана емес, жалпы ұлттық мәдениеттің де аса маңызды бөлігі болып табылады. Халықаралық ғылымда қабылданған "фольклор" термині аудармада: халықтың даналығы, халықтық білім дегенді білдіреді. Бұл термин 1846 жылы ағылшын ғалымы Уильям Томспен ғылымға енгізілді. Шынында да, фольклор өнердің ерекше түрі ғана емес, сонымен қатар халық даналығының, мәдениеттің тарихи дамуының әр түрлі кезеңдеріндегі жетістіктерінің тоғысуы болып табылады. Бұл туралы ресейлік ғалым В. Е. Гусев былай деп жазды: "фольклор бір уақытта шығармашылық және өнер болып табылады: танымдық, эстетикалық және тұрмыстық функциялар онда бір ажырамайтын бүтін құрайды, бірақ бұл бірлік бейнелі-көркемдік формада жасалған". Сондықтан фольклор өзінің бір элементтерімен көркем мәдениетке, көркем шығармашылықтың ерекше түрі ретінде кіреді, ал басқалары - (көркем емес) тікелей рухани мәдениет жүйесіне кіреді. Халық көркем мәдениетінің ерте кезеңінде ол материалдық мәдениетпен, халық массасының еңбек қызметімен байланысты болды. Бұл байланыс кейінірек сақталады. Мысалы, еңбек әндері, еңбек процестеріне байланысты дәстүрлі фольклор.

Фольклор өнердің басқа түрлерінің арасында ерекше орын алады, өйткені ол үшін ауызша өрнектің нысаны тән. Бірақ фольклор-ауызша поэтикалық шығармашылық қана емес, өйткені оған синтетикалық сипат тән. Оның кейбір жанрларында ол ән, би, музыкалық ойын, театр өнерін қосады. Мысал ретінде сөз, музыка, драманың элементтері қосылатын дәстүрлі фольклор деп атауға болады.

Фольклордың мазмұны, құрылымы және әлеуметтік функциялары үнемі белгілі бір өзгерістерге ұшырады, олар халық өмірінің тарихи жағдайларына байланысты болды. Фольклор тарихи даму барысында дін, ғылым, өнер және т. б. сияқты рухани мәдениеттің түрлі тармақтарын қалыптастырған мәдени кешендермен тығыз байланысты болды.

Фольклордың ерекше белгісі шығармашылық ұжым болып табылады. Сонымен қатар, фольклордағы ұжымдық шығармашылық диалектикалық жеке автормен біріктірілді, өйткені оның шығармалары халықтың ең талантты адамдарымен құрылған. Бұл туралы В. Г. Белинский фольклорда " атақты есімдер жоқ,өйткені сөздіктің авторы-әрқашан халық. Ешкім де жас халықтың немесе тайпаның ішкі және сыртқы өмірі айқын және айқын көрініс тапқан оның қарапайым және наивті әндерін кім құрастырғанын білмейді... және ән рудан ұрпақтан ұрпаққа өтеді; және ол уақыт өте өзгеріп отырады: ол оны қысқартады, содан кейін ұзарады, содан кейін оны басқа әнмен біріктіреді, онда оған қосымша басқа ән қосады – және міне әндерден поэмалар шығады, олардың авторы өзін тек халық деп атай алады... ". [2, 53-54б]

Фольклор - бұл дәстүрлі халық шығармашылығы, өйткені әншілер,ертегілер, ақындар фольклорлық шығарманы орындай отырып, сабақтастық нәтижесінде қалыптасқан дәстүрлерге бағынады.

Дәстүрін қалыптастыруға ықпал етеді және келесі әлеуметтік - тарихи негіздері мен мәнжайлар:

Біріншіден, халық шығармашылығы алғашқы қауымдық-қауымдық сапта пайда болды, ол кезде қоғамдық өмір, халық тұрмысы және фольклор формаларының тұрақтылығын айқындады. Бірақ, осы уақытта қалыптасқан дәстүр өмірдің белгілі тұрақтылығына және тарихтың кейінгі кезеңдеріне қолдау көрсетті.

Екіншіден, халық шығармашылығының шығармаларында шынайы болмыстың маңызды ерекшеліктері терең көрініс тапқан, адам мен табиғаттың маңызды объективті қасиеттері бейнеленген.

Үшіншіден, халық шығармашылығы халық эстетикасының принциптерін жүзеге асырды, ғасырлар бойы қалыптасқан халық көркем талғамдарын көрсетті. Олар сұлулықтың объективті заңдарын іске асыруымен құнды.

Төртіншіден, фольклор шығармаларының өзі-Елеулі көркемдік жетістіктер. Олар халықтың идеялық және эстетикалық сұраныстарын қанағаттандырады және ұзақ уақыт бойы халықтың рухани мәдениетінің маңызды бөлігі болып табылады.

Бесіншіден, фольклорлық шығарма әншіден әншіге, ұрпақтан ұрпаққа берілетін ауызша формасының арқасында тұрақтылыққа ие болады. Ауызша форма есте сақтауды, жатқа үйренуді талап етеді. Ресейде үш жүз әнге дейін, ал ертегішілер – жүз және одан да көп ертегілерге дейін есте сақтағандары болды.

Фольклордың жанрлық-түрлік құрылымының пайда болуы мен дамуы халықтың белгілі бір жанрдағы қажеттілігімен, оның көркемдік ойлау деңгейімен, белгілі бір көркемдік дәстүрлердің басым болуымен, кәсіби өнердің фольклор жүйесіне ықпалымен тығыз байланысты.

Фольклордан айырмашылығы эстетикалық функцияға бағытталған кәсіби өнердің дамуына қарай және фольклорда негізінен эстетикалық функцияның басым болуымен жанрлар пайда болады. Біздің заманымызда рухани мәдениеттің фольклорлық және нефольклорлық формаларының арақатынасы алғашқылардың пайдасына қалыптаспайды. "Осы тарихи кезеңде (оны урбанизация сатысы немесе постоянные сатысы деп атауға болады) фольклор формаларының қызмет етуінің әлеуметтік ареалы тарылып келеді, біртебірте, бірақ батыл. Тілдің және көркем мәдениеттің жалпы ұлттық түрлері пайда болады. Фольклорлы мұра оларды жасау кезінде аса немесе аз белсенді қолданылады, алайда этностың рухани мәдениетінің шынайы біртектілігі (гомогендігі) фольклор саласында емес, әдеби, музыкалық, театр және т.б. шығармашылық, киноөнершілік және т. б. кәсіби нысандары саласында дамиды".

Қазіргі заман жағдайында бұқаралық коммуникация құралдарының кең дамуына байланысты ақпаратты беру механизмі өзгереді, ол адамдардың тікелей және тірі байланыстары арқылы емес, бұл ертедегі сияқты, техникалық жағынан жанама байланыстардың көмегімен жүзеге асырылады. Фольклор ауызша шығармашылық ретінде өз мәнін толық жоғалтпаса да, фольклорлық шығармалардың таралуы де осылай жүреді. Ол ұлттық мәдениеттің ең құнды игіліктерінің бірі болып саналады және бұқаралық коммуникация құралдарының көмегімен жалпыұлттық және тіпті халықаралық тарату алады. Фольклор дәстүрлі түрде тұруды жалғастырады немесе қайталама сипатты құбылыс ретінде жұмыс істейді, яғни фольклоризм түрінде.

Фольклордың қоғамдық-мәдени құндылығы оның танымдық, эстетикалық және идеялық-тәрбиелік мәнімен байланысты. Фольклордың танымдық құндылығы, онда нақты ақиқаттың оқиғалары мен құбылыстары көрсетілген, халық тарихы, оның еңбегі мен тұрмысы, әлем түсінік-

тері мен психологиясы, мораль және эстетикалық идеалдар туралы түсінік берілген. Фольклор мен халықтың әлеуметтік көзқарастары, оның әділ қоғам туралы армандары, әлеуметтік наразылықтың реңктерімен жиі боялған. Сондықтан ұлттық және әлеуметтік босату, халықтың қоғамдық-саяси және мәдени дамуы үшін қозғалыста фольклордың маңызы зор.

Фольклордың идеялық-тәрбиелік сипаты оның шығармаларының мазмұнында ізгілік, бейбітшілік, сұлулық, Отанға деген сүйіспеншілік пен Т.Б. тамаша гуманистік идеялардың салынуына байланысты.

Халық көркем шығармашылығының эстетикалық маңыздылығы, оның арқасында эстетикалық сезімдерді, қажеттіліктерді, талғамдар мен идеалдарды дамытуға, адамға эстетикалық ләззат беруге болатын халықтың шынайы көркем қазынасы болып табылады. Соңғы уақытта фольклордың эстетикалық қызметі бірінші орынға шығады, әсіресе жас ұрпақтың ұлттық мәдени мұрасына араласуына байланысты.

Фольклорлы әуестіктің әр түрлі көріністері қуатты геосаяси, әлеуметтік-психологиялық және ұлттық-этникалық факторлардың әсерімен байланысты. Бұл фольклорға деген жалпы қызығушылық теріс сәттер де бар. Бұл оның қайта өрлеуінің практикалық талпынысына да, ол туралы ғылыми көзқарасқа да қатысты. Көбінесе қайта жаңғыртылатын фольклор псевдофольклор болып табылады, бұл фольклор сәнімен байланысты. [3, 53-54б]

"Фольклорға деген қызығушылық-халықтың шығармашылық қуатын әрдайым көрсету емес, қоғамның белгілі бір жіктеріне өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік беретін сала. Бұл жағдайда фольклордың қайта жандануы қазіргі заманғы мәдениеттің көптеген құбылыстарын қабылдамауға байланысты кейбір құндылықты алатын экзотикалық Тараптармен байланыстырылады.

Фольклормен әуестену (барлық жерде аяқталған салт-дәстүрлерді, мерекелерді, көпшілік серуендерді, фольклорлық фестивальдерді өткізу, ойын-сауық және т.б. ұйымдастыру) қазіргі өмірдің қиындықтары мен қайшылықтарынан өзіндік қашуға айналды. Сыртқы экзотикалық фольклоризмді елестету әрекеті, көңілді және әлауқатты имитациялайтын, көбінесе болмыстың нақты проблемаларынан кету болып табылады." "Фольклор және қоғам дағдарысы" монографиясының авторлары фольклорға деген қызығушылықтың артып келе жатқанын айта отырып, оны соңғы онжылдықтағы қазіргі қоғамның дағдарыс жағдайымен байланыстырады. Олар бұл жағдайда фольклор құтқару, орнын толтыру қызметін атқарады деп санайды, өйткені тұтас және әмбебап дүниетанымға ие бола отырып, фольклор әлемнің саяси, идеологиялық және көркем суреттерінің ыдырауы жағдайында қоғамдық ықпалдасуға ықпал ете алады. Өзінің ұжымдық санасын ұйымдастыра отырып, қоғам дағдарыстан лайықты шығып, оған тән иерархиясы бар көркемдік және мәдени даму логикасына қайта орала алады, онда әлемнің фольклорлық суреттері мәдениеттің көп деңгейлі құрылысында өзінің тиісті орнын алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ома Е.О. Воспитательная деятельность клубных учреждений Казахстана (1920-1937гг). Монография. – Шымкент, 2010. - 139с.

2. Шулунова Л.И. Методика художественно-педагогической организации досуга. Учебник.- Шымкент: ЮКГУ им. М. Ауезова, 2009.- 192 с.

3. Е.О.Омар. Мәдени тыныңу жұмысының тарихы мен теориясы. Шымкент. ОҚМУ 2012. – 220б

4. Омар Е.О. Мектептен тыс мекемелерде тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістемесі–Оқулық. Шымкент, 2009ж -183б.

1. Омар Е.О. Көркемөнер шығармашылығы. /Оқулық.-Шымкент: М.ӘуезоватындағыОҚМУ, 2011.-288 бет.

УДК 809.434.2-56.

Балкыбекова Ы.
ф.ғ.к., доцент
Аймақтық әлеумттік инновациялық университеті
Шымкент, Қазақстан

Миятбекова З.У.
ф. ғ. к., доцент
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

Кашкынбаев Н.К.
аға оқытушы, магистр
Аймақтық әлеумттік инновациялық университеті
Шымкент, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІК СӨЗ ТІРКЕСТЕРНІҢ ЖАСАЛУЫНДАҒЫ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аңдатпа: Мақалада сөзжасам және кейбір сөз тіркестерінің жасалу жолдары туралы мәселе қарастырылады. Мұнда қазіргі заман қазақ тіліндегі етістікті көптеген ғалымдар (А.Байтурсынов, К. Жубанов, Н.Сауранбаев, М. Балакаев, А.Ыскаков, Т. Кордабаева, Н.Оралбаева, А.Калыбаева, Ы. Маманова, М.Оразова, Ш.Сарыбаев)зерттегендігі және олардың зерттеу объектілері етістіктің морфологиялық категориясы болғаны айтылады. Бүгінгі таңға дейін етістіктің синтакаиситік ролі жайлы сөз болғанда, оның қандай сөйлем мүшесі бола алатындығы ғана айтылатын. Ал бұл мақалада етістіктің синтаксистік ролін үш түрлі бағытта қарастыруға болатыны айтылады: біріншіден – с-йлемде белгілі бір сөйлем мүшесі бола алады, екіншіден - етістік жай және күрделі сөйлемдерде қолданылады; үшіншіден - етістік сөз тіркесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Тірек сөздер: сөзжасам, сөз тіркестері, қазақ тілі, оқулықтар, етістік.

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема словообразования в создании некоторых словосочетаний. В статье говорится о том, что глагол современного казахского языка рассматривался и в учебниках и в учебно-методических пособиях. Морфологические категории глагола были объектами исследования научных трудов А.Байтурсынова, К.Жубанова, Н.Сауранбаева, М. Балакаева, А.Ыскакова, Т. Кордабаева, Н.Оралбаева, А.Калыбаева, Ы. Маманова, М.Оразова, Ш.Сарыбаева. До сегодняшнего дня синтасическую роль глагола ограничивали тем, что определяли, каким членом предложения может быть глагол. Наряду с тем, чтобы быть в роли определенного члена предложения, глагол можно рассматривать с точки зрения того, какое он имеет отношение словосочетаниям и вводным словам. Синтаксическую роль глагола можно рассматривать в трех направлениях: во-первых глагол выпоняет функцию члена предложения; во–вторых, глагол используется в простом и сложном предложении; в третьих, глагол рассматривается как составная часть словосочетания.

Ключевые слова: словообразование, словосочетание, казахский язык, учебники, глагол.

Abstract: This article discusses the problem of word formation in the creation of certain word combinations. The article says that the verb of the modern Kazakh language was considered in textbooks and teaching aids. The morphological categories of the verb were the objects of research in the scientific works of A. Baitursynov, K. Zhubanov, N. Sauranbaev, M. Balakayev, A. Yskakov, T. Kordabaev, N. Oralbaev, A. Kalybaev, Y. Mamanova, M. Orazova, S. Sarybaev. To this day, the syntactic role of the verb has been limited to determining which member of the sentence the verb can be. Along with being in the role of a specific member of a sentence, a verb can be considered in terms of how it relates to phrases and opening words. The syntactic role of the verb can be considered in three directions: firstly, the verb fulfills the function of a sentence member; secondly, the verb is used in a simple and complex sentence; thirdly, the verb is considered as an integral part of the phrase.

Key words: word formation, word combination, Kazakh language, textbooks, verb.

Қазіргі қазақ тіл білімінде етістік туралы оқулықтарда арнайы мәселелер қарастырылғаны белгілі. Себебі сөз таптарының ішіндегі ең күрделі сөз табы - етістік.

Етістіктің морфологиялық категориялары А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, М. Балақаев, А.Ысқақов, Т.Қордабаев, Н.Оралбаева, А.Қалыбаева, Ы.Маманов, М. Оразов, Ш. Сарыбаевтардың еңбектерінде арнайы зерттеу объектісі болып қарастырылғанын білеміз. Ал біздің

мақсатымыз етістікті морфологиялық жағынан гөрі синтаксистік қызметін көбірек қарастырмақпыз. Бұған дейінгі қарастырылған еңбектерде етістіктің морфологиялық зерттелуіне қарағанда синтаксистік жақтан тек сөйлемнің қандай мүшесі қызметін атқаратындығына аздап көңіл бөлінген болатын. Синтаксис саласында етістіктің сөйлем мүшесінің қызметін атқаруымен қатар сөз тіркесінің және оқшау сөздерге де қатысын анықтауға болады. Етістіктердің синтаксистегі қызметін мынандай үш түрлі бағытта қарастырайық.

Біріншіден: Етістіктер сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалады;

Екіншіден,етістіктердің сөйлем, оның ішінде жай сөйлем және құрмалас сөйлемде жұмсалуы;

Үшіншіден, етістіктер сөз тіркесінің сыңарлары ретінде жұмсалуы туралы қарастырылды. Біз етістіктің сөз тіркесінде жұмсалу жағын көбірек көңіл бөлуді мақсат етіп отырмыз. Бұған дейін А.Аманжолов,Т. Сайрамбаев, Ә.Әбілақов еңбектерінде етістіктердің сөз тіркесі қызметінде жұмсалуы сөз болған. Т.Сайрамбаев етістіктің сөз тіркесі туралы біраз еңбек ете жүріп,етістіктің етістікпен тіркесіне көңіл бөлген болатын [1]. Т. Сайрамбаевтың осы еңбектерін басшылыққа ала отырып , бір ғана етістіктің қайталануы арқылы құралған сөз тіркестерінде бағыныңқы, басыңқы сыңары бір сөзден яғни бір ғана етістіктен келуі тиіс мәселелер туралы қарастырмақпыз. Мысалы:«Қайталама қосарлы етістікті түйдекті тіркестер» көсемшенің а- е,- и тұлғалы көсемшелер қосарланып, сөз тіркесінің бір ғана сыңары болады.

Сөйлей- сөйлей шешен боларсың

Көре- көре көсем боларсың / Мақал/

Айта- айта Алтайды ,

Жамал апай қартайды./Қазақ әндері/

Осы мысалдағы бір ғана етістік қайталанып келгенімен , өзара сөз тіркесін құрай алмайды. Бұл қосарлы көсемшелер мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да етістіктермен боларсың, қартайды тіркесіп, етістікті сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары ретінде жұмсалып тұр.

«Меңгеріле байланысқан сөз тіркестері»

Бұл байланысудың бағыныңқы, басыңқы сыңарлары туралы көптеген зерттеу жұмыстары орындалған. Біздің айтарымыз етістіктің етістікпен меңгеріле байланысуы болмақ. Меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңары міндетті түрде барыс, табыс, жатыс, шығыс жалғаулы және көмектес жалғаулы зат есім, есімдік, заттанып барып септелетін сын есім, сан есім есімдік, есімше кей жағдайда қимыл есімдері жұмсалады. Бағыныңқы сыңарлар есімдерден болып, басыңқы сыңары етістікті сөз тіркестерінде кез-келген септік жалғаулы сөздердің басқа сөздермен мағыналық байланыста тіркессе ондағы салт, сабақты етістіктердің қызметі айқын көрінеді. Сонымен қатар бір етістіктің өзара тіркесі туралы да осыны айтуға болады. Себебі бір етістіктің өзара тіркесінде мағыналық тірлік болмаса, өзара сөз тіркесін құрамаған да болар еді. Етістікті сөз тіркестерінде өзара меңгеруде көбіне түбір етістіктер, қимыл есімі, есімше тұлғалы етістіктер ғана қатыса алады. Бұл етістіктің меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінде аясының ұлғайғандығын білуге болады. Етістіктер бағыныңқы сыңарда аналитикалық та, синтетикалық тәсіл арқылы да байланысады.

Етістіктердің тұлғалық ерекшелігіне синтаксистік қызметіне қарай пысықтауыштық , толықтауыштық қатынаста , онан кейін мағыналық топтары мен тіркесу қабілетіне арнайы тоқталамыз.

1.Барыс жалғаулы тіркестері. сөз Толықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері . Есімшенің барыс септігінде келуі:

Еңкейгенге еңкей, Басың жерге жеткенше.

Шалқайғанға шалқай, Төбең көкке жеткенше./Мақал/

Ас сіздікі .Атағы да, артында қалар қаңқу сөзі де – сіздікі. Сондықтан, бермегенге беріп, келмегенге барып ұялтар ата салты деу ұмытпаңыз/ К. Сегізбайұлы /.

2.Түбір етістіктен барыс жалғаулы есімше тұлғалы **де** етістігінің түйдектелеуі арқылы: Намысы құрғыр берме *жүр дегенде жүре берме* дегендей ыңғай аңғартады/ Б. Нұржекеев/

3.С – тұлғалы барыс жалғаулы есімше арқылы: Тәңірі тәубеге келтірмесе, ұрынбасқа ұрынып қалар ма екен, қайтер екен/ Ғ.Мүсірепов/ [2].

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарлары мынандай тұлғаларда жұмсалады:

1.Атау тұлғалы есімшеге барыс жалғаулы көмекші есімдердің тіркесі арқылы: Біздер *ұрысқан үстіне ұрыса түстік* /Т. Кеңесбаев /. Бұл пенде дегенде не тойым, не қанағат жоқ қой. *Болған үстіне бола берсе* дейді/ Т. Ахметжанов/.

2.Болымсыз тұлғалы етістікке көмекші есімнің тіркесі арқылы: Бала жылауды үдетпек үстіне үдетпек еді- бұл шағынудың ең оңай жолы- мынадан кейін тас табандап тұрып алды/Ә. Тарази/.

3.Ілік жалғаулы есімшеге көмекші есімнің тіркесі арқылы:

Және де бір саудагер байып еді,

Саудасын әр жерлерге жайып еді.

Үстіне *байығанның байимын* деу-

Жалғыз-ақ осы бір зор айып еді/А. Байтұрсынов/.

4.Қимыл есіміне көмекші есімнің тіркесі арқылы: Сонда ол идиологияның зұлым ойы неде? Зұлым ойы қазақ жерін *отарлау үстіне отарлай* түсу болатын/Т. Медетбек/.

а/ Мекендік мағынада:Менің *жығылғын жағыма жығылмадың* деп еш кісіні сөккен емеспін./С. Қаз/.

б/ Іс-әрекеттің қайталануын, дүркінділікті білдіреді.

Түсіп қажы үй-ішімен аң-таң. Садырбай діріл-

деп-қалшылдап :- Құрығаң үстіне құрығам екем!- деп күңіреніп қала берді.

5.Негізгі етістік пен есімше тұлғалы бол көмекші етістігінің табыс жалғауында келуі арқылы: Ол оның орнына жеке басының күйін күйттеп, *жеуге болатынды жеп, алуға болатынды алып* бағады екен /Ә. Тарази/.

Табыс жалғаулы сөз тіркестері**.** Табыс жалғаулы сөздерді керек ететін- сабақты етістіктер. Бір ғана етістіктің табыс жалғауы арқылы меңгеріле байланыс кезінде басыңқы сыңар есімше, қимыл есімі болымсыз етістіктің тәуелдеулі түрі , негізгі етістік пен көмекші етістіктің тіркесі болып келеді. Бұлардың тіркесінен құралған сөз тіркестері толықтауыштық қатынаста жұмсалады. Бағыныңқы сыңарда жұмсалатын етістік табыс жалғауын жалғап заттанғандықтан , бұлардың арасындағы қатынас абстрактіленген объектілі болады [3].

1.Бағыныңқы сыңары есімшеден болған сөз тіркестері. Есімшенің барлық тұлғалары табыс жалғауында бағыныңқы сыңар ретінде жұмсалады.

а / -ған, -ген тұлғалы есімше арқылы:

Ыбырай да қазіргі халде солар істегенді істеп тұрды./ М. Әуезов /

-Қалқам-ай ! Қалқам-ай! Көрмегенді көрген екенсің ғой/О. Бөкеев /.

Ескергенді ескеремін. Ескермегенді де көремін. Өзін ескерген өзгені де ескерсін. Кімде кім мені ескермесе, мен оған ес беремін /Шешендік сөздер /.

ә /ар, ер, р тұлғалды есімше арқылы : Маған ағалар келген шығар. Әттең бағанадан бері айтарымды айтып тастауым керек еді. Әкеңнің құны қалған жоқ менде , аларыңды алдың, істеріңді істедің!- деп қалпағымен салалы алақанын соғып қояды /М.Мақатаев /.

б / -итын, итін,-атын,-етін тұлғалы есімше арқылы: -Әй ,бәрін айтам деп айтпағандарды да айтып жүрме /Б.Нұржекеев /. Студент болғанымен , біз де адамбыз ғой , құлақ естітінін естиді, көз көретінін көреді, ұялмасқа амал бар ма? /І .Есенберлин /.

2.Тәуелдік жалғаулы болымсыз етістіктің табыс жалғауында келуі арқылы :Келемін деп жазбаларымды жаздым/ Ә. Нұршайықов /.

Басыңқы сыңар күрделі тұлғада етістіктің есімше , көсемше түрлеріне көмекші етістіктердің бар, жоқ, модаль және шылау сөздердің тіркесі арқылы жасалады. Көсемше мен көмекші етістіктердің түйдектелуі арқылы: Айтатыныңды айтып қал, - дедім дірілдеп,- Мен де айтатынымды айтамын /Қ. Найманбаев/.

Шын көңілі түссе бастықтар болмасты болдыра салады / Ә. Тарази /.

Есімше мен көмекші етістіктің тіркесі арқылы: *Көресімді әкемнен көретін* болдым, деді де, кеудесіне ұялаған ашу-ызаны ортайтып алғысы келгендей ауыр күрсінді

/С. Омаров/.

Модаль сөздер, шылаулардың тіркесі арқылы: Сіз бен біз деп өткердік те , соның аржағында *берерді бергеміз* жоқ. .Менің білгенімді сіздер білмейсіздер ғой./Жалын/.

3.Жатыс жалғаулы сөз тіркестері.

Басқа септік жалғаулы сөздерге қарағанда жатыс жалғаулы сөздерді меңгеретін етістіктердің саны онша көп емес. Олардың көпшілігі кісінің қимыл- әрекеті мен көңіл күйін білдіретін салт етістіктер. Жатыс жалғаулы етістікті сөз тіркестері көбінесе пысықтауыштық қатынаста мезгілдік мағынада жұмсалады. Бағыныңқы сыңар ретінде етістіктің мынандай тұлғалары жұмсалады:

1.Жатыс жалғаулы есімше арқылы**:** Қорыққанда неден қорқып, сиынғанда неден сақта деп сиынып едің /М. Әуезов /.

2.Түбір етістік пен есімше тұлғалы де көмекші етістігінің тіркесі арқылы: Мына малды тапсырмайсың ба деп едім, « Малын *ал* дегенде алмады» /М. Хасенов /.

3. Есім мен көмекші етістіктің жатыс жалғауында келуі арқылы: Әлиқ *көр қылғанда сізге қылады* / М.Әуезов /.

4. Бағыныңқы сыңар етістік негізінде есімнің жатыс жалғауында келуі арқылы қимылдың амалын білдіреді. Шар тастар, шалғынды сай «Қарағайлы»

Шулы өзен шомылдырған шағала – Айды.

Жөтеліп бұлттар өтетұғын,

Жетектеп *жетегінде* қара қайғы / М.Мақатаев /.

Шығыс жалғаулы сөз тіркестері. Етістікті сөз тіркесінің жиі ұшырайтын түрі- шығыс жалғаулы есімдер мен етістіктер тобы. Алайда бір ғана етістіктің қайталанып келуі арқылы жасалған шығыс жалғаулы етістікті сөз тіркестері де кездеседі. Мұндай байланыстан толықтауыштық және пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері жасалады.Шығыс жалғаулы бағыныңқы сыңарда меңгеретін етістіктер қимыл және қабылдау мәнді етістіктер.

Толықтауыш қатынастағы сөз тіркестері**:** Бағыныңқы сыңар есімшенің шығыс жалғауында келуі арқылы: Құдайдан қорықпа, құдайдан қорықпағаннан қорық / Мақал

Исақызы сол *кеткеннен* мол *кетті*.

Адам ішпес ащы судың *аққаны ақпағаны* игі. Атасының атын шығармаған жігерсіз ұлдың *туғанынан тумағаны* игі. Жалған сөздің болғанынан болмағаны игі / Сөз атасы /.

Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері: Пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңары мынандай тұлғаларда кездеседі.

1.Шығыс жалғаулы есімше. Құрысын, айтары жоқ, сол кеткеннен мол кетті /Б. Алдамжаров/.

2.Ілік жалғаулы есімше мен көмекші есімге шығыс жалғауының түйдектелуі арқылы: Өлгеннің артынан өлмек жоқ дейді ғой қазақ /І.Есенберлин /.Осы тұлғадағы бағыныңқы сыңар етіс-

тіктер:

Мезгілдік мағынада:

Қабыл болды-ау сұрағым,

Бұл барғаннан барғаның,

Күлмес хан елін алғаның,

Елін қырып. Жан көкке,

Басына қайғы салғаның /Ғашық –наме /.

Сол шегінгеннен шегініп дастархан шетін өкшесімен басқанын сезбеді / Д. Әбілов /.

Қимылдың созыңқылығын немесе шегін білдіреді.: Сол отырғаннан жұмыс аяғына шейін отырсын да қойсын /Ә. Тарази /.

Көмектес жалғаулы сөз тіркестері.

Сабақты және салт етістіктер көмектес жалғаулы есімдіктерді меңгеру арқылы сөз тіркесінің үлкен бір тобын құрайды. Мысалы,машинамен қатынасады, үмітпен қарайды, жақсымен дос болу. Бір ғана етістіктің өзара тіркесінің бұл септіктегі аясы өте тар. Дегенмен тіркес аздап болса да белгілі бір стиль аясында кездесіп, объектілік және пысықтауыштық қатынаста жұмсалады [4].

1. Толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесінде бағыныңқы сыңар көмектес жалғаулы есімше арқылы қимылдың объектісін білдіреді. Айтатыныңа адалдығыңды сақтап әзілдескенмен әзілдес, күлгенмен күл /Д. Әбілов /.

2. Көмектес жалғаулы қимыл есімі пысықтауыштық қатынаста жұмсалып, қимылдың себебін білдіреді. Ұлбосынға деген өмірдің сөнуімен маған деген бар қасиеттің сөнгені ме? /І.Есенберлин /.

3. Көмектес жалғауы арқылы меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестерінің басыңқы сыңары кісінің қимыл әрекетіне байланысты / әзілдес, күл / сонымен қатар қимылдың күйін білдіретін етістіктер /сен, алда, ауыр / болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ә Әбілақов,С. Исаев, Қазақ тіліндегі сөз тіркесіндегі дамуы мен лексикологиясы. А. 1997 ж
2. А Әбілақов. Қазақ тіліндегі барыс жалғаулы сөз тіркестері.(Басыңқы сыңары қозғалыс мәнді етістіктер).А.1973 ж
3. М.Б.Балақаев Т.Сайрамбаев. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис.А.1996 ж
4. Н.Оралбаева Қазақ тіліндегі етістіктің категориясы.А.1980 ж

УДК (808.2+809434).001.53

Миятбекова З.У.
к.ф.н., доцент
ЮКГУ имени М. Ауэзова,
Шымкент Казахстан

Баймурзаева К.Б.
преп.,
ЮКГУ имени М. Ауэзова,
Шымкент Казахстан

Саматаева К.Б.
старший преподаватель
ЮКГУ имени М. Ауэзова,
Шымкент Казахстан

ЭКВИВАЛЕНТНО-АНАЛИТИЧЕСКОЕ, СИНОНИМИЧЕСКОЕ И ОПИСАТЕЛЬНОЕ ТОЛКОВАНИЕ ФИНИТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ

Аннотация: Данная статья рассматривает проблему объяснения финитивных глаголов, с применением синонимического способа толкования конкретных примеров , который представлен во всех словарях (Толковый словарь Д.Н. Ушакова, Толковый словарь М.И. Ожегова, Большой академический словарь, Малый академический словарь). Например, в словарях принято три типа формулы толкования глаголов: эквивалентно-аналитические, синонимические и описательные, эквивалентно-аналитической формулой толкования значений финитивных глаголов одинаково широко пользуются все словари.

Ключевые слова: финитив, глагол, словарь, остановка, завершение, выполнение действия, описание, интерпретация, синоним.

Аңдатпа: Мақалада финитив етістіктерді, яғни атқарылған іс әрекетті білдіретін етістіктерді түсіндіру, оның ішінде синоним сөздер арқылы және сипаттап түсіндіру, нақты сөздіктерден (Д.Н. Ушаковтың түсіндірме сөздігі, М.И. Ожеговтың түсіндірме сөздігі, Үлкен академиялық сөздік, Кіші академиялық сөздік, ҒАС - ғылым академиясының сөздігі) алынған нақты мысалдар арақылы жүзеге асырылған. Онда тоқтату және аяқтау деген етістіктер өзара толықтыру мағынасында тұрады. Мысалы адамның психикалық жағдайын білдіруде негізінен әрекетті тоқтату мағынасы қолданылса, ал нақты физикалық қимыл іс- әрекет туралы сөз болғанда аяқтау мағынасы басым болады. Олай болу себебін түсіндіре кетер болсақ, аяқтау дегенде іс әрекетті үзілді кесілді әрі қарай жалғастырмау, ал тоқтату дегенде іс әрекетті уақытша қоя тұру мағынасына да жақын.

Кілт сөздер; финитив, етістік,сөздік, тоқтату. аяқтау, әрекет ету, сипаттау, синоним, түсіндіру.

Abstract: In the article, the interpretation of final verbs including a synonymous and descriptive interpretation of final verbs is made using specific examples from specific sources (Explanatory Dictionary of D.N. Ushakova, Explanatory Dictionary of M.I. Ozhegov, Large Academic Dictionary, Small Academic Dictionary, Dictionary of the Academy of Sciences) Verbs cease and end are synonymous, however they are in a relationship of partial additional distribution. So, in the interpretation of verbs denoting a mental state (sad, fooling around., Burn out, exhaust), it is used equivalently - the analytical formula with the verb ceases. On the contrary, when interpreting verbs of a specific physical action (to work out, burn out, tap), the formula with the verb to end is used. This circumstance is due to the fact that "ending" always means the absolute end of the action, and to stop is relative and the end allows a break in action.

Keywords: finitive, verb, dictionary, stop, finish, perform an action, description, interpretation, synonym.

Эквивалентно-аналитические, синонимические и описательные, эквивалентно-аналитической формулой толкования значений финитивных глаголов одинаково широко пользуются все словари.

Примеры: отбарствовать – кончить барствовать; отполдничать- кончить полдничать; отпраздновать – кончить праздновать [1].

В словаре Д.Н Ушакова [2]: *отбарабанить* – кончить барабанить; *отбеседовать* – кончить беседовать; *отмаршировать* – кончить маршировать; *отмучить* – кончить мучить; *отшуметь* – кончить шуметь.

В словаре М.И. Ожегова /108/ отвоевать – кончить воевать; отгореть – кончить гореть; отгреметь –кончить греметь; отдежурить – кончить дежурить и др.

В малом академическом словаре [3] *отвить*

-кончить вить; *отводить* – кончить водить; *отгонять* – кончить гонять; *отзавтракать* – кончить завтракать; *отбегаться* –кончить бегать; *отбомбиться* – кончить бомбить.

Данная формула складывается из слова с семой финитивности «кончить» и производящего глагола. В силу этого ее можно охарактеризовать как узкоспециальную формулу финитивности.

В отличие от специализированной формулы начинательности (начать +производящий глагол), конструкция финитивности имеет свои разновидности. Сема финитивности может быть выражена другими глаголами, синонимичными глаголу *кончить*. Из числа этих глаголов чаще всего употребляется глагол *перестать*. Так, в большом академическом словаре [4] встречаем: *отбеситься* – перестать беситься; *отбурлить* – перестать бурлить; *отбушевать* – перестать бушевать; *отгреметь* – перестать греметь; *отгрохотать* – перестать грохотать; отгрустить – перестать грустить.

В большом академическом словаре *отгоревать* – перестать горевать; *отгореть* – перестать гореть; *отгреметь* – перестать греметь;

отдурачиться – перестать дурачится; *отзвенеть* – перестать звенеть; *откипеть* – перестать кипеть.

В словаре Д.Н. Ушакова: отгрустить – перестать грустить; *отгудеть* – перестать гудеть; *отжевать* – перестать жевать; *откашлять* – перестать кашлять.

Глаголы *перестать* и *кончить* синонимичны, однако они находятся в отношениях частичной дополнительной дистрибуции. Так, при толковании глаголов, обозначающих психическое состояние (отгрустить, отдурачиться. отгоревать, отмучиться), используется эквивалентно – аналитическая формула с глаголом *перестать*. Наоборот, при толковании глаголов конкретного физического действия (отработать, отгореть, отстучать) используется формула с глаголом *кончить*. Данное обстоятельство обусловлено тем, что «кончить» всегда имеет в виду абсолютный конец действия, а *перестать* - относительны и конец, допускает перерыв в действии.

Словари этот нюанс не всегда учитывают. Так, в большом академическом словаре [5] *отбурлить и отбеситься* толкуются с помощью формулы с глаголом *перестать*, а в словаре Д.Н. Ушакова аналогично толкуются *отгрустить и отгудеть*. Между тем, разница в двух предложениях: *Отгудел* заводской гудок и Ребенок *отгудел* заключается именно в этом (ср. перифразы *Заводской гудок кончил гудеть и Ребенок перестал гудеть*).

Синонимический способ толкования представлен во всех словарях, но наиболее часто он встречается в большом академическом словаре. / Примеры:

Отзвенеть – «Перестать звенеть, затихнуть. Кулик прижался к стеклу и посмотрел, кто это едет на воле, но колокольчик *отзвенел* за селом и затих».

Отликовать – «Отпраздновать ликуя. Отчего не вся Европавстала засветила тысячи огней. И *отпела и отликовала* Шиллера столетний юбилей (Я.П. Полонский, Юбилей Шиллера)».

Отмалевать – «Раскрашивать, разрисовать что - либо».

Отмаяться - «Умереть, смертью избавиться от мучений ».

Отболеть – «Отпасть, отвалиться. Ноготь отболел».

Отдуть – «Отколотить, избить».

Откромсать – «Отрезать, Откромсать кусок хлеба».

Отловить – «спец. Выловить, поймать».

Отплясать – «Проплясать, сплясать, Отплясать казачка».

Синонимичные формулы толкования в словарях используются регулярно. Несмотря на малочисленность глаголов, значение которых раскрывается с помощью синонимов, они довольно разнообразны. Источником разнообразия является специфичность значений финитивных глаголов в силу чего часто синонимическая формула оказывется явно недостаточной. При таком подходе толкования распадаются на две части. Так, в толковании слова *отликовать* рядом с синонимом *отпраздновать* есть уточнение *ликуя*; или толкование глагола *отмести* в малом академическом словаре , где в переносном значении приведены три синонима – *отбросить, устранить, отвергнуть*. Разворачивание в таких случаях синонимических конструкций приближает эту формулу толкования к описательной.

Иногда словари пользуются толкованием через синонимический способ для толкования финитивных глаголов с приставкой *от* - или с другими приставками в значении финитивнсти: *отполоскаться - отмыться*. В Малом академическом словаре САН – 4 сюда добавляется «отмыться при полоскании».

Описательные толкования четко распадаются на две части: часть, которая выражает финитивность, и часть, которая раскрывает конкретную лексическую семантику глагола. Примеры: *отрыбачить* - «Кончить, перестать рыбачить, заниматься рыбной ловлей». *Отполировать* - «кончить полировать, заниматься полированием», Финитивность выражается с помощью аналитико – синонимической конструкции далее толкуется глагол *полировать* через отглагольное существительное с суффиксом - *ение*-

Описательный способ количественно представлен широко в силу наличия множества аналогичных толкований при определении глаголов со сложной семантикой: *Отмежеваться* – «прекратить общение с кем-нибудь, выразить несогласие с чем-нибудь. Отмежеваться от оши-

бочных мнений» Глагол *отмежеваться* образован с помощью конфикса от - ...ся. Финитивность же здесь выражается с помощью глагола прекратить. Другой пример описательного толкования в случаях с глаголом отваливать - «перен.простореч. Прекратив притязания, отходить, отступиться от кого -, чего – либо». Здесь сема финитивности выражена с помощью деепричастия *пекратив,* а семантика глагола содержится в описательной формуле.

Некоторые финтивные глаголы имеют видовую пару: *отбарабанить – отбарабанивать*. Видовая пара образуется с помощью суффикса - *ива* и имеет имперфективное значение. Семантика глагола по способу действия не меняется, поэтому в этих случаях словари правомерно пользуются отсылочным способом наиболее последовательно это делается в большом академическом словаре: отбурить - отбуривать; отбуриваться – отбуриться; отвоевывать – отвоевать; отсеивать – отсеять; отвязываться – отвязаться; отгуливать – отгулять; отжаривать –отжарить; отзванивать – отзванить; откашивать – откосить и др.

Итак, рассмотрев способы толкования финитивных глаголов с приставкой от - , следует отметить, словари достаточно последовательно выделяют в различных формулах толкования глаголов финитивного способа действия сему финитивности, что свидетельствует выполнении данной приставкой наречной роли дифферентора терминатива в русском языке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Словарь современного литературного языка Т.1- 17. – М.-Л.: повт изд 2002г.
2. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка Т.-14 –М.: второе изд.2005г.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка Т. -14, -М.: 1949.
4. Словарь русского языка Т -14, М.:1961.
5. Агманова А.Е. Проблемы изучения государственного языка: опыт социолингвистического исследования в сфере образования и госслужбы. Весник КазГУ , Серия филологическая, № 11(45). –Алматы, «Қазақ университеті»: 2001. – С. 19-26.

УДК 37.373.6

Абдуллаева Ж.Д.
2 курс PhD докторанты
«Педагогика және психология» мамандығы
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Казақстан

Абдуллаева Г.Д.
Магистр, аға оқытушы
Қ.А.Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Казақстан

Кожабекова Э.К.
Магистр,
ЮКГПУ,
Шымкент, Казакстан

ЖАҺАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ РЕСЕЙ СТУДЕНТТЕРДІҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҰТҚЫРЛЫҒЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа: Ресей мен Қазақстанның бір-біріне және ТМД-ның басқа да мемлекеттеріне қатысты саяси мінез-құлқының өзара қолайлы желісін жасау маңызды қажеттілікке айналады. Теріс үрдістерді сындыра алатын осындай шаралар әскери-техникалық және әскери-саяси ынтымақтастықты жандандыру; экономика және қаржы саласындағы екі жақты интеграцияны дамыту; мәдени-ақпараттық алмасу болуы мүмкін.; Білім және ғылым саласындағы терең ынтымақтастық.

Кілт сөздер: Қазақстан реформасы, Халықаралық ынтымақтастық, Халықаралық ұтқырлық, Үкімет актісі.

Аннотация: Центрально-азиатском регионе, развертывания процессов глобализации и появления новых для постсоветского пространства международных очагов напряженности, выработка взаимоприемлемой линии политического поведения России и Казахстана в отношении друг с другом и с другими государствами СНГ становится насущной необходимостью. Подобными мерами, способными переломить негативные тенденции, могли бы стать активизация военно-технического и военно-политического сотрудничества; развитие двусторонней интеграции в сфере экономики и финансов; культурно-информационный обмен; более глубокое сотрудничество в области образования и науки.

Ключевые слова: Реформа Казахстана, международное сотрудничество, международная мобильность, акт правительства**.**

Abstract: In the Central Asian region, the development of globalization processes and the emergence of new international hotbeds of tension for the post-Soviet space, the development of a mutually acceptable line of political behavior of Russia and Kazakhstan in relation to each other and with other CIS States is becoming an urgent necessity. Such measures that can reverse negative trends could be the activation of military-technical and military-political cooperation, the development of bilateral integration in the sphere of economy and Finance, and cultural and information exchange; more in-depth cooperation in the field of education and science.

Keywords: Kazakhstan's reform, international cooperation, international mobility, government act.

Қазақстанның жоғары білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастығы Ресей ғылымы үшін жаңа тақырып болып табылады. Сонымен қатар, тиісті үдерістерді талдау посткеңестік кеңістікте жоғары оқу орындарының интернационализациясына арналған зерттеулер жүргізу үшін маңызды болуы мүмкін. Сонымен қатар, жоғары білім беру саласындағы қазақстандық халықаралық ынтымақтастық туралы деректерді жинақтау және талдау қазақстандық іскерлік және саяси элитаны қалыптастыру ерекшеліктері туралы ғылыми ұсыныстарға үлес қосуы мүмкін.

Білім министрлігіндегі кадрлық өзгерістер мен құрылымдық өзгерістерге байланысты халықаралық ынтымақтастық саласындағы саясат әрдайым дәйекті болған жоқ. ЖОО жүйесінің алдыңғы басшылығының қателіктерін Министрліктің келесі басшылары қайталаған жағдайлар жиі болды. Бұл зерттеу ҚР халықаралық білім беру ынтымақтастығы саласындағы саясатты тиімді қалыптастыру үшін пайдалы болуы мүмкін.

Бұл зерттеу Ресей жоғары мектебін модерни-

зациялауға және интернационализациялауға қатысты жоғары білім беру саласында РФ саясатын қалыптастыру тұрғысынан пайдалы болуы мүмкін. Ресейде жаңғырту негізінен Батыс тәжірибесін ескере отырып жүргізілді, өйткені Батыс Білім беру модельдері іс жүзінде өзінің табыстылығын дәлелдеді. Осыған ұқсас, посткеңестік жағдайлары бар мемлекеттердің тәжірибесі Ресей мен Қазақстанда өзгерістер дерлік синхронды, ал КСРО кезінде болған бірыңғай ақпараттық кеңістік қиратылғанына байланысты аз ескерілді.

Қазақстан Ресейді қоғамдық өмірдің көптеген салаларында, оның ішінде жоғары білім саласында құрылымдық реформалар бойынша басып озды. Қазақстандық білім беру реформалары басқалармен қатар жоғары мектептің халықаралық ынтымақтастығының салдары болды. Сондықтан жоғары мектепті жаңғырту мен интернационалдандырудың қазақстандық моделі Ресей үшін маңызды болуы мүмкін, өйткені ресейлік жоғары білімді реформалау көп жағдайда Батыс жолында жүріп жатыр [1]

Қазақстанның тәжірибесі Ресейде әлі аз. Ресейлік салалық журналдарда қазақстандық жоғары мектептің реформаларына арналған бірнеше мақала жарияланды, Қазақстанның алыс шетелдермен жоғары білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастығы бойынша жұмыстар жоқ.

Қазақстан ғылымына келетін болсақ, онда аталған проблемаларға тікелей немесе жанама арналған зерттеулер саны жеткілікті. Сонымен қатар, ресейлік және қазақстандық ғылымда Қазақстан Республикасының Жоғары білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастық мәселелеріне арналған посткеңестік кезеңдегі ірі зерттеулер жоқ.

Қазақстан Жоғары мектебінің халықаралық ынтымақтастығы республиканың жоғары білім беру жүйесін реформалау жағдайында жүзеге асырылды. КСРО ыдырағаннан кейін қазақстандық жоғары оқу орындарының жағдайы оның кеңес кезеңіндегі дамуының нәтижесі болды. Біздің жұмысымыз үшін Қазақстанның жоғары мектебінің негізгі сипаттамасын анықтау маңызды болды, ол Тәуелсіздік кезеңінде кірді, сондайақ 1991 жылдан 2005 жылға дейін Халықаралық бағдарламалар іске асырылған жағдайларды сипаттап берді. Қазақстандық тарихнама да бар жұмыстар зерттеледі даму тарихы жоғары мектеп.

ҚР Білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастық-ауқымды тақырып. Осы жұмыстың шеңбері тақырыпқа қатысы бар барлық фактілер туралы айта алмайды, сондықтан біздің мақсатымыз сәйкес саладағы негізгі үрдістерді талдау болып табылады.

Зерттеудің деректік базасы жазбаша жарияланған және мұрағаттық материалдармен ұсынылған.

Заңнамалық және акт материалдары маңызды қайнар көзі болды. "Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметі актілерінің жинағы" Бюллетені посткеңестік кезең ішінде тұрақты басылып шыққан президенттердің жарлықтары мен үкіметтің жоғары мектепті реформалауды және оның сыртқы байланыстарын реттеген қаулыларын қамтиды. Жұмысты жазу кезінде Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңы (1992 жыл)1, Қазақстан Республикасының "Жоғары білім туралы" Заңы (1992 жыл)

Закон Республики Казахстан "Об образовании" от II февраля 1993 года // Казахстанская правда. 1993. 12 ақпан. 1, ҚР "Білім туралы" Заңы (1999 жыл)2,"мемлекеттік білім гранты туралы Ереже" 3, "білім беру"мемлекеттік бағдарламасы (2000 жыл) 4 және білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы 5. Заңнамалық және актілік материалдарда ҚР жоғары мектебіне қатысты қабылданған аса маңызды шешімдер көрсетілген: мемлекеттің жеке жоғары оқу орындары желісінің жұмыс істеуін мақұлдауы, 1999 жылы студенттік контингентті қалыптастыру моделін ауыстыру, жоғары оқу орындарын мемлекет иелігінен алу, Қазақстанның жоғары оқу орындарының тәуелсіз жүйесін құруы, халықаралық университеттерді құруы.

Тақырыпты зерттеу үшін Қазақстанның мемлекеттермен және шетелдік қорлармен халықаралық, үкіметаралық шарттарының мәтіндері пайдаланылды, бұл ҚР-ның жоғары білім саласындағы халықаралық ынтымақтастығы мен географиялық бағыттарын талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жүргізу үшін пайдаланылған іс жүргізу құжаттамасында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының қорлары бар. Қордың 2255 (Білім министрлігінің алқа мәжілісі) және 2265 (ҚР Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі) материалдары 1990-шы жылдардағы Қазақстанның жоғары мектебінің халықаралық байланыстары мен инновациясының күрделі көрінісін жасауға көмектесті. Пайдаланылған мұрағат материалдарының едәуір бөлігі ғылыми айналымға алғаш рет енгізілді [2]

Қазақстан Республикасының Жоғары білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастығының алғышарттары орнатылды. Оларға Республикада жоғары оқу орындарының автономды жүйесінің болмауы, Қазақстанның географиялық жағдайының ерекшеліктері, либералды экономикалық бағыт, қазақстандық жоғары оқу орындарының республика азаматтарының жоғары білім алуға деген қажеттілігін толық қамтамасыз етуге қабілетсіздігі және басқалар жатады.

Жоғары мектепті реформалаудағы және қазақстандық элитаны қалыптастырудағы халықаралық білім беру ынтымақтастығының рөлі анықталды. Қазақстанның жоғары оқу орындары жүйесінің халықаралық ынтымақтастық түр-

лері анықталды: халықаралық студенттік және оқытушылық ұтқырлық, жоғары оқу орындарын материалдық-техникалық қолдау, оқу-әдістемелік көмек көрсету, реформалардың шетелдік тәжірибесі мәселелері бойынша кеңес беру. Соңғы түр Қазақстан Жоғары мектебінің реформасын дайындауда маңызды рөл атқарды. Қазақстандық элита өкілдерінің 8 % - ға жуығы халықаралық ұтқырлық бағдарламаларына қатысты.

Жоғары білім беру саласындағы ҚР халықаралық ынтымақтастығының негізгі географиялық бағыттары туралы ғылыми ұсыныстар кеңейтілді, күшті (Ресей, АҚШ, Түркия, Ұлыбритания) және әлсіз (Қытай, Үндістан, Жапония, Венгрия) қазақстандық жоғары оқу орындарының халықаралық кооперациясының блоктары анықталды, негізгі салалар (халықаралық қатынастар, экономика, шетел тілдері, әскери іс) орнатылды, оларда қазақстандық студенттер мен оқытушыларды шетелде даярлау басым жүзеге асырылды. Қазақстандық жоғары оқу орындарын дамытуда шетелдік материалдық-техникалық және кадрлық көмектің рөлі анықталды: олар фрагменттік сипат алды.

Сорос қоры қызметінің негізгі бағыттары мен эволюциясы, ТАСИС бағдарламалары, қазақстандық жоғары білімді қолдау саласындағы АҚШ-тың үкіметтік бағдарламалары (Оқу-әдістемелік көмек, шетелдік жоғары оқу орындарында тағылымдамаларды ұйымдастыру, Қазақстан және алыс шет елдердің университеттері арасындағы байланыстарды жолға қою) анықталды. Халықаралық үдерістер, Қазақстан ішіндегі жағдай және ҚР-дағы шетелдік қорлар мен бағдарламалар саясаты арасындағы байланыстар анықталды.

ҚР Жоғары мектебінің реформалары мен халықаралық ынтымақтастығына қатысты мұрағат құжаттарының бір бөлігі ғылыми айналымға тұңғыш рет енгізілді, ағылшын тілінен аударылған және АҚШ Мемлекеттік департаментінің жыл сайынғы баяндамалары, АҚШ Конгрессіндегі Халықаралық даму американдық агенттігінің тұсаукесерлері, Сорос Қорының баяндамалары талданды.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы ол XX ғасырдың 90-шы жылдары өткен халықаралық Қазақстан-Ресей қатынастарының кейбір маңызды бағыттарын кешенді зерттеудің алғашқы әрекеті болып табылады. Диссертацияда зерттелетін жылдары екі елдің халықаралық ынтымақтастық әдіснамасы ұсынылды және ғылыми негізделген, осы саладағы жетістіктер мен проблемаларға талдау жүргізілді. Диссертацияда Қазақстан мен Ресейдің мемлекеттік саясатының тұжырымдамалық негіздері XX ғасырдың 90-шы жылдары екіжақты ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын қалыптастыру және жүзеге асыру талданады, еуразиялық және Еуразиялық одақ идеялары, саяси және сауда-экономикалық байланыстар, екі мемлекеттің бірқатар гуманитарлық, әскери-саяси, әлеуметтік және мәдени мәселелер бойынша қарым-қатынасы зерттеледі.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы автор алғаш рет зерттелетін жылдардағы Қазақстан мен Ресейдің сыртқы саясатының негізгі бағыттарын қалыптастыруға жаңа, өркениетті тәсілдердің қажеттілігін негіздейді, елдер дамуының жаңа жағдайларын ескере отырып, өзара тиімді негізде екіжақты Қазақстан-Ресей ынтымақтастығын жетілдіру жолдарын, дәстүрлерін және мүмкіндіктерін зерттейді.

Осылайша, зерттеуде тұңғыш рет егеменді мемлекеттер ретінде дербес дамудың жаңа тарихи жағдайларында Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарын әзірлеу мен қалыптастырудың ірі ғылыми проблемасы шешілуде.

Осының барлығы осы диссертация КСРО ыдырағаннан кейінгі бірінші онжылдықта-XX ғасырдың 90-шы жылдары Қазақстан-Ресей халықаралық қатынастарының негізгі бағыттарын бірінші кешенді зерттеу болып табылатынын дәлелдейді.

Алынған нәтижелердің практикалық маңыздылығы. Диссертация нәтижелерін қазақстан-ресей ынтымақтастығы мен саяси, экономикалық, гуманитарлық, әлеуметтік және мәдени байланыстар саласындағы әріптестікті одан әрі дамыту жобаларын дайындау кезінде Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының Орталық мемлекеттік басқару органдары пайдалануы мүмкін [4.5.]

Диссертация ҚР және РФ сыртқы саяси және сыртқы экономикалық ұйымдары мен мекемелері үшін белгілі бір қызығушылық танытады деп санайды. Зерттеуде қамтылған негізгі ережелер мен қорытындылар Қазақстан-Ресей ынтымақтастығы процестерін одан әрі зерттеу үшін материал ретінде қызмет ете алады, халықаралық қатынастар мен сыртқы саясаттың теориясы мен тарихы, Отандық тарих, саясаттану, экономика, мәдениеттану сияқты пәндер бойынша оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне көмек ретінде дәріс, арнайы курстар, әдістемелік ұсынымдар әзірлеу кезінде оқу процесінде қолдануды таба алады.

Соңғы жылдары өткен адамдардың санасында белгілі бір эволюцияны ескеру қажет. Егер егемендіктің ерте кезеңдері жаңа егемен мемлекеттер халқының бір бөлігінде ұлттық-оқшаулау эйфориясының кейбір симптомдарына тән болса, онда 2000 жылға қарай Қазақстан мен Ресей азаматтарының көпшілігі интеграцияның императивін бірден қабылдады. Бұл әсіресе рухани байланыстар, мәдени-гуманитарлық байланыстар, бір ұрпақ қалыптастырған және болашақта сақталуы және дамуы тиіс деген ұғымда айқын көрініс тапты.

Бүгінгі күн тұрғысынан, өткен ғасырдың 90-шы жылдары Ресейде де, Қазақстанда да өткен саяси және әлеуметтік-экономикалық процес-

тердің белгілі қарама-қайшылығына қарамастан, екі мемлекет арасында да сындарлы диалог басым екенін және екі жақты қарым-қатынастардың сипаты тату көршілік және достық сақталғанын қанағаттанарлықпен айтуға болады. Осы жылдар бойы барлық салаларда ынтымақтастықты дәйекті және жоспарлы түрде арттыру жалғастырылды. XXI ғасырдың басы бұл тұрғыда өте көрнекі болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қ.Қ.Тоқаев тәуелсіздік жолында. Қазақстанның сыртқы саясаты туралы очерктер. Алматы, 1997; Тоқаев К. К. Жаһандану жағдайындағы Қазақстанның сыртқы саясаты. Алматы, 2000; Тоқаев К. К. Дипломатия Республики Қазақстан. Астана, 2001.
2. "Ресей болашағы: Мәдениеттер мен өркениеттер диалогы"халықаралық конференциясы. Тезистері // Под ред. А. В. Ниязова, К. Х. Каландарова. - М.: "Монолит", 2001.
3. Миронов В. Еуразияшылдық: ырқына немесе шанс? // Тәуелсіз газет. 1994. 26 қазан.
4. Ресей Әлемі Еуразия. Антология. - М., 1995.
5. Моисеев Н. Н. Русский вопрос / / Русская цивилизация. М., 2000.
6. Назарбаев Н. А. Еуразиялық одақ: идеялар, тәжірибе, перспективалар. 1994-1997. М.: Әлеуметтік және саяси ғылымдардың дамуына жәрдемдесу қоры, 1997.

ӘОЖ 58963

Байдуанова М.Ж
Дефектология мамандығының II курс магистранты
SILKWAY Халықаралық Университеті,
Шымкент қаласы

ЗИЯТЫ ЗАҚЫМДАЛҒАН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа: Бұл мақалада зияты зақымдалған оқушылардың өзін-өзі бағалауының ерекшеліктері қарастырылған. Өзін-өзі жеке дара бағалау адамның өзінің қандай да бір нақты әрекетінің нәтижесіне байланысты қатынасын бейнелейді. Сонымен қатар мақалада зияты зақымдалған балалардың өзін-өзі бағалаудағы қиындықтары қарастырылған.

Кілт сөздер: зияты зақымдаған балалар, өзін-өзі бағалау, «Мен» концепциясы, талаптану деңгейі.

Аннотация: В данной статье рассмотрены особенности самооценки учащихся с нарушениями интеллекта. Индивидуальная самооценка отражает отношение человека к результатам какого-либо конкретного действия. Кроме того, в статье рассматриваются проблемы самооценки детей с нарушениями интеллекта.

Ключевые слова:умственно отсталые дети, самооценка, концепция «Я», уровен притязаний.

Abstract: This article discusses the features of self-assessment of students with intellectual disabilities. Individual self-esteem reflects a person's attitude to the results of a particular action. In addition, the article discusses the problems of self-esteem of children with intellectual disabilities.

Key words: mentally retarded child, self- rating, concept «I am», the level of claims.

Психологияда оқып зерделеудің негізгі объектілерінің бірі - жеке тұлға мәселесі болып табылады. Жеке тұлғаның психикалық ұйымдастырылуының құрылымы, оның қызмет етуі, жеке және толық қабілеттер жүйесінің қалыптасуы және даму процестері зерттеледі. Маңыздылығы сол, бұл зерттеулер адамның қоршаған ортада оңтайлы бейімделуін, мақсатты бағытта тәрбиеленуін қамтамасыз етуге септігін тигізеді. Алайда жеке тұлғаның жалпы адами, табиғи құрылымы биологиялық заңдар бойынша қалыптастырылған, бұл әлеуметтік өмірдің, оны талаптарының әсер етуімен орын алды.

Демек, адамның даму процесінде қоғам, әлеуметтік тұқым қуалаушылық та маңызды орында. Бірақ біздің өміріміз өзін - өзі танып білуге, жетілдіруге арналған. Сондықтан даму процесі айналада болып жатқанның бәрін пассивті түрде қабылдау кезінде емес, өзара белсенді әрекет ету нәтижесінде орын алады. Тек сол сәтте ғана «Мен» – дегенге тән кейіп қалыптасуы, өзін және айналасындағыларды сәйкесінше бағалау мүмкіндігі болады, яғни толыққанды еркін тұлғаның маңызды құрамдарының бірін қалыптастыру мүмкіндігі бар. Егер жоғарыда баяндалған өзара белсенді іс әрекет бұл күрделі әрі қарама қайшы әлеммен тиісті деңгейде жүзеге асырылмаса, егер «мен айналамдағыларды естімейтін болсам, ал олар мені түсінбейтін» болса, не істеуге болады? Белгілі бір тұрпаттағы адамзат қауымында Зияты зақымдалған балалардың қоршаған ортаға тиімді бейімделуі, олардың дамуы, оқып білім алуы және тәрбиеленуі үшін оңтайлы жағдай жасау, атап айтқанда олардың өзін-өзі баламалы бағалау қабілетін қалыптастыру айтарлықтай өзекті мәселе болып отыр.

Өзін-өзі бағалау – бұл адамның өзін, өз әрекетін, қарым-қатынасын, жетістігін бағалауы. Тұрақты өзін-өзі бағалау қоршаған ортасы жағының әсерінен және өзінің әрекеті мен оның нәтижесін өзбетінше бағалауынан қалыптасады.

Зияты зақымдаған балалардың өзін-өзі бағалауын Б.В.Зейгарпик, Б.С.Братусь, С.Л.Рубинш және т.б.зерттеген. Барлық зерттеушілердің пікірінше зияты зақымдалған балалардың өзін-өзі бағалауы дұрыс емес, тұрақты емес, аффективті сипатқа ие. Оның реттеуші және мобильдеуші қызметі зардап шегеді, яғни тәртібі мен іс-әрекетін реттеуші мен ынталандырушы қызметтері.

Зияты зақымдаған балаларда өзін-өзі ұғыну деңгейі төмен, оған өз әрекеті мен қылығын бағалауда сынмен қарамау тән. Осыған сәйкес жұмысының нәтижесін дұрыс бағаламауы, өз әрекетін дұрыс талдай алмауы пайда болады. Зияты зақымдалған бала әр түрлі таңдау жағдаларында өзгеретін жағдайларды толық есепке алып, талдай алмайды. Бұл өзін-өзі жеделбағалау қызметінің жеткіліксіз тиімділігін көрсетеді. Осы жерде әрекеттің қандай да бір тапсырмасында толық бадарлана алмауы пайда болады. Аталған ерекшеліктер зияты зақымдаған балалардың өзін-өзі бағалауының дамуының өзіндік өзгешелігін көрсетеді.

Зияты зақымдаған балалардың өзін-өзі бағалауы көмекші мектепте түрлі оқу кезеңінде әр түрлі:

1. Бастауыш сынып жасында – төмен немесе жоғары

2. Орта сынып жасында – кишкене адекватты

3. Жоғарғы сынып жасында – өте жоғары.

Бастауыш мектеп жасында өзін-өзі бағалаудың бұзылуы тұлғаның жетілмеуінен,әрекеттің алға қойған мақсаттарын түсінбеуінен, әрекет барысында қол жеткізіген нәтижелерді бастапқы деректермен салыстыру және талдай алмауынан туындайды.

Зияты зақымдаған жоғарғы мектеп жасындағы балалардың өзін-өзі бағалауының жоғары болуы кемістіктерін компенсациялауға ұмтылумен және өз мүмкіндіктерін объективті бағалай алмауымен түсіндіріледі.

Өзін-өзі бағалауға байланысты талаптану деңгейі де бар. Зияты зақымдаған балаларда талаптану деңгейінің бұзылуы байқалады. Бұл бұзылыстың сипаты кемістіктің сипатымен анықталады. Осылайша қозу және тежелу үдерістерінің теңдесіп жүруімен жеңіл дәрежедегі олигофрендерде осы жағдайда біртіндеп адекватты талаптану деңгейін өндіруге болады. Имбецилдік деңгейдегі олиофрендерде талаптану деңгейі өндірімейді. Ауыр эмоционалды бұзылысы бар зияты зақымдалған балаларда тапсырманың қиындығы мен талаптану деңгейі арасындағы қандай да бір тәуелділік бұзылған.

Зияты зақымдаған балалардың талаптану деңгейінің бұзыуы өз мүмкіндіктерін бағалай алмауымен, өз әрекетін жоспарлай алмауымен, оның нәтижелерін болжай алмауымен түсіндіріледі.

Зияты зақымдалған балалардың зият ауытқушылықтары баланы жиі жағдайда оқшаулайтындығына орай Зияты зақымдалған балардың отбасы мен мектептің, қоғамның жағдайының эмоциональды және тәрбиелік жағдайына тәуелділігі байқалады.

Зерттеушінің пайымдауынша, Зияты зақымдалған балаларның өзін-өзі бағалауының қалыптасуының бастапқы кезеңінде отбасының ықпалы зор болатындығын айтқан. Ата-анасының махаббат сезімінің бөлінбеуі тұлға дамуының түрлі дейформациясына әкелуі мүмкін екен: өзін толыққанды сезінуінің жетіспеушіліктері, ашушаңдық т.б. Ғалымдардың пайымдауынша, екі жастан соң балалар түрлі әрекет түрлерін меңгере бастауына байланысты баланың өзін-өзі жеке бағалауы қалыптасады. Мектеп жасына дейінгі кезеңде бала өзінің жетістіктерін өзәрекетінің шынайы нәтижелеріне қарамастан жоғары бағалауы да кездесіп жатады. Бірақ аталмыш кезеңде баланың өзін-өзі бағалуының қалптасу үрдісі бастау алып жатқандықтан, ересектер тарапынан болатынжиі бағытталған жағымсыз бағалаулар мен ескертулертәрбелік мән бермей, тек баланың келесі ретте өзге әрекет түрлерінен бас тартуына әкелуі мүмкін.

Зияты зақымдалған балалардың өзін-өзі бағалуының жағымды түрінің қалыптасуына балалардың өз жолдастарымен бірге ойнауы, әрекетке түсуі де маңызды болып саналады. Бала өзінің әрекет түрлерін өзімен жасты балалардікімен салыстыра отырып бағалай бастайды. Балалардың жеке өзін-өзі бағалауы негізінен ересектердің бағалауы мен баланың өз тәжірибесі негізінде қалыптасады.

Ғалымдар балалардың өзін-өзі бағалауының қарқынды қалыптасу кезеңі көбінесе жасөспірім шақта болатындығын айтқан. Сондықтан да жасөспірім балалар өздерінің сәтсіздіктерін өздерінен басқа себептерге итермелеп жатады. Бұл жағдайлар балалар тарапынан ашушандық, қырсықтық сияқты қатынастарды туындатып, тәрбелеу мәселесін де қиындыққа бағыттап жатады. Бұндай әрекеттердің ұзақ уақыт бойы қайталануы бала бойында бекітіліп, мінезінің бір болмысқа айналып кетуі де мүмкін. 14-15 жастағы балалар негізінен өзін-өзі тәрбиелеу мен өзін – өзі жетілдіруге қабілетті болып саналады (қалыпты балалар).

Тұлғаның қоршаған ортада бейімделу процесінің тиімділігі даму процесіндегі белгіленген ауытқуларға қарағанда барынша өзекті. Себебі әлеуметтік бейімделу – бұл әлеуметтік ортаның жағдайына белсенді түрде бейімделудің тұрақты процесі және бұл әртүрлі қызмет түрлері, оның ішінде қарым-қатынас жасау арқылы жүзеге асырылады. Тап осы қарым-қатынас процесінде қалай болса да өзін-өзі бағалау қалыптасады. Бала ең алдымен, үлкендердің бағалау сипаттамасын өзінен өткізеді, сонан соң «өзіндік» бейнені қалыптасу шамасына қарай қоғамның және өзінің қойған талаптарына сәйкес өзін өзі бағалайды.

Осылайша, тұлға өз - өзін, өзінің мүмкіндіктерін, қабілеттерін және өзге адамдардың арасындағы орнын бағалайды – яғни бұл өзін - өзі бағалау. Бұл оның басқа адамдармен қарым-қатынас жасау әлемінде өзін-өзі сезінуін, оның сыни көзқарасын, өзіне қоятын талабын, өз жетістіктеріне және сәтсіздіктеріне деген қарым-қатынасын жан-жақты анықтай отырып, адам мінез-құлқының маңызды реттеушісі болып табылады. Өзін-өзі бағалау даму кезеңінің барлық сатысында, атап айтқанда даму барысында кемшілігі бар баланың тұлғалық қалыптасуына және қызмет ету тиімділігіне едәуір әсер етеді.

Өзін - өзі жеке дара бағалау адамның өзінің қандай да бір нақты қызметінің нәтижесіне байланысты қатынасын бейнелейді. Өзін-өзі жеке дара бағалау қызығушылық деңгейімен байланысты, яғни адам өзі үшін осы немесе басқа салада тапсырмалардың күрделі болуы дәрежесімен таңдап алады: ол өзінің мүмкіндігін неғұрлым жоғары бағаласа, соғұрлым ол өзінің алдына қиын міндеттер қояды. Өзін-өзі жеке дара бағалау адамның нақты жетістіктерімен әртүрлі үйлесуі мүмкін. Ол төмендетілген, аса жоғары және сәйкес болуы мүмкін.

Осылайша, адамның нақты мүмкіндіктері, оның ішінде даму қабілетінің бұзылуы және оның өз -өзін бағалауы арасындағы алшақтық айтарлықтай күрделі қиындықтарға жетелеуі мүмкін.

Өзін -өзі аса жоғары бағалаған жағдайда қандай да бір қызметтегі сәтсіздіктер эмоционалды ренжулерге, көңіл күйдің бұзылуына, қызметтен бас тартуға жетелесе, ал өзін- өзі аса төмен бағалау өзіне деген сенімділіктің болмауына, тынышсыздыққа, әлсіздікке және үрейленуге жетелейтіні белгілі.

Олигофренопедагогтар мен психологтар Зияты зақымдалған балалардың тұлғалық ерекшеліктерін, олардың эмоционалдық құбылыстарын сипаттау үшін танымдық қабілеттерінің, сөздік қорының, ойлау қабілеттерінің жеткіліксіз екені байқалатынын және тұлғалық қабілеттерді қарама-қарсы бағалау басымдылығын белгілейді. Бұл Зияты зақымдалған балаларда моральдік-этикалық көзқарастардың қалыптасу, әлеуметтік-эмоционалдық кемелдену, балалардың өз-өзіне және басқаларға қатысты өзінің қатынасын, құрдастарының арасында және барынша кең әлеуметтік ортада өзінің жай-күйін сезіну процесін баяулатады. Жоғарыда аталған ерекшеліктердің барлығы, ең алдымен, атап айтар болсақ, Зиятының зақымдалу себебінен басқа адамдармен байланысының бұзылу, әлеуметтік байланысы кем болу, ойлау және сөйлеу қабілеті бала кезіндегі ерте жаста бастапқы және екінші тұрғыда жетілмеу, сонымен қатар әлеуметтік ортаның жағымсыз әсерлері мен дұрыс тәрбие бермеу салдарына байланысты. Зият функциясы бұзылған бала үнемі өзінің пайдасы жоқ күйін сезінеді, бұл оның толыққанды емес күйде екенін сезінуіне жайсыз әсер етуі мүмкін. Бұл оның тұлғалық қабілетінің дамуы артта қалуына жетелеуі мүмкін. Алайда, кейбір уақытта астамшылық сезімі туындайды.

Зияты зақымдалған балалар белгіленген нормаларға, болжамдарға, талаптарға «тап болады», немесе қалыпты адамдармен өзін жиі салыстырады. Соның салдарынан, толыққанды болмау сезімі ұлғаяды, бұл өз кезегінде өзін - өзі бағалауға және тұлғаның қалыптасуына кері әсер етеді. Өзін- өзі үнемі және айқын түрде төмен бағалау және құрметтеу Зияты зақымдалған баланың өмірге белсенді бейімделуде және сыртқы тіршілік жағдайлары мен тұлғалық мүмкіндіктерін жүзеге асыруда тұлғалық қабілетін, жағымды сәттерді және жағдайларды және т.б. әлсіретеді. Мұның нәтижесі көбінесе тұлғаның патологиялық белгілерінің және барынша терең бұзылуларының туындауына әсер етуі мүмкін. Осылайша, Зияты зақымдалған балаларға ең алдымен, қоғам мен олардың айналасындағы ортаның көзқарасының маңызы зор. Зияты зақымдалған бала мен оның социумы арасында белгіленген ақаудың орын алуына байланысты өзіндік сипаты бар арнайы өзара әрекеттесу құрылады. Ауытқушылық баланы оқшаулайды, оны тағдырдың және ортаның тәлкегіне қалдырады. Сондықтан Зияты зақымдалған баланың отбасында, мектепте және қоғамға бірігу процесінде эмоционалдық және тәрбиелік қарым-қатынасқа түсудің тәуелділігі сау адамға қарағанда едәуір жоғары болып келеді.

Зияты зақымдалған балалардың тұлғалық ерекшеліктерінің және психикалық жағдайының дамуы қалыпты балалардың тұлғалық даму факторларымен анықталады. Адам қоршаған ортамен сезім мүшелері арқылы байланысады. Зият анализаторы үнемі ақпаратты қабылдау каналы болып табылады. Егер зият түйсігі мен қабылдауы жеткіліксіз немесе шектелген болса, адам қоршаған ортадағы болып жатқан маңызды ақпараттардан шектеліп қалады. Көп жағдайда қоршаған ортамен үздіксіз байланысы бұзылады. Баланың Зиятын жоғалтқан уақыты мен деңгейі маңызды рөл атқаратыны белгілі.[5] Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілінің өзіндік және баяу дамуы салдарынан сөздік-логикалық ойлау қабілетінің қалыптасуы қиындайды (Р.М.Боскис, Т.А.Власова, Т.В.Розанова және т.б.).

Зияты зақымдалған тұлғаның өзге адамның ішкі дүниесін елестету қабілеті қалыпты тұлғаларға қарағанда кеш дамиды (М.Н.Нудельман). Адамның тұлғалық сапаларын сипаттайтын сөздерді меңгерудегі қиындықтар, оның қобалжуын, моральдық-этикалық қарым-қатынасын, қарым-қатынас барысында сөйлеу тілінің интоннация жағын қабылдау мүмкіндігі Зияты зақымдалған баланың тұлғалық қалыптасу процесін тежейді.

Зияты зақымдалған балаларда тұлғалық сапалар, этикалық ұғымдарды меңгеруде айтарлықтай қиындықтарға кезедеседі. Олар бұл сөздерді қалыпты балалардан кейін кешгіп меңгереді. Тәжірибе жүзінде дәлелденгендей Зияты зақымдалған балалардың адамгершілік түсініктерінің даму деңгейі төмен болады. Күрделі емес жағдайда балалар ненің жақсы, ненің жаман екенін түсінеді, бірақ өз беттерінше адамның қарым-қатынасын сипаттап бере алмайды. Мысалы: суретте бейнеленген жағдайды, қарапайым жағдайда олар адамның арасындағы қарым-қатынастың күрделі екенін түсінбеуі мүмкін (Э.Н.Хотеева). Зияты зақымдалған 14-15 жастағы балалар әр түрлі мағынаны білдіретін сөздерді, мысалы, «әдемі», және «жақсы», «мейірімді» және «көңілді», «ұқыпты» және «сыпайы», «жақсы оқушы» және «жақсы дос» сияқты ұғымдарды бірдей ұғымдар деп қабылдайды (Л.Н.Носкова, В.Г.Петрова).

Бастауыш және орта сынып жастағы Зияты зақымдалған балалар сезім және эмоциялық түрлерге байланысты атауларды аз қолданады. Әртүрлі эмоциялық жағдайлардың пайда болу себебін түсіндіре алмайды. Жоғары сынып жасында әлеуметтік-адамгершілік сезім мен эмо-

циялық жағдайға байланысты түсініктері кеңейеді (В.Петшак). Сонымен қатар Зияты зақымдалған жоғары сынып оқушылары әдеби шығармалардағы кейіпкерлердің адамгершілік қарым-қатынасын түсінуде, сөзбен сипатталған жағдайлардағы адамдардың тұлғалық сапаларын түсінуде қиындықтарға тап болады (Л.А.Головчиц).

Зияты зақымдалған балалардың тұлғалық ерекшеліктерінің дамуын шектейтін маңызды факторлардың бірі - қоршаған ортадағы адамдармен қарым-қатынастың бұзылысы, әлеуметтік қарым-қатынастың шектелуі. Ақыл ой дамуының жеткіліксіздігінен жақын адамдарымен қанағаттанарлық қарым-қатынас жасау мүмкіншілігінің жоқтығы эмоциялық бұзылыстың пайда болуына әкеліп соғады. [3]

Зияты зақымдалған бала наразылығын сөзбен жеткізе алмағандықтан, ол сол сезімдерін іс-қимылмен, мінезі арқылы көрсетеді.Зияты зақымдалған балаларда бір қарағанда көзге көрінбейтін кемістік болады. Бұл да оның өзге адамдармен қарым-қатынасын қиындатады, әртүрлі проблемалар туғызуы мүмін. Мұндай жағдайдың әсерінен көптеген ата-аналар, әсіресе бұрын отбасында Зияты бұзылған бала болмаған ата-аналар, баладағы ауытқушылықты кеш біліп, онымен арнайы түзету жұмыстарын жүргізуді бастайды. Бір жағынан Зияты зақымдалған балалардың мінез-құлқы қоршаған ортада түсінбеушілік туғызуы мүмкін.

Әлеуметтік қарым-қатынаста ең маңыздысы отбасының балаға деген қарым-қатынасын Американдық зерттеушілердің пікірінше 90%-ы Зияты зақымдалған балалардың ата-аналарының Зияты қалыпты. Ата- аналарда қалыптасқан факті егер баласы кемістікпен туылса, ол баласының қалыпты дамуы үшін міндетті болып табылады. Көптеген ата-аналар бұл жағдайды естігенде қиналып (шок), баласының алдында өздерін кінәлі сезінеді. Ал кейбір ата-аналар бұл ақаулықты емдеуге болады деп үміттенеді, кемістік жойылмайды деген пікірді теріске шығарады. Егер ата-аналар өз сезімдерімен жеткілікті тез және нәтижелі жеңе алатын болса, балаларға қойылған талапқа байланысты бір-бірімен келісімге келсе, бұл айқын ерекшелік.

Зияты зақымдаған балалардың тұрақты өзін-өзі бағалауын қалыптастырудағы маңызды да жиі анықтайтын рөлі оның айналасындағы ересек адамдарға тиесілі. Тәрбие және оқыту процесін жүзеге асыра отырып, зияты зақымдалған балалардың әрекетін, қылықтарын, пікірлерін бағалай отырып, олармен жұмыс істейтін мұғалімдер мен басқа да мамандар зияты зақымдалған балалардың өзін-өзі бағалауына бағыттаушы әсер етеді.

Л.С.Выготский, В.И.Лубовский, М.С.Певзнер, С.Л.Рубинштейн және басқа да ғалымдардың пікірінше олигофрениясы бар баланың тұлғасының құрылымдық компоненттері қалыпты баланыкындей. Алайда танымдық қызметтің, жоғарғы психикалық функциялардың кемшіліктері, эмоциялық-еріктік сферасының дамымауы, мотивациялық-қажеттілік сферасының жетілмеуі, әрекетке ұмтылудың әлсіз айқындылығы мен қысқа мерзімділігі, дамудың әлеуметтік жағдайының төмендігі мен ерекшелігі салдарынан зияты зақымдаған тұлғалардың жеке басының компоненттерінің өзіндік өзгешелігі болады. Көптеген жағдайларды өзін-өзі тану деңгейінің төмендігі олардың іс-әрекеттерін орындауға дейін емес, кейін ойластыра бастауына әкеледі. Бұл өз кезегінде қате әрекеттерге және алдағы әрекетті жоспарлай алмауға әкеледі. Зияты зақымдаған балалар өз мүмкіндіктерін, бейімділігін, өз еңбегінің нәтижелерін сыни бағалай алмайды. Зияты зақымдаған балаларға тән ойлаудың реттеуші функциясының әлсіздігі жиі олардың өзінің және басқаның іс-әрекеттері мен қылықтарына қатысты сыни еместігін негіздейді. Оларға өз мінез-құлқының өзін-өзі реттеу қиындықтары тән. Әсіресе бұл алыс мақсаттарға қатысты. Жақын алдағы мақсаттар тіпті оның құндылығы аз олса да, алыс мақсатқа қарағанда тартымды болып көрінеді. Бұл мағынада зияты зақымдаған баланың мінез-құлқы - ситуативтілігімен, ішкі түрткі мотивтерінің әлсіздігімен, қанықсызданумен және сарқылуымен ерекшеленеді. Зияты зақымдаған жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауының өзіндік дамуы, жалпы интеллектуалдық дамымауы, жалпы тұлғалық жетілмеушілігімен,сондай-ақ осы жасөспірімдердің әлеуметтік ортасындағы қолайсыз қарым-қатынастарымен байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Выготский Л.С. Проблемы дефектологии. М.: Академия, 1995-864с.
2. Сембаева А.М. Педагогические условия формирования самооценки учащихся. Алматы 2006
3. Чеснокова И.И.Проблема самосознания в психологии М.-1977
4. Лубовский В.И.., Л.С.Выготский и специальная психология// Вопросы психологии.- 1966- №6
5. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. М-1989
6. Власова Т.А, Певзнер М.С – О детях с отклонениями в развитии, М. Просвещение, 1973-175с
7. Бернс Р.Развитие Я- концепции и воспитание- М. Прогресс 1986

ӘӨЖ 811.512.122

Пазылова А.С.
аға оқытушы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Қайырбекова Ұ.Ж.
ф.ғ.к., доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Танабаев Ғ.Ө.
ф.ғ.к., аға оқытушы,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Д.Н. Байғұтова
ф.ғ.к., доцент,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

МЕЗГІЛ БАҒЫНЫҢҚЫ САБАҚТАС ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМ СЫҢАРЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ МЕЗГІЛДІК ҚАТЫНАСТАР

Аңдатпа: Бұл мақалада мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем сыңарлары арасындағы мезгілдік қатынастары, сабақтас құрмалас сөйлемдегі аумақты да күрделі мәселенің бірі – оның бағыныңқы түрлерін өзара саралау мәселелері сөз болады.

Кілт сөздер: құрмалас сөйлем, бағыныңқы, басыңқы, бастауыш, қимыл-әрекет.

Аннотация: В этой статье рассматриваются временные отношения между подчиненными смежными слогами, одна из самых сложных проблем в смежном предложении, дифференциация подчиненных типов.

Ключевые слова: сложное предложение, придаточное, подавляющий, подлежащее, действие.

Abstract: This article discusses the temporary relationship between subordinate adjacent syllables, one of the most difficult problems in an adjacent sentence, the differentiation of subordinate types.

Key words: complex sentence, subordinate, suppressive, subject, action.

Сабақтас құрмалас сөйлемдегі аумақты да күрделі мәселенің бірі – оның бағыныңқы түрлерін өзара саралау мәселелері. Өйткені бұл жайт тіл-тілдердің қай-қайсысында болмасын зерттеушілер назарын әрдайым өзіне аударып отырды. Дүниедегі заттар мен құбылыстардың қимыл-әрекеті белгілі бір уақыт мерзімінде болып жатады. Уақыт – өмірде болып жататын оқиғаларға тән заңдылық. Өйткені уақыттан тысқары мезгілсіз ешбір оқиғалардың орындалуы да мүмкін емес. Алайда осындай үдерістердің біздің санамыз бен түйсігімізге тәуелсіз, өз беттерімен орындалып жататындығын ескерте кеткен жөн. Мұның өзі мезгілдік ұғымның мөлшері «біреудің тарапынан» айқындалмайтынын аңғартса керек. Мезгілдік ұғым белгілі бір іс-әрекет, объектімен тығыз байланысты. Сондықтан да ол – өмірде үзбей болып тұратын заңды да табиғи үдеріс.

Мезгіл бағыныңқы сөйлемдерде сабақтасқан екі сөйлемнің бағыныңқысы басыңқыдағы істің орындалу мезгілін көрсетіп тұрады. Сондықтан мезгіл бағыныңқылы сөйлемдердегі шақтық локалдылық (ШЛ) ұғымын толық ашып көрсетуге болады. Мезгіл бағыныңқылы сөйлемдер темпоралды көрсеткіштердің қатысуымен ШЛ ұғымын білдіреді. Бұл жерде темпоралды көрсеткіштер темпоралды шақтық ұғым таксиспен біріге отырып, шақтық (мезгілдік) қызмет атқарады. Темпоралды шақтық ұғым мезгіл пысықтауыштармен беріледі: *кеше, былтыр жазда, келесі қыс мезгілінде т.б.* [1, 714]. Біздің мақсатымыз – мезгіл бағыныңқылы сөйлемдерді шақтық локалдылық ұғымын білдіретін лексика-грамматикалық тәсілдердің бірі ретінде қарастыру. Талдауға түскен тілдік материалдар М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан (Алматы: Жазушы баспасы, 1990) алынды.

Жасалу жолы жағынан сабақтастардың ішіндегі ең күрделісі де – мезгіл бағыныңқы [2, 71]. Сондықтан сабақтас сөйлемдердің арасындағы мезгілдік қатынастың әр түрлі болып келуіне оны құрмаластырушы тәсілдердің айтарлықтай әсері болады. Мәселен, — *ған кезде (ғанда)* тәсілімен сабақтасқан мезгіл бағыныңқы сабақтастардағы мезгілдік қатынас *-ған соң* тәсілімен сабақтасқан мезгіл бағыныңқы сабақтастардағы мезгілдік қатынасқа қарағанда өзгешелеу болады. Мысалы: *Осы шақта ғана Абайлар тасырлата басқан қатты жүріспен кішкене тастақ төбеге шыға бергенде, алдарынан ит үрді* (1-кітап, 303-бет). *Жастар жиыны тарқаған кезде, Абай Шүкіманға қайта-қайта бір сөзбен алғыс*

айта берді (1-кітап, 311-бет). *Құнанбай Мекеден қайтқан соң, әсіресе оның құлағына әлдебір келіні әншілік, серілік білдірмесін* (1-кітап, 381-бет). *Кезде, соң* септеулік шылауы есімшеге тіркесіп, оқиғаның соңынан болатын мезгілдік мағынаны білдіріп тұр. Сабақтас сөйлемдердегі оқиғаның бір мезгілде және әр мезгілде өтуін көрсетіп, сондай мағынаны берудің негізгі тәсілі болып тұр [1, 701]. *Енді Абай жайын ойлай келгенде, Ұлжан өз тыныштығын қойды да, арбаға әжесінің қасына Абайды мінгізетін болды*. Қимыл-әрекет белгілі бір ұзаққа созылатындығын байқаймыз, ол ұзақтықты басыңқы сыңардағы мезгіл мәнді үстеу көрсетіп тұр. Бұл мезгіл бағыныңқылы сөйлем локальдылықтың белгілі бір кезеңге тәуелділігін көрсетіп тұрған жоқ, өткен шақтың белгісіз беймәлім мезгіл бөлігіне тәуелді екендігін аңғартады. Енді бір сөйлемдерде бағыныңқыдағы да, басыңқыдағы да іс-әрекет белгілі бір кезеңге локальды түрде жұмсалады. Мәселен, *Бүгін сол елдің бәрі де киіз үйлерін жығып, жылы үйлеріне қауырт кіріп жатқан. Бүгін* – мезгіл пысықтауышы іс-әрекеттің ертең емес дәл бүгін болатынын анық көрсетіп тұр. *Базаралы үш күндей осында болып, Жігітектің, Бөкеншінің, Көтібақ, Мамайдың, Көкшенің жатақ үйлерінің бәріне кіріп, жай-күйлерін біліп шығыпты* (1-кітап, 390-бет). *Абай Ақбаспен амандасып отыра беріп, үлкен бөлменің ішіндегі кітаптарға қарады* (1-кітап, 276-бет). Іс-әрекет бірінен кейін бірі ілесе орын алуын аңғарамыз. *Дәл сол кезде Дәркембай танымайтын үш жас атшабар тасырлатып үй сыртына шауып келіп, «Дәркембай, қайдасың, шық!» деп айғайлапты* (1-кітап, 391-бет). *Таңертең жаманат біліне салысымен, Бөкеншінің шапқылай жиналысып, әбігерге түскенін сыбайлас Жігітек күні бойы естіп, біліп отырған-ды* (1-кітап, 351-бет). Бірінен кейін бірі өтіп жатқан іс-әрекетті бір мезгілде *(жаманат біліне салысымен)* бір уақыт бойында жүзеге асырып жатқан нақты атқарушыны байқаймыз. *Ол Оралбай ісі Бөкеншіге мәлім болысымен-ақ, ат үстінен түскен жоқ* (1-кітап, 353-бет). Бұл сөйлемнен ұзақ белгілі бір уақытқа созылған іс-қимылдарды көруге болады (*мәлім болысымен-ақ* сияқты мезгілдік ұғым беріп тұрған сөз бен сөз тіркестері қимылдың созылатындығын байқатады). Бұл жерде созылыңқылықты білдіріп тұрған лексема бағыныңқыдағы іс-әрекеттің толығымен ұзақ мерзімде іске асатындығын білдіреді. *Абай тақап келісімен, үй иесі шыққан еді (1-кітап, 303-бет)***.** Бұл жердегі нақтылық сипатты *тақап келісімен* тіркесінен көреміз. Қашан үй иесі шыққан еді? Бұл сөйлемнен істің процесуалдығы аңғарылады. Яғни іс-әрекет осымен біткен жоқ, енді ғана бастау ала бастады. Нақты қай кезеңде бастау алатындығын бағыныңқы сыңардағы мезгіл мәнін үстеп тұрған *тақап келісімен* деген тілдік бірліктен көреміз. *Үйге Қаратай бастаған Көкшелер кіргенде, Құнанбайдың аяқ жағында шымылдықтан денесінің жарымын сыртқа шығарып отырған Нұрғаным шымылдық ішіне салмақпен бет бұрды* (1-кітап, 446-бет). Бағыныңқылы сөйлемдегі мезгілмен сәйкес нақтылық сипат басыңқы сыңардағы қимылдың жүзеге асуына негіз болып тұр. Яғни сөйленімнің өн бойындағы іс-әрекеттер белгілі бір уақытқа тәуелді түрде жасалып тұр. *Кіргенде Нұрғаным шымылдық ішіне салмақпен бет бұрды*. *«Кірмей тұрып емес» «дәл кіргенде»* ғана *салмақпен бет бұрды*. Бұл жердегі мезгілдік мағына *-генде* тұлғасындағы етістікпен темпоралды маркерден көрінеді. *Енді Абай мен Дәрмен аттанар кезде, Абайды Базаралы ауыл сыртына оңашалап шығарып алып, бір азғана жайды айтты* (М.Әуезов). Бұл жердегі қимыл-әрекет бас аяғы бар белгілі бір кезеңде өтіп жатқанын көреміз. *Бір азғана жай,* яғни *Базаралы Абайдың* көп уақытын алмайды, көп нәрсе айтпай бір-ақ ауыз сөз ғана айтады. Мезгілдік мағына *аттанар кезде (-ар кез)* есімше формасы арқылы берілген.

Сабақтас құрмалас сөйлемнің сыңаралары арасында болатын мезгілдік қатынастар бірдей болмайды. Бір сөйлемдердің бағыныңқы және басыңқы сыңарларындағы хабарланған оқиғалардың орындалу барысы бір мезгіл шеңберінде өтіп жатса, енді біреулерінде, керісінше, әр мезгіл шеңберінде орындалатын болады. Сөйтіп, мезгіл бағыныңқы сабақтастар іштей бір мезгілдес сабақтас және әр мезгілдес сабақтас деп бөлінеді. Сыңарлары арасындағы мезгілдік қатынастардың әр түрлі болуына қарай салаласа байланысқан сөйлемдер де осылай іштей жіктеледі. Мұндай құрылымды сөйлемдер кейде бір салаластың екі түрлі көрінісі ыңғайында емес, екеуі екі түрлі мағыналық қатынаста тұрған салалас сөйлемдердің дербес түрлері ретінде қарастырылады да, оларға мезгілдес және іліктес деген атаулар алынады. Мезгілдес салалас сөйлем ашық құрылымды болады да, іліктес салалас сөйлемдер жабық құрылымда болып, үнемі екі сыңардан ғана құрмаласады.

Құрмалас сөйлемдердің ашық және жабық құрылымды болып келуі күрделі құрылымның сыңарлары арасындағы тұтастықтың күштілігін немесе әлсіздіген аңғартса керек. Ашық құрылымды сөйлемдерде тұтастық күшті болмайды, құрылымы тұрақсыз болады. Сабақтастардағы жарыспалы сөйлемдер осы ашық құрылымдарға жатады. Ал сатылы бағыныңқы сөйлемдер жабық құрылымдарға жатады. Сөйлемнің ашық құрылымды болуы салалас және сабақтас сөйлемдерде әр түрлі болады. Ашық құрылымды салалас сөйлемдерде басыңқы сыңар болмайды. Сондықтан оған күрделендіруші компоненттер соңынан жалғанады. Ондай сөйлемдер көптеген мезгілдес оқиғалардың басын біріктіріп айтудан туындайды. Сабақтас сөйлемдерде ашық құрылымды болатын сөйлемнің бағыныңқы сыңарлары болғандықтан, күрделену салаластағы сияқты

сөйлемнің соңынан емес, ортасынан жүреді. Сатылы бағыныңқы сабақтастастардың кез келген сыңарымен басыңқыны ғана бөліп алып, қалыпты сабақтас жасауға болады [1, 715].

Көптеген түркі тілдерінде, сонымен қатар қазақ тілінде басыңқыдан бағыныңқы компоненттің бұрын орналасуы – сабақтас сөйлемдер үшін төл заңдылық. Осыған байланысты бағыныңқы сөйлемдердің түрі ажыратылады, олардың басыңқы компонентпен байланысудағы аралық дәнекер жолдары да айқындалады. Мұндай дәнекер жолдар бағыныңқы сөйлемнің баяндауыш формалары арқылы жүзеге асады.

Сабақтас сөйлемдерде болатын мезгілдік ұғым ондағы бағыныңқы, басыңқы компоненттердің қарым-қатынасынан шығып жатады. Бағыныңқы компонент өз баяндауышының берілу ыңғайына қарай басыңқыдағы қимыл-әрекеттің мезгіл мөлшерін білдіре жұмсалады. Сабақтастың бұл түріндегі синтаксистік компоненттердің мезгілдік қатынасын саралай талдасақ, мына бір жайды байқаймыз:

Бір сөйлемдердің бағыныңқы, басыңқы құрамдарында баяндалған оқиға барысы бір мезгілде орындалып жатса, енді біреулерінде олар бір кезеңде болмай, әр уақытта жүзеге асырылып жатады.

Атап айтсақ, бағыныңқыда хабарланған оқиғадан басыңқыдағы ойдың немесе керісінше басыңқыдағы ойдан бағыныңқыдағы хабардың бұрын орындалғаны сөйлем желісінен айқын байқалып тұрады. Енді бірде сөйлемнің екі жақ компонентінде де қимылдың орындалып жатқандығы баяндалады, алайда соның өзінде де біреуінде сол қимыл бұрын не соң орындалатын болады. Мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемдегі осындай заңдылықты дұрыс саралай білсек, ондағы синтаксистік компоненттердің өзара қарым-қатынасын да дұрыс түсінген боламыз. Мұндай қарым- қатынас бағыныңқы, басыңқы компонент баяндауыштарының берілу жолдарына негізделеді. Олай болса, сөйлемдер арасындағы мезгілдік қатынасты айқындау барысы тек қана бағыныңқы компонент, оның баяндауышымен шектелмей, басыңқының да синтаксистік құрылысымен ескерілуі қажет. Бұл ретте әсіресе басыңқы баяндауышының берілу жолдары сөйлемнің мезгілдік ұғымын саралауға қатынасып отырады. Сабақтас сөйлемдегі мезгілдік қатынастың көріну жолдарын осы негізде сараласақ, мезгіл бағыныңқыларды, жоғарыда айтқанымыздай, жалпы екі үлкен топқа жіктеуге болады:

1) Бір мезгілдес сабақтас құрмалас сөйлемдер

2) Әр мезгілдес сабақтас құрмалас сөйлемдер

Бір мезгілдес сабақтас сөйлемдердің синтаксистік компоненттерінде баяндалған қимыл-әрекет бір мезгілде, бірінен соң бірі іле орындалып жатады. Осыған орай, олардың баяндауыш формалары да өзара үйлесіп түрленіп отырады. Бұл мәндегі сөйлемнің бағыныңқысының баяндауышы көбінесе *–ған* формантты есімшенің жатыс септігінде келуі арқылы және шартты райдың *–са* жұрнағы арқылы жасалады. Бағыныңқыдағы орындалып жатқан не орындалған оқиға барысына сәйкес басыңқы баяндауышы да соған сай мезгілдестік тұлғалармен жұмсалады. Осыдан келіп өзара желілестік, баяндалған оқиғалар орындалуының бір мезгілдес кезеңі айқындалынады. Бұл жай әсіресе *–ған* формантты мезгіл бағыныңқыдан өз көрінісін тауып тұрады. Мысалы,

Әлі де айықпаған ұян сыпайылықпен қонақтарға қарап ақырын амандасқанда, реңіне шұғыл толқын кірді (2- кітап, 39-бет).

Майбасарлар Құлыншақ үйінің сыртына кеп тоқтағанда, төбе басындағылар да жетіп еді (1-кітар, 197-бет).

Көкшеден Әмірді Ызғұтты алып жөнелгенде, Байтас Абайға кісі шаптырған (2-кітап, 237-бет).

Отты жиренішпен жалт етіп қарағанда, Ызғұтты шошынып барып кейін шегінді (2-кітап, 235-бет).

Осы тәріздес бір мезгілдес сабақтас сөйлем басыңқысының баяндауышы үнемі етістіктерден бола бермей, кейде есім сөздерден немесе есім сөз бен көмекші етістіктің тіркесінен жасалады. Мысалы,

Абай сәлем беріп үйге кіргенде, кең үйдің іші толған кісі екен (1-кітап, 153-бет).

Жоғарыда роман – эпопеядан терілген мысалдардың барлығы синтетикалық тәсіл арқылы жасалған.

Бір мезгілдес сабақтас құрмалас сөйлем сонымен қатар аналитика- синтетикалық тәсіл арқылы жасалады. Бұл ретте бағыныңқының есімше баяндауышы *кезде, шақта, сайын* тәріздес сөздермен тіркесе жұмсалады. Бұл сөздердің өзінен бұрынғы баяндауыш сөздерін меңгере жұмсалуы компоненттер арасындағы оқиғалардың бір мезгіл шамасында орындалып жатуына мүмкіндік туғызады. Мұның өзі олардың сабақтас сөйлем құрамында байланыстырғыш амал болумен қатар мағыналық айырым белгіні де көрсетіп тұратындығын дәлелдей түседі. Бұл, әрине, байланыстырғыш сөздердің семантикалық табиғатымен де тығыз байланысты. Мысалы,

Кейін Әбіш тоқтаған уақытта, үй іші тегіс алғыс айтты (3-кітап, 186-бет).

Жаңағыдай болыстар ажарын аңғарған кезде, ұлықтар үй жағында жиі қозғалған қарбалас басталды (3-кітап, 154-бет).

Шапшаң қайнаған шай Абайлардың алдына жасалған кезде, киіз есік шалқасынан ашылып еді (2-кітап, 33-бет).

Сабақтас сөйлемнің бір мезгілдестік мәнге құрылуында етістіктің шартты рай тұлғасы да үлкен рөл атқарады. Мұндайда да басыңқы компоненттің баяндауышы тұлғалық өзгерістерге түсіп отырады. Ондай формалық құбылыстар әсіресе етістіктің нақ осы шақ, ауыспалы осы шақ, өткен

шақ түрлерінің бірінде қолданылады. Басыңқы баяндауышының бұлайша құбылуы синтаксистік компоненттердегі хабарланған оқиғалардың бір мезгіл мөлшерінде орындалып жатқанын не орындалғанын көрсетеді. Мысалы,

Қараса, бағанағы жеңгенің бірі ізденп кепті (1-кітап, 241-бет).

Әбіш тағы бір орайда әкесінің үстіне кірсе, Абайдың қарсысында бұл ауылдың адамдарынан бөтен үш кісі отыр екен (3-кітап, 173-бет).

Мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемнің бойындағы бір мезгілдестік ұғым *–п* формантты көсемшелі сөйлемнен де орын алып тұрады. Мысалы,

Ертеңіне түске жақын Ербол келіп, екі жігіт үлкен үйде қымыз ішіп отыр еді (2-кітап, 155-бет).

Осыдан соң ақша сандығының аузы ашылып, Майырдың топсасы да босай бастаған (2-кітап, 136-бет).

Сонымен бір мезгілдес сабақтас сөйлемдер бағыныңқы компонент баяндауышының көбінесе есімше, шартты рай тұлғалары арқылы жасалады. Бұл ретте мезгіл бағыныңқының бір мезгілдестік мәні ондағы басыңқы баяндауышының өзара үйлесе қолданылуымен бекітіліп отырылады.

Ал әр мезгілдес сабақтас құрмалас сөйлемдерде:

1.Әр мезгілдес сабақтас сөйлемнің бағыныңқысында істің әлі орындалмағаны көрсетіледі де, басыңқысында керісінше болғандығы хабарланады. Мұндайда бағыныңқының баяндауышы келер шақтық синтетикалық, аналитикалық-синтетикалық тәсілдермен келеді де, басыңқы сөйлем өткен шақтық не ауыспалы осы шақтық тұлғалармен беріледі. Мысалы, *Абай ертең Қарамолаға жүрер кезде, Әйгерім үйіне жастар жиналды* (2-кітап, 253-бет).

Алтыбай айғайлағанша, қалың қаскөй топ шабуылға кіріскен еді (2-кітап, 585-бет).

2.Бағыныңқыдағы іс жаңада басталып келе жатады, оның аяқталуына қарамастан басыңқыдағы қимыл орындалып қояды. Сондықтан да бағыныңқының баяндауышы осындай мәндік кезеңге сай *ала берем дегенде, тұрайын деп ұмтылғанда, алғалы жатқанда* тәріздес синтаксистік конструкциялармен келіп отырады. Ал басыңқының баяндауышы өткен шақ формаларының бірінде келеді. Мысалы,

Тұрайын деп ұмтылғанда, Сәмен адымдап кеп қамшымен бастан тартып жіберді (2-кітап, 493-бет).

Шылбыры қолынан түсе бергенде, Баймағамбет алып кете берді (2-кітап, 278-бет).

Бағыныңқы компоненттегі істің әлі аяқталмағандығы, жүріп жатқандығы кейбір *–ғанша* тұлғалы сөйлемдерден де байқалады.

Ұлжан ауылына келіп жеткенше, барлық үйлер тігіліп болды (1-кітап, 256-бет).

Жылқыға Абылғазы қолы жетіп араласқанша, мың сан тұяқтардың құшырлы серпіндерінен ұшқан қиыршық қар енді бүкіл өңірді ақ түтек етті (3-кітап, 92-бет).

Ол кісі кіргенше, үйге салқындап соғып жел де кірді (3-кітап, 28-бет).

Енді көпір үстінде жүгірген Әбіш жеткенше, паром бір саржандай жерге сытылып кеткен екен (4-кітап, 102-бет).

3. Енді бір мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемнің бағыныңқы, басыңқы компоненттерінде де істің орындалғаны баяндалады. Алайда мұнда бағыныңқыда орындалған қимылдан басыңқыдағы істің бұрын болғандығы аңғарылады. Мұндай аралық қатынас әсіресе басыңқы баяндауышының құрамында *еді* көмекші етістігінің келуімен айқын байқалып тұрады. Мысалы,

Абай сәлем беріп үйге кіргенде, кең үйдің іші толған кісі екен (1-кітап, 153-бет) сөйлемді алып қарасақ, бағыныңқыдағы іс-әрекетке қарағанда, басыңқыдағы іс-әрекеттің бұрын болғанындығын байқаймыз. Мұндай мысалдарды роман-эпопеядан көптеп келтіруге болады:

Қарабас пен Абай үйге кіргенде, Сүйіндік пен бәйбішесі биік төсекке жатып қалған екен (1-кітап, 148-бет).

Абай үй ішінен қатты пысынап тысқа шыққанда, бұл маңдағы жан иесінің бәрі де ыстықтан мезі боп күйзеліп жүр екен (1-кітап, 180-бет).

4. Бір топ мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемнің ара қатынасы жоғарыдағы үшінші түрден керісінше болады. Мұнда енді басыңқы компоненттегі амалдан бағыныңқыдағы істің бұрын орындалғаны байқалады. Мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемнің бойында осындай қасиеттің орын алуына әсіресе оның бағыныңқы баяндауышының құрамына *соң, кейін* тәріздес жалғаулық шылаулардың жұмсалуы себеп болады. Өйткені бұл жалғаулықтар өзі тіркескен есімше сөздерімен бағыныңқы компоненттегі оқиғаның бұрын орындалғанын көрсетіп, басыңқыдағы амалдың да орындалуына жол ашады.

Төрт- бес күн өткен соң, ол Құнанбайдың дәл өз ауылынан бес жылқы алды (1-кітап, 328-бет).

Тілмаш арыз жайын айтып болған соң, Ақбас Абайдың аты-жөнін сұрады (1-кітап, 356-бет).

Манасты Баймағамбет ертіп кеткен соң, Абай желісі үзілген сөзді қайта қозғады (2-кітап, 187-бет).

Үш күндей Мағаштан Әбіш жайына қанып алған соң, енді Абай сол байлауын білдірді (4-кітап, 196-бет).

Сонымен мезгіл бағыныңқы сабақтастардың әр мезгілді және бір мезгілді мағыналық қарым-қатынастарын саралай талдасақ, роман-эпопеяда әр мезгілдес түрінің жиі қолданылатынын байқаймыз. Мұның өзі бағыныңқы компоненттің басыңқы компонентті әр түрлі мезгілдестік ыңғайда айқындай айтылудағы заңдылығынан шы-

ғып жатады. Ал мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемдегі осындай заңдылық ондағы синтаксистік құрылыстың табиғатымен астарласады. Сабақтас сөйлемдегі грамматикалық формалар мен мағыналық мазмұндардың өзара тығыз байланыстылығы осындай жеке бағыныңқы түрлерінен айқын байқалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.-783 б.
2. Сайрамбаев Т.,Сағындықұлы Б. – Алматы, 2007.-120 б.
3. Есенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1995.-133 б.
4. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы, 1995. -175 б.
5. Ермекова Т. Қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемі. – Алматы, 2011.-224 б.
6. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы, 1994.-320 б.
7. Жукеев Т. Қазақ тіліндегі пысықтауыш мүшеге қатысты синкретикалық құбылыстар: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Астана, 2005

УДК 519
МРНТИ 27.01.45

Муратбек Қ.А.
докторант
Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова,
город Талдыкорган, Республика Казахстан

Смагулов Е.Ж.
доктор педагогических наук, профессор
Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова,
город Талдыкорган, Республика Казахстан

Смагулов Б.Е.
доктор педагогических наук, профессор
Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова,
город Талдыкорган, Республика Казахстан

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧЕНИКОВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация: Бұл мақалада математика сабағында 5-6 сынып оқушыларының логикалық ойлауын қалыптастыруда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану ерекшеліктері мен мүмкіндіктері қарастырылады. Орта мектепте ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың рөлі көрсетілген.

Түйінді сөздер: логикалық ойлау, ақпарат, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, сандық педагогика, сандық оқыту, математика.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности и возможности использования информационно-коммуникационных технологий в целях формирования логического мышления учеников 5-6 классов на уроках математики. Показана роль информационно-коммуникационных технологий в средней школе.

Ключевые слова: логическое мышление, информация, информационно-коммуникационные технологии, цифровая педагогика, цифровое обучение, математика.

Abstract: This article discusses the features and possibilities of using information and communication technologies to form the logical thinking of schoolchildren in grades 5-6 in mathematics lessons. The role of information and communication technologies in high school is shown.

Keywords: logical thinking, information, information and communication technologies, digital pedagogy, digital learning, mathematics.

Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) являются одним из самых мощных трендов в образовании XXI века. В декабре 2017 г. Правительство Республики Казахстан утвердило государственную программу «Цифровой Казахстан» [1]. В ежегодном Послании народу от 10 января 2018 г. [2] Президентом РК было обозначено начало практического переход страны к экономике нового технологического уклада. Однако, одним из основных препятствий к заявленному переходу является недостаточная методическая проработка вопросов использования информационного подхода в учебном процессе, в том числе в целях развития логического мышления учащихся в средней школе.

Российский исследователь А.Д. Урсул считает информационный подход универсальным, охватывающим не только собственно информатику, но и другие науки. «Информатизация науки в широкой трактовке выражается не только в применении новых информационных технологий, но и в появлении в науке в целом информационных характеристик и свойств, которые в «доинформатизационный период» отсутствовали либо еще не осознавались» [4].

Вместе с тем, до сих пор даже термин «информационные технологии» не получил четкого определения в педагогической науке. Дефиниция состоит из двух слов: «информация» и «технология». Слово «информация» происходит от латинского *informo*, означающего «изображать, представлять, составлять себе или дать кому-то понятие о чем-то» [3, с. 429].

В международных стандартах информация определяется как: знания о предметах, фактах, идеях и т. д., которыми могут обмениваться люди в рамках конкретного контекста (ISO/IEC 10746-2:1996)[5]; знания относительно фактов, событий, вещей, идей и понятий, которые в определенном контексте имеют конкретный смысл (ISO/IEC

2382:2015) [6].

Слово «технология» (от греч. *teche* + *logos* (мастерство + учение)) трактуют как совокупность методов и инструментов для достижения желаемого результата; метод преобразования данного в необходимое [7, с. 207].

В научной литературе информационные технологии понимают как: «совокупность систематических и массовых способов создания, накопления, обработки, хранения, передачи и распределения информации (данных, знаний) с помощью средств вычислительной техники и связи»[8]; «совокупность методов и технических средств сбора, организации, хранения, обработки, передачи и представления информации, расширяющих знания людей и развивающих их возможности по управлению техническими и социальными процессами» [9].

Реакцией ученых на развитие ИКТ стало появление междисциплинарных теорий коннективизма и навигационизма. Коннективизм основывается на теориях сети, сложноорганизованных и самоорганизующихся систем и понимает учение как процесс, происходящий в неопределенной и меняющейся среде, в которой постоянно идут сдвиги основополагающих элементов. В основе коннективизма находится предположение, что ментальные явления можно описать сетями из взаимосвязанных простых элементов [10]. Теория навигационизма ставит в центр внимания умение проводить поиск в информационных пространствах. В навигационизме обучающиеся должны уметь найти, определить, манипулировать и оценивать информацию и знания для того, чтобы применять их в своей работе и жизни, для решения проблем и передачи этого знания другим.

Все более значимым компонентом новой образовательной парадигмы на основе ИКТ становится цифровая педагогика (*digital pedagogy*), с которой связаны такие понятия, как «цифровое обучение» (*digital learning*), «онлайн педагогика» (*online pedagogy*), «гибридная педагогика» (*hybrid pedagogy*), критическая цифровая педагогика (*critical digital pedagogy*) и др.

Цифровая педагогика внесла в образовательный процесс ряд специфических свойств, средств и технологий:

- открытые образовательные ресурсы;
- массовые открытые онлайн курсы;
- учебные платформы (*Learning Management System/ LMS*);
- электронные учебники (*smart book / e-book*);
- электронные библиотеки (*e- library*);
- открытые лицензии;
- мобильное обучение;
- облачные образовательные системы и Интернет-сервисы (*Web 3.0*);
- цифровые видеокоммуникации.
- глобальные медиа;
- автоматизированные системы управления образовательными организациями (например, АСУ институтов, «умные системы»);
- электронные Портфолио, личные электронные кабинеты и т.д. [11]

Мировая практика свидетельствует о формировании в основном смешанной модели (*blended learning*) образования на основе ИКТ, предполагающей эффективную интеграцию различных форматов обучения и моделей преподавания с учетом особенностей восприятия учащихся разного возраста благодаря сочетанию дистанционных технологий с достоинствами традиционного подхода.

Большие возможности предоставили ИКТ и для развития логического мышления учеников в процессе преподавания общеобразовательной дисциплины «Математика».

Персональный компьютер (ПК) и Интернет могут использоваться на всех этапах: как при подготовке урока, так и в процессе обучения: при объяснении нового материала, закреплении, повторении, контроле знаний.

Важно, что в возрасте 11-12 лет большинство учеников средней школы уже имеют начальные практические навыки использования ПК и Интернета. Компьютер выполняет в процессе обучения целый ряд функций: источника учебной информации, наглядного пособия, тренажера, средства экспериментирования и тестирования, средства диагностики и контроля знаний, графического редактора, вычислительной машины.

Логическое мышление осуществляется в форме понятий, суждений, умозаключений, в ходе их формирования происходят различные логические операции (абстрагирование, сравнение, обобщение, классификация). Соответственно, в целях развития логического мышления педагогу необходимо научить учащихся применять широкие возможности ПК, а именно: обобщать, классифицировать, сравнивать, анализировать, преобразовывать информацию. Исследования показывают, что использование ПК позволяют получить более высокие показатели интеллектуального развития [12; 13].

Примеры заданий с использованием ПК на уроках математики в 5-6 классах по теме «Развитие логического мышления»:

1. «Закрытая задача» (имеющая точное решение).

В семье четверо детей – 5, 8, 13 и 15 лет. Их имена – Талгат, Танат, Жанна и Айгуль. Одна из девочек ходит в детский сад. Талгат старше Таната. Сумма возрастов Талгата и Жанны делится на 3. Сколько лет Танату?

	5 дет. сад	**8**	**13**	**15**
Талгат	0	0	1	0
Танат	0	1	0	
Жанна				
Айгуль				

Одна из девочек ходит в детский сад – Танату не 5 лет (больше 5 лет). Талгат старше Таната – Талгату не 5 лет и не 8 лет (есть человек младше его). Сумма возрастов Талгата и Жанны делится на 3 – 15 в сумме с другим числом дает число не кратное 3, значит Талгату – 13 лет. Талгат старше Таната – Танату 8 лет.

2. Дидактическая игра «Математический турнир».

Цель: создать условия для проверки умения выполнять умножение и деление десятичных дробей.

Ход турнира. Класс делится на две команды, выбираются капитаны команд. Каждой команде предлагаются 3-4 несложных задания (задачи). Ответы записывают на ПК и объясняют капитаны. Время на проведение турнира 15-20 минут. Побеждает та команда, которая решит и объяснит большее число задач. Внутри команды допускаются консультации.

Для формирования правильных мыслительных действий педагог должен шире использовать нестандартные логические задачи, ребусы, анаграммы, загадки. Весьма эффективным для развития логического мышления может быть задание на выделение признаков у одного или нескольких объектов. Ученикам предлагаются задания на ПК на опознание определенного признака, на группировку объектов по выбранному признаку. При этом задание оформляется в виде инструктивного письма графической формы, понятной даже без текста.

В рамках домашней работы можно предложить ученикам проявить творчество, придумать задачи которые они могли бы предложить своим одноклассникам. А те в свою очередь попробовали их решить, и соответственно получить оценку за урок. Следующий урок следует начинать с проверки домашней работы, чтобы учащиеся с помощью ПК увидели, насколько верно была выполнена их домашняя работа.

ИКТ предоставляют возможность более частого контроля знаний. Педагог может разработать комплекс индивидуальных задач с выбором правильного ответа, что позволит освободить его от рутинной работы. Кроме того, машина позволяет более полно и объективно оценивать полученные учениками знания и навыки.

Таким образом, применение ИКТ в средней школе имеет большие перспективы. Его роль определяется способностью усиливать образовательные эффекты, возможностью разработки индивидуальных траекторий обучения, выработки у детей умений сбора, отбора и анализа значимой информации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Государственная программа «Цифровой Казахстан» (утверждена Постановлением Правительства РК от 12 декабря 2017 г. № 827).

2. Послание Президента РК Н. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 г. «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции».

3. Латинско-русский словарь / Авт. Сост. К.А. Тананушко. – М.: Издательство «АСТ»; Мн.: Харвест, 2002. – 1040 с.

4. Урсул А. Д. Информация и глобальные процессы: междисциплинарные исследования / А.Д. Урсул // Знание. Понимание. Умение. - 2013. - № 3. - С. 26–33.

5. ISO/IEC 10746-2:1996, Information technology — Open Distributed Processing — Reference Model: Foundations; Режим доступа – URL: https://www.iso.org/standard/18836.html.

6. ISO/IEC 2382:2015 Information technology – Vocabulary; Режим доступа – URL: https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso-iec:2382:ed-1:v1:en.

7. Некрасов С. И. Философия науки и техники: тематический словарь-справочник / С.И. Некрасов, Н.А. Некрасова. Учебное пособие. - Орел: ОГУ, 2010. – 289 с.

8. Экпериментальная работа по проблеме развития математического мышления учашихся / Е.Ж.Смагулов / Ж: ЭЛ АГАРТУ, №11-12. - Бишкек, 2012. – 54-57 с.

9. Брановский Ю. С. Информационные инновационные технологии в профессиональном образовании. Учебное пособие / Ю.С. Барановский, Т.Д. Шапошникова. - Краснодар, Изд. КубГТУ, 2001. - 415 с.

10. Воронкин А. С. Философия психолого-дидактических концепций обучения в информационном обществе // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. 2012. - № 2. - С. 55-65.

11. Петрова Л. Е., Рубцов П. В. Опыт применения технологии смешанного обучения «перевернутый класс» для студентов социологического факультета // Дистанционное и виртуальное обучение: Дайджест российской и зарубежной прессы. - 2015. - № 10. - С. 109-116.

12. Овчинникова Т. Н. Личность и мышление ребенка: диагностика и коррекция. - М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2010. - 208 с.

13. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 272 с.

УДК 519
МРНТИ 27.01.45

Муратбек Қ.А.
докторант
Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова,
город Талдыкорган, Республика Казахстан

Смагулов Е.Ж.
доктор педагогических наук, профессор
Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова,
город Талдыкорган, Республика Казахстан

Смагулов Б.Е.
доктор педагогических наук, профессор
Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова,
город Талдыкорган, Республика Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ УЧИТЕЛЯМ МАТЕМАТИКИ ПРИ ОБУЧЕНИИ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация: Мақалада математика мұғалімдерінің логикалық құзіреттілігінің мәні қарастырылған, болашақ математика мұғалімінің логикалық құзіреттілігін қалыптастырудың авторлық моделі жасалынған, оның негізгі компоненттері сипатталған.

Түйінді сөздер: құзіреттілікке негізделген тәсіл, логикалық құзыреттілік, оқыту моделі, логикалық ойлау.

Аннотация: В статье рассматривается сущность логической компетентности учителей математики, разработана авторская Модель формирования логической компетентности будущего учителя математики, описаны ее основные компоненты.

Ключевые слова: компетентностный подход, логическая компетентность, модель подготовки, логическое мышление.

Abstract: The article examines the essence of the logical competence of teachers of mathematics, developed the author's Model for the formation of the logical competence of a future teacher of mathematics, describes its main components.

Keywords: competency-based approach, logical competence, training model, logical thinking.

Основными целями модернизации образования в Казахстане является стандартизация подходов к обучению, массовое овладение цифровыми и мобильными технологиями, трехязычие, развитие навыков самообучения и саморазвития. Требования к профессиональной подготовке педагогов-математиков тоже меняются. В условиях перехода экономики на технологический уклад 4.0 учителя должны быть готовы к непрерывному обучению, повышению качества своего образования. Но проблема в том, что существующие методики непрерывного обучения для математиков не содержат специального курса по усилению логико-гносеологической подготовки, развитию логико-методологической культуры и логической компетенции. Отсутствует базовая модель формирования логической компетенции.

По мнению многих ученых [1; 2; 3], компетентностный подход проектирует на основе ключевых компетенций целостную компетентностную систему образования. Переход к компетентностному образованию потребует сущностных изменений во всех звеньях педагогической системы, методик обучения учеников и самих специалистов.

Согласно исследованию Т.П. Варламовой, логическая компетентность состоит в том, что будущий специалист-педагог: владеет некоторым комплексом понятий и законов логики, необходимых ему для дальнейшего обучения, межличностных отношений в социуме и разрешения проблем, возникающих в жизни; владеет развитым логическим мышлением и умеет использовать логические знания и сформированное логическое мышление для успешного дальнейшего профессионального обучения [4].

Логическую компетенцию образуют следующие общие умения и навыки [5; 6]:

- умение понять поставленный вопрос и сформулировать релевантный ответ;
- умение сформулировать тему и выделить ключевые тезисы;
- умение обосновать собственную позицию;
- навыки работы с информацией;
- навыки организации мышления (умение планировать, конструировать и проектировать учебные планы, задания и задачи);
- навыки моделирования;
- контрольно-диагностические умения;
- коммуникативные умения;
- прогностические умения;

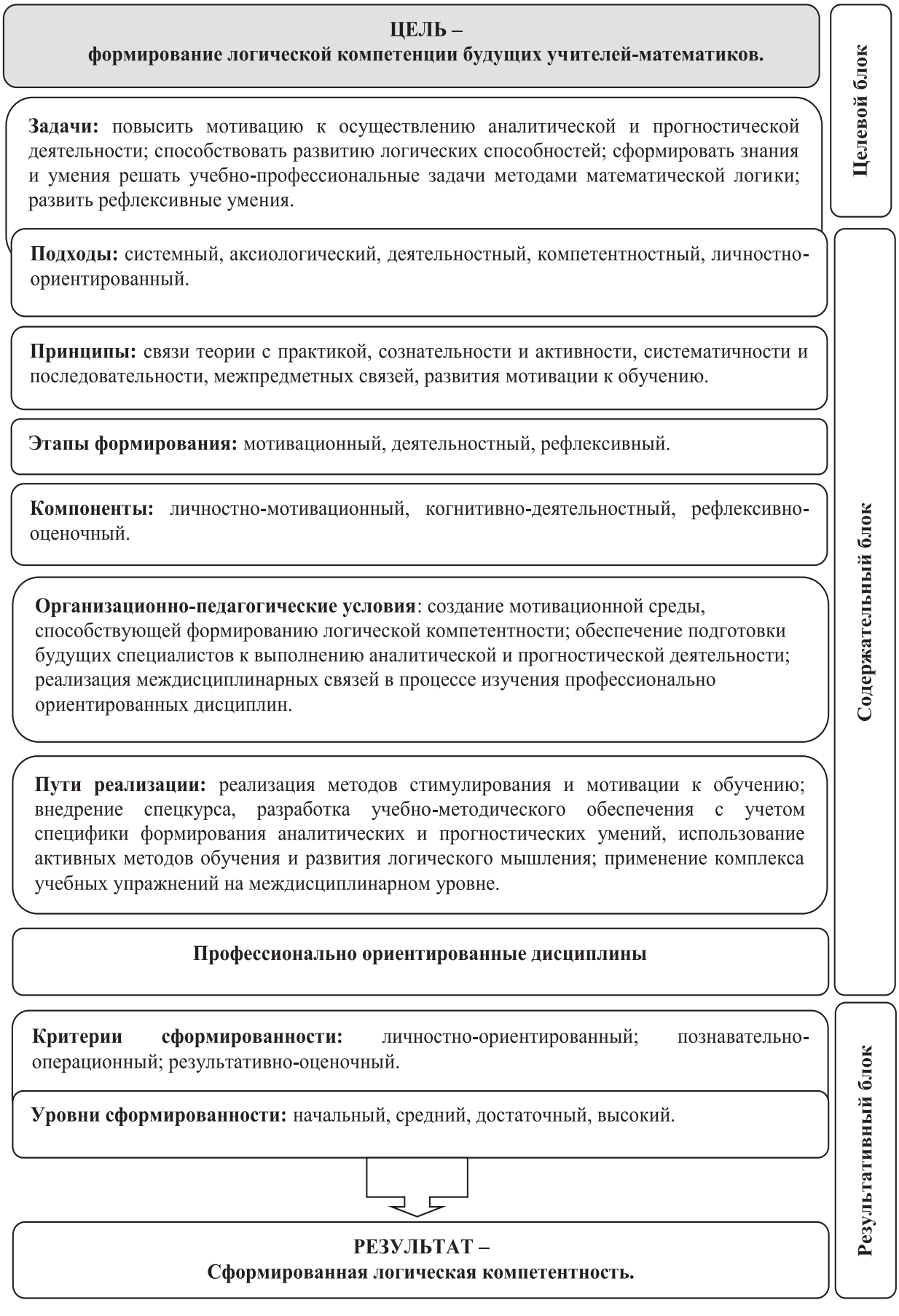

Рисунок 1 – Модель формирования логической компетентности будущего учителя математики

- умение осваивать новые области знания.

На основе анализа научной литературы нами разработана структурно-логическая Модель формирования логической компетентности будущего учителя математики с учетом системных связей, условий, принципов и параметров функционирования и управления этим процессом (рис. 1).

Как видно из рисунка, Модель состоит из трех блоков – целевого, содержательного и результативного.

Целью Модели является формирование логической компетенции будущих учителей-математиков.

Из основной цели вытекают **задачи:** повысить мотивацию к осуществлению аналитической и прогностической деятельности; способствовать развитию логических способностей; сформировать знания и умения решать учебно-профессиональные задачи методами математической логики; развить рефлексивные умения.

Образовательные подходы: системный, аксиологический, деятельностный, компетентностный, личностно-ориентированный.

Системный подход ….

Компетентностный подход направлен на целостное усвоение знаний и способов практической деятельности.

Аксиологический подход ориентирован на формирование системы ценностей, в частности, осознанного подхода к выполнению учебно-профессиональных задач с использованием активных методов и приёмов.

Немаловажным в процессе формирования логической компетентности является деятельностный подход, который основан на формировании целостной структуры профессиональной деятельности специалиста, а так же, личностно-ориентированный подход, который направлен на непрерывное развитие личности, самообразование и саморазвитие.

Дидактические принципы: связи теории с практикой, сознательности и активности, систематичности и последовательности, межпредметных связей, развития мотивации к обучению.

Организационно-педагогические условия состоят из следующих компонентов:

A. Создание мотивационной среды, способствующей формированию логической компетентности.

B. Обеспечение подготовки будущих специалистов к выполнению аналитической и прогностической деятельности.

C. Реализация междисциплинарных связей в процессе изучения профессионально ориентированных дисциплин.

Пути реализации:

A. Реализация методов стимулирования и мотивации к обучению.

B. Внедрение спецкурса, разработка учебно-методического обеспечения с учетом специфики формирования аналитических и прогностических умений, использование активных методов обучения и развития логического мышления.

C. Применение комплекса учебных упражнений на междисциплинарном уровне.

Критерии сформированности логической компетентности:

A. Личностно-ориентированный;

B. Познавательно-операционный;

C. Результативно-оценочный.

Уровни сформированности: начальный, средний, достаточный, высокий.

Заключение: сформированная логическая компетентность будущих учителей математики означает положительный результат сформированности логической компетенции.

Таким образом, предложенная Модель формирования логической компетентности будущего учителя математики нацелена на

Перспективой дальнейших исследований является изучение вопросов формирования логической компетентности будущих педагогов-математиков в ходе прохождения учебных практик.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Вербицкий А.А., Ларионова О.Г. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции. - М.: Логос, 2009. - 336 с.

2. Зеер Э. Ф. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования // Высшее образование в России. -2005. - №4. - С. 23-29.

3. Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании // Школьные технологии. - 2004. - № 5. - С.3-12.

4. Экпериментальная работа по проблеме развития математического мышления учашихся / Е.Ж.Смагулов / Ж: ЭЛ АГАРТУ, №11-12. - Бишкек, 2012. – 54-57 с.

5. Мартишина И. И. Логическая компетентность как основа науки и профессионального образования // Высшее образование в России. - 2011. - № 5. - С. 129-135.

6. Турчевская Б.К., Брылина И.В. Логическая компетентность и критическое мышление // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2-2.

УДК 598623

Батырбекқызы Г
доктор PhD, старший преподаватель кафедры «История Казахстана»
ЮКГУ им. М.Ауезова

Таубаева М.Е.
к.ф.н., доцент кафедры «Международные отношения и таможенное дело»
ЮКГУ им. М.Ауезова

НАСЛЕДИЕ АБАЯ КУНАНБАЕВА – ВАЖНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»

Аннотация: Мақалада Ұлы ойшыл Абай Құнанбаевтың ғылыми мұрасы қарастырылады. Сонымен қатар Абай Құнанбаевтың поэзиясы мен шығармашылық мұрасының рухани үндестігі зерттеледі. Абай шығармашылығы ерекше және өзіндік. Ол терең ұлттық ақын және философ, ал оның поэзиясы қазіргі қоғам сынының рухына еніп, ақыл-ойынан, Шығыс татулығынан айырылған, өмірге толы. - Мұқтаждарына ілтипатпен реттей отырып құбылыстар шынайы өмір, Абай мүмкіндігі болды бейнелері, пробуждающие және дамыта оқыту халқының сана. Әр түрлі ғасырларда өз шығармаларын өмір сүрген және жасаған Абай шығармашылығы жалпыадамзаттық құндылықтардың сабақтастығын, гуманизм, поэзияның реформаторлық рухын біріктіреді. Абай Құнанбаевтың терең Философиялық трактаттары, поэтикалық шығармалары Шығыс өркениетінің тарихында үлкен рөл атқарды.

Кілтті сөздер: Абай Құнанбаев, қара сөздер, шығармашылық, руханият, гуманист, поэзия, проза.

Аннотация: В статье рассматривается научное наследие великого мыслителя Абая Кунанбаева. А также исследуется духовное созвучие поэзии и творческого наследия Абая Кунанбаева. Творчество Абая оригинально и самобытно. Он глубоко национальный поэт и философ, а его поэзия проникнута духом критики современного ему общества, лишена созерцательности, восточной умиротворенности, полна жизни. Чутко реагируя на явления реальной жизни, Абай создавал образы, пробуждающие и развивающие самосознание народа. Творчество Абая, который жил и создавал свои произведения в разные века, объединяет преемственность общечеловеческих ценностей, гуманизм, реформаторский дух поэзии. Глубокие философские трактаты, поэтические произведения Абая Кунанбаева сыграли огромную роль в истории восточной цивилизации, оставаясь и в XXI веке великим наследием братских народов, определяя ориентиры их духовной жизни.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, Слова Назидания, творчество, духовность, гуманист, поэзия, проза.

Abstract: The article considers the scientific heritage of the great thinker Abay Kunanbaev. It also explores the spiritual harmony of poetry and the creative heritage of Abay Kunanbayev. Abay's creativity is original and original. He is a deeply national poet and philosopher, and his poetry is imbued with the spirit of criticism of contemporary society, devoid of contemplation, eastern peace, full of life. Sensitively reacting to the phenomena of real life, Abay created images that awaken and develop the self-consciousness of the people. The creativity of Abay, who lived and created his works in different centuries, combines the continuity of universal values, humanism, the reformatory spirit of poetry. Deep philosophical treatises and poetic works by Abay Kunanbaev played a huge role in the history of eastern civilization, remaining in the 21st century as a great heritage of fraternal peoples, determining the orientations of their spiritual life.

Keywords: Abay Kunanbayev, Words of Edification, creativity, spirituality, humanist, poetry, prose.

Президент Казахстана Касым-Жомарт Кемелович Токаев опубликовал статью о казахском поэте и просветителе Абае Кунанбаеве. Статья Главы государства посвящена предстоящему 175-летию со дня рождения великого казахского поэта, мыслителя, общественного деятеля и значению его личности и наследия для современного общества [1].

Известный ученый Мекемтас Мырзахметулы исследуя, творчество великого поэта, подчеркивает, что Абай являлся одним из величайших гуманистов прошлого. Абай гуманист смог воздействовать на умы и чувства людей, смог обновлять общество средством поэтического слова, проявил глубокое уважение к достоинству человека. Так сам Абай определил предмет своего творчества. Да, именно к молодёжи – к будущему своего народа, а в его светлое будущее, несмотря ни на какие сложности своего времени, великий мыслитель, поэт просветитель-демократ не терял своей веры, утверждая: «Кто не испытывал зла? Теряет надежду лишь безвольный... Ведь истина, что в мире нет ничего постоянного, значит, и зло не вечно... Разве после суровой многоснежной зимы не приходит весна цветущая, многоводная, прекрасная?!». Одно из

«Слов» он заканчивает мыслью «И думаю, что может быть, и хорошо жить так, устремляя взор надежды на будущее» [2].

Если обратиться к педагогическим взглядам Абая, формировавшимся в прошлом столетии, то в них отражены основополагающие общечеловеческие проблемы педагогической теории и практики. Вот некоторые из них:

«Лишь знаньем жив человек,
Лишь знаньем движется век,
Лишь знанье светоч сердец... » [3].

Хотя Абай не писал специальных философских и педагогических трудов, но почти все без исключения произведения пламенного наставника молодёжи пронизаны нравственно-этическими назиданиями, опирающимися на интересы, нравственные идеалы и мудрость трудового народа, на творчество казахской народной интеллигенции – акынов и композиторов, на достижения общественной мысли народов Востока и Запада. Благодаря своей любознательности и необычайной одаренности Абай находил время для знакомства с величайшими поэтами Востока. Хафиз, Фирдоуси, Низами, Саади, Навои и другие гиганты слова стали его наставниками. Под впечатлением, оказанным произведениями восточной литературы, Абай начинает писать стихи. Впоследствии своими стихами он фактически усовершенствовал, нормализовал грамматику и стилистику родного языка. Абай – не только классик казахской литературы. Усвоив с детства чтение на арабском и персидском языках, он начинает интересоваться историей и философией Востока [4].

Актуальны сегодня мысли Абая о формировании нравственных принципов и нравственных ценностей в процессе самой жизни в противовес религиозному учению о «божественной предопределённости» морали. По мнению Абая, человек не рождается с какими-то готовыми качествами личности. Все понятия о добродетели, все правила поведения приобретаются в процессе его жизни и деятельности. Таким образом в своих произведениях он воспевает величие Творца:

К Аллаху дорога ведет не из уст
Нетрудно любить на словах.
Раденье сердечное, искренность чувств,
Иного не примет Аллах [4].

Несмотря на разное социальное положение, утверждает Абай, люди от природы равны. Об этом прирождённом биологическом равенстве людей Абай пишет в 34 слове Назиданий: «В этом мире рождение и рост, сытость и голод, горе и смерть, строение тела и место, откуда взялся человек и куда он должен отправиться, - всё это одинаково» [5].

А поскольку люди равны, то им незачем стремиться навязывать свою волю, силу другим, ибо они не лучше других. Наоборот, люди, народы должны проникнуться взаимным уважением друг к другу, любить друг друга, жить в мире, не враждовать и не завидовать друг другу.

В центре миропонимания Абая, как и других мыслителей, таким образом, находится человек, сущность которого мыслитель рассматривает чрезвычайно многопланово, с точки зрения биологической, психологической, социальной и педагогической. Абая привлекает эстетический, этический облик человека, его образование и воспитание, мир его чувств и интеллекта, его идеалы и цель жизни.

Несмотря на прирождённое равенство, люди, далее утверждает Абай, в нравственном отношении друг с другом не равны: одни безнравственны, порочны, глупы, хитры, другие, наоборот, нравственны, добродетельны, умны, скромны и т. д.

Свой высший этический идеал Абай выразил в нравственной формуле: «Адам бол! - Будь человеком!», с которой он обращается, прежде всего, к молодёжи. Этический смысл абаевской формулы «Адам бол!» состоит в высокой оценке роли назначения человека в жизни. В его понимании человек должен сочетать в себе разум и гуманность, трудолюбие и образованность, дружбу и любовь. Он не уставал напоминать современникам, что солнце и луна - украшение небес; леса и ягоды - украшение гор, а украшение земли – человек [6].

Особое значение в воспитании молодежи Абай придавал семейному воспитанию. Первые и самые главные воспитатели, учителя, по мысли Абая, - это родители.

Абай свято верил, что время, полное невежества и темноты, уйдет, и его сменит светлый мир, который будет построен молодыми. Придавая первостепенное значение роли воспитания в становлении человека и борясь против тех, кто пытался пороки людей объяснить предписанием рока, судьбы, Абай подчеркивал, что человек не от природы получает нравственные качества, он становится нравственным или безнравственным лишь в процессе воспитания. Кто же является воспитателем ребёнка? Конечно же, это прежде всего люди, которые его окружают. Их Абай делит на 3 группы.

Во-первых, это по Абаю, родители, братья, сёстры, то есть семейное, родственное окружение ребёнка. Во-вторых, это учителя, воспитатели, наставники, то есть взрослые люди, профессионально отвечающие за воспитание ребёнка. И, в-третьих, это сверстники, друзья, товарищи [7]. Но Абай делает важный нравственно-этический вывод: кто из этих категорий людей наиболее уважаем детьми, кому из них они больше верят, влияние кого оказывается наиболее сильным, значительным. Согласно Абаю, любимый человек - есть первый и главный наставник детей.

Также Абай в своих Назиданиях неоднократно

напоминает, что нравы казахских детей портятся из-за неправильного воспитания их родителями, наставниками, в результате пагубного влияния невежественных сверстников.

Формула нравственности в трактовке Абая: «Адам бол!» («Будь, стань человеком!») заключается также в следующих нижеприведенных положениях. Зрелость человека, на взгляд просветителя, определяют три главных качества: разум, сердце, воля. Опорой общества и народа должны быть личности, в полной мере овладевшие этими качествами. Будучи истинным патриотом, Абай видел будущее своего народа в образовании, просвещении, развитии науки и искусства, в упорном и созидательном труде. Он писал: «Тот, у кого больше знаний, любви, справедливости, – тот мудрец, тот ученый, тот и обладает миром» [7].

Мыслитель активно призывает свой народ не стоять на месте, постоянно развиваться, совершенствоваться, обогащать свой духовный мир. Абай в «Книге слов» размышляет о значении мировой культуры и науки для просвещения казахского народа.

В современном Казахстане в контексте глобализации мира актуально звучит призыв великого Абая учиться у всех народов, сохраняя при этом свое собственное лицо, национальное и человеческое достоинство, умножая число друзей, укрепляя дружбу со всем миром. Абай понимал человека как целостную личность, наделенную душой и разумом. Человек для Абая – центр мироздания. Духовность – определяющее начало в человеке, которое впитывается посредством книг и народной мудрости, искусства и духовного опыта.

Просвещение в трактовке Абая рассматривалось в качестве средства совершенствования человека и общества. Осваивая мир культуры, человек воспринимает те или иные идеи и идеалы, языки и нормы поведения. Для великого поэта, мыслителя, гуманиста, выразителя сокровенных дум казахского народа Абая Кунанбаева главное – человечность, ценность человеческого существования, нахождение своего места в жизни. Обращение к советам и нравственным заповедям Абая может очень нам помочь в преодолении собственного нравственного несовершенства и особенно в воспитании молодого поколения. Выдвигая свой нравственный принцип «Адам бол!» в цикле моралистических поэтических произведений, Абай разрабатывает для молодёжи целый кодекс этических норм дружбы и товарищества, любви в супружестве, долга и совести, мужества и красоты человеческих отношений и т.д. В этом отношении характерны такие произведения, как: «О, джигиты, дорог смех, не шутовство», «В интернате учиться» и многие другие. Если в одних стихотворениях Абай учит, что надо делать, чтобы быть человеком, то в других учит, чего не следует делать, чтобы стать человеком. Например, «Не щеголяй вещами», «Измучен, обманут я всем вокруг» и другие.

Высоко оценивая роль воспитания в изменении нравов людей, Абай определяет нравственные цели воспитания и образования. Высшая цель воспитания, по мнению Абая, - сделать из ребёнка труженика и патриота, а цель обучения - познание вселенной, приобретение знаний, получение образования и профессии.

Главными средствами нравственного воспитания Абай считает труд и просвещение народа. У него нет почти ни одного произведения, где не говорилось бы о значении труда в жизни человека. Абай воспевает труд как жизненную потребность человека и как основу его нравственности. Человек труда - есть истинный носитель добродетели. Что касается науки, просвещения, то их Абай считает универсальными средствами для разрешения всех нравственных проблем, то есть воспитание в молодом человеке стремления к знанию, к разумности. Абай стремится доказать необходимость сделать этику научной, а науку - этичной, нравственной. Один из путей достижения этого идеального соотношения Абаю видится в благоразумно и умеренности - «қанағат ету» [8].

Умеренность у Абая в потребностях и тем более в поступках выступает как единая нравственная категория, заповедь. Знать меру всему и всего – большое дело. «Не запутывайся в мыслях, одевании, не лишайся здравого рассудка. В еде, в питье, в схеме, в одевании, в объятиях, в поцелуях, в страсти к богатству, даже карьеризму и хитрости - во всём имеется мера. Всё, что сверх меры - зло» [4].

А меру человеку должна подсказать совесть, являющаяся нравственным регулятором поступков и поведения. Совестливый человек чувствует свою моральную ответственность перед окружающими людьми, так как совесть – это самооценка своих поступков. Чтобы вовремя удержать себя от безнравственных поступков, Абай предлагает постоянные самоотчеты перед своей совестью.

Таким образом, Абаем формулируются в его поэзии и прозе наиболее общие нравственные принципы его высшего этического идеала «Адам бол!». Во-первых, это трудолюбие, во-вторых, стремление к знанию, разумности, в-третьих, умеренность, в-четвёртых, совестливость и, в-пятых, самоконтроль, самовоспитание, самодисциплина [8].

Можно утверждать, что провозглашенные в прошлом столетии Абаем моральные нормы, осуждающие с одной стороны, подлость, нечестность, распутство, с другой - возвышающие любовь к труду, самоотверженную борьбу за интересы народа, честность, правдивость, упорство в изучении науки, его высший этический идеал «Адам бол!» не только не утратили своего значения в наше время, а приобрели новую силу звучания и требуют самого пристального изучения и овладения ими каждым.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Токаев К.К. Абай и Казахстан в XXI веке. Астана. – 9 января 2020.
2. Мырзахметұлы М. Абайтану. – Астана: Деловой Мир Астана, 2010. – 554 б.
3. Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы (екі томдық). – Алматы: Көркем әдебиет, 2002. – 368 б.
4. Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан. 1994, - 208 бет.
5. Абай Кунанбаев. Избранное. Серия «Мудрость веков». – М.: Русский раритет, – 426 с.
6. Құнанбаев А. Книга слов / Пер. с каз. Р. Сейсенбаева. – Семипалатинск, 2001. – 218 с.
7. Орынбеков М.С. Философские воззрения Абая. – Алматы: Гылым, – 334 с.
8. Мамырбекова А.С. Нравственный оптимизм Абая // Мысль. – 2007. – № 8. – 116 с.

ӘОЖ 65987

Рахымжан Қ.
докторант,
Қ.А. Яссауи атындағы ХҚТУ
Түркістан, Қазақстан

ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫНЫҢ ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫ: ЕРТЕДЕН БҮГІНГЕ ДЕЙІН

Аңдатпа: Мақалада Түркістан аймағында орналасқан қалалардың тарихи қалыптасуы мен даму жолдары қарастырылып, олардың бүгінгі ахуалына қысқаша баға берілген. Әсіресе, аймақтың бас қаласы Түркістанның ортағасырлық кезеңдегі саяси-рухани орталыққа айналу үрдістеріне жіті назар аударылған. Сонымен қатар, қалалардың тарихы, ірі мемлекеттік және аймақаралық маңызы бар оқиғалармен үндесе зерделенген. Себебі, айтулы тарихи оқиғалардың желісінде шағын қалалар тарихының ұрпақ санасында сақталу мүмкіндіктері жоғарылай түсетіндігі сөзсіз.

Кілт сөздер: Түркістан аймағы, Әзірет Сұлтан, Қазақ хандығы, Қаратау, шежіре, мешіт.

Аннотация: В статье рассматривается историческое становление и пути развития городов Туркестанского региона и была дана краткая оценка на их сегодняшнее положение. Особое внимание было уделено процессу превращения города Туркестан в политико-Духовный Центр средневекового периода. Кроме того, история городов изучена в сочетании с крупными событиями государственного и межрегионального значения. Ведь, несомненно, в свете знаковых исторических событий, история малых городов сохранятся в сознании подрастающего поколения.

Ключевые слова: Туркестанский регион, Хазрет Султан, Казахское ханство, Каратау, шежире, мечеть.

Abstract: The article examines the historical formation and development of cities in the Turkestan region and gives a brief assessment of their current situation. Special attention was paid to the process of turning the city of Turkestan into a political and Spiritual Center of the medieval period. In addition, the history of cities has been studied in conjunction with major events of national and interregional significance. After all, undoubtedly, in the light of significant historical events, the history of small towns will remain in the minds of the younger generation.

Keywords: Turkestan region, Hazret Sultan, Kazakh khanate, Karatau, Shezhire, mosque.

Түркістан қаласының облыс орталығына айналуы, қала мен оның маңайындағы елдімекендердің тарихына деген қызығушылықты оятқандығы сөзсіз. Түркістан аймағындағы қалалар ертеден-ақ, Жібек Жолының маңызды сауда бекеттеріне айналғандығын араб, парсы деректері айқындайды. Түркістан қаласы Қазақ хандығының саяси-дипломатиялық орталығына ғана айналып қо ймай, қалың бұқараның рухани күш алатын өзегіне де айналды. Аймақтың қалалары туралы бірнеше шежірелер легі сыр шертеді. Шежірелер мәліметіне қарағанда, Түркістанды «Қырық қақпалы Қарашық» деп атаған [1, 125]. Қазіргі уақытта Қарашық Түркістаннан Қаратауға қарай орналасқан орташа ауылдардың бірі. М.Ж. Көпейұлы «Түркістан һәм қадимнен келе жатқан зор шаһар еді: бір шеті Алатауда, бір шеті Қаратауда. Осы күнде Сайрам суының күнбатысында «Ат бұлағы» аталатын жер ат базары еді, Түркістанның күнбатысында «Теке суы» деген жер қой базары еді» деп бастайды Түркістан баянын [1, 125].

XVIII ғасырдың ортасына қарай Ресейдің қазақ сахарасындағы беделді өкілдерінің бірі П.И.Рычков Түркістанға қатысты шығыстың ескі мәліметтерін көп жинап, қаланың көне дүниенің ескерткіші екенін жазады: «Сие владение и город Туркестан, в рассуждении других мест в тамошней стороне имеющихся, ныне хотя и незнатны, но по древности надлежит ему пред всеми дать преимущество, потому что город Туркестан в татарских историях многим старее Бухары почитается, и якобы в древние времена повелительство сперво в нем началось, и во всю Азию распространилось. Находящийся в Оренбурге ахун обьявил, будто бы сей город построен внучатами Турка-хана, сына Яфетова, от которого он название себе получил, и все тамошние города, даже до Индии и Китая, яко то: Кашкар, Табат, Еркень, Ходжант, Ташкент, Мартикан, Фантак, Янгы, Хасар, Хитяк, Утрар, Сабран, Барзягин и прочие во власти Туркестана состояли. Ту ж область назвали они в древние времена и другим названием Яссии, кое аки бы еще и туркестанского старее. Сие выписано из арабских и татарских книг помянутым ахуном» [2, 23].

Біздің дәуірімізге дейінгі екінші мыңдық жылдықтың ортасына қарай иран (арий) тайпалары Ұлы даладан оңтүстікке және шығысқа қарай сырғып, билік Тұранның ұлдарына біржолата көшті. Жоғарыдағы деректерде аталатын Яссы қорғаны қазіргі күні Күлтөбе аталады. Осы төбенің басында жасалып жатқан археологиялық

қазбалар біздің жыл санауымызға дейінгі уақыт мөлшерін береді. Қорғанның орналасқан жері Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен оңтүстікке қарай 350 метр жерде. Биіктігі 9 метрді құрайтын ауқымды төбешік сопақша пішіндес. Мұнда қазір ғылыми-зерттеу және қайта қалпына келтіру жұмыстары қатар жүргізілуде. Біздің ойымызша Күлтөбе қорғанының төменгі қабаттары қазіргі жыл санаумызға дейінгі екінші мыңдық жылдықтың ортасына қатысты деректерді берсе керек. Бір қызығы Әзіреті Сұлтан күмбезіне таяу орналасқан қасиетті Күлтөбе, ежелгі тарихтағы Яссы Әз Тәуке хан заманында да ел басшыларының бас қосып, «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деп мемлекет ісін талқыға салатын қасиетті қара орын қызметін атқарды. Қазақ хандығы тұсында Түркістан қаласы биіктігі 15 метрдей хам кірпіштен көтерілген қорғанмен қоршалды [3].

Қорған тұт және арша ағаштарымен бекітілген. Бертіңгі уақытқа дейін Түркістанның төрт қақпасы қала тұрғындары мен қонақтарына қызмет жасады. Қаланың өзі де төрт махаллаға бөлінген. Қорғанды айнала ор қазылған және ол Қарасу өзенімен жалғасқан. Қаланың ортасындағы Әзіреті Сұлтан мешітінің өз қоршауы бар және оның ішінде негізінен қожа әулетінің өкілдері тұрған. Әз Тәуке хан билігінен кейін, әсіресе, жоңғар шапқыншылығы кезінде, қала үлкен дағдарысты бастан кешірді [3].

Қоқанд билігі орныққан соң қала қайтадан өсе бастады. XIX ғасырдың ортасында Ресей империясы келген уақытта Түркістанның халқы 1200-дей үйге жетті. Қала тарихына қатысты қызықты деректер Түркістанның өз басына жақын орналасқан Кәріз қышлағында кездеседі. Бұл жер ертеде Түркістандағы хан ордасының жаз уақытында отыратын, елшілік қабылдайтын жері болғандықтан қышлақ тұрғындары ертеде хан ордасына қызмет жасаған адамдардың тұқымы. Қазақ хандары кәріз құдықтарының жанында жазғы ордаларын тігіп елшіліктер мен керуен басшыларын қабылдаған. Жер астынан өткізілген кәріз суы «Алан бұлақ» деген қайнардан бастау алады да бірнеше құдықпен жалғасады. Жаздың ыстығында бұл жер жұмақ сияқты. Хан мен сұлтандар орда тіккен тоғай қазіргі уақытқа дейін «Бақ Жаһан» аталады. Әзіреті Сұлтанға келген сауда керуендері де осы жерге тоқтап саудасын жүргізгендіктен Кәріз қышлағын мекендеген жергілікті ел «Базарлық» деп те атайды [3].

Деректерге қарағанда Әз Тәуке заманында Түркістанның айналасында Қазақ хандығына қарасты 32 қала болған. 1690 жылдары Түркістанға Сібір басшылығы атынан келген Тобыл казак-орыстары Федор Скибин, Матвей Трошин Сауран, Сығанақ, Түркістан сияқты қазақ қалалары туралы тамаша тамаша сипаттамалар қалдырған: «Тобыл қаласынан Түркістанға дейінгі аралықтағы Қазақ Ордасының қалаларының тізімі: Сауран жолымен оң жақтағы бірінші қала – Сауран; Сауран қаласының артында Сырдария өзенінен төмен, Қарақалпақ жаққа қарай Сунақ (Сығанақ) қалашығы; Сығнақ пен Сауранның аралығы бір күндік жер; Сауранан оң жақ бағытта Сырдарияның түбінде Оқ – Қорған қалашығы, Сауранан бұл қалаға дейін жарты күндік жер; Сауранның солтүстік жағында – Созақ қалашығы, бұл қалашықтан Сауранға дейін екі күндік жол; Тәуке ханның иелігіндегі Түркістан қаласы мен Сауранның аралығы күндік жер; Сауран мен Түркістан аралығында жарты жолда Күшік сұлтан хан қиратқан бос қалған қала бар.

Осы жолдың бойында сол жақта Қарнақ қаласы орналасқан; Түркістаннан орыс жаққа қарай таудың етегінде Оранхай қаласы, Түркістаннан Оранхайға дейін 10 шақырым; Түркістаннан шығысқа қарай азаннан түске дейін жүрсе 5 шақырымда Ташанақ қаласы; Түркістаннан 20 шақырым жолда Пихан (Иқан) қаласы, һәм басқа да көптеген біз атын білмейтін Түркістанға жақын орналасқан қалашықтар бар. ал орталықтан Түркістанға қарай Отрар қаласы, оған дейін бір күндік жер; ал, Түркістанның орталығынан батысқа қарай Сайран қаласы, оған дейінгі жол 2 күндік. Жалпы Қазақ ордасында қалалар саны 32» [3].

Сонымен бірге Қаратаудың терiскейіндегі ескі қоныстардың бірі Созақ та Түркістан қалалық өркениетінің солтсүтік қақпасы қызметін атқарады. Бұл маңда түрік халықтары тарихының көне белгілері көп сақталған, мысалы, иісі мұсылман баласы, алыс жерден келе жатқан жолаушының Баба түкті шашты Әзізге тоқтамай кетпейді. Қарақалпақтың атасы Созақ осы жерге жерленген дейді. Посталтынордалық кезеңде Дәшті -Қыпшақты билеген Едіге би өлерінде «Қаратаудың бауырында Баба түкті шашты Әзіз атамыз бар, соныңа қасына апарып қой» деп балаларына өсиет етіп, содан Ұлытауда қайтыс болған жерінде аманат қылып қойған екен, сол Ақмешіт әулиеден алып келіп осында жерлеген дейді. Қазақтың бертіңгі заманғы әулиелерінен бұл жерде Жалаңаяқ Әзлер жатыр. Созақта XVIII ғасырда 100 шақты үй ғана бар делінеді, негізінен «Ақтабан шұбырынды» заманында қирап барып қайта бой көтеріп, ел жиналған қышлақтардың бірі. Қаланың сыртынан пахса мен шымнан соққан 6-7 метр биік қорғаны бар, соның ішінде алтыжеті махаллаға жететін халқы бар [3]. Қалашықтың халқы көбінесе Қарнақ, Иқан, Бабай, Сунақ сияқты қышлақтардан жаңада көшіп келгендермен ошақты, сатек, қоралас, мырза тобы сияқты тегі қазақ тұрғындар. Қалмақ шабуылы Созаққа көп зиян келтірді.

Бау-бақша мен егістік алқаптар ат тұяғының астында қалды, құрылыстар мен мешіттер тоналды. Осы соғыстардың кезінде көп зиян шеккен Ораңғай, Баулық, Шуманақ, Ташанақ, Отырар т.б. қалашықтар бұрыңғы деңгейіне келіп, қайта оңала алған жоқ. Созақ аты тарихи жазбаларда X-XI ғасырлардан бастап аталады. Қазақ ханды-

ғы заманында бұл қала Түркістанның терістігінде Дәшті-Қыпшақпен шекаралас тұрған үлкен бай аймақтың орталығы. Қаратау қыратынан Ұлы далаға үңіліп тұрған Ақсүмбе мұнарасы бұл өңірге ерекше сән және мағына береді. Маңайдағы елдің қызығатын қонысының бірі Иқан қалашығы. Ерте заманнан бері Иқан тарихқа танымал. Иқандық Әбдісаттар Мұхидденұлының жазбасында «Біздің заманымызға дейінгі 327 жылда Александр басқарған грек-македон әскері Сырдариядан кешіп өткенде Иқон елінің қарсылығына душар болып еді» делінеді [4, 8]. Осының дәлеліндей Қаратаудан құлайтын Иқансу сайының бойында ерекше хумдар табылған. Олардың кейбіреунің табанында грек жазуымен «Эллада» деген сөз болған-мыс дейді ел аңызы. XVIII ғасырда бұл қонысқа қазаққа аты танымал Қырық сан Барақ сұлтан тұқымының қысқы сарайлары орналасқан [3].

Халқының саны сол кезде 300 үйден сәл ғана асады, оның өзі Иқан төбе аталатын қорған ортасындағы биікте қиқы-жиқы орналасқан махаллаларда жинақталған. Деректерге қарағанда төрт қақпасы болған: Ұлы қақпа, Сахаба ата, Ғишт, Дәуіт. Жаугершілік көп болған себепті Түркістан өңірінің қалашықтарының бәрінің сыртында қорғаны бар, бейсауат адам қорғанан сыртқа шыға бермейді. Иқанның сыртында Ибота (Жаңа Иқан), Майбалық, Енбасар аталатын жаугершілік кезінде қарауыл қарайтын бірнеше төбелер бар. Ескі Иқан төбенің үстіндегі соңғы үйлер 1945-1946 жылдарға дейін сақталды. Иқанда ертеден бері бірнеше әулиеге зиярат етеді, оның бірі «Ғашық Жүсіп» атанған Ахмет Йассауиге шәкірт болған Жүсіп ата күмбезі, Ақ әулие атанған Ахмет шайқы Иқоний бейіті т.б. бар. Созақтың халқы көбі қазақ текті болса, Иқанда ондаған сарт әулеттері мекен етеді. Олардың ішінде Суфақил, Қырық таз, Қалмақ, Қожа сияқты Иқан Иқан болғалы сонау оғыз заманынан осы жерде мекендеп келе жатқан әулеттер де, сонымен бірге әр жылдары әр түрлі жағдаймен келген отырарлықтар, бұхарлықтар, қашғарлықтар, қарақалпақтар да бар. Түпкілікті ел басым болғандықтан өздерінің ерекше дәстүр салттарын да, тілдерін де сақтап қалған. Ұзатылған қыздың бірінші баласын туғанша өз үйінде болып, күйеу жігіттің ұрын жүретіні Иқанда әлі күнге дейін сақталған.

Иқандықтар өздерінің аталарын Хорезм аймағынан келді санайды [3]. Бұл жерде мәселе Хорезмнен келгенде емес, екі жердің халқының да оғыз текті екендігінде. Қоқанд билеген заманда Иқан талай рет шапқыншылыққа ұшырады, тіпті қышлақ халқын жаяу-жалпы Тәшкентке де көшірген. Сонда да туған жеріне қайтадан жиналды. Сайрам аймағында Иқанға дәстүрлі мәдениетімен жақындайтын Қарабұлақ сияқты қышлақтар бар. Олардың аталары ертеде Иқаннан көшіп келіп қоныстанған болса керек, не сол жақтан қыз алған. Осы жақындығына қарай иқандықтар Қарабұлақ халқын «жиен» деп атайды. Түркістанға таяу орналасқан тарихи қышлақтардың бірі Қарнақ.

Қаратаудың қойнауына ене, тау баурайына сұғына орналасқан қалашықта П.И.Рычков бар жоғы 300 үй болды дейді. Соған қарамастан Қарнақ тарихи қала. XI ғасырда түркі тілдері туралы қалам тербеген М.Қашқари Қарнақты оғыз қалаларының бірі деп жазады және Оғыз хан әңгімелерінде Қарнақ аты ұлы қағанның немерелерінің бірі ретінде аталады. Бір қызығы тым көне замандар туралы сыр шертетін осы хикаяда Сыр бойындағы Шәуілдер, Тұрбат, Қарашық, Қазығұрт сияқты атаулар Оғыз ханның немерелерінің есімі ретінде берілген [5]. Жалпы әлемде, Еуропаны алсақ та, Африканың солтүстік жағалауына барсақ та Қарнақ атауы тарихи орындарға қатысты кездеседі. Қарнақ атауының мағынасын табу үшін осы сөзде қолданылатын «нақ» жалғауына үлкен көңіл бөліну керек дейміз. Түркістан аймағында «нақ» жалғауымен бірнеше қалашық кездеседі.

Оларды санамалайтын болсақ – Қарнақ, Шобанақ, Сунақ (Сығанақ). Ташанақ, Шорнақ, Жүйнақ (Жүйнек). Түркістан аймағында осы жеті нақ өз ара жер асты жолдарымен жалғасқан, жау шапқанда ел бір қаладан екіншісіне жан сақтап кетіп отырады екен деген аңыз бар.

Бір мақалада Түркістан аймағының барлық көне қалаларына жіті тарихи баға беру мүмкін емес. Біз келтірген аздаған деректердің өзі де Түркістан қалалық өңірінің ерте заманда Орталық Азия және адамзат тарихында ерекше орыны бар көне өркениет кешені болғанын айшықтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 1-20 томдар. Павлодар, 2013.
2. Рычков П.И. Топография Оренбургской губерний. Уфа, 1999.
3. Түркістан қалалық өңірі-көне өркениет кешені. https://e-history.kz/kz/publications/view/4339 (02 Тамыз 2018).
4. Мамаев Т.М. Иқон ва иқонлиқлар. Тошкент, 2003.
5. Бакина Н.С., Жанакова Н.Т. История средневекового Казахстана. Алматы: Атамура, 2012.

УДК 519
МРНТИ 27.01.45

Хаймулданов Е.С.
докторант
Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова,
город Талдыкорган, Республика Казахстан,

НЕКОТОРЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ АБИТУРИЕНТУ ПРИ ПОДГОТОВКЕ К СДАЧЕ ЕНТ

Аңдатпа. Бүгінгі күні Ұлттық бірыңғай тестілеудің форматы 5 пәннен тұрады, оған 3 міндетті және 2 бейінді пән кіреді. Тестілік тапсырмалардың жалпы саны 120 сұрақты құрайды. Тестілік тапсырмаларды орындауға 3 сағат 20 минут (230 минут) беріледі. Түлек жинауы мүмкін ең жоғарғы балл 140 балды құрайды. ЖОО-ға оқуға түсу үшін 50 балл жинау қажет.

Талапкер жоғарғы мөлшерде балл жинауы үшін автор жоғарыда көрсетілген қиындықтарды шешу бойынша келесі шараларды ұсынады:

1. Математика бойынша тестілік тапсырмаларды орындау кезінде уақыт ескерілуі тиіс.

2. Таңдап алынған бағытқа байланысты математика бойынша тапсырмалардың деңгейін ескеру қажет (жаратылыстану-математикалық немесе қоғамдық-гуманитарлық).

Кілттік сөздер: Ұлттық бірыңғай тестілеу, талапкер, математика, уақыт, жаратылыстану-математикалық, қоғамдық-гуманитарлық, нұсқа.

Аннотация. На сегодняшний день формат Единого национального тестирования состоит из 5 предметов в которые входит 3 обязательных и 2 профильных предмета. Общее количество тестовых заданий составляет 120 вопросов. На выполнение тестовых заданий отводиться 3 часа 20 минут (230 минут). Максимальный балл, который выпускник может набрать составляет 140 баллов. Для поступления в ВУЗ необходимо набрать 50 баллов.

Для того чтобы абитуриент набирал максимальное количество баллов автор предлагает следующие меры по решению выше перечисленных затруднений:

1. При выполнении тестовых задании по математике должно учитываться время.

2. Необходимо учитывать уровень заданий по математике в зависимости от выбранного направления (естественно-математическое или общественно-гуманитарное).

Ключевые слова: Единое национальное тестирование, абитуриент, математика, время, естественно-математическое, общественно-гуманитарное, вариант.

Abstract. Today, the format of the Unified National Testing consists of 5 subjects that include 3 compulsory and 2 major subjects. Total number of the test questions is 120. 3 hours and 20 minutes (230 minutes) are provided for completing test tasks. The maximum score is 140 points. A student should get 50 points for university entrance.

The author suggests the following measures to solve the above listed difficulties in order to get the maximum number of points by the applicant:

1. Time should be taken into account while performing Mathematics tasks.

2. It is necessary to take into account the level of tasks in Mathematics, depending on the chosen direction (natural-mathematical or social-humanitarian).

Key words: Unified National Testing, applicant, Mathematics, time, natural - mathematical, social-humanitarian, variant.

Согласно Закону «Об образовании» «Единое национальное тестирование – одна из форм итоговой аттестации обучающихся в организациях общего среднего образования, совмещенная со вступительными экзаменами в организации образования, дающие после среднее или высшее образование» [1].

То есть эта система подразумевает совмещение выпускных экзаменов в школе и вступительных в вузы, а также замену традиционных экзаменов на тестирование. Вместо этого, выпускник должен сдать тест.

Приведем статистические данные по результатам Единого национального тестирования за последние 5 лет (2015-2019 гг.).

Таблица 1.

Показатели/ годы	2015 год	2016 год	2017 год	2018 год	2019 год
Участвующие на тестировании (кол. чел)	83262	84042	88583	98 698	91438
Не преодолевшие пороговый уровень (кол. чел)	6843	5664	14063	14 627	20602
Количество преодолевших пороговый уровень	76419	78378	74520	84 071	70836
Средний балл	79	81	80	83	-

Из выше приведённых данных можно сделать вывод что динамика учувствовавших и не преодолевших пороговый уровень учащихся в 2019 году резко снизился.

На сегодняшний день формат Единого национального тестирования состоит из 5 предметов в которые входит 3 обязательных и 2 профильных предмета. Общее количество тестовых заданий составляет 120 вопросов. На выполнение тестовых заданий отводиться 3 часа 20 минут (230 минут). Максимальный балл, который выпускник может набрать составляет 140 баллов. Для поступления в ВУЗ необходимо набрать 50 баллов.

В следующей таблице приведены предметы тестирования и количество заданий к ним.

Таблица 2.

	Предметы тестирования	Кол-во заданий	Формы заданий
1 блок	Математическая грамотность	20	С выбором одного правильного ответа из пяти предложенных
	Грамотность чтения	20 (4 текста)	С выбором одного правильного ответа из пяти предложенных
	История Казахстана	20	С выбором одного правильного ответа из пяти предложенных

В таблице приведены предметы в соответствии с выбранной группы образовательных программ в ВУЗе на которые бы хотел бы поступить абитуриент.

Таблица 3.

Комбинация профильных предметов		
№	**1 профильный предмет**	**2 профильный предмет**
1	математика	физика
2	математика	география
3	биология	химия
4	биология	география
5	иностранный язык	всемирная история
6	география	иностранный язык
7	всемирная история	Человек.Общество.Право
8	всемирная история	география
9	казахский язык / русский язык	казахская литература / русская литература
10	химия	физика
11	творческий	творческий

Как показывает практика, одним из наиболее сложных предметов ЕНТ является математика. Так как при подготовке тестовых заданий не учитывается уровень знаний учащихся и отводиться малое количество времени на выполнения заданий [2].

Как известно с начала 2018-2019 года начиная с пятого класса учащиеся могут выбирать профиль, то есть те предметы, которые им нравится и способствующие в дальнейшем в выборе их профессий. Учебные программы с начала 2018-2019 учебного года разделили на инвариантный

и вариативный компоненты. Теперь родители школьников могут выбрать для детей дополнительные предметы для углублённого изучения в соответствии с приказом министра образования вышедший в сентябре 2018 года.

Инвариантный компонент включает в себя ряд предметов, обязательных для изучения в зависимости от выбранного направления (естественно-математическое или общественно-гуманитарное).

Вариативный компонент позволяет выбрать ещё несколько предметов – для углублённого изучения. В 5-9 классах выбирают три предмета: два из уже определённых пар и один из оставшихся. В 10-11 классах на выбор также два предмета для углубленного изучения (по два часа в неделю) и один дополнительный на выбор (час в неделю).

Данное разделение, внесенное в учебный план необходимо для ранней профилизации школьников. Это должно облегчить детям задачу по выбору предмета для сдачи ЕНТ, а также позволит им сделать максимально верный выбор по будущей профессии [3].

Для того чтобы абитуриент набирал максимальное количество баллов мы предлагаем следующие меры по решению выше перечисленных затруднений:

При выполнении тестовых задании по математике должно учитывается время:

Если задание из варианта А, то время на его выполнения должно составлять легкое - до 2-х минут;

Если задание из варианта В, то время на его выполнения должно составлять среднее - 2 минуты;

Если задание из варианта С, то время на его выполнения должно составлять сложное – от 2-х минут.

Необходимо учитывать уровень заданий по математике в зависимости от выбранного направления (естественно-математическое или общественно-гуманитарное):

Если ***направление естественно-математическое,*** то вариант составляется следующим образом:

20% из варианта А, а это составляет всего – 8 задании (легких);

30% из варианта В, а это составляет всего – 12 задании (среднее);

50% из варианта С, а это составляет всего – 20 задании (сложное).

Если ***направление общественно-гуманитарное,*** то вариант составляется следующим образом:

50% из варианта А, а это составляет всего – 20 задании (легких);

30% из варианта В, а это составляет всего – 12 задании (среднее);

20% из варианта С, а это составляет всего – 8 задании (сложное).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон РК «Об образовании» // Официальный сайт Комитета по контролю в сфере образования и науки РК. URL:http://www.educontrol.kz/ru/content/.
2. Национальный доклад о состоянии и развитии образования в Республике Казахстан / Б.К.Дамитов, Н.Т. Ермеков, О.И. Можаева и др. – Астана, 2009. – С.66.
3. Хаймулданов Е.С. Тест как самостоятельная работа учащихся в процессе обучения математике. БИЛИМ ЖАНА ТАРБИЯ ЭЛ АРАЛЫК КУВЕЙТ УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ – педагогикалык журналы. 1(28), 2019. С. 50-53. Бишкек, 2019

УДК 338.482.2

Жунусова А.А.
доктор по профилю,
Университет Туран-Астана,
г. Нур-Султан, Казахстан

Ауезова З.Т.
к.г.н., доцент,
Казахского университета экономики, финансов и международной торговли

Аяпбекова А. Е.
к.г.н., доцент,
Университет Туран-Астана,
г. Нур-Султан, Казахстан

Сальменова С.К.
старший преподаватель,
Университет Туран-Астана,
г. Нур-Султан, Казахстан

Нурмат А.И.
преподаватель,
Университет Туран-Астана,
г. Нур-Султан, Казахстан

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ "ECO-HEALTHY" ОТЕЛЕЙ В СОВРЕМЕННОМ ГОСТИНИЧНОМ БИЗНЕСЕ

Аңдатпа: Мақалада эко-қонақүйлерді пайдаланудың тиімділігі, олардың қонақ үй бизнесін дамытуға оң әсері туралы айтылады. Туризмнің қазіргі даму қарқыны жыл сайын экологиялық таза тұрақтандырудың өсуі туралы болып отыр. Қонақүйлер мен басқа да орналастыру нысандары қоршаған ортаны қорғаудың және қорғаудың әртүрлі әдістерін енгізеді. Олар күн батареяларын пайдаланады, тұрмыстық және басқа қалдықтарды сұрыптайды. Мақалада экологиялық таза материалдарды салу және болашақта жұмыста тек экологиялық таза материалдарды пайдалану, сонымен қатар табиғи қорларды үнемдеу туралы айтылады.

Түйінді сөздер: эко-отель, қонақ үй, туристік индустрия, инфрақұрылым, экологиялық тұрақтылық.

Аннотация. В статье рассматривается эффективность применения эко-отелей, их положительное влияние на развитие гостиничного бизнеса в целом. Современные темпы развития туризма говорят о нарастающей с каждым годом популяризации экологически чистых средств размещения. Отели и другие средства размещения внедряют различные средства по защите и охране окружающей среды. Используют солнечные батареи, сортируют бытовые и иные отходы. В статье предложено строительство изначально с применением экологически чистых материалов и использование в дальнейшей работе только экологически чистых материалов, а также экономия природных резервов.

Ключевые слова: Эко-отель, гостиница, туристская индустрия, инфраструктура, экологическая устойчивость.

Abstract: The article discusses the effectiveness of eco-hotels, their positive impact on the development of the hotel business as a whole. Modern rates of development of tourism speak about increasing every year popularization of environmentally friendly means of accommodation. Hotels and other accommodation facilities are implementing various means to protect and protect the environment. Use solar panels, sort household and other waste. The article suggests the construction initially using environmentally friendly materials and the use in further work only environmentally friendly materials, as well as saving natural reserves.

Key words: Eco-hotel, hotel, tourism industry, infrastructure, environmental sustainability.

"Eco-healthy отель"–"экологически - здоровый отель. Это отели, внедряющие экологические технологии и мероприятия по минимизации воздействия гостиницы на окружающую среду, а также экологичность всех потребляемых продуктов. Главный принцип "Eco-healthy отель" не навредить природе и позаботиться о здоровье людей. "Eco-healthy отель" - заведение гостеп-

риимства, которое будет функционировать по принципу гармоничного соседства с природой, не загрязняя окружающую среду.

Материал, используемый при строительства данного отеля - это саман. Этот глинистый строительный материал может состоять из разнообразных природных компонентов, чаще всего в его составе: вода, выполняющая функции растворителя; глина средней жирности, основа смеси; наполнитель, роль которого могут выполнять резаная солома или волокнистые стебли растений. Преимущество это доступность и низкая себестоимость – материал, можно сказать, лежит прямо под ногами, экологичность, гипоаллергенность, пожаробезопасность. Поглощает неприятные запахи, позволяет стенам «дышать», не требуется топлива на обжиг.

Большая тепловая инерция и звукоизоляция стен благодаря их массе. Стабилизация влажности в помещении благодаря огромной гигроскопичности глины. Особо следует обратить внимание на то, что этот отель саманного сооружения должны быть тщательно изолированы от возможного проникновения сырости. Как правило, влага в стены может попасть от косых дождей, действия сил капиллярности, то есть попадания её из почвы, а также по причине плохо выполненной изоляции: неисправности кровли, внутренней конденсации пара, проникающего в стены, брызг падающей с крыши на землю воды и т. д.

К числу средств надёжной защиты саманных стен от увлажнения можно отнести устройство фундаментов и цоколя из водостойких материалов: бутового камня, кирпича, бетона. При этом должны устроить отмостки, чтобы дождевая вода, брызги и снег не попадали на стены. Важно также тщательное устройство гидроизоляционного слоя под стенами, разгрузочными поясами, дверными проемами, подоконниками, порогами, мауэрлатами, выполнение карнизов со свесами не менее 50 см.

Для устройства фундаментов под саманные стены рекомендуется использовать бутовый кирпич и камень, монолитный и сборный железобетон. Высота цоколя должна быть не менее 50 см от фундамента. При этом цоколь следует тщательно изолировать толем, рубероидом или плёнкой. Толщина цокольной части должна быть не менее толщины наружных и внутренних стен. Для наружных стен толщину определяют в зависимости от расчётной температуры данного климатического района, но не менее 50 см, а внутренних - не менее 30 см. Стены из самана возводят до наступления осенних заморозков. В летнее время стены из саманных блоков (кирпича) выкладывают на глинопесчаном растворе состава 1:1 или 4:3 в зависимости от жирности глины. Для улучшения качества глиняного раствора в него добавляют мелкую соломенную резку, мякину и т. п. Весной и осенью кладку ведут на известково-цементном растворе. Для уменьшения, и во избежание осадки зданий, толщина горизонтальных швов должна быть минимальной (1 - 1,2 см).

В процессе возведения саманных стен по всему периметру ниже оконных проемов и на уровне перемычек укладывают арматуру из досок, хвороста или камыша. Узлы и сопряжения следует армировать этими материалами через каждые 50 см по высоте. Расстояние между осями стеблей камыша принимают 5 см. В угловых сопряжениях стебли обоих направлений надо укладывать толстыми концами в угол стены, предварительно расплющив их легким ударом деревянного молотка для лучшего сцепления с раствором.

Строительство занимает примерно 2 года. На размер инвестиций сильное влияние оказывает выбранный регион и размер заведения. В состав постоянных затрат входят следующие позиции:

Таблица 1.

Материальные расходы данного проекта «Eco-healthy отель» (млн. тг)

Материальные расходы данного проекта «Eco-healthy отель»			
№	**Названия**	**Сумма**	**Расчетный показатель**
1	Осуществление проектных работ	3 432 000	тг
2	Строительство	31 000 000	тг
3	Организация автостоянки и благоустройство территории	4 004 000	тг
4	Приобретение оборудования, мебели и хозяйственного инвентаря	12 870 000-17 160 000	тг
5	Ряд прочих (в том числе непредвиденных) расходов	2 574 000-5 720 000	тг
6	Итог вложений варьируется	45 760 000 - 60 060 000	тг

Окупаемый срок данного проекта после запуска от 4 до 6 лет (таблица 1).

Данная гостиница будет предоставлять гостиничные услуги, уровень

комфортности которых соответствует 3 звездам. Их концепция состоит в полной изолиро-

ванности от цивилизованного мира. Сейчас они есть практически во всех развитых странах и давно перестали быть чем-то неординарным. По всему миру открываются гостиницы для людей, желающих провести отпуск в месте, которое не причиняет вреда окружающей среде. В них часто используются альтернативные источники энергии (солнечные батареи, энергия прилива, камин с дровами для обогрева комнаты). Приятным моментом является и цена на проживание в эко-номере. Строительство эко-отелей динамично ведется во всем мире.

Чтобы по праву называться эко-отелем жилье должно соответствовать нескольким критериям:

1. Высокая экологическая устойчивость.
2. Зависимость от окружающей природной среды.
3. Внесение вклада в защиту природы.
4. Учет культурных особенностей местности.
5. Экономическая отдача для местного сообщества.

Для того чтобы соответствовать данным критериям здание должно иметь следующие характеристики:

использование нетоксичных чистящих средств и стиральных порошков;

обязательное наличие номеров для некурящих;

постельное белье и матрасы должны быть изготовлены из натуральных органических материалов (преимущественно из хлопка);

использование энергосберегающих технологий;

получение энергии на основе возобновляемых источников энергии;

приготовление пищи из натуральных, выращенных в местных условиях продуктов;

наличие системы естественного кондиционирования и вентилирования воздуха (без использования кондиционеров);

экономия воды за счет повторного ее использования для технических нужд.

Что касается физико-географического расположения отеля, он будет располагаться не далеко от столицы Республики Казахстан города Нур-Султан, в поселке Жибек - Жолы, Аршалынском районе. На карте области Аршалынский район находится на юге, занимая выгодное территориально-географическое положение между городами Нур-Султаном и Карагандой. В 12-ти сельских и одном поселковом округе проживают 27 500 человек. В районе хорошо развиты транспортные коммуникации: проходит железная дорога в направлениях Нур-Султан-Алматы, Караганда-Павлодар, автомобильные дороги - международная магистраль Екатеринбург-Алматы, республиканского и областного значения. Надо отметить, что выгодное расположение способствует реализации различных проектов.

Географическое расположение (поселок Жибек жолы) (рис. 1) называвшееся ранее Новоалександровка расположен на правом берегу реки Ишим. Был основан в 1889 году

Рисунок 1. Расположение «Eco-healthy отель» на карте поселка Жибек Жолы

Поселок находится в 15 км от города Нур-Султан в 20 км от нового вокзала Нурлы - Жол и 29 км от аэропорта Нур-Султан.

Если углубиться в летопись Аршалынского района, то можно узнать, что эти места тесно связаны с преданиями старины и археологическими находками. Впервые территория района, как исследованный объект, зафиксирована в «Чертежной книге Сибири» - географическом атласе Семена Ремезова. История района, насчитывающая более 85 лет, насыщена событиями и фактами. Трижды менялось его название: с 1928 по 1935 годы это был Коммунистический район, затем - Вишневский, а с 1997-го - Аршалынский.

Сам поселок является исторически важной местностью именно здесь проходил великий шелковый путь, караванная дорога, связывавшая Восточную Азию со Средиземноморьем в древности и в Средние века. В первую очередь использовался для вывоза шёлка из Китая, с чем и связано его название

Инфраструктура местности развита неплохо имеется 2 школы 2 садика и около 15 продовольственных магазинов. Данная географическая местность было выбрано в связи с благоприятным экологической обстановкой и с красивым ландшафтным. Находиться отель будет в глуби поселка на поляне с рекой Есиль с двух сторон. Красота данной местности просто завораживает. По обе стороны «Eco-healthy отель» раскинулась река Есиль. По всему периметру деревья рассажены хаотично, что обеспечивает не продуваемость местности и дает тень в жаркие дни. Климат в Нур-Султане является одним из благоприятных для проживания здоровой деятельности человека.

Данный момент видим необходимость в появления такого отеля в близи города Нур-Султан для привлечения как местных так и иностранных туристов в Эко отель. Сейчас таких отелей еще нет, так как Эко отель построен по уникальной технологии. Он отличается от всех не только по строению, но и экологичностью сырья используемого отелем.

Данный отель создает потенциал для развития высокоэффективного, конкурентоспособного туристического комплекса. В дальнейшем вышедшим на мировой уровень.

«Eco-healthy отель» сформулирует позитивный имидж нашей страны, как наций за здоровый образ жизни, выведет нас на международную арену и обеспечить рост потребности населения в услугах связанных с отдыхом, лечением и туризмом.

Данный эко - отель это не только экологичность самого отеля, но и продуктов питания и их выращивания на собственной теплице.

Собственная теплица «Eco-healthy отель» это - гарантированная свежесть и качество продуктов - в котором можно не сомневаться в качестве продуктов, всё самое свежее можно подать на стол посетителям.

Теплица «Eco-healthy отель» - отапливаемый парник, представляющий собой защитное сооружение из поликорбоната или же стекла для выращивания ранней рассады (капусты, томатов, огурцов, зелени, цветов сеянцев, укоренения черенков или доращивания горшечных растений), для последующего высаживания в открытый грунт. В отличие от парника размеры и система отопления позволяют организовать весь цикл выращивания той или иной культуры. Теплица покрываются стеклом, (в том числе сотовым поликарбонатом). Внутри них исходящее от солнца и труб отопления инфракрасное излучение подогревает растения и почву. Воздух, нагретый от внутренней поверхности, удерживается внутри конструкции крышей и стенками (рис. 2).

Рисунок 2. Теплица из экологически чистого поликорбоната.

Материал, из которого состоят стенки, играет роль выборочно передающей среды для различных спектральных частот, его действие заключается в улавливании энергии внутри оранжереи, при помощи чего нагреваются как растения, так и почва. Это нагревает воздух вблизи почвы, который не поднимается вверх и не просачивается вовне.

Ресторан будет в стиле «Green restaurant» (рис. 3).

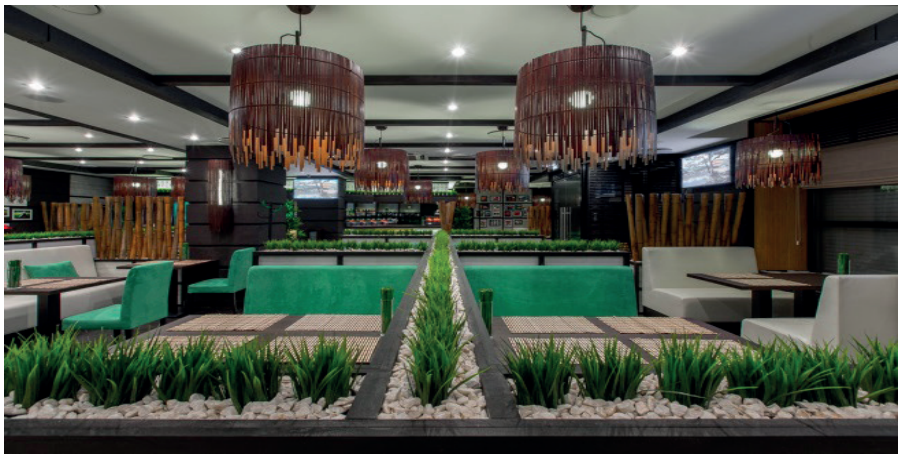

Рисунок 3. Зеленый ресторан, созданный путем использования тепличных условий

Основными источниками энергии будут являться: (солнечные батареи, ветреные мельницы). ИК-датчиком. Смеситель сенсорного типа может быть установлен в любом помещении, где имеется подвод воды. Некоторые приборы позволяют вносить изменения в чувствительность сенсора, поэтому можно настроить датчик и на другое расстояние. Также можно изменять время задержки, через которое вода будет включаться и отключаться после убирания рук от крана (рис. 4).

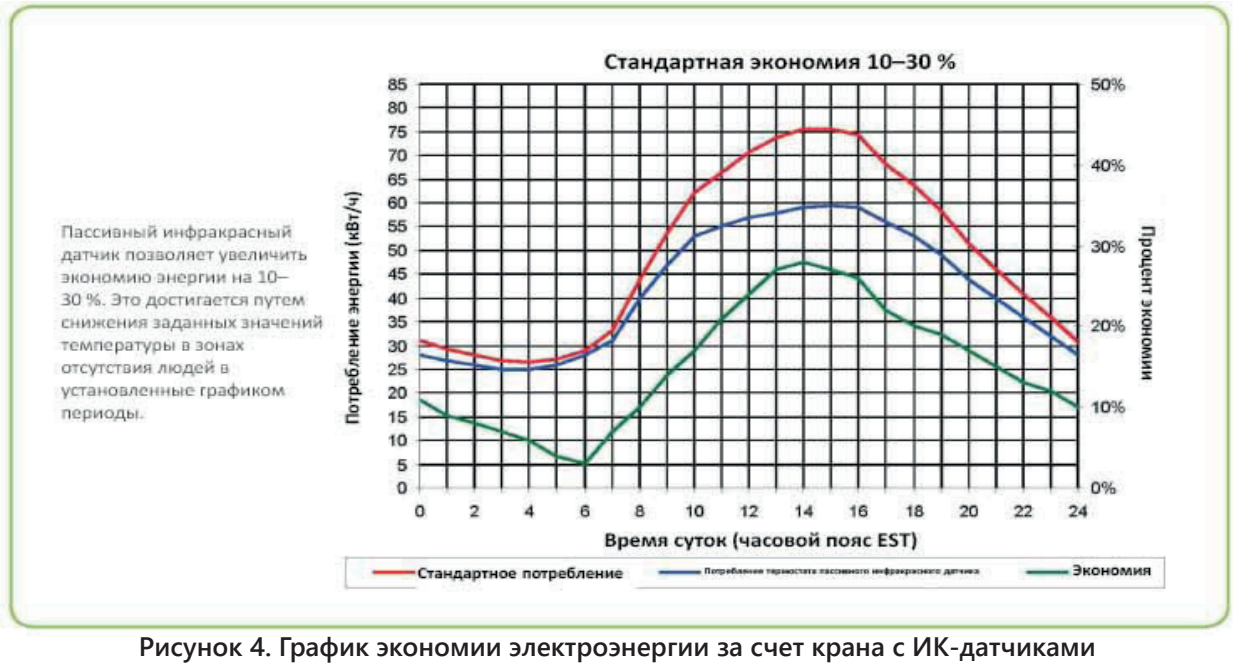

Рисунок 4. График экономии электроэнергии за счет крана с ИК-датчиками

Таким образом, на сегодняшний день развитие эко-здоровых отелей является вопросом актуальным по многим причинам. Да, туризм является приоритетной отраслью экономики с огромным потециалом, особенно для нашей страны Республики Казахстан, но необходимо развивать и внедрять экологические чистые материалы, использовать при строительстве экологичные материалы для того, чтобы минимизировать агрессивное влияние на окружающую среду, поддерживать резервы и ресурсы природы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гостиничный бизнес и индустрия размещения туристов. Учебное пособие. И. С. Барчуков, Л. В. Баумгартен, Ю. Б. Башин, А. В. Зайцев, 2016. 201 с
2. Корнеев Н.В., Корнеева Ю.В. Технология гостиничной деятельности. - М.: Академия, 2015. - 288 с.
3. Турковский Марек Маркетинг гостиничных услуг; Финансы и статистика - М., 2017.-296 с.
4. Шамшина Ю. О. Гостиничный сервис. Конспект лекций; Феникс - М., 2014. - 208 с.
5. Женихов, Ю.Н., Иванов В.Н. Обращение с опасными отходами: Учеб. пос. – Тверь: ТГТУ, 2004. – 224с.
6. Игнатов В.Г., Кокин. А.В. Экология и экономика природопользования – Ростов н/Д: Изд. Феникс, 2003. –512с.

UDC 338.48

Atikeyeva S.N.
«Turan-Astana» University,
Nur-Sultan

Seksenbiev A.A.
Republican state institution "Korgalzhyn State Nature Reserve",
Korgalzhyn

Omarov Zh. Zh.
Republican state institution "Korgalzhyn State Nature Reserve",
Korgalzhyn

Mukanova B.Sh.
«Turan-Astana» University,
Nur-Sultan,

Bakerbekova A.T.
Sarsen Amanzholov east Kazakhstan state university

TOURIST AND RECREATIONAL USE OF THE KORGALZHYN STATE NATURE RESERVE (KSNR) TERRITORY

Аннотация: Мақалада Қорғалжын мемлекеттік табиғи қорығының экологиялық туризмі бойынша деректер берілген. Кестелерде қорықтың туристік саласының негіздері, қорық аумағындағы экологиялық туризмнің танымал және перспективалық түрлері, сондай-ақ аумақта туризмді дамыту үшін негізгі қолайлы факторлар көрсетілген. Диаграммаларда 3 жыл бойы қорыққа келген туристер саны, экскурсиялар саны, оның ішінде 3 жыл ішінде оқу экскурсиялары көрсетілген. Болашақта аумақтың әлеуетті мүмкіндіктерін пайдалануға кедергі болуы мүмкін кейбір мәселелер айтылды.

Кілт сөздер: экотуризм, қорығы, туризм, туристер, экскурсия, фламинго.

Аннотация: В статье представлены данные по экологическому туризму Коргалжынского государственного природного заповедника. В таблицах представлены основы туристской отрасли заповедника, популярные и перспективные виды экологического туризма на территории заповедника, а также основные благоприятные факторы для развития туризма на территории. В диаграммах отражено количество туристов, посетивших заповедник в течение 3-х лет, количество экскурсий, в том числе учебных экскурсий за 3 года. Озвучены некоторые проблемы, которые в будущем могут стать препятствием в использовании потенциальных возможностей территории.

Ключевые слова: экотуризм, заповедник, туризм, туристы, экскурсии, фламинго.

Abstract: The article presents data on ecological tourism of the Korgalzhyn state nature reserve. The tables present the basics of the reserve's tourism industry, popular and promising types of ecological tourism in the reserve, as well as the main favorable factors for the development of tourism in the territory. The diagrams show the number of tourists who visited the reserve during 3 years, the number of excursions, including educational excursions for 3 years. Some problems which in the future can become an obstacle in use of potential opportunities of the territory are sounded.

Keywords: ecotourism, reserve, tourism, tourists, excursions, flamingos.

INTRODUCTION

Modern biological science has established that the global disturbance of ecological balance inevitably entails catastrophic consequences for the environment, which is an integral part of the biosphere.

Taking into account the responsibility for the conservation of biological diversity and the rational use of biological resources, the Convention on biological diversity (Rio de Janeiro, 1992) was approved by resolution No. 918 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Kazakhstan of 19 August 1994.

The main task of biodiversity conservation, defined by this Convention - is, first of all, the preservation of the diversity of microorganisms, flora and fauna, as well as natural ecological systems, preventing their losses as a result of economic and other activities.

The most effective measure of conservation of endemic, rare and endangered species, unique, reference sites and, in General, natural ecosystems, the world community recognized the creation of a network of specially protected natural areas.

The presence of specially protected natural areas (hereinafter-SPNA) is the guarantor and source of the restoration potential of the environment [1].

Among all types of protected areas, state nature reserves and state national natural parks play a leading role in the conservation of biological diversity.

Korgalzhyn reserve is protected by UNESCO and is famous for its rich fauna and flora, as well as unique natural landscapes.

The creation of the reserve played a huge role in the development of scientific research, as well as contributed to the reduction of anthropogenic impact and slowed the degradation of ecosystems.

In the seventies of the last century the reserve gained international popularity and was included in the list of the Ramsar Convention (Ramsar, Iran, 1971) as a place of mass gathering of migratory birds.

Lake Tengiz in 2000 became part of the international network "Living lakes", which includes the most unique lakes in the world.

In 2008, the reserve was included in the UNESCO world natural heritage list, as part of the nomination "Sary-Arka: steppes and lakes of Northern Kazakhstan", and in 2012 the nomination was established for UNESCO's calling of the first Kazakhstan biosphere reserve "Korgalzhyn" (Paris).

Today, the reserve is doing a lot of work on the study, conservation of biological diversity, as well as natural objects.

The climate and hydrological processes on lake Korgalzhyn are constantly monitored and environmental education aimed at the younger generation is conducted.

Ecotourism is developing dynamically on the territory of the reserve. Here come tourists from the neighboring countries and far.

Ecological tourism in the reserve is a new type which is based on the achievements of conservation science and practice: not to contradict the principles of nature conservation, but nevertheless it is visited by birdwatchers from all over the world to study the behavior of birds, and the obscurity of the territory helped to avoid contamination of the environment.

The purpose of this study was to characterize the ecotourism potential in the Korgalzhyn state nature reserve.

Materials and methods of research

In accordance with international practice and modern requirements, which are presented to the specially protected natural areas in the Republic of Kazakhstan, the current laws and regulations of the Government, allow the use of protected areas for tourism and recreational purposes [2].

The territory of the reserve can be used to familiarize visitors with nature monuments and historical and cultural attractions, as well as for active recreation. For recreational and tourist activities, specially designated areas are used, which are equipped with everything necessary for tourists (tourist routes, viewing platforms, tent camps) (table.1).

Table 1

Basis of the reserve's tourism industry

Kind of tourism	**Description**	
Environmental	**Auto tours, bike tours, horse riding tours, etc. Visit center "Bird's heaven»**	
Rural (agro tourism)	Comfortable guest houses are located in a 2-hour drive from the capital of Kazakhstan, Astana	Hiking and horse riding in the neighborhood, visiting masters of folk crafts, fishing and hunting, acquaintance with the life of peasants (making carpets-Alash, knocking down koumiss)
Cultural-cognitive	Natural, cultural and historical monuments	Hall of history and Ethnography of the region, Mazar Kanykey, Esejskaja spit

In zones regulated tourism is allowed the keeping of certain species of wildlife, including sport hunting and recreational fishing are necessary for the purposes of tourism. Due to all this, the reserve has a high ecotourist potential [3]. Ecotourism is currently the most popular and promising in the Kurgaldzhino reserve (table 2).

Table 2

Popular and promising types of ecological tourism in the reserve

Types of ecological tourism	Description
Repair	Are the types of the autos with elements of a Hiking, equestrian, fishing, tourism. All these vehicles are designed for people with different physical training
Adventure tour	Hiking tour
	Horse tour
	Repair
	Rafting (rafting) of different complexity
	Ski tours (ski trip and travel)
Combined tour	These tours are a combination of different types of travel (auto, horse, trekking, fishing, ethnographic, etc.). This type involves a combination of linear, circular and radial routes
Scientific and educational tours	Tours for scientific expeditions that are interested in the history and culture of the region, rare and endangered species of birds, animals and plants
Photo tourism	The modern trend of combining tourism and photography. Visit the magnificent scenery in the reserve
Sport fishing (winter underwater fishing)	Fishing – pike, tench, perch, roach, gold and silver carp, pike

For the development of tourism in the reserve, an important role is played by favorable factors that affect the number of tourists in the future (table 3).

Table 3

Main favourable factors for the development of tourism in the territory

№	Main factors	Description
1	Climatic conditions	The climate is continental. This climate is favorable for summer and winter holidays.
2	Rich biological diversity	The territory of the kgpz has biodiversity. The combination of the virgin steppe and the lake is the habitat of the saiga, but it is the birds, and especially the pink flamingos that attract everyone's attention
3	The remoteness of the large industrial cities	Preservation of the most important components of the environment, such as the air basin, groundwater and surface water, soil and vegetation, in a clean state
4	Developed routes	On the territory of the reserve there is a network of tourist and excursion routes. All routes differ from each other, they have different duration, degree of complexity

Flamingos arrive in late March or mid-April and fly in late October for the winter in countries such as Iran, Kenya, Turkey, Pakistan, India, Egypt, Afghanistan. And every year they return to these shores. They choose this area as Kazakhstan salt lake is rich in red crayfish eating them, Flamingo gets a unique, elegant pink color. The diet of these birds includes small crustaceans, insect larvae, worms, mollusks and algae, which they find in shallow water [4].

Figure 1.Pink Flamingos

Flamingos are specialized in several types of prey, this is reflected in the shape of their beak, which helps them in this. Flamingo turns his head so that the upper mandible is at the bottom, which has the shape of a float supporting the head in the upper layers of water, especially rich in plankton. Taking in the mouth of water and closing the beak, Flamingo pushes water through the filter, located on the mandible, and swallows food, all these stages of food very quickly alternate. These birds attract a large

number of tourists [5]. Here are the statistics for the last 3 years according to the RSU "Korgalzhyn state nature reserve" (fig. 2).

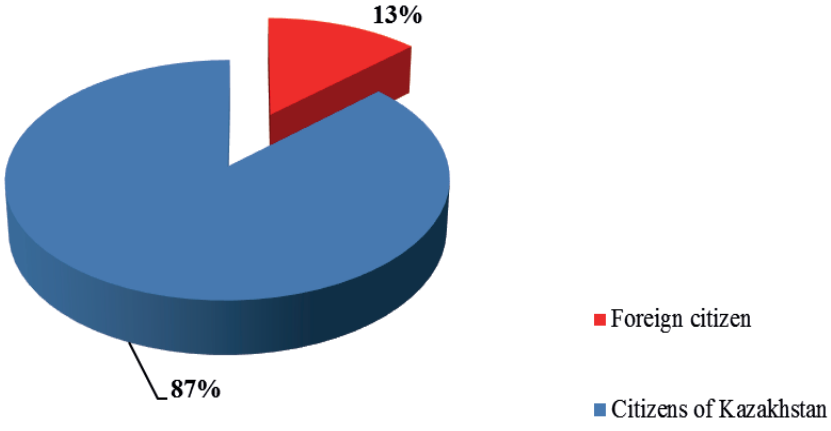

Figure 2. Total number of tourists in 2016

The number of tourists who visited the Korgalzhyn state nature reserve in 2016 amounted to 3193 people, including 418 foreign citizens from near and far abroad, which accounted for 13 % of the total number of tourists.

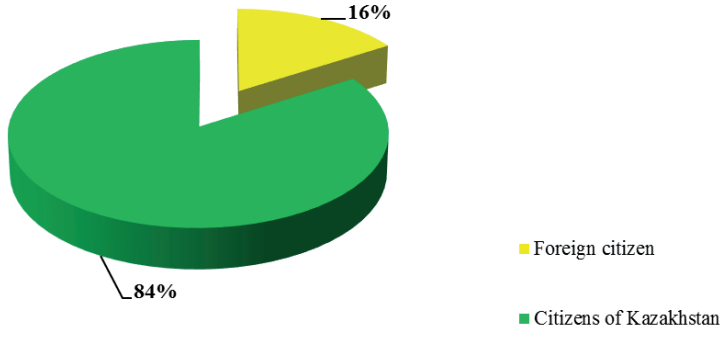

Figure 3.Total number of tourists in 2017

In 2017, the reserve was visited by 3133 people, 497 of them are foreign citizens from near and far abroad, which accounted for 16 % of the total number of tourists (fig.3).

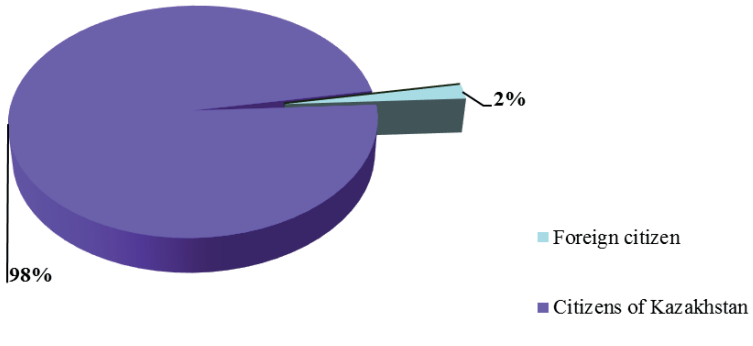

Figure 4.Total number of tourists in 2018

During the working period of 2018, 4210 people were visited, 103 of them foreign citizens, which amounted to 2 % from the near and far abroad (fig.4).

Thus, analyzing the total number of tourists who visited the Korgalzhyn state nature reserve over the past three years, we see a decrease in the flow of tourists from near and far abroad in 2018, but an increase in the total number of visitors, i.e. citizens of the Republic of Kazakhstan (98 %), this suggests that Kazakhstan has increased interest in native nature.

In 2016-2017, foreign tourists visit the reserve above, this is most likely due to the international exhibition EXPO-2017 in Astana. Kazakhstan is very interesting from the point of view of ecological tourism, and each specially protected natural area, whether it is a reserve or a national Park, is of interest to tourists.

Analyzing the features of tourist opportunities of the country, it can be argued that natural tourist sites in the study area constitute the gold Fund of the tourist industry of the Republic of Kazakhstan [6].

Working period 2016 to RSI "Korgalzhyn state nature reserve" held by 210 travelers, including 40 training (fig.5).

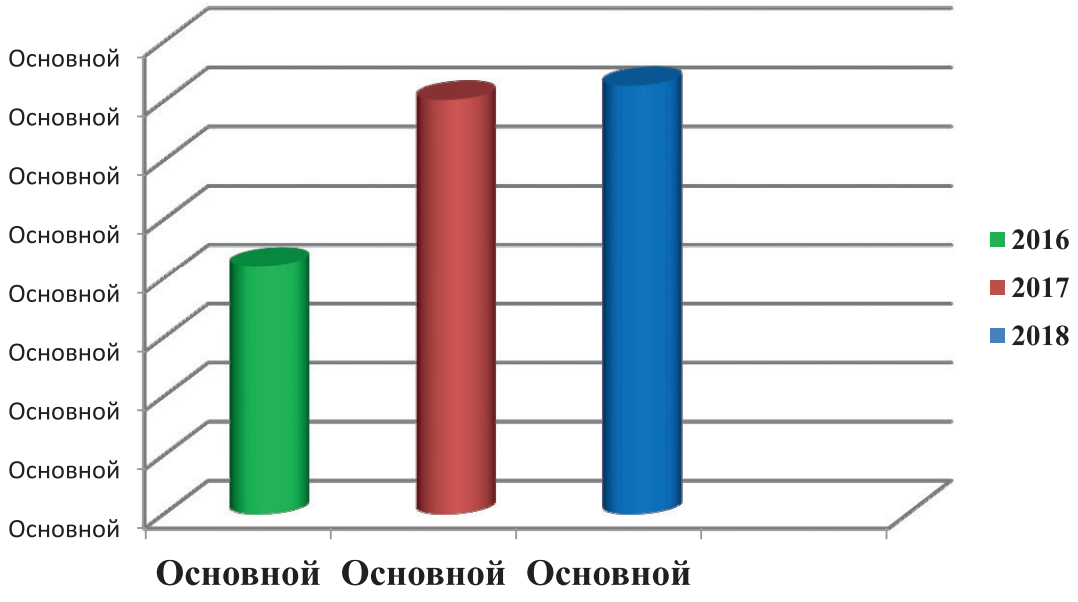

Figure 5. Number of study tours in 3 years

In 2017, 351 excursions were held in the reserve, including 47 training ones. During the period of 2018 - 330 excursions, including training 33 were conducted (fig.6.)

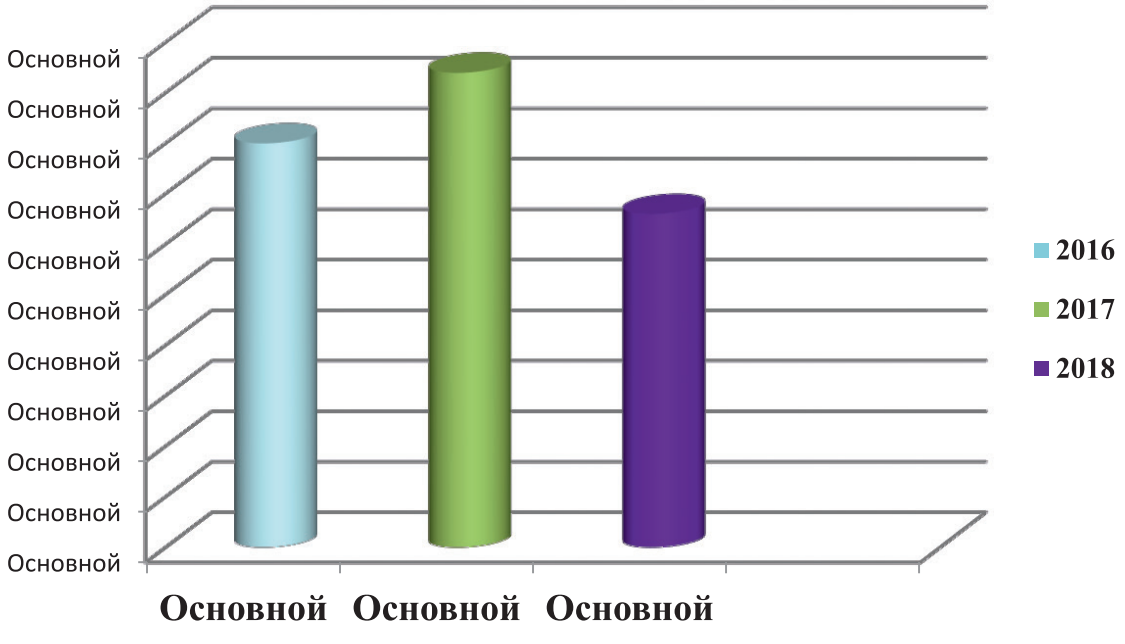

Figure 6. Number of study tours in 3 years

CONCLUSION

Analyzing the data, we can conclude that the number of excursions is growing every year, i.e. the attractiveness and uniqueness of the landscapes are increasingly attracting tourists.

Despite these positive factors, there are a number of negative aspects that in the future may become an obstacle to the use of the potential of the territory. A number of these factors include the poorly developed infrastructure in the reserve, insufficient improvement, lack of qualified specialists in the field of tourism and education, and much more that will bring tourists great costs and loss of time.

In solving these problems, it is necessary to more effectively manage the territory of the reserve, as well as to use the tourism potential of the territory. An important role is played by one of the main tasks of the KGPZ, which is to create all the necessary conditions for regulated tourism. To solve this problem, the reserve has developed a system of management measures to create an attractive tourist image of the area, to improve the level of service that will contribute to the opening of new tourism facilities, the creation and development of infrastructure. This will attract tourists, travel agencies and investment in infrastructure [7].

REFERENCES:

1. Zakon Respubliki Kazahstan ot 07.07.2006 № 175-3 «Ob osobo ohranjaemyh prirodnyh territorijah» [On specially protected natural territories]
2. Kovshar V.A. (2006). Kurgal'dzhinskij zapovednik // Zapovedniki i nacional'nye parki Kazahstana (sost. A.A. Ivashhenko).[The Kurgaldzhino reserve] Almaty: TOO «Almatykitap».
3. Stuge T.S. (2005).Trudy Korgalzhynskogo gosudarstvennogo prirodnogo zapovednika. / Stuge T.S. II [Proceedings of the Korgalzhyn state nature reserve]. Korgalzhyn
4. Vladimirskaja M.N. (1992). Fauna ptic ozera Kurgal'dzhin. /Vladimirskaja M.N., Mezhennyj AA/[The fauna of birds of the lake Kurgaldzhin]
5.Ignatov P.G. (1966) Tenis-Kurgal'dzhinskij ozernyj bassejn v Akmolinskoj oblasti/ [Tennis-Kurgaldzhino lake basin in the Akmola region]

INTERNET RESOURCES:

6. Oficial'nyj Internet-resurs Respublikanskogo turistskogo portala (2014). [The official online resource of the national tourist portal]. Retrieved from http://visitkazakhstan.kz
7.Oficial'nyj sajt Korgalzhinskogo zapovednika [Official site of Korgalzhyn reserve]: Retrieved from http://kor.bk.kz/ru/ (data obrashhenija 12.04.2019)

ОӘЖ 37.013.77

Усенова А.М.
PhD, доцент
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Қариев А.Д.
п.ғ.м., аға оқытушы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық университеті

Мейманхан Ш.
1 курс магистранты
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Мамадалиев С.Т.
п.ғ.м., оқытушы,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

«ӘЛЕУМЕТТІК ТАБЫС», «ТАБЫСТЫЛЫҚ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АНАЛИЗІ

Андатпа: Мақалада «табыс», «табыстылық», «әлеуметтік табыстылық», ұғымдарына педагогикалық-психологиялық талдау жасалды. Аталған ұғымдар әлеуметтік маңыздылық және адамның іс-әрекеттерін мойындау, нәтижеге немесе белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған өмірдің мәнін көрсететін тұлғаның тағдыры контексінде талданды. Жалпы кез келген тұлғаның табыстылық күйі педагогикалық іс-әрекеттегі табыс жетістігі, қанағаттану мен қуаныш сезімдерден тұратын мақсатты және тиімді ұйымдастырылған іс-әрекет нәтижесінде тұлғаның жетістігі ретінде қарастырылды. Болашақ маман ретінде студенттердің өз әрекетінің нәтижелерін, қабілеттілігін, мінез-құлық мотивтерін, идеялдарын, сезімдерін, жалпы өзін-өзі бағалауы мен өмірдегі өз орнын білуін сипатталды. Әлеуметтік табыстылық студенттердің еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігімен және тиімді кәсіби қызметке дайындығының көрсеткіші.

Түйінді сөздер: мұғалім, жетістік, жетістік, кәсіби қызмет.

Аннотация: Статья посвящена проблеме успешности будущего педагога. С точки зрения формирования успешности будущего педагога анализируются понятия «успех» «успешность» и «социальная успешность». Данные понятия рассматриваются в профессионально-личностном контексте, отражающей сущность профессиональной деятельности, направленную на признание действий человека, достижение им определенных целей, их социальной значимости. Успешность личности педагога характеризуется как его достижение в результате целенаправленной и эффективно организованной деятельности, состоящей из успехов в педагогической деятельности, чувств удовлетворенности и радости за результаты своего труда. Проанализированы результаты самооценки студентами своей деятельности как будущих специалистов, их способности, мотивы поведения, идеи, чувства, общая самооценка и знания своего места в жизни. Социальная успешность выделяется как показатель конкурентоспособности студентов на рынке труда, их готовности к эффективной профессиональной деятельности.

Ключевые слова: педагог, успех, достижение, профессиональная деятельность.

Abstract: Pedagogical-psychological analysis of the "success" "successfulness", "social success" concepts is carried out in the article. These concepts were analyzed in the context of the fate of the person, reflecting the essence of life, aimed at recognizing a person's actions of and achieving a certain goal, social significance. In general, the success of any person is seen as the achievement of a person as a result of purposeful and effective organized activity consisting of success in pedagogical activity, feelings of satisfaction and joy. The results of self-evaluation of students' activities as future specialists, their abilities, motives of behavior, ideas, feelings, general self-esteem and awareness of their place in lives were described. Social success is an indicator of students 'competitiveness in the labor market and readiness for effective professional activity.

Key words: teacher, success, achievement, professional activity.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстан жолы -2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауында: «Ұлттық білім берудің барлық саласының сапасын жақсартуда үлкен жұмыстар күтіп тұр» - деген міндетті жүктеуі [1], Ұлы дала елі-Тәуелсіздіктің 25 негізі: Нұрлы болашақ атты мақаласында 2016-2020 жылдарға арналған «Қазақстан-2020: болашаққа жол

Мемлекеттік жастар саясаты тұжырымдамасының екінші кезеңінің негізгі мақсаты -жастарды табысты әлеуметтендіруге бағытталған мемлекеттік жастар саясатының тиімді моделін қалыптастыруды аяқтау [2].

Бүгінде мамандардың пікірінше, білім беру саласындағы іс-әрекет бағдарының бірі мемлекетті трансформациялық дағдарыстан шығаруға қабілетті «табыс үшін білім» парадигмасы болып табылады. Демек «табыс үшін білім» парадигмасының ерекше өзектілігі педагогикалық кадрларды дайындау контексінде басымдылыққа ие, себебі табысты емес тұлға табысты тұлғаны тәрбиелей алмайтыны заңдылық. Бұл ұстаным кәсіби дайындау үрдісінде әлеуметтік-педагогикалық білім ретінде маңызды.

Осыны ескере отырып, студенттерді болашақ маман ретінде даярлау үрдісі оларды іс-әрекетке өзін-өзі таныту құралы ретінде табыстылыққа жетуге дайындауда тек кәсіби ғана емес, тұлғалық дайындығын қалыптастыруға бағдарлануы тиіс. Осындай іс-әрекеттік сипаттағы тұлғалық жаңа түзіліс ЖОО-да студенттің нақты негізгі, жүйелі, тұтас кіріктірілген кәсіби білімді, білік пен дағдыны меңгеруіне, құзыреттілігі мен тұлғалық сапасын қалыптастыруға мүмкіндік туғызады. Осыдан болашақ мамандардың әлеуметтік табыстылығын дамыту мәселесінің өзектілігі арта түседі.Әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан қарағанда, табыс – бұл қоршаған адамдардың үміттері мен тұлғаның қызмет нәтижелері арасындағы оңтайлы арақатынас.

Психологиялық тұрғыдан алып қарасақ, табыс – бұл тұлға ұмтылып жүрген нәтиже күткен нәтижелермен бірдей болып шыққандықтан немесе олардан асып түскендіктен қуаныш, қанағаттану сезімдерін бастан кешіру. Осы күйдің негізінде тұрақты қанағаттану сезімдері, қызметтің жаңа әлдеқайда күштірек себептері қалыптасуы мүмкін, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі қадірлеу деңгейі өзгереді.

Біз зерттеп жүрген ұғыммен байланысты психологиялық-педагогикалық зерттеулерге жүгінсек, жас аралық ерекшеліктердің салдарынан өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі құрметтеуге деген қажеттілік жас мамандар үшін өте маңызды.

Сондықтан «табыс» ұғымын әлеуметтік маңыздылық және адамның іс-әрекеттерін мойындауға, нәтижелілікке және белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған өмір мәнісін талдау және тұлғаның тағдыры констекстінде қарастырған орынды деп санаймыз.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде табыс түсінігі жеке ерекшеліктер проблемасын анықтайды. Табыс – бұл тұлғаның күш-жігерінің салыстырмалы нәтижесі, сондай-ақ біреудің табыстары басқа біреудің табыстарымен бірдей еместігін білдіреді.

Н.Е. Щуркова табысты оқу еңбегі барысындағы жеке жетістіктерді субъективті бағалау ретінде түсіндіреді. Алайда, «табыс туралы сөз қозғағанда біз, мысалы, емтиханда түскен ең оңай билет секілді сәттілік немесе бақытты жағдайдан гөрі белгіленген мақсатқа жетудегі жақсы нәтижелілікті ескереміз» [3].

Ресейлік психолог И.Л. Финьконың еңбектерінде табыс факторлары дәйектелген, олардың ішінде бірінші орында тұрғаны «жастардың өздерінің табысқа жету қабілеттіліктеріне сенуі, бірақ өзгелердің көмегі, мәселенің күрделілігі, сәттілік және жолы болу да сондай маңызды болып табылады» [4].

Батыс психологиясының дәстүрлері табысты адамның өзін-өзі таныту контексінде қарастырады. Тұлғаның өзіндік құндылық идеясы тұлғалық себептілік идеясы сияқты табысты анықтаған кезде негізін қалаушы болып табылады. Р. Хубер индивидтің тағдыры жағдайларға емес, индивидтің өзіне байланысты, сондықтан басты күшті өзіңді өзгертуге бағыттау керек екенін атап өтті.

У. Джеймстің пікірінше өзін-өзі сыйлау және «өзін-өзі бағалау біздің кім болғымыз келеді, қоғамда қандай орын алғымыз келеді – сондай факторларға байланысты; бұл біздің өзіміздің табысымыз бен сәтсіздіктерімізді бағалауда санау нүктесі болып табылады. Адамдарға өзіндік «Меннің» барлық мүмкін болатын шектерін барынша дамытуға ұмтылу тиесілі, алайда адамның мүмкіншіліктерінің, оның кеңістік пен уақыт шамасында өмір сүруінің шектелгендігі түптеп келгенде әркімді бұған шынайы көзқараспен қарауға мәжбүр етеді, яғни жеке басын дамытудың жеке аспектілерін таңдап, оларға қатысты соңғы мақсаттарын алға қоюға – адам өзінің өмірлік табысын осы мақсаттарға қол жеткізумен байланыстырады. Өзін-өзі бағалау ұмтылыстардан пайда болады: ұмтылыстар жүзеге асса, өзін-өзі бағалау арта түседі, егер адам ұмтылыстарды жүзеге асыра алмаса – төмендейді. Ұмтылыстарды біз өзіміз жаратамыз және оларды жеке бастың дамуының белгілі деңгейімен байланыстырамыз. Біреу үшін сөзсіз табыс болатын нәрсені басқа біреу сәтсіздік деп қабылдайды» [5].

Біздің мақаламызда қызығушылық туғызып отырған Дж. Аткинсонның түрткі теориясындағы табысқа жету түрткісінің сипаттамалары: табысқа ұмтылу; табысты күту; табыстың құндылығы.

Дж. Аткинсонның көзқарасы бойынша, табыс жағдайы адамға тұлға ретінде танылуға мүмкіндік береді. Егер табысқа өз күшімен жеткен болса, онда тұлғаның айтарлықтай тұрақты ішкі түйсігі мен өзін-өзі бақылауы туралы айтуға болады.

Табысқа жету теориясының сипаттамаларына сәйкес, Дж. Аткинсон табысқа жетудің ережелерін қалыптастырды. Олардың біріншісінде былай делінген: табыс ықтималдығы жоғары, ал мәселе жеңілдеу болған сайын, табыстың құндылығы азая түседі, және керісінше, табысқа жету мүмкіндігі азайған сайын оның тартымдылығы көбейіп, ішкі талпыныс арта түседі. Екінші ережеге

сәйкес, табыс тұлғаны ұжымның табыстарымен әлеуметтік түрде салыстыру механизмі арқылы анықталатын болса, ол құндылығын жоғалтады.

Үшінші ережеде былай делінген: ұзақ табыссыздықтар тұлғаны шарасыздық жағдайына, нәтижелерге қанағаттанбаушылық сезіміне, қателіктер алдындағы белгісіздікке және қорқынышқа әкелуі мүмкін. Табыс жағдайында жеке бастың дамуының мүмкіндігі және табысқа жету талпынысының жоғары деңгейі қажет. Тұрақты ішкі талпыныстың болуы дәл өзі тұлғаның қиыншылықтарды жеңуіне түрткі болып, оған берік табысты қамтамасыз етеді [6].

М.Ш. Магомед-Эминовтың зерттеулерінде табыс әсерленушілікпен атқарылатын қызметті адамның өзінің немесе басқа адамдардың бағалауымен байланысты және де табысқа жету жағдайын бағалау сол жағдайдың қажеттілігін эмоциялық түрде кешу түрінде көрінеді. Бұнда табысқа жету «тұлғаның бірдеңені жылдам әрі жақсы орындауға, қандай-да бір істе жоғары деңгейге жетуге ықыласы» ретінде көрсетілген [7].

Көптеген ғалымдардың ойынша табыстың педагогикалық түсіндірмелерінің бірінде оны әсерленушілік ретінде тану көрсетіледі. Осылайша, С.В. Ковалев А. Маслоудың ұсынған адамның қажеттіліктері иерархиясының теориясын түсіндіре келе, табысты тұлғаның келесі сипаттарын бөліп көрсетті: шынайылықты толық қабылдау және оған қолайлы қарым-қатынас, өзін және әлеуметтік қоршаған ортаны қабылдау, сүйікті ісіңе қатысты кәсіби әуесқойлық, әлеуметтік ортадан және өзіндік пікірі бар, басқа адамдарды түсіну қабілеті, жаңашылдыққа ұмтылу және тәжірибелерге даярлық, мақсатты және оны жүзеге асыру құралдарын анық бірақ икемді түсіну жүріс-тұрыстың пәктігі және табиғилығы, әзіл-оспақты түсіне білу; өзін-өзі дамыту, өзін маңыздандыру; проблемалар мен қиыншылықтарды, өз мүмкіндіктеріңді шын мәнінде түсінуге дайындық [8].

Жоғарыдағы пікірлерге сүйене отырып, біз мынадай тұжырымға келдік, яғни психологиялық көзқарас бойынша табыс – іс-әрекеттегі жоғары нәтижеге жетуден алатын қуаныш, қанағаттану жағдайыннан өту ал, әлеуметтік-психологиялық көзқарас бойынша табыс – қоршаған адамдардың, тұлғаның күтуі мен олардың іс-әрекеттерінің нәтижелері арасындағы оңтайлы қатынас.

Сондықтан тұлғаның алдына қойған мақсатына байланысты жетістігі тек іс-әрекетінде, оның ішінде оқу іс-әрекетінде қалыптасатындығын бірқатар психологиялық еңбектерде дәлелденген. Студенттердің психологиялық қалыптасулары оқуына, болашақ мамандығына деген ниеті мен ықыласына, микроортасына, белсенділігіне байланысты.

«Студент» ұғымына анықтама бергенде, әлеуметтанушылар белгілі бір айырмашылықтары бар әлеуметтік топқа жататынын, олардың белгілерін, қоғамдағы алатын орнын атап көрсетеді.

Жалпы білім алушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінде мынандай психологиялық сипаттары қалыптасуы қажет:

- оқуға, білімге деген жағымды мотивтері, қызығушылықтары;
- алдағы оқу жұмысының мақсаттары мен міндеттерін анықтай алуы;
- оны орындаудың тиімді тәсілдері мен амалдарын белгілеуі;
- өз жұмысының барысын өзі бақылап отыруы және оның нәтижесін бағалап, тиісті қорытындылар жасай білуі, т.б.

Тек осындай тиімді ұйымдастырылған іс-әрекет, еңбек негізінде ғана студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеті мақсатты түрде қалыптасады. Оқу-танымдық іс-әрекеті – жоғары педагогикалық білім алушылардың оқу материалымен белсенді әрекет жасай алуы. Бұған талдау, салыстыру, өзгерту, модельдеу әрекеттері кіреді. Зерттеушілердің пікірінше, оқу-танымдық іс-әрекеті табыстылығы, ең алдымен, студенттердің педагогикалық жағдаятты шешу, өз пікірін білдіру, ойын нақты жүйелі жеткізе білу, ақпараттық және коммуникативті құзыреттіліктеріне байланысты болады.

1-кесте. «Табыс» ұғымына сипаттама

Көзқарас түрлері	Мәні	Теориялардың авторы
Жалпы педагогикалық	Табыс – нысанға алынған жетістіктердің жоғары нәтижесі	Ш.А.Амонашвили, В.Ю.Питюков, В.А.Сухомлинский, В.Ф.Шаталов, С.Н.Лысенкова және т.б.
Психологиялық	Табыс – іс-әрекеттегі жоғары нәтижеге жетуден алатын эмоциясы мен қанағаттануы	С.Л.Рубинштейн, В.К.Вилюнас, Н.Л.Белопольская, Е.В.Коротаева, Е.А.Никитина, және т.б.
Әлеуметтік-психологиялық	Табыс – қоршаған адамдардың, тұлғаның іс-әрекеттерінің нәтижелері арасындағы оңтайлы қатынас	А.С.Белкин және т.б.

Қазіргі кездегі ғылыми әдебиеттерде «табыс» ұғымы көп мағыналы және мынадай үш мәнде қолданылады:

1) заңнамалық деңгейге немесе әлеуметтік стандартқа тең және одан жоғары қол жеткен нәтиженің интегралды бағасы ретінде;

2) іс-әрекет субъектісі мақсатының жеке деңгейіне қатысты өзіндік нәтиженің интегралды бағасы ретінде;

3) жоғары немесе мәнді нәтижеге жетудің салдарынан адамда пайда болатын жүйке-психологиялық ерекше жағдайы ретінде. Бірінші мәні басқа адамның іс-әрекеті нәтижесінің бағасымен байланысты, екіншісі – өзіндік іс-әрекетінің субъективті бағасымен, үшіншісі – адамның жоғары нәтижеге жету кезіндегі көңіл-күйіне байланысты. Біздің көзқарасымыз бойынша, үшінші мәні іс-әрекеттің субъективті бағасымен байланысты, бірақ, айырмашылығы когнититвті емес аффективті сипатта.Н.А.Батуриннің келесі бір еңбегінде біздің пікіріміздің шынайылығы дәлелденеді: «Неғұрлым өнімді тұлға когнититвті (өзін-өзі бағалау жүйесі мен ішкі эталонға қарым-қатынасының нәтижеге жетудегі бағасы, мақсаты, адамның әлеуметтік стандартқа сәйкес болуы, т.б.) құрылымы сияқты аффектитвті (қол жеткен нәтижені бейнелеуде пайда болатын эмоционалды үдерістерінің жүйесі мен осы нәтиженің бағасы) құрамына енетін сәттілік пен сәтсіздіктер туралы түсінік болып табылады» [9].

К.М.Хоруженконың педагогикалық сөздігінде оқу іс-әрекетіне қатысты қолданылатын «табыстылық» ұғымы «оқу бағдарламасындағы мақсаттар мен әлеуметтік мақсат іс-әрекетінің нәтижелерінің сәйкес келу өлшемі» ретінде анықталады. «Егер білім алушы оқытудың барлық компоненттерін: білім, білік, дағдыны қанағаттанарлық деңгейде меңгерсе, тек сонда ғана, оқытудың табыстылығы қанағаттанарлық түрде бағаланады». Бұл анықтама бойынша «табыстылық» ұғымы «үлгерімнің» синонимі ғана болып табылады. Біздің пікірімізше, «табыстылық» шын мәнінде «үлгерім» ұғымының мәні әлдеқайда кеңірек. Бұл пікірімізді Н.И.Мешьков та растайды: «Егер оқу-танымдық үлгерімі сандық көрсеткіштерді (балл) бейнелейтін оқытудың нәтижелі жағын ғана көрсетсе, онда оқытудың табыстылығы – оның тетіктерімен процессуалды, сапалы жағын көрсетеді» [10].

Үлгерім табыстылығын бейнелейтін балдық көрсеткіштер жағдайында оқыту үдерісінде аралық және қорытынды нәтижесі болып табылады. Ғалымның пікірінше, білім беруде оқу-танымдық іс-әрекеті табыстылығының сапасының жоғарлауы туралы қарастырылады. Яғни, біздің қарастырып отырған ұғымдарымыздың арасында мәнді байланыстың бар екендігін байқатады. Н.И.Мешьковтың еңбегінде «оқытудың табыстылығына» берілген анықтамасын зерттеу тақырыбындағы «студенттердің оқу-танымдық іс-әрекеті табыстылығы» ұғымын қарастыру барысында басшылыққа алдық.

Әлеуметтік-психологиялық көзқарас бойынша табыс дегеніміз айналадағылардың күткені мен жеке тұлғаның іс-әрекетінің нәтижесі арасындағы оңтайлы байланыс. Психологиялық көзқарас бойынша табыс дегеніміз жеке тұлғаның көздеген нәтижесі ойдағыдай немесе тіпті күткенінен де асып түскендіктен шаттық, қанағаттану күйіне бөлену. Осы жай-күйдің негізінде қанағаттанудың тұрақты сезімі, іс-әрекеттің жаңа айтарлықтай күшті түрткілері қалыптасып, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі құрметтеу деңгейі өзгеруі мүмкін.

Жоғарыдағы ғалымдар еңбектеріне жасалған талдау табыстылықтың әртүрлі аспектіде түсіндірілетіндігін көрсетеді:

- әлеуметтік табыстылық – бұл тұлғаның жетістігінің басқа адаммен қатынасының дамуында көрсететін, базалық, интегративті сипаттамасы;

- әлеуметтік табыстылық - жеке адамның әлеуметтік қатынастар жүйесіне енуі нәтижесінде қоғам үшін объективті маңыздылығы бар, қалыптасқан қызығушылықтар мен қабілеттеріне сәйкес келетін, оны әлеуметтік ықыласқа бөлеп, жеке тұлға ретінде қанағаттандыратын әлеуметтік мәртебе мен рөлдерге ие болу;

- мақсатқа жетудің, әрекеттің жағымды нәтижесі;

- тұлғаның қоршаған ортадан, адамдардан күтетін нәтижесі мен олардың іс-әрекеттерінің нәтижелері арасындағы оңтайлы қатынас;

- қажеттіліктермен, мотивтермен және басқа да қозғаушылармен бірігіп, өзара әрекеттесіп, адамның барлық белсенділіктерінің негізгі көзін, оның белсенділігінің барлық формаларын құрайтын жағымды когнитивтік және эмоциялық күйлердің жиынтығы;

-әлеуметтік табыстылық жағымды «Мен-тұжырымдамасына» негізделген, жеке тұлғаның әлеуметтік толыққанды субъект ретінде әлеуметтік байланыстар мен қатынастар жүйесіне қатыстылығын көрсететін, тиімді әлеуметтену мен әлеуметтік маңызы бар мәртебеге қол жеткізуге жағдай жасайтын жеке тұлғаның тұрақты жайкүйі және т.б.;

Қорыта келгенде әлеуметтік табыстылық, әлеуметтік ұстаным, әлеуметтік белсенділік, тұлғалық табыстылық құрауыштарының жиынтығы.

- тұлғаның *табыстылық* мәселесі үш тұрғыдан:

-индивидтің өзіндік әрекеті мен күші нәтижесінің көрсеткіші ретінде;

-тұлғаның әлеуметтік байланыстар мен қатынастардағы өзіндік орнының көрсеткіші ретінде;

-болашақ маманның әлеуметтік іс-әрекеті контексінде кәсіби табыстылығы ретінде зерттелінген. Бұл пеадгогикалық табыстылықты болашақ мамандардың кәсіби қалыптасуының маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастыру қажет деп тұжырымдауымызға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан - 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы //Ақиқат. - 2013. - №1. – Б. 5 - 27.
2. Егеменді Қазақстан.Ұлы дала елі-Тәуелсіздіктің 25 негізі:Нұрлы болашақ» 8 желтоқсан 2016 жылғы жарияланым. – Б. 2-5.
3.Щуркова Н.Е. Практикум по педагогической технологии. – М.: Пед. общ-во России, 1998. -250с.
4.Финько И. Л. Психолого-педагогические показатели результативности образовательного процесса: МП.- Ульяновск: ИПК ПРО, 2010. -108с.
5. Джеймс У. Психология/пред. Л.А.Петровской. – М., 2011. -318с.
6. Аткинсон Дж. Теория о развитии мотивации. – М.: Педагогика, 1996. - 235 с.
7. Магомед-Эминов М.Ш. Мотивация достижения: структура и механизмы; автореф. ... канд. психол. наук. –М., 1987. -23 с.
8. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер, 2003. -52с.
9. Батурин Н.А. Успех, неудача и результативность деятельности// Психологический журнал. -1987. -Т.8,№3. -С.87-94.
10.Мешьков Н.И.Мотивация личности как ключевая проблема психологии//Психология образования,№1.-2015

УДК 811.161.1'37:378.147

Уринбаева Б.Б.
к.п.н., ст. преподаватель курса русского языка
ЗКМУ им. М. Оспанова,
г. Актобе, Казахстан

Абдуллина Л.Н.
магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель курса русского языка
ЗКМУ им. М. Оспанова,
г. Актобе, Казахстан

Байтакова М.К.
магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель курса русского языка
ЗКМУ им. М. Оспанова,
г. Актобе, Казахстан

Жанасова Ж.Г.
магистр педагогических наук, преподаватель курса русского языка
ЗКМУ им. М. Оспанова,
г. Актобе, Казахстан

УПОТРЕБЛЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аңдатпа: Мақалада медициналық университетте орыс тілін оқытудың мақсаттары және орыс тілі сабақтарында арнайы лексиканың қолданылуы қарастырылып, мейлінше жиі пайдаланылатын кәсіби лексика да берілген.Мақсатқа бағытталған қағидаты, ғылымилық қағидаты, оқытуды өмірмен байланыстыру, жүйелілік және реттілік қағидаты, саналылық және белсенділік қағидаты,көрнекілік қағидасы, қолжетімділік қағидаты, дамыта отырып білім беру қағидаты, беріктік қағидаты және басқа даоқытудың озық қағидаттарыкәсіби лексиканы түсіну, болашақта практикалық қызметінде қолдану қажеттілігінталап етеді.

Кілт сөздер: қолданылатын сөздер: коммуникативтік құзыреттілік, кәсіби тіл, аспект, терминдер, өзін өзі бақылау, қағидат, эссе, очерк, реттілік, жүйелілік.

Аннотация: В данной статье рассмотрены цели обучения русскому языку в медицинском университете и употребление узкоспециальной лексики на занятиях русского языка, а также приведены наиболее часто употребляемая профессиональная лексика. Необходимость понимания и использования профессиональной лексики в их будущей практической деятельности требует применения на занятиях ведущие принципы обучения: принцип целенаправленности, принцип научности, связи обучения с жизнью, принцип систематичности и последовательности, принцип сознательности и активности, принцип наглядности, принцип доступности, принцип развивающего обучения, принцип прочности и другие.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, профессиональная речь, аспект, термины, самоконтроль, принцип, эссе, очерк, последовательность, систематичность.

Abstract: This article deals with the aims of teaching Russian language in Medical University, implementation of narrowly specialized lexis, and also is given commonly used professional lexis. The need to understand and use professional vocabulary in their future practical activities requires the application of the leading teaching principles in the classroom: the principle of purposefulness, the principle of scientific knowledge, the relationship between learning and life, the principle of systematic and consistency, the principle of consciousness and activity, the principle of visibility, the principle of accessibility, the principle of developing learning, strength principle and others.

Keywords: communicative competency, professional speech, aspects, terms, self-control, principle, essay, feature article, sequence, systematic.

Цели обучения русскому языку в медицинском университете заключаются в том, чтобы-формировать у будущих специалистов коммуникативную компетенцию, то есть способности решать лингвистическими средствами реальные коммуникативные задачи в конкретных речевых ситуациях из научной сферы, а именно: умение давать оценку полученной информации, извлекать новую информацию из текстов, составлять тексты основных учебно-научных, научно-профессиональных жанров, выступать на профессиональные темы. Таким образом, основным

объектом обучения является научная и профессиональная речь.

Студенты первого курса плохо подготовлены по русскому языку, допускают орфографические и синтаксические ошибки, сказывается разный уровень подготовки в школах. Уже первое вводное тестирование в группах учащихся первого курса показывает довольно низкие результаты по русскому языку. По результатам тестирования делим группы на две подгруппы по уровню знаний.

В учебных программах школ, к сожалению, отведено недостаточное количество часов, по сравнению с другими предметами, а профессиональная лексика и вовсе не выделяется в отдельный аспект.

Обучающимся просто необходимо знать, понимать и использовать профессиональную лексику в их будущей практической деятельности. Особая роль принадлежит здесь словарной работе. В труде Л.К. Скорохода говорится о том, что хорошо поставленная словарная работа, во-первых, обеспечивает своевременное умственное и речевое развитие детей; во-вторых, способствует глубокому усвоению программного материала; в-третьих, служит средством идейного и нравственного воспитания учащихся [1, 87-стр.]. Словарная работа позволяет формировать у обучающихся положительную мотивацию к будущей профессиональной деятельности, вводить в активный речевой запас учащихся профессиональные слова (термины), учить правильно их использовать. Эти частные методические задачи часто совпадают с общедидактическими требованиями, служат реализации нового содержания и общего, и профессионального образования, поскольку «анализируемые языковые средства рассматриваются с точки зрения их практического использования в речи, причем особое внимание уделяется формированию навыков правильного и уместного использования языковых средств в разных условиях общения».

Формы и методы, имеют место быть на занятиях. В работе над профессиональной лексикой широко используются нетрадиционные уроки и внеаудиторные занятия. Эти занятия выходят за рамки традиционного урока. Они несут в себе элементы нового, рассчитаны на совместную взаимообогащающую работу преподавателя и учащихся. На нетрадиционных уроках используется и внепрограммный материал, взятая тема рассматривается углубленно. Уделяется большое внимание организации групповой работы в сочетании с индивидуальным творчеством, как обучающихся, так и самого преподавателя, творчества, направленного не на успех развлечения, а на идею познания в наиболее приятной и легкой форме. Работа в малых группах помогает обучающимся свободно выражать свои мысли друг другу и предлагать свои идеи. Создаются ситуации эмоционального подъема учащихся, ситуации успеха для каждого учащегося с учетом его личностных способностей, интересов и т.д. Студентам дается возможность выступить перед обучающимися, что раскрепощает их. Даются домашние задания письменного характера для самостоятельной работы и поиска дополнительного материала, производится самоконтроль по словарям, справочным пособиям, таблицам, записям в отдельную тетрадь, на доске, с помощью экранной и звукозаписывающей аппаратуры. А также производится проверка работ с аналогичнойдомашней, выборочная проверка, взаимопроверка и т.д. и т.п.

Осуществляются формы проверки качества усвоения теоретического материала в совокупности с практическим навыком. Обучающиеся могут в процессе взаимопроверки отмечать положительные стороны работы, также рекомендовать свои варианты. При организации учебного процесса работы над профессиональной лексикой преподаватель определяет содержание обучения, методы и формы обучения, которые диктуют и поведение преподавателя во время занятия. На занятиях используются ведущие принципы обучения, такие, как: принцип целенаправленности, принцип научности, связи обучения с жизнью, принцип систематичности и последовательности, принцип сознательности и активности, принцип наглядности, принцип доступности, принцип развивающего обучения, принцип прочности и другие.

Эти принципы не только перечисляются, но и показывают, как реализовываются их требования. Каковы же требования при организации современных педагогических технологий, и каким образом они претворяются на занятиях? Остановимся подробнее на некоторых из них. Целостность учебно-воспитательной работы возможна лишь тогда, когда цели общества или «социальный заказ» преобразованы в цели и задачи обучения и воспитания, выражены языком содержания учебного материала и воспитательной работы.

Лексический запас обучающихся, к сожалению, очень мал. И у обучающихся, как правило, очень ограниченный запас слов, особенно на первом курсе. С целью обогащения лексического запаса, а также для усвоения нового материала по современным учебникам и пособиям просто необходимо знать, понимать и уметь пользоваться в устной и письменной формах научными терминами, специальной и профессиональной лексикой по своей будущей специальности, также необходимо читать очень много литературы на русском языке по своей специальности.Так что принцип целенаправленности реализовывается в содержании учебного материала на занятиях русского языка и внеаудиторной работе, на конкретной лексике, в соответствии с главны-

ми задачами учреждения начального профессионального образования.

Параллельно ему реализовывается и принцип научности, когда у учащихся налицо наличие системы теоретических знаний, достоверность фактов, явлений, закономерностей, научная аргументация практических выводов, действий. А также принцип связи обучения с жизнью. Профессиональная направленность в данном случае неоспоримо для получения ответа на вопрос: «Где, когда и как можно использовать приобретенные знания в жизни и на практике?».

Принцип систематичности и последовательности претворяется, во-первых, в строгом, логичном расположении учебного материала как в учебной программе, календарно-тематическом плане, так и в методах передачи знаний обучающимся. Во-вторых, в последовательном овладении обучающимися знаниями по своей будущей специальности, умениями, навыками и одновременном их применении на практике.

Знакомство с будущей профессией возможно в рамках реализации большой части учебного материала. Например, для анализа языковых единиц целесообразно использовать именно профессиональные слова; при повторении функциональных стилей речи должны быть подобраны для анализа научные и официально-деловые тексты, связанные с будущей профессиональной деятельностью обучающихся. Теме будущей профессии может быть посвящено аудиторное сочинение или домашнее задание, которое рекомендуется выполнять в различных жанрах: эссе, очерк и другое [2, 26-стр.].

К профессиональной лексике относятся слова и выражения, свойственные речи людей одной производственной деятельности и являющиеся бытовыми и экпрессивно-образными специальными именованиями в данном роде занятий.

«Производственные» слова и выражения создаются как дубликаты или синонимы терминов «для себя», в своей сфере деятельности. Нередко профессионализмы замещают собой недостающие члены терминосистемы: корешки нерва, глазное яблоко, большой таз ‘верхний отдел пояса’, плечевой пояс ‘опора плеча’ [3, 122-стр.].

Наиболее распространенным способом образования профессионализмов является метафорический перенос значения конкретных существительных: имен частей человеческого тела: зев валков, кулачок для стыковой сварки, шейка валка, турбинная лопатка [3, 124-стр.].

Профессиональная лексика по специальности «Общая медицина»

Аллергия	Измененная чувствительность организма, которая вызывается чуждыми ему веществами. Аллергический насморк, аллергическая сыпь.
Анамнез	Сведения о больном.
Аффект	Сильное душевное волнение.
Бактерия	Микроорганизм, вид микроба.
Вакцина	Препарат для прививок.
Вена	Кровеносный сосуд, по которому кровь движется к сердцу. Венозная кровь. Венозные столбы.
Дезинфекция	Обеззараживание, уничтожение болезнетворных микробов при помощи специальных средств. Дезинфекционная камера.
Диагноз	Краткое заключение о заболевании и состоянии больного.
Диета	Определенный режим питания.
Жаропонижающий	Понижающий повышенную температуру тела, жар.
Заболевание	Тоже что болезнь. Возникновение болезни.
Иммунитет	Невосприимчивость к какому-нибудь заразному заболеванию, способность организма противостоять заразным заболеваниям.
Инфекция	Заражение, проникновение в организм болезнетворных микробов, вызывающих различные заболевания, Инфекция вирусная.
Лимфа	Бесцветная жидкость в теле, омывающая все ткани и клетки организма.
Локализация	Сосредоточение в одном месте.
Наркоз	Искусно вызванная потеря чувствительности какого-нибудь органа или усыпление с потерей сознания и полной нечувствительностью.
Операция	Механическое воздействие на ткани, органы с лечебной целью.
Пальпация	Метод исследования, дающий представление о свойствах исследуемых органов и тканей, их чувствительности и топографических соотношениях между ними.
Перкуссия	Выстукивание больного (пальцем или молоточком) для определения по характеру звука состояния внутренних органов.
Сепсис	Заражение крови, общее инфекционное заболевание.
Синдром	Сочетание симптомов, характерных для какого-либо заболевания.

В таблице даны наиболее часто употребляемые профессиональные слова.

Так как наши практические занятия в конце семестра проверяются письменным экзаменом, то целесообразной является работа по изучению на знание лексики, в том числе и профессиональной.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Скороход Л.К. Словарная работа на уроках русского языка: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1998. – 87 с.
2. Баранов М.Т. Методика лексики и фразеологии на уроках русского языка. – М.: Просвещение, 1998. – 26 с.
3. Под ред. Жумагуловой В.И. Современный русский язык. Лексикология: Учебное пособие. – Алматы, 2007. – 122-124 с.
4. Азимбаева Ж.А. Сборник текстов и заданий по русскому языку для самостоятельной работы. Учебное пособие. – Актобе: Изд-во ЗКГМУ им. М. Оспанова, 2010. – 102-109 с.

ӘОЖ 32587

Смагулов Е.Ж.
педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Акболатов Ж.С.
магистрант,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Жаукумова Ш.С.
аға оқутушы, магистр,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

КОРПОРАТИВТІК ЖЕЛІЛЕРДІ ҚҰРУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ

Түйін: мақалада корпоративтік желілерді құру және олардың қауіпсіздігі жайында талқыланады.
Түйін сөздер: корпоративтік желілер, қауіпсіздік, жылдам ақпарат.
Резюме: В статье рассматриваются вопросы создания корпоративных сетей и их безопасности.
Ключевые слова: корпоративные сети, безопасность, мгновенная информация.
Summary: The article discusses the creation of corporate networks and their security.
Keywords: corporate networks, security, instant information.

Жергілікті желіні құру бүгінгі күні кәсіпорында пайдаланушылар арасында жылдам ақпарат алмасудың, әртүрлі ресурстарды бірлесіп пайдаланудың және т.б. қазіргі заманғы талаптарына негізделген бірыңғай ақпараттық ортаны құрудың ең жақсы тәсілі болып табылады. Бүгінде кәсіпорынның жергілікті желісін құру тиімділігі күмән туғызбайды, өйткені пайдаланушыларды келесі артықшылықтармен қамтамасыз етеді:

Корпоративтік ресурстарға: файлдарға, деректер қоймаларына және т.б. бірлескен үздіксіз қол жеткізу.

Қымбат тұратын ұйымдастыру техникасын (принтерлер, сканерлер, факстер және т.б.) бірлесіп пайдалану.

Жаңа жұмыс орындары мен жабдықтарды жылдам және қарапайым қозғалту және қосу.

Ерекше құпиялы корпоративтік деректердің қосымша қауіпсіздігін қамтамасыз ету және басқа да артықшылықтар.

Жергілікті желіні құрудың бастапқы сатысында бірқатар басты талаптарды ескеру қажет, атап айтқанда – желі оңай басқарылатын, ішкі және сыртқы зиянды шабуылдардан қорғалған және кабельдер мен құрылғылардың негізгі түрлеріне бейімделген болуы, сондай-ақ қосымша арналары мен кеңейту мүмкіндіктері болуы тиіс.

Жергілікті желілер көбінесе «жұлдыз» принципі бойынша құрылады. Жергілікті желіні құрудың осы схемасына сәйкес әрбір компьютер (торап) желіге жеке кабель арқылы жалғанады, оның бір жалғағышы желілік бейімдегіштің ұясына жалғанады, ал екіншісі шоғырлағышқа жалғанады. Іс жүзінде бұл жұмыс орындарын көбейтудің (1000 дейін) салыстырмалы төмен құнын және компьютерлердің тәуелсіз жұмысын білдіреді: егер олардың біреуі істен шықса, онда осы тораптан тыс орналасқан жұмыс станцияларына бұл әсер етпейді. Алайда, шоғырлағыштың істен шығуы кезінде оған қосылған барлық дербес компьютерлер жұмыс істеуін тоқтатады, сонымен қатар, мұндай желілік архитектураны іске асыру үшін ұзындығы үлкен кабельдік трассалар қажет.

«Шиналық» топология бас кабельге (магистральға) параллель қосылған компьютерлер арқылы деректердің өтуін білдіреді, бірақ деректерді белгілі бір ір-адресі бар адресат қана алады. Бұл ретте кез келген ДК-ны магистральға қосудағы бұзушылық барлық желідегі жұмыстың ақауына алып келеді. Сонымен қатар, «шиналар» принципі Тапсырыс берушінің желі өнімділігіне қоятын жоғары талаптарын үнемі іске асыра алмайды.

«Сақиналар» принципі компьютерлерді бірбірімен тізбектеп жалғайды және сақина бойынша біржақты сигналды береді: осылайша, әрбір жеке компьютер қайталаушы және сигнал күшейткіші функцияларын орындайды, оны одан әрі желі арқылы береді. «Сақинаның» қауіптілігі ДК-нің бірінің жұмысындағы ақау бүкіл құрылымның бұзылуына алып келетініне негізделеді.

Біз көріп отырғандай, жергілікті компьютерлік желілерді құрудың принциптерінің әрқайсысының өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар, сондықтан, жергілікті желіні құру схемасы жеке тәртіпте таңдалады және әр түрлі топологиялардың қосындысы болып табылады.

Бүгінгі күні, жаһандық бәсекелестік жағдайында ақпараттық технологияларды пайдалану толық автоматтандырылған кәсіпорындарды құру кезінде табыстың негізгі факторларының бірі болып табылады. Бұл ретте ұйымның жүйке жүйесі болып табылатын корпоративтік желілер негізгі рөл атқарады. Мұндай желілер күтпеген ақаулардан немесе әдейі жасалған қауіп-қатерлерден тиісті түрде қорғалуы тиіс екенін еске салу артық емес.

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету тек мамандандырылған жабдықты (брандмауэрлер немесе қатерлерді біріздендірілген басқаруға арналған жүйелер — Unified Threat Management, UTM) орнатумен шектелмеуі тиіс, өйткені ол желінің сыртқы периметрін ғана қорғауға мүмкіндік береді. Желі ішкі регламенттерді білмеу немесе күрделі және көбінесе қиын болып келетін қол жеткізу рәсімдерін әдейі елемеу салдарынан желі ішінде пайдаланушылар жасаған кез келген мақсатты немесе кездейсоқ әрекеттерге төзімді болуы тиіс.

Мысалы, құпия сөздерді алайық. Қолжетімділікті басқару рәсімдері неғұрлым күрделі, құпия сөздерге қатысты саясат неғұрлым қатаң болған сайын пайдаланушылар өз құпия сөздерін қағаз қиындысына жазып алып, оларды жұмыс орындарында қалдыруы немесе оларды ұялы телефондарда сақтау ықтималдығы соғұрлым жоғары. Қауіпсіздік тұрғысынан бұл үйдің кілтін кілемшенің астында немесе есіктің жанындағы гүл құтысына сақтаумен бірдей. Бұл есікті қаншалықты берік екендігі маңызды емес.

Қауіпсіздіктің жоғары деңгейін қамтамасыз ету үшін тек бағдарламалық немесе аппараттық шешімдерге немесе олардың комбинациясына сүйенуге болмайды. Бұл ретте қаншалықты күрделі және дамыған жүйелер пайдаланылатыны ерекше маңызды емес. Қауіпсіздік - бұл бірінші кезекте бүкіл желіге тиесілі қатынас пен қасиет. Мұндай жағдайға енгізу, қызмет көрсету, тестілеу және пайдалану кезінде қарапайым болуы тиіс біріздендірілген бірқатар тетіктер арқылы қол жеткізіледі.

Қарапайымдылық, айқындылық, жеделдік - шын мәнінде сенімді және қорғалған болуы үшін желілік инфрақұрылым тиісінше іске асырылатын негізгі қағидаттар.

Алдымен істен шығуға төзімділік мәселесін қарастырайық. Ethernet/IP протоколдары, сондай-ақ Spanning Tree (әртүрлі модификацияларда), VRRP/HSRP және бағдарлау протоколдарының (OSPF, RIP, ISIS) комбинациясы түрінде көп деңгейлі тәсіл кеңінен қолданылатын қомақты желілік архитектура орталықтандырылған жоспарлауды талап етеді және желілік механизмдердің өте күрделі конфигурациясын білдіреді. Бұл ретте осындай желідегі ақауларды жою процесі күрделі және өте көп еңбекті қажет ететін болып табылады. Желіде VLAN және VPN ұйымдастырылған кезде жағдай іс жүзінде бақылаудан шығады.

Бұған қарама-қарсы, кәсіпорынның барлық аумағын қамтитын екінші деңгейдегі инфрақұрылым қарапайым және түсінікті архитектураны ыңғайлы күйге келтіру және ақауларды анықтау механизмдерін қамтамасыз етеді. Онда істен шығуға төзімділікке біріктіру арналарының (LinkAggregation) және қорғаныш коммутациялау сақинасы (Ethernet Protection Switching Ring, EPSR) механизмдерінің көмегімен қол жеткізіледі. Мұндай архитектурада протоколдарды үйлестіру қажеттілігі жоқ, трафик екі немесе одан да көп параллель маршруттар бойынша теңдестірілген түрде беріледі, ал виртуалдауға VLAN қолданудың арқасында қол жеткізіледі, олар VLAN in VLAN механизмдерінің көмегімен магистральды деңгейде біріктірілуі мүмкін.

Мұндай желілік инфрақұрылым Ethernet Protected Switched Ring және Link Aggregation технологияларын қолдаудың арқасында істен шығуға төзімді және масштабталатын болып табылады. Ақау орын алған жағдайда, EPSR протоколы 50 мс ішінде желінің жұмысқа қабілеттілігін қалпына келтіруге мүмкіндік береді, ал IEEE 802.3 ad Link Aggregation (LAG) стандарты қосымша физикалық арналарды қосу арқылы оның өткізу қабілетін кеңейтуге мүмкіндік туғызады. Бұл ретте конфигурациядағы өзгерістер ең аз мөлшерде: қолданыстағы біріктіру сценарийлеріне қосымша порт сәйкестендіргіштерін қосу жеткілікті.

Егер негізгі маңызды желілік протоколдар қарапайым пайдаланушылардың әдейі немесе абайсызда жасаған әрекеттерінен қорғалмаған болса, желінің жұмысқа қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін бір ғана төзімді архитектура жеткіліксіз. Ең алдымен, барлық қолжетімділік коммутаторларында ілмектерден қорғау және анықтау механизмдерін іске асыру қажет. Мұндай қорғаныс құралдарынсыз кабельді, шағын коммутаторды немесе екі порттың арасындағы тұтыну деңгейіндегі қарапайым маршруттағышты қосу пакеттердің «дауылына» және түптеп келгенде бүкіл желінің істен шығуына алып келеді. Сол сияқты, өзінің жергілікті порттарының бірі арқылы корпоративтік желіге қосылған маршруттағыш (мысалы ADSL модемі) желілік құрылғылардан DHCP сұрауларға жауап беріп, қабылданған адрестеу жүйесіне қарама-қайшы келетін IP-адрестер беруі мүмкін, нәтижесінде желіде құрылғылардың өзара әрекеттестігі бұзылады. Сондықтан барлық қолжетімділік коммутаторлары DHCP қорғанысын және IP-адрестерді тексеруді жүзеге асыруы тиіс, соның арқасында порттарда тек ресми тағайындалған IP-адрестерді ғана пайдалануға болады.

Қорғау инфрақұрылымы үш бірдей анықтап тану технологиясымен толықтырылуы мүмкін (tri-authentication). Барлық порттарда іске асырылған мұндай технология анықтап танудың үш

әдістерінің бірінің көмегімен сәйкестендірілгенге дейін желіге жаңа жабдықты қосуға мүмкіндік бермейді: IEEE 802.1 x протоколы, Web-анықтау немесе MAC -адресі бойынша анықтап тану арқылы.

Мұндай механизм RADIUS серверінің не болмаса Symantec және Microsoft компаниялары ұсынатын желілік қолжетімділікті (NetworkAccessControl/Protection) басқару және қорғауға арналған стандартты салалық шешімдер базасында жасалған қауіпсіздік пен қолжетімділікті басқарудың корпоративтік инфрақұрылымына біріктірілуі тиіс. Анықтап тану рәсімінен өткеннен кейін, пайдаланушылар желіге кірудің әдеттегі пәсімін жүзеге асырғаннан соң, жабдық автоматты түрде тиісті VLAN желісіне орналастырылады.

Қарапайымдылық, істен шығуға төзімділік және масштабталу - бұл пайда болған проблемаларды тез және тиімді шешуге ғана емес, сонымен қатар олардың пайда болу ықтималдығын болдырмауға мүмкіндік беретін пәрменді тәсіл болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.А.Бирюков «Информационная безопасность: защита и нападение» 2-е изд. (2017)
2.С.Бармен «Разработка правил информационной безопасности» (2002)
3.С.А. Петренко,В.Курбатов «Политики безопасности компании при работе в Интернет» (2011)
4.В.Скиба, В.Курбатов «Руководство по защите от внутрених угроз информационной безопасности» (2008)

ӘОЖ37.013:792

Жандарбеков А.
«Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Ормолдаева М.А.
«Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Отарбаева Б.Қ.
Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Байгунова Д.М.
Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Серікбаева Қ.Қ .
Театр және эстрадалық шығармашылық» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

ТЕАТР ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада театр педагогикасының ерекшеліктері мен өзінділіктері, балаларды театр өнеріне тарту жолдары айтылады. Мақалада сахна адамын даярламастан бұрын адам тәрбиелеу мәселесі көтерілген. Әуесқойлық және кәсіби өнер айырмашылықтары мен талаптары айтылып, бастапқы актер шеберлігі элементтері сөз болады. Образ жасау, кейіпкер жан -дүниесіне ену жолдарының әдістері түсіндірілген. Кейіпкер дүниесіне байланысты айтылған көрнекті жазушылар, драматургтер, режиссер-актерлар ұлағатты сөздерінен мысалдар келтірілген. Актер өнеріндегі кейіпкержандылық және кейіпкерсындылық ойнау мәнері мен формалары ашық айтылған. Сахна өнерінің техникасы оны рольде, сахнада пайдалану жолдары айтылған. К.С.Станиславский жүйесінің актерлық өнерге тән элементтері, бұл мақалада көрініс тапқан. Театр ұжымын құру, әріптестер арасындағы қарымқатынас бұл мақалада кеңірек сөз болады. Театр өнерін насихаттау жолдары айтылған.

Түйін сөздер: театралды педагогика, театралды өнер, балалар, сахна.

Аннотация. В данной статье раскрываются особенности театральной педагогики и пути привлечения детей к театральному искусству. Поднимается проблема воспитание личности прежде чем подготовить человека к сцене. Раскрывается требования и отличия любительского и профессионального искусства и первостепенные элементы актерского мастерства. Подробно описаны пути и методы создание образа и проникновение в душевный мир персонажа. Приведены крылатые слова о персонаже знаменитых писателей, драматургов, режиссеров и актеров. Открыто сказано о манере переживаний и представлений в актерском искусстве. Раскрыты пути применения техники сценического искусства при исполнение роли на сцене. В статье написаны элементы актерского искусства присущие системы К.С.Станиславского. Польностью раскрыто проблемы создания театрального коллектива и взаймоотнешение между коллегами.

Ключевые слова: театральная педагогика, театральное искусство, дети, сцена.

Abstract. The article reveals the features and properties of theatrical pedagogy and ways to attract children to the theatrical art. The problem of raising a personality is raised before preparing a person for a scene. The demand and the difference between amateur and professional and art and the primary elements of acting are revealed. The ways and methods of creating an image and penetration into the soul world of a character are described in detail. The winged words about the character of famous writers are given. Playwrights, directors and actors. Openly said manners of experiences and representations in acting. The ways of using the stage art technique and performing the role are revealed. The article describes the inherent elements of the acting art of the system of K.S. Stanislavsky. The problems of creating a theatrical collective and mutual relations between colleagues have been fully revealed.

Keywords: theatrical pedagogy, theatrical art, children, stage.

Қазіргі кезде балаларды театр өнеріне тарту басты назарда болу керек. Жасөспірімді ерте бастан өнерге тарту процесі басталса, ересек тартқанда оның эстетикалық талғамы орнықты әрі белгілі болады. Статистика көрсеткендей ортажастағы мектеп балаларының 3 процентінің театрға деген қызығушылығы спектальдерге жиі барып, ең бастысы әуесқой театр ұжымына тікелей араласуынан туындаған.

Біздің елдегі әуесқой театр өнерінің қазіргі өркендеуі театр ұжымын басқарушылар әсіресе халық театрлары режиссерларын даярлауға жаңа талаптар кояды. Әуесқой театр ұжымының басшысына кәсіби былайша айтқанда жақсы спектакль қоя алатын білімді адам ғана бола алу жеткіліксіз. Ол өзіне педагог қасиетін, қазіргі театрдың шебер - режиссері, жетістіктерін меңгерген жан - жақты адам болуы тиіс.

Театр ұжымдарының көбеюі мен оның идеялық - шығармашылық өсуі драмалық үйірмеден кәсіби театрға дейін барлық деңгейдегі театр ұжымының өзіндік ерекшеліктерін жетік білетін маман даярлауды қажет етеді.Оқу кезінде мәдениет институты немесе өнер факультетін бітіруші театр педагогикасы негіздерін меңгеруі қажет, ол студиялық жұмыста әрі спектакль қою процесінде әуесқой актерларды оқыту әдістемесін үйретуге қажет болады. [1]

Режиссура және театр бөлімі, мамандануының студенті кезінде, болашақ маман сахна тілі, сахна қозғалысы, грим, сахна техникасы секілді пәндерді меңгеріп, кең дағдылануы тиіс. Себебі ол кейінірек басқаларды үйретеді. Кәсіби театр режиссеріне қарағанда әуесқой театр ұжымының режиссерінің қарамағында өндірістік цехтар болмайды. Мәдениет саласының әкімшілігі, ұжым мүшелері көмегіне сүйене отырып, ол спектакльді безендіреді. Оған өндірістік ерекшелік технологиясын білу қажет. Кәсіби театр режиссері өз жұмысында өндірістік тәртіпке сүйенеді Әуесқой ұжым режиссері өз еркімен келген адамдармен істес, сондықтан олардың әуестігін ұдайы қолдап отыруы қажет. Режиссердің адамдармен жұмыс істей алуы, оның педагогикалық шеберлігі осы жағдайда білінеді.

Айта кететін бір жайт, режиссерді даярлағанда алдын ала оны жекелеген мамандануға театр үшін көпшілік қойылымдар немесе циркке даярлауды қарастыру қажет емес. Ғұлама режиссер А.Товстоногов айғқандай: «Режиссер талантының басты касиетінің бірі - думаншылық сезім. Қайбір шығарма туралы сөз болмасын, бәрібір думаншылық сезімі болмаса режиссер болмайды».

Әуесқойлық, ол адам өзін сахнадан көргісі келеді, армандайды. Егер бұл арманын орындамай актер шеберлігі құпияларын үйрету үшін оқу процесінен шығармаса, ол қызықгы болғанымен түбінде оны жалықгырып, көңілін суытады. Бұл дегеніміз кәсіби театрға қарағанда, әуесқойлық театрдың қайта орнына келмей, жойылады деген сөз.

Әуесқой театр үшін ұжым мен көрермендер арасында ерікті тәуелсіз қарым - қатынас тән нәрсе: ол іске асып, қызықты болса, көрермендерге жеткізіледі, іске аспаса «өзі үшін театр» есебінде қанағаттанады. Халық театрының белгілі бір уақытта көрермендер алдында қойылған көрсететін міндеттемесі және бар. Міне осыдан кәсіби деген атау қауіптілігі басталады.

Шынайы ұжым үшін сыртқы көрсеткіштер, прокат межесі аса маңызды емес, оған керегі халық театры ұжымының ішінде өтетін ішкі үрдістер, жеке бас тұлғаны тәрбиелеу, біркелкіліктен шығару, жан - жақты ойландыру мен өмірге көзқарасын өзгеру.

Адамға әуесқойлық өнермен айналысу тек қызығушылық тіпті ары кеткенде екінші қосымша кәсіп болғандықтан, оған өзінің тікелей негізгі қызметі секілді күш-жігер мен уақытын жұмсай алмайды. Бұндай көзқарас соңғы кездері күмән туғызуда. Мәселе басқада. Екінші кәсіп өмір сүру кезі болып табылмайды. Бірақ, күш-жігер ұмтылыс негізгі кәсіптен осал болмай, тіпті басым болуы тиіс. Бұл адамды өз еркімен әуесқой өнерге берілуге мәжбүрлейді. Оған жарқын мысалы: мамандығы химик Бородин-айналысуы бойынша музыкант, мамандығы дәрігер, Чехов-жазушы т.б.

Әуесқой театр жұмысында шешуші фактор болып табылушы-басшы бастамашылдығы. Бастамашылыққа тәрбиелеу-әуесқойлық өнерге басшылық жасауға кадрлар даярлаушы оқу орындары педагогикалық процесінің маңызды мәселесі. Былайша айтқанда, жетекші тұлғасы ірі болған сайын ұжымның шығармашылық және идеялық-тәрбиелік нәтижиелері зор болмақ.

Егер кәсіби театр режиссері үш қырлы жан болса: қоюшы, педагог, ұйымдастырушы, ал әуесқой театр режиссері сан қырлы жанға айналуы тиіс. Ол тек қоюшы-режиссер емес, ұйымдастырушы, театр педагогы, одан бөлек тәрбиеші, ақыл-ойларының иесі (тым болмағанда үйірме аумағында), әкімшілік, жабдықтаушы жұмыстарын қоса атқаруы тиіс.

Әуесқойлық театр дегеніміз (оның ішінде халықтық та кіреді)-бұл дегеніміз таза әуесқой театр, ол таза әуесқойлық дүниесімен айналыссын деген көзқарас бар. Мысалы не үшін әуесқой ұжымға кәсіби шеберлікке үйрететін кәсіпқой педагог қажет? Тек қызығушылығы арқасында адамдар бірге жиналып пьеса оқып, оны қойып, безендіріп жүргені жеткілікті емес пе?

Бұның бәрі жақсы, қажет, бірақ бүгінгі күні жеткіліксіз. Біздің әуесқойлық өнер аз деңгейінен асып, биіктерге көтерілген. [2]

Адамдарды театрға бейімдеу, оларды тәрбиелеу, оларға жоғары эстетикалық шамалар мен мөлшерлерді ендіру ең бастысы әр адамға табиғат силаған талант дәнінен масақ өсіріп шығаруды өз ісін сүйетін режиссер - педагогке, режиссер - тәрбиешіге тапсыру қажет.

Кейде пікірлес ұжымды бірдей ойлайтын ұжым ретінде қабылдайтын ұғым бар. Бұл әрине - бұлай емес. Пікірлестер ұжымы әрқайсысы өзінше ойлай білетін адамдар жиыны. Бұл таланты жеке дара тұту ұжымы. Оларды біріктіретін өнерге, кәсіпке деген көзқарас.

Сондықтан олар бірін-бірі ауыстыру емес, керісінше толықтырып отыруы қажет.

Егер кәсіби театр режиссері үш қырлы жан болса: қоюшы, педагог, ұйымдастырушы, ал әуесқой театр режиссері сан қырлы жанға айналуы тиіс. Ол тек қоюшы-режиссер емес, ұйымдастырушы, театр педагогы, одан бөлек тәрбиеші, ақыл-ойларының иесі (тым болмағанда үйірме аумағында), әкімшілік, жабдықтаушы жұмыстарын қоса атқаруы тиіс. Ұдайы әкімшілік-ұйымдастыру мәселелерімен айналысып жүрген оған, таза шығармашылық іспен айналысуға уақыт жете қоюы да неғыбайыл.

Әуесқойлық театр дегеніміз (оның ішінде халықтық та кіреді)-бұл дегеніміз таза әуесқой театр, ол таза әуесқойлық дүниесімен айналыссын деген көзқарас бар. Мысалы не үшін әуесқой ұжымға кәсіби шеберлікке үйрететін кәсіпқой педагог қажет? Тек қызығушылығы арқасында адамдар бірге жиналып пьеса оқып, оны қойып, безендіріп жүргені жеткілікті емес пе? Бұның бәрі жақсы, қажет, бірақ бүгінгі күні жеткіліксіз. Біздің әуесқойлық өнер аз деңгейінен асып, биіктерге көтерілген.

Театр педагогикасының өзіндік мәселелерінің бірі-образға ену мәселесі. Образдық ену процесі кең әрі актердың образға енуі мен актер шеберлігі мәселесіне қатысты ғана болмағанымен, ол театр өнері негізін құрайды.

Бұл мәселе кез келген аңыздық, діни, көркем шығармашылықтың түбегейлі философиялық мәселесі болып табылады.

Бұл ғажайып, қас-қағым сәттегі бөгдені «менмін» деу, жат біреудің жанына ену, ғажайып ақындар, шынайы суреткер мен артист шығармаларында қалай өтеді? Бұл ежелден қойылған сұрақ әлі күнге шейін ғылыми өңдеуге ие бола қойған жоқ. Образға ену механизмі саналы және санасыздық түрдегі ойының қатаң теориясы негізінде тек комплексті түрде ұғынықты болуы мүмкін. [3]

Актер өз ойынын көрермен алдында, айшықты түрде көрсетсе, басқа шығармашылық түрлерінде зерттеушілерден жасырын, тек соңыра кейінгі белгілері бойынша айқындалады. Актерлық образға ену өз табиғатында көркем шығармашылықтың ең жарқын, айқын үлгісі. Образға ену бейімділігі міне осылайша актер үшін де режиссер үшін де бірдей.

Образға ену мәселесі театр практиктерінің, режиссер мен актерлардың, театр педагогтарының басты назарында болып келеді.

Станиславскийдің теориялық мұрасында актер шығармашылығы субъектісі мен объектісі арасындағы байланыс шынайы диалектикалық күшпен зерттелген образға енудің материалы және құралы болып табылатын бөгде «менді» және өзіңдікін тану ажырамас нәрселер.

Образға ену тең әрекетші екі күш-бөгде біреудің жан-дүниесін дәл байқау және суреткердің «мен» деген өзін объективті дұрыс түсіну. Осылардың барлығы суреткерді айнала қоршаған орта және адамдармен араласуы образға ену бейімділігін әлсіретеді. Ал артист жаныңдағы қисық айна жасаған өз санасы мен өзін-өзі бағалауы образға ену мүмкіншілігін төмендетеді, әрі бөгде «мені» жасауда меже өлшемі ретінде өз тұлғасын алады.

Сондықтан К.С.Станиславский өмір бойы «жүрек мәдениеті» оның өмірдің барлық әсерлеріне ашықтығын актерды тәрбиелеу және өзін-өзі тәрбиелеу деп басты маңызға ие болатындығын айтқан. Әсіресе бұл сәт студия жұмысында яғни, театр педагогикасы процесінде, театр әлеміне енуші жас актерлармен жұмыс істеуде қажет.

Актерлық тұлға мәселесінде терең әрі жанжақты түсінігінде образға ену өнері ең шешуші болып табылады. Айта кететін нәрсе «тұлға» түсінігі Станиславский және Немирович-Данченко баяндауында қатып қалған нәрсе емес. Бұл жағдайда педагогиканың барлық күш-жігері бос әурешілік болар еді. Барлық уақытта жеке тұлғаның белгілі күшті және үздіксіз өсу динамикасы айтылады, ал бұған қарама-қарсы ретінде тұлғаның өшуі яғни, өз өміріне ену, образға ену құдіретін жоғалтуға әкеледі. Станиславский бұған мынадай жақсы мысал келтіреді.

«Бүгін Вишневский Ваня ағайды өзі айтқандай жүйе бойынша ойнады, құдайым-ай Ваня ағай қандай сүйкімсіз мырза болып шыққан. Былайша айтқанда Ваня ағайдың орнына Серябряков шықты. Осыған қарамастан барлығы өмірлік қарапайым. Актер жүйе бойынша ойнап, нағыз өмір сүре білдім деп, менің алдымда мақтаныш етуге құқысы болды. Иә, ол өмір сүрді- қандай өмірмен-өз өмірімен, қазіргі кезде қандай екендігін көрсетті. Ал өзі шындығында келгенде ол өзгерген, қартайып, нағыз шалға айналған».

Жұтаң, кедейшілік рухани өмірінен туындаған күмәнді шындық. Образға ену мағынасын әлсіретеді.

Бүгінгі күні суреткер жеке басының рухани байлығы, мәдениеті мәселесі өткір қойылуда. Образға ену мәселесі жеке тұлғаның идеялық өнегелік маңызымен үздіксіз байланыста, ол тәрбие және театр педагогикасының басты міндеті. Сезім шындығын айғқанда Пушкиннің театр өнері турасында айтқан кемеңгер формуласын келтіруге болады. Берілген жағдайда оқиғалар шындығы және сезім шындығы. Біз «ұсынылған жағдай» дегеніміз, бұл режиссер немесе актерге автордың ұсынған жағдайы. Естен таңдырар оқиға және актер жігері шындық болып қалады. Кейіпкер жандылық және образға ену процесін-

де актер бастан кешер процесстің сезім табиғаты өмірге қарағанда, өзгеше. Нағыз күйзеліс азап, көркем шығармашылық процесіндегі «күйзеліс» шығармашылық қуанышымен үйлеседі. «Кейіпкержандылық» мектебі актерге кейіпкердің шынайы сезімімен өмір сүруін ұсынады деп ойлаудың қажеті жоқ. Егер де актер барлығын өмірдегідей бастан кешіріп, күйзеліске ұшыраса, көптеген сахналарды ол екінші кайтара ойнар алмас еді: бас айналу, құлау ж.т.б.

Қазір көркем шығармашылықтың ғылыми психологиясы актер өнерін екі типке «кейіпкержандылық» және «кейіпкерсындылық» бөлуді қабылдамайды.

«Кейіпкерсындылық» байқалған жерде, яғни сезімді сырттай ойнау, шын мәнінде көркем жетістік болмайды. Егер «кейіпкерсындылық» көрерменді сендірер болса, онда ол кейіпкержандылықтың бағалау жан-дүниелік баурап алу дәрежесіне өткені. Қазіргі ғылым кейіпкердің сезімін «кейіпкерсындылық» мүмкіндігінің өзін оның қызу-жалындық әлемінсіз, ол өмірге кірмей, сезінбей, күш-қуатын жұмсатауын да жоққа шығарады.

Бірақ сахнада шыншыл бола білу көркем шығармашылық алғы шарты ғана. Сахнада белгілі ойын шарты, жанрдан тыс шындық жоқ, сахнада тек сендіретін көркем шындық. Алғы шарт ретінде көркем шығармашылықтың сезім шындығының үлкен маңызы болуы себебті, оны жаттықтыру қажет. Актер шеберлігінің элементтері тренингтер барысында жетілдіріледі, оған Станиславский үлкен мән берген.

Актер шеберлі элементтері деп біз нелерді атаймыз? Олардың қатарына жататындар объектіге назар аудару, қабылдау органдары (көру, тыңдау т.б.) сезім жадысы және образдық елестете білу, көркем ойластыру, сахна объектілерімен өзара іс әрекет, әрекеттердің қисындылығы мен бірізділігі, сезім шындығы, сенім мен наным, ой және әрекет болашағы, ырғақ сезімі. сахналық тартымдылық, ерік, бұлшық ет еркіндігі, пластикалығы, дауысты меңгеру, сөзді жеткізе білу, интонация, әрекетті сөз, мінезділік т.б.

Бұл элементтерді игеруді музыка аспабының құлақ күйін келтірумен салыстыруға болады. Себебі: актер бір уақытта аспапта орындаушы да бола алады. Сыртқы физикалық техникасын тұрақты, жалықпай жаттықтыру арқылы актер көрерменге жарқын әрі айшықты түрде образдың ішкі өмірін жеткізе алатын шеберлікке қол жеткізеді.

Міне осыдан аппараты жетілдіру бойынша ұдайы әрі тыңғылықты сабақтар қажет болады: дикция, дауысты қою, сөйлеу заңдылықтары, пластика. ырғақ, би, семсерлеу, музыкалық сауат, дене тәрбиесі, шаңғы, жүзу және спорттың басқа да түрлері. Алайда спорттық жетістіктер көркемдік мақсат-мүддеге орай қатаң шектелуі тиіс. Шамадан тыс бұлшық еттің ұлғайуы және басқа да спорттық көрсеткіштер актердың дене ақпаратына зияның тигізуі мүмкін. Оқушылардың еске сақтайтын нәрсесі ол-актер шеберлігін қалыптастыратын барлық пәндердің маңыздылығы бірдей, екінші дәрежесі жоқ егер жеткілікті көңіл бөлінбесе сахна тілі, би, семсерлесу мақсатқа жету жолында алынбас қамал болып қала бермек. Бұл пәндерді игермей «актер шеберлігін» меңгеру мүмкін емес. Сахна өнері техникасын меңгермеген актер әуесқой, дилетант түрінде қалып қояды.

Ұжымның режиссері ретінде оған әрқилы әуестенуші адамдармен кездесуге тура келеді, оған көркем ұжымға қатысушылардан кәсіби деңгейді талап ету орынсыз, бірақ жетекшінің өзі кәсіби, шебер болуы, ол үшін оған нағыз театр мектебінен өту қажет болады. [4]

Орыс және қазақ театрлары Станиславский жүйесі ашқан сахна өнерінің объективті заңдылықтарын әдіске алуда өздерінің мүмкіндіктерін толық көрсетті. Содан бері жүйе яғни Станиславский ғылымы мен әдісі театрлар практикасына кең енді. Сонымен қатар ішкі актер техника негіздерінің кең енуімен қатар көптеген педагогтар, оқушыларды айтпағанның өзінің сыртқы техникаға назар аударды бәсеңдете бастады. Станиславский бұған үлкен мән берген.

Болашақ актер үшін жалпы білімнің де маңызы өте үлкен, бұл «мәдени кейіпке» ие болу үшін емес, актердың практикалық жұмысы үшін де қажет. А.П.Чеховтың «Білімпаздық-Гамлетті ойнаушылар үшін өте қажет» деп айтқаны бекер емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жандарбеков А.Театр ұжымын басқару және оның режиссурасы.-Алматы., 2017
2. Кнебель М.О. Поэзия педагогики.-М.,1976
3. Байсеркенов М. Сахна және актер.-Алматы., Ана тілі, 1993
4. Кристи Г.В. Воспитание актера школы Станиславского.-М.,1976

УДК 316.647.5

Кабылбекова З.Б.
профессор,
Южно-Казахстанский государственный университет им.М. Ауезова,
Шымкент, Казахстан

Чирва М.Н.
ст.преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный университет им.М. Ауезова,
Шымкент, Казахстан

Кулиева Е.В.
ст.преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный университет им.М. Ауезова,
Шымкент, Казахстан

Джексенбаева К.О.
доцент,
Южно-Казахстанский государственный университет им.М. Ауезова,
Шымкент, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ПРИОРИТЕТАХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО СОГЛАСИЯ

Аңдатпа: Бұл мақалада толеранттылықты қалыптастыру мәселесі қазіргі жағдайда этносаралық келісімді қамтамасыз етудің басымдығы ретінде қарастырылады. Атап айтқанда, білім беруді ізгілендіру жағдайында толеранттылықты қалыптастыру мәселелері талданады. Қазіргі заманғы әлемдегі этникалық топтардың шынайы өмір сүру жағдайлары ретінде көп ұлтты мемлекеттегі толеранттылық анықтамасы келтірілген. Олардың сипаттамалары этникалық мәдениеттер диалогы және олардың халықтар бірлігі, азаматтық татулық, әлеуметтік тұрақтылық, этносаралық және конфессияаралық келісім ұлттық идеясы аясында өзара іс-қимыл аясында берілген. Қазіргі заманғы әлемде этникалық топтардың өмір сүруінің нақты шарты ретінде көпұлтты мемлекетте жас ұрпақ арасындағы этносаралық толеранттылықты қалыптастырудың қазіргі тенденцияларын түсіну қарастырылады. Олардың сипаттамалары этникалық мәдениеттер диалогы және олардың өзара әрекеттестігі аясында, сондай-ақ толеранттылықты қалыптастыру қағидаларында келтірілген.

Кілттік сөздер: толеранттылық, ұлтаралық толеранттылық, үрдістер, заңдылықтар, құндылықтар, мәдениет, толеранттылықты қалыптастыру принциптері.

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема формирования толерантности, как приоритетное направление обеспечения межэтнического согласия в современных условиях. В частности, анализируются проблемы формирования толерантности в условиях гуманизации образования. Представлено определение толерантности, в полиэтническом государстве как реального условия проживания этносов в современном мире. Даются их характеристики в рамках диалога этнических культур и их взаимодействия в контексте национальной идеи единства народа, гражданского мира, социальной стабильности, межнационального и межконфессионального согласия. Рассматривается понимание в современном образовании ведущих тенденций процесса формирования межэтнической толерантности у подрастающего поколения в полиэтническом государстве как реального условия выживания этносов в современном мире. Даются их характеристики в рамках диалога этнических культур и их взаимодействия, а также принципы формирования толерантности.

Ключевые слова: толерантность, межэтническая толерантность, тенденции, закономерности, ценности, культура, принципы формирования толерантности.

Abstract: This article discusses the problem of the formation of tolerance, as a priority in ensuring interethnic harmony in modern conditions. In particular, the problems of the formation of tolerance in the conditions of humanization of education are analyzed. The definition of tolerance in a multi-ethnic state as a real living conditions of ethnic groups in the modern world is presented. Their characteristics are given in the framework of the dialogue of ethnic cultures and their interaction in the context of the national idea of the unity of the people, civil peace, social stability, interethnic and interfaith harmony. This article examines the understanding in modern education of the leading trends in the formation of interethnic tolerance among the younger generation in a multi-ethnic state as a real condition for the survival of ethnic groups

in the modern world. Their characteristics are given in the framework of the dialogue of ethnic cultures and their interaction, as well as the principles of tolerance formation.

Keywords: tolerance, interethnic tolerance, tendencies, patterns, values, culture, principles of tolerance formation.

В современном полиэтничном и поликонфессиональном Казахстане толерантность была и остается основным условием стабильности, социально-экономического прогресса и процветания.

Вопросы межэтнических отношений очень тесно переплетаются с межконфессиональными отношениями, потому что исторически сложилось так, что сторонниками тех или иных вероисповеданий являются и представители определенных этносов. Обеспечение межэтнического и межконфессионального согласия, гражданского единства является важным условием развития Казахстана, реализации стратегических задач социально-экономической и политической модернизации страны.

На протяжении веков на исторической земле казахов перекрещивались судьбы многих народов – носителей различных культур, религий и традиций. Так, только советский период был отмечен многочисленными миграциями на территорию Казахстана из всех республик, депортацией и насильственными переселениями, оргнаборами для строительства гигантов индустрии, передислокацией предприятий и рабочей силы, эвакуацией огромных людских ресурсов в годы войны, трудовыми миграциями во время целинной эпопеи и т.д. В результате сложилась уникальная ситуация, когда вместе с казахами мирно живут представители 140 этносов и 40 конфессий. Обратимся к статистике. Так, казахи составляют — 64,55 % населения страны, русских — 22,35 %. Доля узбеков в общей численности населения составляет 2,96 %, украинцы — 1,88, уйгуры — 1,42, татары — 1,22, немцы — 1,08, другие этносы — 4,53 % .

С первых дней обретения независимости консолидация казахстанского общества, обеспечение равноправного сосуществования всех этнических групп стали основополагающими направлениями национальной политики государства. При этом длительное совместное проживание различных этносов сформировало в обществе устойчивые традиции толерантности.

Сегодня в Казахстане сформирована собственная модель межэтнического согласия, получившая высокую оценку в мировом сообществе [1].Созданы эффективные нормативно-правовые и концептуальные основы обеспечения межэтнического согласия.

Уникальным инструментом межэтнического диалога в стране стала Ассамблея народа Казахстана (АНК)**,** которая прошла эволюцию от консультативно-совещательного до конституционного органа. Начиная с 1995 года, Ассамблея стала исключительной площадкой, в рамках которой казахстанцы смогли обеспечить взаимодействие всех этносов и согласование их интересов. Ассамблея народа Казахстана, представляющий и последовательно отстаивающий интересы представителей всех этнических общностей страны. Наша республика является уникальной по своему этническому разнообразию, которое является следствием особенностей исторического развития республики. Ассамблея народа Казахстана внесла бесценный вклад в сохранение и укрепление мира и согласия в стране.

Стратегия «Казахстан - 2050», представленная Главой государства, дает ответ на главные вопросы на новом этапе развития общества, а именно: куда мы идем и где хотим быть к 2050 г. [2].

Сегодня казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия Н. Назарбаева известна всему мировому сообществу. Она получила с его стороны высокую оценку. Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия реализуется на следующих уровнях обеспечения межэтнического согласия:

- конституционный и политико-правовой уровень (в Конституции заложено обеспечение общественного согласия, политической стабильности и казахстанского патриотизма);

- доктринальный уровень (в соответствии с Доктриной национального единства Казахстана укрепление независимости достижимо путем сохранения национального единства, общественного согласия и формирования культуры межэтнической толерантности);

- институциональный уровень (на уровне институтов гражданского общества при ведущей роли Ассамблеи народа Казахстана).

Совершенно очевидно, механизмы утверждения идеи межэтнической толерантности и общественного согласия связаны со всей системой общественных отношений в стране, с соблюдением конституционно - демократических прав и свобод, с уровнем духовной культуры личности и общества в целом.

В русле государственной политики в современном казахстанском обществе происходит существенное обновление образования, которое не только готовит будущих специалистов, но и учит молодежь нести ответственность за себя, свои поступки, строить гармоничные отношения с собой, другими людьми, с миром. На первый план выдвигается потребность формирования у подрастающего поколения целостной картины окружающего мира, духовных, культурных, нравственных ценностей в их национальном и

общечеловеческом понимании. Соответственно, в таких условиях усложняются требования и задачи воспитания подрастающего поколения.

Научные исследования ученых в данном направлении позволяют выделить в современном подходе к вопросам воспитания этнической толерантности два параллельных процесса. Так, один из процессов характеризуется формированием личности в подростковом и юношеском возрасте. В этом возрасте происходит идентификация личности по этническому признаку, самоопределение человека как носителя культуры определенного этноса.

Другой подход исходит из взаимодействия народов в политическом, религиозном, экономическом и культурном пространстве, в процессе которого страны и государства становятся не только взаимообогащенными, но и взаимозависимыми. Возникшие подобным образом отношения требуют от каждого человека душевных сил и личностных качеств, позволяющих мирно сосуществовать людям различных рас и этносов, вероисповеданий и мировоззрений, обычаев и традиций, привычек и вкусов. Одним из личностных качеств, сближающих этносы и способствующих адаптации в современном социуме является толерантность.

Теоретический анализ литературы по рассматриваемой проблеме доказывает возникновение необходимости создания в педагогической науке «педагогики толерантности» (В.А. Тишков). Воспитание толерантности в человеческих отношениях, по утверждению Б.С.Гершунского, является важнейшей стратегической задачей образования в XXI веке.

Изучение проблемы толерантности показывает, что исследования педагогических аспектов данной проблемы отстают от исследований в области философии, социологии, политологии и др. В работах Р.Р. Валитовой, Д.В. Зиновьева, В.М. Золотухина, В.А. Лекторского, М.П. Мчедлова, Л.В. Скворцова, В.А. Тишкова, М. Уолцера, В.В. Шалина раскрываются положения, касающиеся роли и места толерантности в общественной жизни. Так, В.М. Золотухин рассматривает две концепции терпимости - религиозную и гражданскую, способствующих воспитанию индивидуальной ответственности за свое предназначение в обществе. Ученые отмечают, что различия между культурами и людьми могут вызвать серьезные разногласия, поэтому он рассматривает толерантность как основу культуры мира [3].

Благодаря усилиям ЮНЕСКО в последние годы понятие «толерантность» стало международным термином. В современном обществе толерантность должна стать сознательно формируемой моделью взаимоотношений людей, народов, стран. В преамбуле Декларации принципов толерантности отмечается, что «образование должно содействовать взаимопониманию, терпимости и дружбе между всеми народами, расовыми и религиозными группами». Чтобы избавить грядущее поколение от бедствий войны, необходимо утвердить «веру в основные права человека, в достоинство и ценность человеческой личности ..... и в этих целях проявлять толерантность и жить вместе, в мире друг с другом, как добрые соседи».

Обратимся к понятию «толерантность». Tolerantia- в переводе с латинского означает терпение. Понимание толерантности неоднозначно в разных культурах и зависит от исторического опыта народа. В английском языке, в соответствии с Оксфордским словарем, толерантность-это «готовность и способность без протеста воспринимать личность или вещь»; во французском- «уважение свободы другого, его образа мысли, поведения, политических и религиозных взглядов»; в китайском-быть толерантным означает «проявлять великодушие в отношении других, позволять, допускать». В арабском языке толерантность-«прощение, снисхождение, мягкость, снисходительность, сострадание, благосклонность, терпение, расположенность к другим»; в персидском - «терпение, терпимость, выносливость, готовность к примирению». В казахском языке толерантность означает понятие терпения в двух значениях «шыдамдылық» - терпение и «төзімділік»- более глубокое значение данного понятия.

На практике все многообразные проблемы формирования толерантности фокусируются в главном - проблеме гуманизации межнациональных отношений, которая отнюдь не является абстрактным призывом к человеколюбию, а осуществляется как практическое окультуривание обстоятельств жизни, как самореализация личностью своей этнической самобытности в сфере межнациональных отношений и межнационального общения.

В совокупности образ жизни современных школьников складывается из четырех основных сфер, в которых протекает повседневное эмпирическое бытие учащихся различных этнических групп: сфера учебной деятельности, сфера объединения по интересам (спорт, техника, искусство, музыка и т.п.), сфера общения по месту жительства, семейно-национальные традиции. Формирование толерантности детей школьного возраста определяется целым комплексом взаимодействий и целенаправленных воздействий, внешними и внутренними факторами, влияющими на их развитие. Положение о взаимоотношении внешних влияний и внутренних условий является принципиальным теоретическим основанием всякой системы развития. Под внешним воздействием следует понимать всю совокупность общественных и природных явлений, с которыми личность вступает во взаимодействие. Под внутренними условиями - природную

естественную основу и взаимоотношение с ней с момента рождения ребенка, социальные новообразования на каждом возрастном этапе его развития [4].

Успешность решения проблемы воспитания толерантности зависит от того, как в деятельности педагогов реализуется ряд принципов.

1. Принцип субъектности требует опоры на активность самого ребенка, стимулирования его самовоспитания, сознательного поведения и самокоррекции в отношениях с другими людьми.

2. Принцип адекватности требует соответствия содержания и средств воспитания социальной ситуации, в которой организуется воспитательный процесс. Задачи воспитания ориентированы на реальные отношения, складывающиеся между различными группами людей в данном социуме.

3. Принцип индивидуализации предполагает определение индивидуальной траектории воспитания толерантного сознания и поведения, выделение специальных задач, соответствующих индивидуальным особенностям и уровню сформированности толерантности у ребенка; определение особенностей включения детей в различные виды деятельности, раскрытие потенциалов личности, как в учебной, так и во внеучебной работе, предоставление возможности каждому учащемуся для самореализации и самораскрытия.

4. Принцип рефлексивной позиции предполагает ориентацию на формирование у детей осознанной устойчивой системы отношений школьника к какой-либо значимой для него проблеме, вопросу, проявляющихся в соответствующем поведении и поступках.

5. Принцип создания толерантной среды требует формирования в учебном заведении гуманистических отношений, в основе которых лежит реализация права каждого на своеобразное отношение к окружающей среде, самореализация в различных формах [5].

Изложенные выше принципы находят отражение в содержании, формах, методах и приемах воспитания толерантности личности.

Таким образом, ориентация на диалог культур, их взаимообогащение, взаимопроникновение; сохранение и развитие национального самосознания; формирование национального характера; утверждение равных, гуманных отношений между представителями разных народов и рас; установка на толерантность — все эти факторы будут способствовать сближению народов и сохранению мира и согласия не только в Казахстане, но и в мировом сообществе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Послание Президента Республики Казахстан — Лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан - 2050»: новый политический курс состоявшегося государства», Астана, 14 декабря 2012 г. // strategy2050.kz

2. Выступление Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева на встрече с преподавателями Кембриджского университета. – Кембридж, 2012.

3. Абдулатипов Р.К. Этнонациональная политика в Российской Федерации (концепции, практика, реализация, перспективы). - М.: Класикс Стиль, 2007.- 552 с.

4.Данилюк А.Я. Кондаков А.М. Воспитание и социализация младших школьников. // Педагогика, 2009.- №5.

5.Федоренко Л.Г. Толерантность в общеобразовательной школе: Методические материалы - СПб.: КАРО, 2006. - 128 с.

УДК 316.647.

Қабылбекова З.Б.
профессор,
Южно-Казахстанский государственный университет им.М. Ауезова,
Шымкент, Казахстан

Қараева А.Н.
оқытушы,
SILKWAY Халықаралық университет,
Шымкент, Казахстан

Полатова К.М.
аға оқытушы,
SILKWAY Халықаралық университет,
Шымкент, Казахстан

Махмудова С.Л.
оқытушы,
SILKWAY Халықаралық университет,
Шымкент, Казахстан

ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚТЫҢ ТОЛЕРАНТТЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа: Бұл мақалада өскелең ұрпақтың толеранттылық қасиеттерін қалыптастыру мәселесі қазіргі жағдайда мәдени аспектілердің басымдығы ретінде қарастырылады. Атап айтқанда, білім беруді ізгілендіру жағдайында толеранттылықты қалыптастыру мәселелері талданады. Қазіргі заманғы әлемдегі этникалық топтардың шынайы өмір сүру жағдайлары ретінде көп ұлтты мемлекеттегі толеранттылық анықтамасы келтірілген. Олардың сипаттамалары этникалық мәдениеттер диалогы және олардың халықтар бірлігі, азаматтық татулық, әлеуметтік тұрақтылық, этносаралық және конфессияаралық келісім ұлттық идеясы аясында өзара іс-қимыл аясында берілген. Қазіргі заманғы әлемде адамгершілік қасиеттердің бар болуы адамды басқа ұлттардың тілін, мәдениетін меңгеруге міндеттейді. Басқа елдің тілі мен мәдениетін меңгерген адам сол ұлт өкілдерімен тең құқыққа иеленеді. Басқа мәдениетті қабылдай алатын адам дүниеге деген кең көзқарасқа қарай қадам жасап, өзіне сыни қарауға үйренеді, шектеулі пікірлерден арылады деген тенденцияларын түсіну қарастырылады. Мақалада толерантты мінез-құлық өлшемдері, толерантты мінез-құлықты тиімді қалыптастыру педагогикалық әрекет пен оқушы тұлғасын мәдениет құндылықтарын меңгеру негізінде тәрбиелеу жолдары көрсетілген.

Кілттік сөздер: толеранттылық, мәдениет, ұлтаралық толеранттылық, жалпы адамзаттық құндылықтар, толерантты мінез-құлық, толерантты қасиеттер.

Аннотация: В данной статье рассматриваются культурные аспекты формирования у подрастающего поколения толерантных качеств в современных условиях. В частности, анализируются вопросы формирования толерантности в условиях гуманизации образования. В качестве реальных условий жизни этнических групп в современном мире приведено определение толерантности в полиэтническом государстве. Их характеристики представлены в рамках диалога этнических культур, межэтнического и межконфессионального согласия. Наличие нравственных качеств личности предполагает овладение культурой других народов. Человек, владеющий языком и культурой других этносов, приобретает равные права с представителями этой нации. Рассматривается понимание тенденций, что человек, способный воспринимать другую культуру, приобретает более широкие взгляды на мир, учится критическому отношению к себе, избавляется от ограниченности мировоззрения. Также в статье отражены критерии толерантного поведения, пути воспитания личности учащегося на основе усвоения ценностей культуры и педагогической деятельности, эффективного формирования толерантного поведения.

Ключевые слова: толерантность, культура, межнациональная толерантность, общечеловеческие ценности, толерантное поведение, толерантные качества.

Abstract: This article discusses the cultural aspects of the formation of the younger generation of tolerant qualities in modern conditions. In particular, the issues of tolerance formation in the conditions of humanization of education are analyzed. The definition of tolerance in a multi-ethnic state is given as

the real living conditions of ethnic groups in the modern world. Their characteristics are presented in the framework of the dialogue of ethnic cultures and their interaction within the framework of the national idea of unity of peoples, civil peace, social stability, inter-ethnic and inter-religious harmony. The presence of moral qualities of the individual implies mastering the culture of other peoples. A person who speaks the language and culture of other ethnic groups acquires equal rights with representatives of this nation. We consider the understanding of trends that a person who is able to perceive another culture acquires broader views of the world, learns to be critical of himself, and gets rid of the limitations of his worldview. The article also reflects the criteria of tolerant behavior, ways of educating the student's personality on the basis of learning the values of culture and pedagogical activity, and effective formation of tolerant behavior.

Key words: tolerance, culture, international tolerance, universal values, tolerant behavior, tolerant qualiti

Бүгінгі елімізде көптеген ұлттар мен ұлыстардың барлығы бір - бірімен сыйластықта, ынтымақта қарым-қатынас жасап келеді. Қазақстан барлығының да ортақ Отаны.Сондықтан біздің елді мекендеген барлық халық отаншылдық рухында тәрбиеленуі тиіс. Қазақстанның халқы – оның негізгі байлығы, жердің де, елдің де иесі солар екендігін, ата-бабасының кешегі асқақ рухын жоғалтпай, ұрпағына аманат еткен тәуелсіз қоғамға ие екендіктерін ұғындыру аса маңызды. Сол себепті де ең алдымен өскелең ұрпақты отаншылдыққа, ұлтжандылыққа тәрбиелеу, сонымен қатар көпшілдікке, кең пейілділікке тәрбиелеу, адамгершілік пен жақсылыққа ұмтылу мотивацияларын қалыптастыру заманымыздың өзекті мәселелерінің бірі бірі болып табылады.

Сан ғасырлық ұлттық тәрбиенің этнопсихологиялық негіздерін бір арнаға түсіріп, қазақ ойшылдары мен ағартушыларының, қоғам қайраткерлерінің еңбектеріндегі ұлттық тұлға тәрбиесі туралы ой-пікірлердің дамуын, халқымыздың шынайы ұлттық тұлғасы болған ақын-жазушы, ғалым және қоғам қайраткерлерінің үлгі-өнегесін тәрбие мәселесінде пайдалану да қарастырып келеді. [1].

Мәдени-тарихи процесте тұлғалар мен этностар, діндер мен мәдениеттер арасындағы өзгешеліктер ауқымы тарих пен табиғаттың толеранттықты түрлі даму мүмкіндігі бар үлкен және кіші топтардың өзара өмір сүруінің ерекше эволюциялық механизмі ретінде қарайтындығын көрсетеді, табиғи және тарихи тұрғыдан дәлелдейді. БҰҰ-на мүше мемлекеттер білім беру саласындағы саясат пен арнайы бағдарламалар негізінде толеранттық идеясын насихаттау бағытында 16 қарашаны жыл сайын Халықаралық Толеранттық күні деп жариялады.

Толеранттық қағидалары Декларациясына сәйкес (ЮНЕСКО, 1995ж.), толеранттық азаматтардың өзіндік, жекелік құқығының сақталуы; түрлі конфессиялар, саяси, этникалық және басқа әлеуметтік топтар арасындағы тұрақты үйлесімділіктің қамтамасыз етілуі, түрлі әлемдік мәдениеттердің, өркениеттер мен халықтардың сыйластық қарым-қатынаста болуы; кескін-келбеті, тілі, танымы, дәстүрі және сенімі әртүрлі адамдарды түсіну мен бірлесе қарым-қатынас жасауға дайын болуы сияқты адами қасиеттер арқылы көрініп, азаматтық қоғамның құндылығы мен әлеуметтік нормасы ретінде анықталады.

Ғалымдардың зерттеулеріне негізделіп, толеранттық категориясын талдайтын болсақ, оның маңызды аспектілерін төмендегідей көрсетуге болады:- толеранттық шыққан тегіне; - толеранттық адамның әлеуметпен қарым-қатынасының ерекше түрлерін көрсетеді; - феноменге тән маңызды қасиет-көрініс тұрақтылығы; - толеранттық екі деңгейде көрінеді дейді: тұлға қарым-қатынасы түріндегі саналық деңгейінде және саналы әрекет ретінде көрінетін мінез-құлық деңгейінде; - көптеген зерттеушілер толеранттыққа тәрбиелеуге болады және оны тәрбиелеу керек, ол үшін арнайы педагогикалық жағдайлар ұйымдастырылуы қажет деп атап көрсетеді; -толеранттық түсінігінің негізгі мазмұны көп өлшемді қоғамдық тұрмысты түсіну, жеке тұлғаға сыйластық, жеке адамдардың ерекшеліктеріне, көзқарастарына, ұстанымдарына, сенімдеріне шыдамдылық және толеранттықтың мазмұны көптеген факторлар арқылы ерекшеленеді.

Мемлекет ұлттық және конфессиялық қоғамның конструктивті қарым-қатынасы мен келісіміне әсер ететін құндылықтарды дамытуға бағытталған институттық құрылымды құруға саналы түрде барды.

Қазақ ойшылдарының еңбектерінде тікелей толеранттық ұғымы табылмағанымен, ізгілік, халықтық бірлік туралы идеяларының ерекше дамығандығын атап өтуге болады. Бұған Әбу-Насыр-әл-Фараби, Ж. Баласағұн, М. Қашғари, Қ.А. Иассауи, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би идеяларындағы шынайылық, шыдамдылық, төзімділік, адалдық, ізгілік мәселелерін уағыздаған еңбектері дәлел болады [2]. Бұл ойлар тарихи шындыққа байланысты қалыптасып, қазіргі уақытта өз өзектілігін жоғалтпай, өткір әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер кезеңінде жалғасын тауып отыр. Аталған өзгерістер рухани дамуға ықпал етіп, тарихи тәжірибені ғылыми тұрғыда қайта түсінуге әкеледі. Сондықтан бұл идеяларды, қазақ педагогикалық ғылымының, халықтық білім берудің, белсенді әрекетінің қалыптасу

ерекшеліктерін тәрбиелеу мен білім берудің қазіргі кезеңінде қарастырып өткен өте маңызды.

Қазақ ғұламаларының еңбектерінде адамдарға деген қатынас рақым, ізгілік ұғымдары арқылы да түсіндірілген. Ұлы ақын, қоғам қайраткері, мәдениетті ағартушылық реформалаушы Абай Құнанбаевтың еңбектеріндегі педагогикалық ойларында бірінші орын адамгершілік ізет пен басқа мәдениетті тануға берілген. Оның пікірінше, көзқарастардың кеңдігі, адамгершілік қасиеттердің бар болуы адамды басқа ұлттардың тілін, мәдениетін меңгеруге міндеттейді. Басқа елдің тілі мен мәдениетін меңгерген адам сол ұлт өкілдерімен тең құқыққа иеленеді. Басқа мәдениетті қабылдай алатын адам дүниеге деген кең көзқарасқа қарай қадам жасап, өзіне сыни қарауға үйренеді, шектеулі пікірлерден арылады [3].

Абайдан кейінгі ойшылдар да оның дәстүрін жалғастырып, ой-өрісін кеңейте түсті. Бұл тұрғыда Шәкәрім Құдайбердіұлы айрықша ізденімпаздық танытты. Шәкәрім Құдайбердіұлы айналасындағы кемшіліктерді, адамдардың мінез-құлқындағы, әлеуметтік өмірдегі кереғарлықты сынағанда, халқын надандықтан, келеңсіздік атаулыдан арылтуға, экономикалық және рухани дамудың таза жолына салуға ұмтылды. Болашақ дамудың бірден-бір жолы ғылым мен өнер үйрену, еңбек ету, бірлікті сақтау және озық елдерден үлгі алу деген тоқтамға келді. Бұл көзқарас оны Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Шоқан Уәлихановтың идеяларымен сабақтастырады. Халық пен халықты, мәдениет пен мәдениетті жақындастырудағы еңбегі оның шығармашылығының интернационалистік сипатын аша түседі [3].

Қазіргі уақытта Қазақстандық ғалымдар осы мәселеге қатысты келелі ой-пікірлер айтып, ғылыми ізденістер жасап келеді. Атап айтсақ, гуманистік тәрбие мәселесі С.А. Ұзақбаеваның, ұлттық тәрбие мәселесі Қ.Б. Жарықбаевтың, Қ.Б. Бөлеевтің, К.Ж. Қожахметованың, адамгершілік тәрбие мәселесі Р.К. Төлеубековаңың еңбектерінде жан-жақты талданған.

Шетелдік ғылымдардың еңбектерінде толеранттық ұғымы кең қарастырылған. (И. Кант, Л.М. Дробижева, В.А. Лекторский, А.И. Панченко, В.А. Тишков, М. Уолцер және т.б.).

Бұл еңбектер толеранттықты адамның өмір сүру жағдайы ретінде кез-келген деңгейдегі қарым-қатынас қағидасының негізгі сапасы ретінде талдап көрсетеді.

Осы орайда тұлғаның толерантты қасиеттерін тәрбиелеп, қалыптастыру - қоғамның маңызды мәселесі болып отыр. Толерантты мінез-құлықты қалыптастырудағы маңызды жағдай жағымды аймақтық білім саясатын құру болып табылады да, гуманистік парадигманы қозғалтып, аймақтың мәдениет, тіл, әдет-ғұрып сияқты маңызды әлеуметтік ерекшеліктерін көрсетеді.

Аталған мәселені жүзеге асыру үшін ұстаздар қауымы мектеп оқушылары арасында жүргізілетін жұмыстарында, сабақтарында олардың толерантты қасиеттерін түрлі әдістермен тәрбиелеуге ерекше мән беріліп отыр. Сондай ақ, толерантты мінез-құлықты тиімді қалыптастыру педагогикалық әрекет пен оқушы тұлғасын мәдениет құндылықтарын меңгеру негізінде тәрбиелеу үдерісі де жүзеге асуы мүмкін. Оқушыларда толерантты мінез-құлықтардың мәдениет құндылықтарын меңгеру негізінде қалыптасуы–толеранттық мінез-құлық түрлері мен талаптары, гумандық қызметтің және өзін-өзі дамыту негізінде байып отыратын үлгінің үзіліссіз үдерісі арқылы жүзеге асырылатыны әрбір тұлғаны рухани байытатыны анық, өйткені түрлі мәдениеттердің интеграциясы жалпы адамзаттық құндылықтардың бір біріне позитивтік әсер тигізеді және даму бағытын кеңейтеді.

Оқу және әлеуметтік, мәдени салаларды біріктіретін фактор оқушының ішкі көзқарастарын қалыптастыруды педагогикалық әрекеттестікке бағдарлау болып табылады. Оқушының өзіндік ерекшеліктерін ескеру дифференциалдық көзқарасты талап етеді. Ұжымдық, топтық, жеке жұмыстарды орынды үйлестіру арқылы үлкен жетістіктерге жетуге болады. Толерантты мінез-құлықты қалыптастырудағы жеке және дифференциалды көзқарас қағидасында түрлі заңдылықтар ескеріледі.

Толерантты мінез-құлықты қалыптастыру шарттары мен қағидаларын талдау бізге толерантты мінез-құлық өлшемдерін анықтауға мүмкіндік береді. Толерантты мінез-құлық өлшемдері біздің ойымызша, мыналар болып табылады:

- әр түрлі топтарға (мүгедектерге, қашқындарға және т.б.) сыйластық, шыдамдылық көрсету:
- егер мәдениет салт-дәстүр мен діни сенімге қарсы келмейтін болса, қоғамдық сипаттағы шараларға, оқиғаларға көп адамдарды қатыстыру;
- қоғамдағы барлық мәдениеттер үшін өз әдет-ғұрыптарын жүзеге асыруға мүмкіндік беру;
- ортақ мәселелрді шешудегі ынтымақтастық және әрекеттестік;
- адамдармен қарым-қатынаста жылы сөздерді қолдану;
- тең құқықтық қағидасының сақталуы (балаларды өзін-өзі басқаруға тең көлемде қатыстыру; әлеуметтік құндылықтарды игеруде, білім алуда жынысына, психологиялық ерекшеліктеріне, ұлтына, қандай да бір топқа жатуына қарамастан тең мүмкіндіктердің берілуі) [4].

Толерантты мінез-құлықты қалыптастырудағы маңызды жағдай жағымды аймақтық білім саясатын құру болып табылады да, гуманистік парадигманы қозғалтып, аймақтың мәдениет, тіл, әдет-ғұрып сияқты маңызды әлеуметтік ерекшеліктерін көрсетеді.

Өз дүниетанымына негізделген қағидалар пайда болатын жасөспірімдік шақ толерантты мінез-құлықты қалыптастыру үшін ең өнімді

шақ болып табылады. Мұндай түсінік бірқатар ғалымдардың ұсынған психологиялық көзқарастары негізінде жасалған. Олар мінез-құлықты қажеттілік пен қызығушылықты қанағаттандыруға бағытталған адам әрекеті жиынтығының сыртқы көрінісі деп қарастырған.

Осы орайда ұлттық мәдениет аспектілерінің мәселелері өз мәдениетіңді сыйлау, оның құндылығына сеніммен қарау және үнемі басқа мәдениетпен қарым-қатынаста болумен ерекшеленеді.

Мәдени тұрғыдан қарау келесі мәселелердің шешімін табуға көмектеседі:

- оқушылардың өз халқының мәдениетін меңгеруі басқа мәдениеттерге кірігу шарты ретінде;
- оқушыларда әлем мәдениетінің көп түрлілігі туралы ойды қалыптастыру;
- мәдени айырмашылықтарға дұрыс көзқарасты тәрбиелеу, себебі бұл адамзат дамуына мүмкіндік туғызады және әрбір жеке адамның тұлға болып қалыптасуына әсер етеді;
- оқушылардың басқа халықтар мәдениетіне кіруі үшін жағдай жасау;
- басқа мәдениет өкілдерімен тиімді қарым-қатынас жасау біліктілігі мен дағдыларын қалыптастыру және дамыту;
- оқушыларды рухани татулыққа, шыдамдылыққа, ұлтаралық тығыз қарым-қатынасқа, адамгершілікке тәрбиелеу [5,6].

Толерантты мінез-құлықты қалыптастыру мақсатына жетті деп оқушыларда өзін-өзі тану мен өзін-өзі жетілдіруге деген қажеттілік пайда болған кезді есептеуге болатынын ескерту керек.

Осы шартты орындағанда оқушы басқаларды өзіне тәуелді етпеуге тырысуы маңызды. Толерантты мінез-құлық бір-бірімен қарым-қатынас жасайтын субъектілердің теңдігін сыйлауы негізінде құрылады.

Басқа ұлттардың мәдениетімен, әдет-ғұрпымен, тұрмыс-тіршілігімен танысуы оқушының дүниетанымын кеңейтеді. Бұл бірге өмір сүруге негіз болатын құндылықты іздеу болып табылады. Осылай оқушыларда басқа көзқарастар, ойлар, өзін-өзі ұстауға болатынын мойындайтын қасиет қалыптасады.

Мәдени-танымдық қызмет оқушыға жанжақты тең білім алып, республикамыздағы және бүкіл әлемдегі басқа да ұлттардың түрлі мәдениетіне ден қойып, қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен, өскелең ұрпақтың толеранттылық қасиеттерін қалыптастыруды мәдени тұрғысынан қарастыру аталған мәселені зерттеу үрдісінде негізгі бағыттың бірі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сексенбаева Л.И. Педагогические условия формирования культуры межнационального общения учащихся, проживающих вне своей национальной государственности.- Алматы, - 2000.-255с.
2. Калмырзаев А.С. Национальный менталитет и национальный дух // Казахстанский патриотизм: размышления политолога о свободе, демократии и национальных ценностях в условиях независимости. - Алматы: НИЦ Ғылым, 2003. - С. 31-46.
3. Тәрбие хрестоматиясы. /Құрастырған Қалиев С., Майғаранова Ш., Нысанбаева Г. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001 . – 331 б.
4. Жақыпов С.М. Межэтнический фактор в условиях формирования познавательной деятельности. Этнопсихология и этнопедагогика. – Алматы,2010. – 385с.
5. Магомедова Е.В. Толерантность как принцип культуры: автореф. дисс. ... канд. филос.наук. - Ростов-на-Дону, 1999.– С. 23.
6. Семенов С.И., Коваль Б.И. Толерантность и гражданское общество // Толерантность и ненасилие /Под ред. М.Б. Хомякова. - Екатеринбург, 2015. – 382с.

ӘОЖ: 94 (574):796 (574)

Керимбаева Р.Қ.
п.ғ.к., доцент,
М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті,
Тараз, Қазақстан

Маханова А.Н.
педагогика магистрі,
М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті,
Тараз, Қазақстан

Мыркасымова М.А.
педагогика магистрі,
М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті,
Тараз, Қазақстан

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАЛАРЫНЫҢ «БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАЛЫҚ МАҚАЛАМЕН АСТАСУЫ

Аңдатпа: Ғылыми мақала ұлы ғұлама әл-Фараби мұраларының өзектілігі жойылмаған ілімнің негізін көрсетеді. әл-Фараби еңбектерінің ғылыми философиялық тамыры, қазіргі заманның жаңғыру жолы. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақала арасындағы сабақтастық пен ғылыми үндестік байланысында жазылған.

Кілт сөздер: рухани жаңғыру, мәдениет, білім, сана, психология.

Аннотация: Данная научная статья показывает актуальность научного наследия основных учений великого ученого Аль-Фараби. Научно-философские корни трудов Аль-Фараби - путь модернизации современности. В программной статье Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» изложена взаимосвязь научной гармонии и преемственности.

Ключевые слова: духовная модернизация, культура, образование, сознание, психология.

Annotation: This scientific article reflects the relevance of the scientific heritage of the main teachings of the great scientist al-Farabi. The scientific and philosophical roots of al-Farabi's works are the way to modern modernization. The program article of the Head of state "Looking to the future: modernization of public consciousness" describes the relationship between scientific harmony and continuity .

Keywords: spiritual modernization, culture, education, consciousness, psychology.

КІРІСПЕ

Әбу Наср ибн Мұхаммед әл-Фараби - философ, математик, музыка теоретигі, Шығыс ғалымы. Ортағасырлық шығыс философиясының ірі өкілдерінің бірі. Әл-Фараби-Аристотельдің (осыдан оның «Екінші ұстаз» деген құрметті лақап аты) және Платонның шығармаларына пікірлердің авторы. Оның еңбектері ибн Синаға, ибн Баджаға, ибн Туфайльге, ибн Рушдаға, сондай-ақ орта ғасырлық Батыс Еуропаның философиясы мен ғылымына әсер етті. Оған Отырар кітапханасының құрылуы тіркелген. Әл-Фараби өз өмір жолында көптеген ілім саласында мұралар қалдырған. Физика, математика, философия, психология, химия, социология, этика мен тарих салаларында асқан шеберлігін танытқан ғалымның мұралары бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоймаған. Оның еңбектері өзге де ғылым саласында қарастырылып, ғұламадан қалған трактаттар мен жазбалардың ішкі философиялық маңызы қазіргі заманмен астасуы, ілімнің сабақтастық үндестігін көрсетіп отыр.

Мұндай үндестік ұлы ойшылдың жан-жақты екенін көрсетіп, сондай көрегенділікпен ғасырлар өтседе, оның мұраларының «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» мақаламен жаңғыруын білдіреді.

Бүгінгі таңда Елбасының бағдарламалық мақаласы түрлі ғалыми зерттеулердің тақырыбына негіз болып, тіпті жастардың да қызығушылығын оятып, тұлғалық даму жолында мотивациялық бағдар бола білді. Алайда бұл мақалада көрсетілген 6 бағыт осы уақытқа дейін мүлдем талданбаған ба?- деген сұрақ туындайды. Осы орайда Х- ғасырда өз зерттеулерінде осы 6 тармаққа сай келетін өзіндік пікір мен ой қалдырған әл-Фараби мұраларын қарастыру мақаланың мақсатын айқындай түседі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бүгінде Қазақстан Республикасы алдыңғы қатарлы мемлекеттер мен азулы елдердің арасында терезесін тең ұстай алатын халге жеткені баршаға аян. Мұның барлығы Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың көреген саясаты мен мазмұнды жолдауларының жемісі. Тәуелсіз ел болғалы

халықтың экономикалық ахуалын арттыратын, болашақтың жарқын жолаққа ауысуын көздейді. Елдің болашағы мен ұрпақтың келешегі жарқын болуы үшін тарихты шынайы ақиқат күйінде, мүлтіксіз жастарға жеткізілуі шарт. Ал тарих халықтың рухани азығы, «шындықтың шынайы айнасы», «интеллектуалды бірлігі», болашаққа арналған мол капиталы.

Саналы ұрпақтың қалыптасып, халық тарихының жалғасуы үшін «Рухани байлық» таптырмас дүние. Осы тұрғыда Елбасының «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» мақаласын талдайтын болсақ, ғұлама Әл-Фарабидің ілімінің заманауи тұрғыда жан-жақты қамтылғанын көреміз.

Бәсекеге қабілеттілік. Мақаланың алғашқы тармағы «Бәсекеге қабілеттілік» тақырыбына бағытталған. Халықтың, ұлттың, жалпы еліміздің жастарының бәсекеге қабілетті болуын тиек етуі бірінші рет емес.

«Бәсекеге қабілеттілік - қай заманның болмасын алдына қояр бірінші мүддесі». Ұлттық бәсекеге қабілеттілік – қоғамдық қызметтің барлық салалары бойынша бір елдердің екіншілерінен артықшылықта болуына мүмкіндік беретін факторлардың жиынтығы: мемлекеттің сыртқы күйзелістерге бой бермей, тұрақты қалыпта қалу қабілеттілігі. Мемлекет басшысы халықтың жаппай бәсекеге қабілетті болуын қалайды. Сырт көзге «бір иммунитет» болып көрініп, тұтастай мемлекет игілігі үшін жұмыла әрекет етуін алға тартады [1].

Компьютерлік сауаттылық. Компьютер ілімі «Информатика» пәнімен таныстырылады. Ал «Информатика» - математика мен физика ілімінің қосындысы болып табылады. Әл-Фараби сол өзі өмір сүрген ғасырда-ақ ғылымды 5 негізгі бағытқа бөліп қарастырды. Соның ірі екі бағытын «Математика» және «Физика» ілімі құрап отыр. «Математика және астрономия» бағыты бойынша Әл-Фараби Евклид пен Птолемейдің шығармаларына түсініктеме жасады. Оған «Геометриялық құрылыстар бойынша нұсқаулық», «Жұлдыздардың үкімдеріндегі сенімді және дұрыс емес Трактатға» тиесілі.

«Жаратылыстану ғылымдары» бағыты бойынша «Бос орын туралы сөз» (мүмкін тарихтағы бірінші Вакуум туралы жұмыс), «Физика ғылымының элементтері туралы жоғары пікір кітабы» дәл осы еңбектер Компьютерлік білімді одан әрі ілгерілетпесе де есептеуіш құрылғылардың жасалынып шығуына өз септігін тигізіп отыр.

Ғасыр ғасырға үздіксіз ұласады, тәжірибе молаяды, демек, техника да бір орнында тоқтап тұрмайды. Техниканың қарқынды дамуына байланысты «технооптимизм» термині де бүгінде қолданысқа енгізілді[2].

Шет тілдерді игеру. Әл-Фараби бірнеше тілде еркін сөйлей білген. Платон, Аристотель сынды құлама ғалымдардың еңбектерін араб тіліне аударып, жеткізген. Тарихи деректер мен жазбаларға сүйенетін болсақ ұлы ойшыл 70-ке жуық тіл білген. Солардың бірқатары: араб, парсы, грек, латын, санскрит және т.б. әлемнің түкпір-түкпірінде жүріп білім іздеген ғалым негізгі ізденімпаздық тілі ретінде – араб тілін таңдаған. Сол тілде біраз трактаттар мен жазбалар қалдырған. Кейбір деректерге сүйенсек еврей тіліндегі жазбалары да болған. Сол ғасырлардағы саяси ахуал мен сауда жолдарын және сол жолдармен жүрген түрлі елдерді ескерсек, сонымен қатар, Әл-Фарабидің Шығыс елдер ғалымдарымен жиі кездесіп, ізденіс үстінде болғаны жоғарыда жазылған деректердің шындыққа жанасатынын айқындайды.

Сол ғасырлардың өзінде бірнеше тілді меңгеру адамзат баласы үшін өте маңызды болған. Әбу Насыр әл-Фарабидің көптеген тілдерді меңгеруі бірқатар ғылым салаларымен таныс болуға көмек көрсетті. Таныс болып қаана қоймай, ол елдер арасындағы «көпір» іспетті Шығыс елдері арасындағы тәжірибе мен білімді бүгінгі күнге дейін мұра болып жетуіне ықпал етті. Оның көп тілді меңгеруі есімін Әлемге мәшһүр етіп, сан ғасырлар бойы тарих беттерінен есімінің өшпеуіне ықпал етті[3].

Бұл талассыз дәлел араға соша ғасырлар салып қолға алынып, Елбасымыздың мақаласының бір тармағында көрініс табуда. Халық тілді игеру арқылы өзге елдің ғылымына, мәдениетіне бір табан болса да жақын бола алады. «Үш тұғырлы тіл» саясаты қарқынды жүзеге асып, қызу талқылықға іліккені белгілі. Қазақ, орыс және ағылшын тілдерін жетік меңгеру алға қойылған басты талап. Мұндағы қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлт-аралық қатынас тілі, ағылшын тілі – жаһандық тіл. Еліміздің осындай саясатын жүзеге асыру мақсатында түрлі жобалар мен іс-шаралар да басталып кеткен. Елбасының 2014 жылдың 17 қаңтарында жасаған жолдауында «Орта білім жүйесінде жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу» идеясы осы бағытты көрсетеді.

Мәдени ашықтық. Ұлы ғалым мәдениет саласынан да кенде емес. Соның ішінде музыка саласындағы еңбегін ерекше атап өтсек болады. Әл-Фараби музыкатануға үлес қосты. Бұл саладағы оның негізгі жұмысы Шығыс музыкасы мен ежелгі грек музыка жүйесі туралы маңызды ақпарат көзі болып табылатын «Музыка туралы үлкен кітап» болып табылады. Бұл кітапта Фараби музыканың жан-жақты анықтамасын береді, оның санатын ашады, музыкалық туындыны құрайтын элементтерді сипаттайды.

Әл-Фарабидің музыкалық дыбыстарын қабылдау туралы мәселеде дыбыстар саласындағы естудің беделін мойындамаған және бастапқы пікір білдіру нүктесіне тек есептеу мен өлшеуді қабылдаған пифагорей мектебіне қарама-қарсы, бұл мәселеде Аристоксеннің үйлесімді мектебіне түйістіре отырып, дыбыстарды анықтау ісінде құ-

лақ ғана шешуші мәнге ие деп есептейді.

Әл-Фараби «Музыка туралы сөз» және «Ырғақты жіктеу туралы кітап» жазды. Ғұлама еңбетерін саралай келе әл-Фараби дайын дүниені емес, әрқашан жаңа ілімдерді зерделеп оның мәйегін ұсынып отырған. Бүгінде біз үлгі еткен музыканың ырғақатыр мен ноталарын зерттеп халыққа түсінікті еткен, осы Әбу Насыр әл-Фараби еді[4].

Бәсекеге қабілетті бола білу үшін Жаһандық жаңалықтардан хабардар болу шарт. Жаһанның бір бөлшегі болу дегеніміз - түрлі елдердің мәдениетіне жол ашумен тең. Рухани тұрғыдан бай болу үшін де өзге елдің тарихынан, мәдениеті мен өнерінен, салтын білу артықтық етпейді. Демек, мәдени тәжірибе алмасу жүзеге асады. Бұл дегеніміз, өзге елдің мәдениетімен қоса, өз еліміздің де мәдениетінің қосарлана өркендеуі. Яғни, мәдени өркениеттер қақпасының ашылуы.

2. Прагматизм. «Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз».

Әрқашан да Қазақ даласы көзтарларлық сұлулығымен, асқан байлығымен, кең-байтақтығымен кез-келгенді байрап отырған. Жерінің көлемі жағынан 9-шы орынды иемденген мемлекетіміз қазба байлықтардан да, өзен-көлдерден де, түрлі шүйгінді жерлерден де кенде емес. Осынау мол мирасты бабаларымыз ұрпақтарына «білектің күшімен, найзаның ұшымен» алып, аманат етіп қалдырды. Қара жерін қастерлеген қазақтың баға жетпес байлығы сол қоңыржай табиғаты мен әсем мекеннің көріністері, тарихи жәдігерлері болатын.

Осы тұста Әбу Насыр әл-Фарабидың химия саласындағы еңбектері, металлдар мен минералдар туралы мұра қалдырғаны белгілі.

«Халық арасында алтын мен күмісті ауыстыратын басқа металдың жоқ екендігі белгілі, ал егер табылған жағдайда да дәрежесі осы екі қымбат металға теңе келмейді. Сондықтан да олар [ғалымдар] өз кітаптарында осы өнердің іс-әрекеттері туралы ештеңе айтқан жоқ. Олар сондай-ақ оны халыққа таратпайды. Олар тек білім алуға ақыл-ой қозғағысы келді, өйткені мұндай мәселелер, әрине, ең алдымен, адамды қызықтырады. Толық ақылға ие адам толық білім мен беймәлім бақыт алады»

«Минералогиядағы» өнер мүмкін болатын аймаққа жататынын түсіндіреді, алайда, мұндай мүмкін болатын, өзекті өмір сүруге қол жеткізу өте қиын және егер химия өнерінің қажеттілігінің мән-жайларының керегі оған бұл өмір сүруді жеңілдететін болса ғана мүмкін болады, атап айтқанда: егер іздеуші үлкен бақыт тапса және ол үздіксіз тәжірибе жасай отырып, барлық физикалық ғылымдарды игерсе және осы өнердегі даналықтардың символдарын ашып көрсетеді. Осындай пікірлер қалдырған әл-Фараби пайдалы қазбалар мен олардың үнемшілдігі және оларды үздіксіз зерттеген тұлғаның шексіз байлық пен ғылым тұрғысынан бақыт пен ақылға кенелетінін айтып өтті[5].

Прагматизмді берік ұстанған бабаларымыз көкжиегіне бойласаң көзің тоймайтын осынау жерді көзінің қарашығындай бағалап, әрбір байлығын үнемдеп, жерін қастерлеп күткен.

3. Ұлттық бірегейлікті сақтау. Рухани жаңғыру бағытында алға қарай жылжуымыз көзделгені анық. Алайда бұл өткенді ұмыту дегеніміз емес. Керісінше, қазақты «ҚАЗАҚ» ететін өзіндік болмысымыз бен құндылықтарымызды қоса жаңғырту деген сөз.

«Қытайлықтар ұлы қытай қорғанын, итальяндықтар сазды әуенімен таң қалдырса, қазақ халқы ұлттық құндылықтар мен бай тілін мақтан етеді», - деген екен ұлы кемеңгер жазушы М.Әуезов.

Бұл бағыттағы негізгі кілтсөз «ұлттық код» болып отыр. Бұл дегеніміз қазақ деген ұлттың бұзылмаған қаймағын, асыл генетикасын бұлжытпастан келер ұрпаққа мұра ету. Аараға ғасырлар салып, том тарихты ақтарғанда қазақ деген ұлттың тарих сахнасында болғанын білу, оның халықаралық дәрежедегі ғұлама ғалымы болғаны көңілге медет сыйлайды. Қазақ ұлтының осы орй\айда өзге ұлттын бөліп алар ерекшелігі «ата текті» ерекше қастерлеп оны сақтайтындығы. Қарапайым мысал: жеті атаны біліп, тарихи шежірені ауыздан-ауызға насихаттауы.

Әбу Насыр әл-Фараби Халықаралық дәрежедегі ғалым болғандығы, өзге мемлекеттер тұрғысынан талас тудырды. Шыңыс елдері Фарабидың еңбектері мен мол мұраларын зерделеп әр ел өз ыңғайына қарай тартып әлек. Алайда деректер мен сақталған «ұлттық код» әл-Фарабидің – қазақ даласының, киелі Отырар жерінің тумасы екендігін дәлелдейді.

Түркі халықтарының, сонымен қоса қазақ халқы үшін де ата текті білудің маңызы зор. Мәселен, есімдеріне келер болсақ, өз еміне қоса әкесінің, атасының және арқы 7-9 атасына дейін есімдеріне тіркеліп жазылатын болған. Түркі халықтарының ойшылының есімі X ғасырларда осылай танылған: Әбу Насыр Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлаг ат-турки әл-Фараби. Енді оны мағынасымен талдасақ: Насыр Мұхаммедтен туылған (Мұхаммедтің ұлы), атасы Тархан және Узлаг руынан тараған арғы атасы болған, Фараб жерінен шыққан түркі тайпасының өкілі[6].

Қоғам – мемлекет айнасы. Қазіргі кезде қоғамда Қазақстанның рухты жастары негізгі әрі басты рөлді иеленуде. Бүгінгі таңда мемлекетіміз үшін жастардың бойында өзіндік негізгі қасиеттерге кедерге келтірместен, бойына заман талабына сай жаңа қасиеттер мен қабілеттерді қалыптастыру негізгі міндет. XXI ғасыр азама-

тын тәрбиелеу барысында білім мен білікті, дағдыларды қалыптастыруды ұлттық мәдениет пен ұлттық құндылық аясында жүргізу басты назарда тұр. Адам құндылығының өзегін құрайтын және зерттейтін саланы аксиология деп атайды. Аксиология ("axia" – грекше "құндылық", "логос" – ілім, ғылым)

4. Білімнің салтанат құруы Қазіргі таңда негізі мақсаттарымыздың бірі: «көзі ашық, көкірегі ояу» болуға ұмтылу. «Неге?» деген сұрақтың туындауы – заңдылық. Дамыған өркениеттер мен мемлекеттердің бізді күтіп отырмасы анық. Дамыған мемлекеттер үздіксіз өсу процесінде болады. Тиісінше, біздің олармен теңесуіміз үшін жоғарғы білімді болуымыз шарт. Бұл мақала бойынша көрсетілген сілтемелер мен деректер, ал негізгі білімнің негізі мен жіктелуін теориялық тұрғыда зерделеген – әл-Фараби болып отыр.

Біз «білім алу қажет», «жүйелендіру қажет» деп жатамыз. Алайда, шын мәнінде білімнің теориялық аспектілерін толық танып біле бермейміз. Әбу Насыр әл-Фараби білімнің жіктелуін және түрлерін көрсеткен.

«Білім жалпы алғанда екі түрге бөлінеді: түсінік және мәмілелік. Бұлардың әрқайсысы жекелей алғанда толық немесе толымсыз болып келеді. Адамдардың білім алу тұрғысынан қарастырғанда толымдысы да толымсысы да бірін-бірі айқындауға көмекші. Соған қарамастан ең тиімдісі ретінде толымды білімді (толық білімді) тереңдей қарастырамыз.

Деректі білім – бұл ақиқатқа жанасатын, анық әрі сенімді білім. Бұл жағдайда біз қабылданған білімнің нақты екендігін біліп оның толық мәнде шындық екенін алға тартып, сенімді болған нәрселеріміздің өзге мәліметтермен жанасу барысында теріске шықпайтынына иланамыз. Осылайша нақты толық білімнің қоры қалыптасады. Бір деректі білім келесі деректі білімге ұласып, тоқтаусыз жалғаса береді.

Дерексіз білім – сенімді растайтын мәмілеліктердің қарама-қарсы аспектілері пайда болып анық емес, бұлыңғыр білімді қалыптастырады. Алынған деректерді теріске шығаратын немесе қарсылықты делелдемелері тек екі жағдайда жүзеге асырылады: қабылданады немесе қабылданбайды.

Айтылған деректердің немесе қабылданған білімнің жасырын болатыны соншалық ол туралы айтылмайды немесе жасырылып жатады»[7].

Білім тұрғысынан әл-Фараби осындай деректер қалдырған. Кез-келген тың бастаманы алға тартпас бұрын оның теориясын жетік меңгеру маңызды. Ал білім саласына келер болсақ нақты «білім» терминінің өзін Фараби атамыз жан-жақты етіп жіктеп берген.

5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы Бүгінде шат шадыман алаңсыз өмір сүрсек те, тарихымыз арқылы тағдырымыздың оңай болмағаны белгілі. Соқтықпалы-соқпалы жол біраз қиыншылықтар көрсетті. Маңдайымызға тап болған бодандықтың салдары орасан зор зардаптарын қоса сыйлады. Тіліміз бен дінімізден, салт-санамыздан, табиғи болмысымыздан айрылып, мәңгіге тірек ете жаздаған сол бір қиын жылдар да бастан өтті. Халқымыз геноцидті де бастан өткеріп, тағы бір қиындықтан аман қалды. Сол бір қиын тағдыр тек біздің емес, көршілес елдердің де тарихымен тамырлас келді.

Әл-Фараби жеке және жалпы адамзаттық этикалық нормаларды мойындады. Оның пікірінше, тек философ ғана емес, сонымен қатар кез келген адам барлық оң моральдық қасиеттерді, соның ішінде қайырымдылықты да, ешқандай бағынышты емес және байланыссыз нәрселерді де сатып ала алады. Ол жақсылық (ал-фазилат) - бұл жақсылық үшін объективті түрде үрейленетін кез келген нәрсе, ал адам бәріне жақсылық тілеуі керек деп санаған. Таза ізгілік-бұл жер бақыты, бақыт тек өзіне ғана емес, қоршаған ортаға. Әбу Наср философтың негізгі жақсылығы оның ақыл-ойы мен білімі деп санайды, онымен өзі үшін және өзгелер үшін бақытқа қол жеткізу қабілетін байланыстырады. Философтың ең жақсы сапасы-білім, ал ең жақсы артықшылығы-оның ақыл-ойы.

Орталық Азияның араб тілді ортағасырлық мәдениетінде соғыс пен бейбітшіліктің философиялық мәнін ұғынумен сол кезеңдегі ең ірі орта азиялық ойшыл, Платон мен Аристотель еңбектерінің комментаторы, Әбу Наср ибн Мұхаммед әл-Фараби (870-950) перипатетигі айналысты. Ол соғыстарды жіктеудің өз жүйесін құрды, әскери сословияға (армия) сипаттама беруге тырысты, соғыс және қоғамдық өмір туралы өз ілімін құрды. Бұл мәселе «Мейірімді қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат», «Бақытқа жету туралы кітап», «Бақыт жолдарын көрсету», «Азаматтық саясат», «Соғыс және бейбіт өмір туралы кітап», «Қоғамды зерттеу кітабы», «Ізгілік өнегелері туралы» сияқты еңбектерде бірнеше рет көтерілді. Грек философтарының саяси және этикалық идеяларына сүйене отырып, ежелгі Шығыстың әлеуметтік идеяларын пайдалана отырып, Әл-Фараби қоғамдық құрылыстың үйлесімді теориясын жасады.

Бірақ жан-жақты әлемде әділдікті қамтамасыз ету мүмкіндігі бейбіт өмірге деген толық көзқарас рухында түсінікті болмауы тиіс. Әл-Фараби былай дейді: «Қайырымды адам өлімді күшпен тездетпеуі керек, өйткені өмірге деген махаббат-мейірімділіктің ұлы көзі болып табылады»[8]

Тарихи кітаптардың беттерінен бірнеше кезеңдердің бастан өтіп, олардың қайсысы болмасын оңай соқпағаны аян. Жерімізді былай қойғанда, елдігімізден айрылып қала жаздағанымыз бүгінде - өткеннің еншісінде. Өткен тарих кеткенімен, сабақ болар іздерін қалдырды. Тарихымызды зерделей келе, революцияның халыққа

зардабының мол екені «тайға таңба басқандай» анық. Халықты зорлықпен басқару немесе билік өкілдерінің өз ойын халыққа тықпалайы ешқандай оң нәтиже бермейтіні тарихымызда дәлелденді.

Бүгінде, тәуелсіз елдің ұрпақтары өз ойын айтуға, саясатқа тиісінше араласуға, жеке дамуға мүмкіндік алған. Бірақ бұл дегеніміз, революциялық әрекеттердің тоқтағанынан хабар бермейді. Заманға сай тек формасы өзгеріс тапты. Өткен тарих бізге мол тәжірибе сыйлай білді. Сондықтан, тоталитарлық билік немесе соғыс-жанжал арқылы, революциялық төңкерістер көмегімен еңбегіміздің жемісі ақталмайтыны белгілі.

6. Сананың ашықтығы Әл-Фараби өз еңбектерінде адамзат және оның тәрбиесі жайында біршама сөз қозғаған. Дәл осы тақырыптар оның философиялық жүйесінің негізі болып табылады. «Логика қалай адам танымын принциптерін таныстыратын болса, этика да адам мінез-құлқы мен тәрбиесінің ережелерін танытуы тисі» - деген болатын. Осы орайда адам тәрбиесі, мінезі мен санасының жоғары дәрежеде жетілуі «толық адам» формасын бере алады. Ал, саналы адам капиталы мемлекеттің ілгерілеп өзге мемлекеттермен тең дәрежеде қарым-қатынаста болуын қамтамасыз ете алады.

«Екінші ұстаз» деген есіммен Әлемге танылған Ұлы ойшыл психология саласында да таптырмас еңбектер қалдырып, адам санасы тұрғысынан зерттеулер жасап, Аристотель жазбаларынан аудармалар жасаған.

«Толық адам» түсінігін Фарабише зерделейтін болсақ келесі ойға келуге болады. Адам дүниеге келісімен оның бойында түрліше қуат көздері астасып жатады: адамды қуттандыратын күш; түйсіну қуаты; ақыл-ой қуаты; қозғаушы күш; белгілі бір әрекетке ұмтылу қуаты. Осыдан келіп саналы адам формасы шығады. Ал, сана дегеніміз – адам психикасының жоғарғы формасы. Психикалық процестердің жетілген формалары адам бойында көрініс тапса сананың ашықтығына да қол жеткізуге болады. Жан-жақты ойлап, саналы әркет ете білетін адам капиталы әрқашанда құнды[9].

Адам санасы болжанбайтын, көлемі анықталмайтын тылсым дүние. Сананың көкжиегі, шарықтау шегі тым биік. Сондықтан да ол кең ауқымды қамтыған сайын мемлекеттің өркендеуіне мол мүмкіндіктер пайда болады. Адам санасының ашықтығы оның толерантты деңгейге көтерілуіне мүмкіндік береді. Бұл дегеніміз мемлекеттер арасындағы барьердің жойылуы.

ҚОРЫТЫНДЫ

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы – ұлт тарихындағы жаңа бір ұлы белес, ерекше жаңалық. Елбасымыз бүкіл қазақ халқы ежелден арман-даған мақсатты, яғни ұлттық жаңғыруды қолға алып отыр. Президентіміз бұл рухани жаңғырудың жолын көрсетіп қана қоймай, оның нақты бағыт-бағдарын ұсынды.

Елбасы рухани жаңғырудың басты құндылығы ретінде бәсекеге қабілеттілікті ұсынады. Бүгінгі таңда жеке адамға ғана емес, тұтас халықтың өз бәсекелестік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндігі ашылатыны анық. Өйткені әлемдік бәсекеге қабілеттілік ұлтымыздың экономикада ғана емес, рухани әлемде де озық болуын қажет етері сөзсіз[10].

Ұлттық болмыс пен бірегейлікті сақтай отырып, сананы жаңғырту және білімділікке ұмтылу Елбасы мақаласының өн бойына алтын арқау болып өрілген. Тәуелсіздіктің нығаюы, дамыған елге айналуымыз үшін Қазақстандықтар алға батыл қадам басып, жоғары технологияларды меңгеруде озық стратегиялармен жарақтануы, халықаралық коммерциялық, концептуалды жобаларды іргелетуде маңызды.

Рухани жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодымызды сақтау екенін әрдайым есте ұстап, әлемдік өзгерістерге сай жаңаша ойлау жүйесін қалыптастырғанымыз абырой.

Ұлттық кодты сақтау дегеніміз – ұлттық болмысты нығайтып, оны ұрпақтан ұрпаққа мұра ету деген сөз. Ұлттық болмыстың өзі біздің ежелден келе жатқан қазақы салт-дәстүрлеріміздің, мәдениетіміздің, барлық рухани құндылықтарымыздан бастау алады десек, мына өзгермелі дүниеде сол байлығымызды заманға сай одан әрі дамытып, өркендетіп, оны бүгінгі ұрпақтың санасы мен тұрмысына сіңіру арқылы жаңа ғасырдың жаңа ұрпағын қалыптастыру деген сөз.

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында ұлт Көшбасшысының тіліне, дініне, мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан салт-дәстүріне деген шын махаббаты көрінеді.

Жоғарыда аталған жолдар мен жіктеулердің қай-қайсысын болмасын Әбу Насыр әл-Фараби өз еңбектерінде жіліктеп, нақтылап, түсіндіріп өткен. Екі алып тұлғаның да басты мақсаты бейбіт мемлекет пен саналы ұрпаққа қол жеткізу. Ал мінсіз мемлекет макетін әл-Фараби бабамыз «Үлгілі қала-мемлекет туралы ілімінде» жазып өткен. Әл-Фарабидің бірқатар әлеуметтік-Этикалық трактаттары қоғамдық өмір туралы оқуға арналған («Мейірімді қала тұрғындарының көзқарастары туралы Трактат», «Бақытқа жету туралы кітап», «Бақыт жолдарын көрсету», «Азаматтық саясат», «Соғыс және бейбіт өмір туралы кітап», «Қоғамды зерттеу кітабы», «Ізгілік өнегелері туралы»). Грек философтарының, ең алдымен Платон мен Аристотельдің саяси және этикалық идеяларына сүйене отырып, ежелгі Шығыстың әлеуметтік идеяларын пайдалана отырып, Әл-Фараби қоғамдық құрылыстың үйлесімді теориясын жасады[11].

Ізгі қалалардың басында билеушілері, философтар, сөз сөйлеушілер сонымен қатар, бір мез-

гілде басқарушы діни қауымдар ролін алып жүрді. Ізгі қалаларда барлық тұрғындар үшін шынайы бақытқа қол жеткізуге ұмтылады, жақсылық пен әділдік үстем болады, әділетсіздік пен зұлымдықты айыптайды. Фарабидің мейірімді қалаларында билеушілері мен тұрғындары шынайы бақыт туралы түсініктері жоқ және оған ұмтылмайды, тек дене денсаулығына, рахаты мен байлығына ғана көңіл бөледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Н.Ә.Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. –Астана, 2017
2 Мырзалы Серік. Философия.-Алматы: «Бастау»,2014.-648бет
3 История школы и педагогической мысли Казахстана.-Алматы, 1998
4 Ұлы Тұранның Ұлдары. «Нұрлы Әлем» – Алматы, 1998-с.247
5 Философия Абу Насра аль-Фараби.-с.188.
6 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты.-Алма-Ата, 1973.-с.33.
7 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1978.
8 Избранные произведения народов стран Ближнего и Среднего Востока. 9–14 вв. – М., 2001.
9 Алдамұратов Ә. Жалпы психология. – Алматы: Білім, 1996-224бет.
10 Р.Р.Ашенова. Бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыруда жастар саясатының ролі. – Алматы, 1999-,б.250
11 Касымжанов А.Х. Абу-Наср аль-Фараби. – М.: «Мысль», 1982.

ӘОЖ: 323(574):37.013.7

Керимбаева Р.Қ.
п.ғ.к., доцент,
М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті,
Тараз, Қазақстан

Шауенова М.А.
докторант,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

Алпысбай Л.А.
педагогика магистрі,
М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті,
Тараз, Қазақстан

КАЙҚАУЫСТЫҢ «ҚАБУСНАМАСЫ» АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ ДАЯРЛАУ

Аңдатпа: Мақалада әлемдік педагогикалық ойлар тарихында өзіндік орны бар, ортағасырлық туынды Кайқауыстың «Қабуснамасы» арқылы болашақ педагогтарды даярлау өзекті мәселе ретінде анықталған.

Кілт сөздер: «Қабуснама», Кайқауыс, педагог, даярлау, әдіс.

Аннотация: В статье рассматривается как актуальная проблема подготовки будущих педагогов через «Кабуснама» Кайкауыса средневекового произведения, имеющего свое место в истории мировой педагогической мысли.

Ключевые слова: «Кабуснама», Кайкауыс, педагог, подготовка, метод.

Abstract: The article is considered as an actual problem of training future teachers through the "Kabusnam" of a medieval work that has its place in the history of world pedagogical thought.

Keywords: «Kabusnama», Kaikauys, teacher, training, method.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда ұмыт қалып, жалпы жұртқа енді танылып келген Қайқауыс идеяларының руханиадамгершілік, имандылық-ізгілік, танымдық-ізденімпаздық маңызы зор. Ұлы дала ұрпақтары «Қабуснаманы» мақтан ететін, тарихи, білімдік-тәрбиелік мәнді құндылықтарын танып өсуі тиіс.

«Қабуснама» Кайқауыстың ұлы Гиланшаһты негізге ала отырып, баланы тәрбиелеу мақсатында жазылған педагогикалық-дидактикалық бағыттағы шығарма. «Қабуснаме» әлемнің көптеген тілдеріне аударылған: 1432 жылы түрік тіліне, 1786-1787 жылдары ұйғыр тіліне, 1881 жылы неміс және татар тілдеріне, 1886 жылы француз, орыс тілдеріне аударылған. 1953 жылы шығыстанушы орыс ғалымы Е.Э.Бертельс екінші рет орыс тіліне аударған. 1860 жылы парсы, тәжік тілінен өзбек тіліне Огахи аударады. С.Долимов Огахи және Е.Э.Бертельс нұсқалары негізінде 1967 жылы және кейбір өзгертулермен 1973 жылы екінші рет қазіргі өзбек тіліне [1], ал 1992 жылы Т. Айнабеков қазақ тіліне аударады *[2]*.

Шығыс пен Батыста Кайқауыс пен оның еңбегі «Қабуснама» ғалымдар назарын өзіне ертеден-ақ аударған. Адамдардың табиғи теңдік идеясы мәселесі автордың қызметті қабілетіне қарай бөлу керек деген талабынан шығады» *[3]* десе, профессор Ю.Гелишли «Қабуснаманы» ел басқарушыларға насихат беріп, жол көрсетуге арналған еңбек ретінде қарап, ондағы саясатнамалар адамгершілік және діни еңбектер Құран, Хадистерге сүйеніп жазылғанын айтады әрі бұл баланың ізгіліктік қасиеттерінің қалыптасуына негіз болады дейді *[4]***.** «Қабуснаманы» зерттеумен айналысқан белгілі ғалым, ағылшын шығыстанушысы Э.Браун Кайқауыс өте қу, айлакер адам дей келе, оның «ғажайып, таңқаларлық жаңашылдығына» қайран қалады және кітаптың авторы, жазылған уақыты, аудармалары туралы айтады [5]. Шығыстанушы Е.Э.Бертельс Кайқауыстың атасы Қабус құрған Жүржандар сарайы маңындағы ірі әдеби ошақ пен Қабус туралы, жазғандары ұзақ уақыт классикалық үлгі болып саналған, білімді, талантты ақын, тамаша стилист болған деген жоғары пікірде болды [6]. Доктор З.Сафо кітабында Кайқауыстың білімділігі мен шеберлігі туралы айтылады [7]. Отандық ғалым Қ.Сарбасова: ««Қабуснама» мың жасқа қарай қадам басқан мәңгі өлмес жәдігерліктер қатарында келер ұрпақтарға да өзінің тәлім-тәрбиелік мән-

мағынасымен құнды ..., онда жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыруды көздейтін руханиадамгершілік, имандылық, отбасы және кәсіби білім беру бойынша тәлім-тәрбиелік идеялар жеткілікті» десе [8], Қ.Әтемова еңбегінде «Қабуснама» мазмұнында жеке тұлғаны қалыптастыру қарастырылады дей келе, «...бұл өмірге адам болып келгеннен соң ең алдымен адам болып қалуды ескертеді» дейді [9]. Ж.Меңдіқұлова диссертациясында Кайқауыстың кәсіби маман даярлау туралы идеялары сөз болады [10].

Сонымен, отандық және алыс-жақын шетел әдебиеттеріне жасалған талдаулар Кайқауыстың педагогикалық идеяларының арнайы зерттеу нысаны болмағандығын дәлелдейді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Шындығында, «Қабуснамада» жинақталған кемеңгерлік кеңестер өзінің қарапайымдылығымен даналықтың қайнар көзі, рухани жаңғыру негізі болып табылады.

Кайқауыстың педагогикалық ілімінің негіздерінің бірі - имандылық тәрбиесі. Имандылық тәрбиесінің көздеген негізгі мақсаты – білімнің қуаттылығын дәріптей отыра, бүкіл адамзат баласын жеке адамдарға пайда, қоғамға бақыт және бүкіл әлемге бейбітшілік әкелетін бірден-бір себепкер – білімді үйренуге бағытталған. Ислам дінінде білім мен ғылымға ерекше көңіл аударылады.

Кайқауысша имандылық тәрбие беру мақсаты *жеке тұлға дамуындағы таным мен білімнің құдіреті мен адами тұлғалық қасиеттің маңыздылығын арттыру деп ұғамыз*. Сондықтан, Кайқауыс, адамның өзге тіршіліктерден артықшылығы ақылы мен сабырлылығында, ар-ұяты мен қанағатшылдығында дей келе, адам өз болмыс-бітіміндегі осы қасиеттерінің арқасында Алламен қауышуы мүмкін деп пайымдап, Алла тағаланы тану – білімнің ең асылы, бүкіл ілім атаулының асқар шыңы дей келе, адамның осы шыңға жетуі үшін ең алдымен өзін-өзі тануы керек деп ұйғарады. Сондықтан: «Алла тағаланы танығың келсе, алдымен өзіңді-өзің таны. ... әрбір жан өзін-өзі тани білсе, Алла тағаланы да таниды» дегенді алға тартады [11]. Яғни, баланы тәрбиелеу үшін әрбір педагог өзін тәрбиелеуі керектігін ескеруі керек.

Кайқауыс қоршаған ортадағы адам ақылы жетерлік құбылыстар мен заттардың барлығын тануға болады, тек таным процесі және оның нәтижесі таным объектісі мен субъектісіне тәуелді деп пайымдайды. Осыған орай мынадай бір мысал келтіреді: «Танылатын нәрсе өрнек сияқты, ал танушы өрнекші сияқты, ал егер берілген материалға өрнек салуға болмайтынын білсе, ешқандай өрнекші оған өрнек салмайды» деп [12], танымның мүмкіндігін, бүтіндей, танымның объектісімен байланыстырады. Демек, оқу-тәрбие іс-әрекетінде баланың жас және дара ерекшеліктеріне көңіл бөлінуі керек. Өйткені, әрбір оқу әрекетінің мақсаты баланың танымдық қабілеттерін дамыту, ал Кайқауыс айтқандай танымның нәтижесі танымның обектісі мен субъектісіне тәуелді.

Сонымен, Кайқауыстың педагогикалық ілімінде өскелең ұрпақты рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мәселесіне, оның рухани жетілуінің жолдарына аса мән берілген. «Қабуснама» мазмұнына терең бойлаған сайын, ортағасыр ғұламаларының мұраларын, олардың бастау алар қайнар көздерін тарихи тұрғыдан танып білудің мәні зор екендігіне көзіміз барынша жете түсуде.

Шығыс ойшылдарының еңбектеріндегі тағылымдық идеялары ізгіліктік тәрбиенің бастауы ғана емес, оның көмегімен бала алдыңғы буын өкілдерінің идеяларын, білімдері мен өмірлік тәжірибелерін меңгеріп, өмірлік қажеттілігіне пайдаланып, кейінгі ұрпаққа мұра ете алады. Тарихи мұралар – бұл кешегі мен бүгінгі ұрпақты ұлы тарихи тұтастыққа біріктіретін нағыз өміршең, ұтымды және берік байланыс. Ол тек қана халықтың өміршеңдігін білдіріп қоймайды, ол өмірдің өзі.

Жеке тұлға бойындағы жақсылық, адалдық, достық, білім мен ілім... т.б. адамгершілік, ізгілік сияқты асыл қасиеттердің ілкі бастауы да осы өткеннің – мұрасы. Аталған ізгілік қасиеттерін бойына дарыта білген жас ұрпаққа өткеннің өнегесі, сөзсіз, өмір бойы рухани азық болары хақ. Сондықтан, «Қабуснамадағы» автор тарапынан ұсынылған педагогикалық идеяларға назар аудармау мүмкін болмады. Әрі еңбекке ғылыми тұрғыдан келу қажеттілігі өткеннің мұрасын ұғынуға тек теориялық қызығушылықтан емес, рухани құндылықтардың озық үлгілерін насихаттау мен болашақ ұрпақ тәрбиесінде қолдану мақсатында туындады. Себебі, онда бүкіл адамзат баласына тән рухани құндылықтар қатарына сипаттама берілген. Және автордың тағылымдық өнегесі халықтық тәрбие құралдары: мақал-мәтелдер мен афоризмдерді және өнегелік сипаттағы әңгіме, үлгі көрсету, сендіру, мадақтау, жазалау сияқты әдістерді қолдану арқылы жеңіл баяндалады. Әрі «Көргеніңді елестетуге үйренсең, ойыңдағыны жүзеге асыруға көшу де оңай болмақ» деп [автордың өзі айтқандай, «Қабуснамадағы» даналық сөздер мен мақал-мәтелдер еңбектің мазмұнына қарай шебер қолданылған.

Рас, Шығыстағы, көптеген әдет-ғұрыптар және діни рәсімдермен байланысты адам тәрбиесінің Батыстың тәрбиесінен көп айырмашылығы бар екендігін мойындаймыз. Бірақ, шығыстанушы В.М.Алексеев: «Шығыстану батыстанумен неғұрлым жылдамырақ және толығырақ тең деңгейде танылатын болса, адамзат туралы ғылым да соғұрлым толығырақ болады» дегендей [13], «Қабуснамадағы» автор тарапынан ұсынылған тәрбиелік идеяларының бүгінгі тәрбие мен білім беру мазмұнымен сабақтастығына назар аудармау мүмкін болмады.

Өйткені, Кайқауысша, педагогикалық ықпал ету адамның, күн мен түн, жақсылық пен жамандық сияқты күрделі де қарама-қайшылықты жаратылысымен шектеулі. Педагогтар мұндай қарама-қайшылықтарды ескеріп, балаларды жағымсыз әрекеттер мен өмірлік қиыншылықтарды жеңе білуге даярлауы қажет. Кайқауыс пікірінше тәрбие баланың өмір мектебіне біртіндеп енуін қамтамасыз етуі керек. «Қабуснамада» Кайқауыс білім мен тәрбиенің жан-жақтылығы туралы айта отыра, тәрбиелеу дәстүрін дамыту мақсатында «тән құмарлығы үшін дене шынықтыру мен салауатты өмір сүруді, ал жан құмарлығы үшін ғылым мен кәсіпті» меңгеруді насихаттайды. Осылайша, сөз «Қабуснама» мазмұнына: имандылық, адамгершілік, ақыл-ой, отбасы, еңбек, экономикалық тәрбиелер және салауатты өмір салты сияқты әртүрлі мәселелер ендірілген, өмір бойғы тәрбие жайында болып отыр. Ендеше, Кайқауыс идеяларының өміршеңдігіне қайран қаламыз. Өйткені, әлемдік педагогика 1960 жылдардан бастап тәрбиенің өмірбойғы (үздіксіз) идеяларын қарқынды дамытуда [14]. Ал байқасақ, аталған идеяның тамыры тереңде жатыр және «Тал бесіктен, жер бесікке» дегендей [15], халықтық ұғым мен Шығыс ойшылдарының еңбектерінен де көрініс алған.

Қазіргі өркениетте бұл идеялар, өндіріс құрылымының өзгеруімен, қоғамдық өмірді интернационалдандырумен, жаңа технологиялардың дамуымен, ақпараттық, сандық бағдарланған әлемге бет алумен байланысты әлемдік бірлестіктегі түбегейлі өзгерістерге жауап ретінде, үлкен мәнге ие. Өмірбойғы тәрбие мектепке дейінгі, мектептен тыс және мектептік мекемелердің арасындағы сабақтастықты, өз бетімен білім алуды, қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірінің белсенді мүшелерін даярлау мен қайта даярлауды білдіреді. Ол оқытудың кезең-кезеңмен қайталайтын жүйесін дамытуды, мектептен тыс білім беру бағдарламаларын байытуды қарастырады.

Өмірбойғы тәрбиенің алға қойған стратегиялық мақсаты – өздігінен білім алуға бағытталған қабілеттілік пен мотивацияны қалыптастыру. Отбасын айтпағанда, мектеп өмірбойғы тәрбиенің алғашқы алаңы ретінде қарастырылады. Оған тек базалық білім беру емес, өздігінен әрекет етіп және ойлана алуға, бастамашылдыққа даярлау да жатады.

Кайқауыс тәрбиенің әлеуметтік қызметтерін де бөле білді. Мақсаты – әділ бағына алатын немесе басқара алатын кемелденген азаматты тәрбиелеп шығару. Ізгілікті қоғамда тәрбие «дұрыс» болуы керек. Демек, ол тәрбие мен баланы күтіп-баптауды ажырата білді.

Кайқауыс: «Кәрі де жас та шамасына қарай білім алуы қажет» дей келе, оқытудың жалпыға ортақтығын міндетті деп санады. Кайқауыс түсінігіндегі *тәрбие* балаларда жігерлілікті оятып және оны дамытуға бағытталған қызмет, *білім беру ісінің маманы* – ізгілікті қоғамда мемлекеттің бетке ұстар тұлғасы. Ал *педагогтар* – баланың болашағын ойлай отырып, олардың салауатты өмір салтын жүргізуіне бағыт беруші. *«Салауатты»* сөзінің мәніне деннің саулығы ғана емес, адам жанының және рухани әлемінің тазалығы, табандылығы мен төзімділігі кіретінін ескерген жөн.

Ал біз *«педагогикалылық идея* деп, – педагогтың педагогикалық іс-әрекетке қатынасын сипаттайтын және оның педагогикалық іс-әрекетінің мазмұнын құрайтын педагогикалық, әлеуметтік тұжырымдар, әдептілік ережелері мен ғылым, білімге қатысты идеялар және тұлғаның жеке басына тән имандылық-адамгершілік, өнегелік қағидалар жиынтығы» және даярлау ұғымын: *«даярлық* – тұлғаның рухани-адамгершілік және кәсіби сапаларының жиынтығы, белгілі бір тәсілмен және белгілі бір бағытта әрекет ету жағдайы, субъектінің өз іс-әрекетін белгілі бір жолмен бағдарлауға бейімділігі болып табылады» деп анықтадық.

Кайқауыс ұсынған жалпы білім беру мәселелерін сауаттылыққа үйрету, ерте жастан білім беру, «қарапайым құралдармен – бүгінгіні жаңғырту» арқылы еңбекке даярлау бастамалары құрайды.

Мақаланың негізгі мақсаты болашақ педагогтарды даярлау үдерісінде Кайқауыс идеяларын пайдаланудың жолдарын көрсету болып табылады. Алдымен, студенттер ортағасырлық тарихи мұралармен танысу барысында ерте замандарда-ақ тәрбие екі бағытта: отбасында және қоғамдық мекемелерде қалыптасқандығымен танысады.

Ғұлама-ойшылдардың адам, отбасы, жас ұрпақты тәрбиелеу т.б. мәселелері туралы өсиет-ұлағаттары мен заманауи салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы үлкен сабақтастықты көрсетеді. Осы орайда, студенттердің назарын Кайқауыс іліміндегі тәрбие мазмұнына, олардың психологиялық мәні мен тәрбиелік әлеуетіне аударту қажет. Студент тәрбие жұмыстары Кайқауыс идеяларымен сабақтаса ұйымдастырылғанда бала тәрбиесінің жан-жақтылығына ықпал ету тиімділігі анағұрлым табысты болатынын ұғынуы керек.

Кайқауыс іліміндегі тәрбие әдістерінде қоғамдық мекемелерге тән, алдын-ала ойлау шарттары жоқ. Оның орнына, балаға оның өмірлік тәжірибесі, қызығушылықтары, яғни ынта-ықыласы және әдеттерінің табиғи ықпалы мен қайтарымы көп байқалады.

Кайқауыс ағартушылық қызметі жолында рухани-адамгершілік білімнің маңызына ерекше тоқталады. Ол «істің ақырының жақсы болуы, басынан істі жақсы қоя білуден», ал істі атқарудың тәсілі, яғни әдістемесі содан кейін барып келеді дегенді алға тартады.

Кайқауыс «Қабуснамада» балаларды тәрбие-

леуде табысқа жетудің: үлгі көрсету, ойын және еңбек арқылы, кеңес беру, дағдыландыру (баулу) және сендіру, түсіндіру және әңгімелесу, мадақтау және алғыс айту, айыптау және сөгіс беру, жазалау сияқты әртүрлі әдістерін ұсынады. Дегенмен, Кайқауыс іліміндегі тәрбиенің ең құнды әдісі ретінде ата-аналардың үлгісі мен беделі, әңгімелесу, жазалау, мадақтау, кеңес беру, түсіндіру деп айтуға болады. Мысалы, ертедегі бала тәрбиесінде *отағасының жеке бас үлгісі* мен оның бала алдындағы *беделіне* ерекше мән берілген. Отағасы отбасының бас мүшесі ғана емес, ең ақылды, дана және еңбекқор ретінде танылған. Ал оның ең басты әрі маңызды қасиеті – *әділдік*. Сондықтан, отағасына даулы жағдайларда тіпті отбасының өзге ересек мүшелері де ақыл сұрап, жүгінетін болған. Өкінішке орай, бүгінде көпшілік отбасыларда әкенің тәрбиесі мен беделі шет қақпайлана беретіндігі жасырын емес. Бұл ойланатын мәселе. Демек, баланың тұлғалық қалыптасуында *әке рөлінің* басымдығына аса мән бергеніміз жөн. Ал, Кайқауыс тарапынан ұтқыр қолданылған *халық даналықтары өскелең ұрпақты тәрбиелеу әдісі* ретінде танылады.

Кайқауыс іліміндегі тәрбиенің басты құралы *еңбек* болып табылады. Бала әрдайым ата-ана жанында болып, олардың еңбекке деген қатынасын, шеберлігін, дағдыларын көріп отырып сабақ алған. Өсе келе ол білім, еңбек дағдылары мен шеберлік, тәжірибе жинақтаған. Еңбек етуде Кайқауыс тәрбиенің әртүрлі тәсілдерін қолданған – ересектер мен тәжірибелі адамдардың беделі және олардан үлгі алу, қоғамдық пікірлер, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, сендіру, еңбек іс-әрекетінің әртүрі, үйрету т.б..

Осылайша, әрбір кезеңде, бала туралы, оған ықпал етудің құралдары мен әдістері туралы тұрмыстық түсініктерге негізделген, өзіндік жеке тәрбие жүйесі қалыптасқанын аңғаруға болады. Қолда барға қанағат ет, өйткені сенің несібеңе жазылған несібе қанағат, молшылық та, және кез-келген игілік те, түбінде өзіңе келеді» деп пайымдайды. Яғни, Кайқауысша мұқтаждық тек кедейлердің үйінде емес, кез-келген үйде болуы мүмкін.

«Қабуснаманың» тәрбиелік ықпалы туралы айта отырып, ондағы автор тарапынан қолданылған мақал-мәтелдер мен автордың нақыл сөздерінің мәнінің ерекшелігін ескерген жөн. Яғни, мақал-мәтелдер мен автордың нақыл сөздері, бала үшін баланың танымдық сезімдері мен қиялын дамыту көздерінің бірі ғана емес, олардың адамзат тәжірибесімен жинақталған, рухани байлықтарға құрметін қалыптастыру құралы.

Болашақ педагогтар осыны ұғынуы керек. Өйткені, бүлдіршіндер балалық шақтан мақал-мәтелдер мен нақыл сөздердің, әңгімелердің идеялық мазмұнын және олардың өнегелік мақсатын түсінуге, ненің дұрыс ненің бұрыс екенін, шындықты өтіріктен, көркемдік мәнерлілік құралдарын ажырата білуге қабілетті.

Кайқауыс іліміндегі тәрбие әдістерінің жүйесінде *кеңес берудің* рөлі ерекше. Күрделі өмірлік жағдайда жауапты шешім қабылдау барысында біз үнемі беделді адамдардың кеңесіне жүгінеміз. Ересектер немесе неғұрлым тәжірибелі адамдар тарапынан кеңес беру, қолдау көрсету, шебер басшылық ете білу іс-әрекет барысында қиын жағдайдан шығу жолын табуға және жақсы нәтижеге жетуге көмектеседі.

Педагогтар бұл кеңестер мен әңгімесінің желісі арқылы балаға қандай да бір іс-әрекеттің жүзеге асырылуы адамның білімі мен өнеріне байланысты дегенді айта келе, әділдік пен шыншылдықтың, білім мен өнердің адам өміріндегі құндылығын түсіндіреді. Ал *жазалау әдісіне* қатысты, Кайқауыс жазаның қатаңдығы мен жұмсақтығы істелген түріне қарай болғаны дұрыс деп санаған. Сондықтан, әділдіктің мәні сол – жаза, жасалған айыпты іске сай болуы керек деп пайымдаған.

Кайқауыс ілімінде *жаттығу әдісіне* ерекше мән берілген. Кайқауысша, оқу-тәрбие үдерісі «бала бейімділігі мен қалауының еркіндігін» қамтамасыз етуі тиіс. Сондықтан, Кайқауыс адам баласы қандай да бір істе табысқа жетуі үшін ерте жастан жаттығуы қажеттілігін ескертеді. Демек, Кайқауысша, бала қандайда бір кәсіптің шыңына жетуі үшін оларды сол кәсіптерге қатысты қалауы мен бейімділіктеріне, икемділіктеріне қарай бағыттап отыратын тәлімгер қажет деп санайды.

Кайқауысша «тәрбиешілер, ата-аналарға қарағанда құрметке көбірақ лайықты, өйткені соңғылары бізге тек өмір сыйласа, ал алғашқылары лайықты өмір сыйлайды» дегендей, педагог қызметін қоғамның жоғарғы сатысына қояды. Кайқауыс ілімінде, педагог қызметі маңызды факторлардың бірі ретінде қаралады.

ҚР-ның білім беру ісіне қатысты нормативтік құжаттарында болашақ педагог тәрбиелеу үдерісінде тарихи-мәдени мұраларға, жалпыадамзаттық құндылықтарға құрмет қалыптастыруға ерекше мән берілген.

Сондықтан, рухани мұраларға, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға, солардың негізінде баланың қоршаған ортаға қатысты жалпы дүниетанымы мен жақын адамдарға, жақын ортаға құштарлығын қалыптастыру бойынша жұмыс ерте жастан басталғаны жөн. Болашақ педагогтардың алдына өткеннің мұраларындағы тағылымдық өсиеттерді меңгеріп қана қоймай, оларды іс-тәжірибеде қолдана білу білігі, оқушылардың мен олардың отбасыларымен белсенді ынтымақтастықта жұмыс істеуге үйрену міндеті қойылады. Ал, балалардың отбасыларымен өзара байланысының негізгі формасы ретінде ынтымақтастық пен бірлескен шығармашылық ұсынылады. Бұл орайда, ортағасырлық тарихи-мәдени мұра «Қабуснаманың» құнды тәрбие құ-

ралдарының бірі ретінде бала тәрбиесіне ықпалы зор.

Жастық шақтан балалардың туыстық байланыстар туралы түсініктері кеңейеді, олардың жақын адамдарға құштарлығы бекиді; туған елі мен өз ұлты туралы алғашқы түсініктер беріледі; патриоттық сезімдері мен қоршаған ортаға, адамдарға ізгілік қатынастары тәрбиеленеді.

Ал педагогтардың маңызды міндеттері: баланың қоғам туралы түсініктерін қалыптастыру, баланың өзін қоғамға жататындығын сезінуіне көмек беру; балаға «туыстық» дегеніміз бұл өзіңдіке, жақындарыңмен, ата-аналарыңмен, тегіңмен байланысты екенін түсінуіне себеп болу; балалардың өз елі туралы, онда әртүрлі ұлт өкілдерінің достық қатынаста өмір сүретін, ынтымағы жарасқан бейбіт ел ретіндегі түсініктерін дамыту; ұлттық өзіндік сана-сезімін, өз халқына, тіліне, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары мен әдебиетіне, мәдениетіне, рухани мұраларына құрметін қалыптастыру; әлем халықтары туралы түсініктерін; туған өлкесінің басты мәдени-тарихи орындарымен, сондай-ақ кейбір тарихи-мәдени ескерткіштермен таныстыру болып табылады. Ал бұл қасиеттер мен құбылыстар негізі сонау ерте замандарда-ақ қалыптасып қойғандығын тәрбиеші Кайқауыс мұрасы негізінде ұғып, қабылдай алады әрі балаға жеткізеді.

Сонымен бірге, педагогтар, балалармен «Қабуснамада» бейнеленген нақыл сөздер, мақалмәтелдер мен әртүрлі өмірлік жағдайлардан алынған тағылымдық әңгімелер, тәрбиенің әртүрлі бағыттарына арналған даналық сөздерді оқып үйрене отырып, баланы жалпыадамзаттық сипаттағы адамгершілік құндылықтарымен таныстырады.

Болашақ педагогтарды этномәдениеттік және жалпыадамзаттық құндылықтармен таныстыру жоғары мектептің білім беру үдерісіне қазіргі күн тұрғысынан келу сәйкестігімен жүзеге асырылады. Ең тиімділері студенттермен жұмыс істеудің белсенді формалары мен әдістері болып табылады. Мәселен, практикалық сабақтарға даярлық үдерісінде «Қабуснамадағы» халықтық дәстүрлер мен мерекелер немесе тарихи мұралар (студенттердің қалауы бойынша) бойынша шағынхабарламалар; отбасы, еңбек т.б. арналған мақал-мәтелдерді іріктеу; өз туыстық байланыстарының ағашын, сондай-ақ, халықтық ойындар картотекасын құру (ат үстінде доп ойнау, аңшылық, дойбы ойнау т.б.); өз аты-жөнің туралы хабарлама даярлау, презентация жасау, сондай-ақ, жас ата-аналар үшін отбасылық мерекелердің үлгілік сценариін жасау (мысалы, баланың туған күніне немесе ат қою рәсімдеріне байланысты), «Сабақтың қорытындысын шығару» сияқты рефлексиялық әдістерді қолдануға болады.

Оқытудың мұндай әдістері мен формалары студенттерге Кайқауыс іліміндегі тәрбиелік ықпал етудің маңызы тәрбиенің әртүрлі құралдары туралы білімдерін анықтауға, халық арасында сақталған кейбір отбасылық дәстүрлермен, салттармен және мерекелермен танысуға көмек береді. Алынған білімдер болашақ ұстаздардың педагогика ғылымы салалары бойынша жеке дүниетанымдық негіздерін қалыптастырудың қоры бола алады және оларды әртүрлі жастағы балалармен кәсіби практикалық іс-әрекетінде қолданатын болады.

Кайқауыстың басқару өнеріне қатысты идеялары да өте құнды. Кайқауыс басқарушының қадір-қасиеті мен арман-мұраттарын баяндай келе, адамдарды тектілік пен парасаттылыққа, имандылық пен адамгершілікке тәрбиелеуді және басшының бойындағы адами қасиеттер мен құндылықтарды үлгі тұтуды көздейді. Сондықтан, ол мемлекеттің гүлденуін ондағы ел басқарушы мен мемлекеттік қызметкерлердің, қала берді бұқара халықтың арман-мүдделерімен байланыстыра келе, гүлденудің алғы шарттары ретінде басшыдан бастап, бұқара халықтың әділдігі мен адалдығын, саяси сауаттылығы мен біліктілігін, ізгілігі мен парасаттылығын көрсетеді.

Ойшылдың пайымдауынша, елдің абаттанып, гүлденуі басшының көрегендігі мен біліктілігіне, әділдігі мен қайсарлығына, кемеңгерлігі мен тектілігіне байланысты. Ол адами құндылықтарды атақ-дәрежеден жоғары бағалап, адамды ең жоғары құндылықтар қатарына жатқызады. Бұл әрине, ғұламаның көрегендігі мен даналығын, жоғары ақыл-парасат иесі екендігін танытады.

Әрине, мұның бәрі дәстүр сабақтастығының көрінісі мен жемісі. Ата буын ұрпағын шешендік, ұшқыр ойлылық, тапқырлық, әділдік пен парасаттылық, инабаттылық сияқты адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеуде ертеде өткен би-шешендер мен көне көз қариялардың даналық нақыл сөздері мен ізгі ниетті ақыл насихаттарына жүгінгеніндей, қазірде ата-ана баланы мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаштарды, қисса-дастандар мен өлең-жырларды жаттауға, кітап оқуға баулып, дұрыс тәрбие беріп отыратын болса ұрпақ болашағына дәл бүгінгідей алаңдамас пе едік деп ойлайсың?! Сондай-ақ, қоғамды жаулаған әртүрлі теріс бағыттағы діни ағымдардың соңына еруден, өз-өзіне қол салудан (суицид), ұрлық, жауыздық, өзгені алдап-арбау, т.б. арты қайғылы тәрбиесіз әрекеттерден құтқарар едік. Өйткені, бүгінге дейін халық баланы адал еңбекке, өнер-білімге, басқа да адами қасиеттерге тәрбиелеуде өткеннің бай тәжірибесі мен халықтық тәрбие құралдарына сүйенген.

Міне, осылайша мың жылға жуық тарихы бар У.Кайқауыс мұрасы өзіне әлі күнге дейін педагогиканың ерекше назарын аудартып отыр. Оның үстіне, «өткенсіз бүгін жоқ» дегендей, өткеннен қалған мұраларды сұрыптап-саралай отырып, жас ұрпақ тәрбиесінде тиісінше пайдаланып жатсақ, ұтпасақ ұтылмасымыз анық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, Кайқауыстың педагогикалық ілімінде өскелең ұрпақты рухани адамгершілікке тәрбиелеу мәселесі, оның рухани жетілуінің жолдары маңызды орынға ие. Кайқауыстың «Қабуснамасының» мазмұны автордың тәрбиенің әртүрлі мәселелерін қарастырғанын дәлелдейді: оқыту, рухани-адамгершілік, отбасы, ақыл-ой, адамның физикалық жетілуі.

Кайқауыс педагог әрі данышпан ретінде қоғамда адамзат ұрпағы үшін оқытудың, тәрбиенің, өзін-өзі сезіну мен өнегелік тыныштықтың қажет екендігін ескертеді. Ол адам еңбегінің қиын жағдайда екендігін түсінеді, нағыз таза, адал еңбек арқылы игерілген мамандық пен кәсіпті бақыт пен еркіндіктің, өмірдің қуанышы мен жақсаруы себептерінің бірі деп санайды.

Кайқауыс педагогикалық-дидактикалық мәселелерді талдауда, өмірлік жағдайлардың қиындығына аса көңіл бөле отырып, оларды шешу үшін, білім, байлық, білік, кәсіп, өнер, дін т.б. әртүрлі рухани-материалды факторларды ұсынады. Кайқауыстың педагогикалық-өнегелік мұрасы мәдениет тарихы мен халықты ағарту ісінде маңызды орын алады әрі маңызды теориялық және практикалық мәнге ие.

Ол ғылымның педагогика тарихы мен дидактика, психология, философия мен саясаттану, экономика мен әлеуметтану, шешендік пен дін тарихы сияқты салалары қатарын байыту үшін стимул бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Braginskiy I.S. (1984). Literatury Irana i Srednej Azii. [Literature of Iran and Central Asia]. Moscow: Science, p. 248-272.

2 Кайқауыс «Қабуснама». - Алматы: 2015. - 157 б.

3 Golc T. (1990). Unsurulmaoli Keykavus. Dushanbe: Adib, p. 148.

4 Gelişli, Y. (1999). Siyasetnameler ve eğitim. *Milli Eğitim Dergisi*, 141, 71-74.

5 Browne E. (1969). A literary history of Persia. Cambridge: University Press, p.568.

6 Bertels E.E. (1965). Izbrannye trudy. Sufizm i sufijskaja literatura [Works. Sufism and Sufi literature]. Moscow: Science, p.524.

7Safo Z. (2001). The History of Literature in Iran (9th ed). Tehran.

8 Сарбасова Қ.А. Қазіргі педагогика ғылымының қайнар көздері: Монография. - Алматы: Білім, 2008. - 243 б.

9 Әтемова Қ.Т. Қазақ отбасы тәрбиесінің даму тарихы. Монография. -Алматы, 2007.-351 б.

10 Мендикулова Ж.А. Болашақ педагог-психолог маманның кәсіби тұлғасын түркі ғұламалары мұралары негізінде қалыптастыру // Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация//. Астана, 2014.

11 M.Shauenova, A.Mankesh, A.Shaukhanov, U.Kyakbayeva, K.Kongyratbay. Pedagogical ideas of “Qabus nama” written by Keykavus. // European Journal of Natural and Social Sciences 2017; ISSN 1805-3602. Received for publication: 28 April 2017. Accepted for publication: 19 October 2017. – Б. 674-685.

12 Encyclopedia of Persian-Tajik Prose. (2007). Almaty, IP «DAR», 540.

13 Alekseev, V. (1982) Nauka o Vostoke. Stati I dokumenty. // M. GPBL, 536

14 Джуринский А.Н.Педагогика: История педагогических идей: Учебное пособие. - М.: Педагогическое общество России, 2000.-352 с.

15 Сөз мәйегі (қазақ мақал-мәтелдері) /Бас ред. Б.Аяған.-Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2007.-552 бет.

УДК 37:001.89
МРНТИ 14.01.21

Усенова А.М.
философия докторы PhD, доцент
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Мырзакулова Т.А.
2 курс магистранты
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Аширбекова Т.Б.
п.ғ.м., оқытушы,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ОҚУДАН ТЫС ІС-ӘРЕКЕТТЕР ЖҮЙЕСІНДЕ ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМЫТУ

Андатпа. Бұл мақалада оқудан тыс іс-әрекеттер жүйесінде жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік белсенділігін дамыту қарастырылады. Оқудан тыс іс-әрекет - оқу-тәрбие үдерісінің құрамдас бөлігі, сондай-ақ олардың қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында жоғары сынып оқушыларының бос уақытын ұйымдастырудың формасы. Бүгінгі күні, әлеуметтік белсенділікті дамытуға мүмкіндік беретін әрбір жоғары сынып оқушыларының танымдық қажеттіліктері мен қабілеттерін дамытуға және қалыптастыруға болатын жағдайда оқудан тыс іс-әрекеттер жүйесін дұрыс ұйымдастыру үшін оларды жетілдіру іске асырылуда. Оқудан тыс іс-әрекеттер келесі бағыттардан тұрады: жалпы зияткерлік, спорттық-сауықтыру, әлеуметтік, жалпы мәдени және рухани-адамгершілік. Жоғарыда аталған барлық бағыттар бойынша жүргізілетін жұмыстар жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік белсенділігін дамытуға мүмкіндік береді, оларды екі аспектіде қарастыруға болады. Бірінші аспектіде әлеуметтік белсенділік жеке тұлғаның қасиеттері ретінде тәрбие және білім беру үдерістері кезінде қалыптасқан және дамыған табиғи қабілеттер мен сипаттамаларға негізделген, яғни адамның әлеуметтік ортаға қатынасын көрсететін сапа. Екінші аспектіде белсенділік саналы мақсаттармен реттелетін ішкі (психикалық) және сыртқы (физикалық) іс-әрекеттердің белгілі бір шарасы, яғни қоғамдық маңызы бар және әлеуметтік фактілерде іске асырылатын іс-әрекет ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: белсенділік, әлеуметтік белсенділік, іс-әрекет, оқудан тыс іс-әрекет, оқудан тыс іс-әрекет жүйесі, іс-әрекет бағыттары.

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие социальной активности старшеклассников в системе внеклассной деятельности. Внеклассная деятельность это составная часть учебно-воспитательного процесса, также форма организации свободного времени старшеклассников, организуемая в целях удовлетворения их потребностей. На сегодняшний день, для правильной организации системы внеклассной деятельности, в условиях которой можно развить и сформировать познавательные потребности и способности каждого старшеклассника, которые дают возможность развить социальную активность, происходит ее совершенствование. Внеклассная деятельность содержит следующие направления: общеинтеллектуальное, спортивно-оздоровительное, социальное, общекультурное и духовно-нравственное. Работы, производимые по всем вышеперечисленным направлениям, дают возможность развить социальную активность старшеклассников, которая может рассматриваться в двух основных аспектах. В первом аспекте в качестве свойства личности, где социальная активность обусловлена природными данными и характеристиками, которые сформировались и были развиты во время воспитательного и образовательного процессов, то есть качество, показывающее отношение человека к социальной среде. Во втором аспекте активность рассматривается как определенная мера внутренней (психической) и внешней (физической) деятельности, регулируемой сознательными целями, то есть деятельность, которая имеет общественное значение и реализуется в социальных фактах.

Ключевые слова: активность, социальная активность, деятельность, внеклассная деятельность, система внеклассной деятельности, направления деятельности.

Abstract. This article discusses the development of social activity of high school students in the system of extracurricular activities. Extracurricular activities are an integral part of the educational process, also a form of organization of free time for high school students, organized in order to meet their needs.

Today, for the proper organization of the system of extracurricular activities, in the conditions of which it is possible to develop and form the cognitive needs and abilities of each high school student, which make it possible to develop social activity, it is being improved. Extracurricular activities include the following areas: general intellectual, sports and fitness, social, cultural and spiritual and moral. The work carried out in all of the above areas makes it possible to develop the social activity of high school students, which can be considered in two main aspects. In the first aspect, as a personality trait, where social activity is determined by natural data and characteristics that were formed and developed during the upbringing and educational processes, that is, a quality that shows a person's attitude to the social environment. In the second aspect, activity is considered as a certain measure of internal (mental) and external (physical) activity regulated by conscious goals, that is, an activity that has social significance and is realized in social facts.

Key words: activity, social activity, activity, extracurricular activities, system of extracurricular activities, areas of activity.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт XXI ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында» - деп ерекше атап көрсетуі зерттеу мәселесінің өзектілігін айқындай түседі [1].

Сонымен бірге XXI ғасырда білім мен ғылым саласындағы әлемдік білім беру кеңістігіне сәйкес білім алу, жалпы ғаламдық таным мен ойлауды дамыту, ұлттың интеллектуалды әлеуетін арттыру, өз іс-әрекетінің субъектісі болуына мүмкіндік туғызу кезек күттірмес міндет. Бұл міндеттер қоғамның сұраныстарына сәйкес отандық білім беруді жетілдірудің ғылыми-практикалық жолдарын зерттеумен, білім беру практикасында кеңінен қолданылатын жаңа тәсілдермен жүзеге асырылады, тұлғаның әлеуметтік белсенділік деңгейіне жоғары талаптар қояды.

Оқудан тыс іс-әрекет жүйе ретінде тұлғаның әлеуметтік сипатын, оның табиғатпен, әлеуметтік ортамен объективті өзара қарым-қатынасын көрсетеді. Мектеп оқушыларының іс-әрекет түрлері мынадай сипаттамаларға сәйкес шартты түрде жіктелуі мүмкін: өткізілетін орны бойынша (сыныптық және сыныптан тыс іс-әрекеттер); өткізілетін уақыты бойынша (сабақ барысындағы және сабақтан тыс іс-әрекеттер); білім беру міндеттеріне байланысты (оқу және оқудан тыс іс-әрекеттер). Осы аталып көрсетілген сипаттамаларға сәйкес топтастырылған іс-әрекеттер және олардың бір-бірімен байланысты.

Іс-әрекеттің жалпы теориясында оның педагогикалық үдеріске қатысты әртүрлі тәсілдері бөліп көрсетілген. Ол алдымен іс-әрекеттің мақсаттылық, заттық, мәнділік, өзгерушілік қасиеттерін сипаттайды. Бұл қасиеттер кез келген іс-әрекет түрінің мәнін, олардың іс-әрекеттегі объективтік және субъективтік бірлігін көрсетеді.

Ғалымдар (Л.П.Буева [2], В.П.Зинченко [3], В.Г.Рындак [4]) зерттеулерінде оқудан тыс іс-әрекеттің өзіне тән сапасы (мақсаттылық, заттық, мәндік, түрлендіруші сипаттық); іс-әрекет субъектісі ұстанымында жеткіншектердің өз мүдделеріне сәйкес дербес әрекетін және таңдау еркіндігін кеңейтеді; өзара қарым-қатынастарды модельдеу, бірлескен әрекеттің әртүрлі формаларының көпқырлы мазмұнын жобалау; мұғалімнің оқыту, тәрбиелеу және дамыту технологиясын, әдістерін, құралдар кеңінен қолдануы; эмоциялық және тұлғалық-маңызды табыс жағдайларын қалыптастыру секілді мүмкіндіктерінің жиынтығы ашып көрсетіледі.

А.Н.Леонтьевтің пікірінше, іс-әрекет белгілі қажеттіліктерге жауап беретін, мотивтерге бағынатын және адамның дүниеге деген өзіндік қатынасын іске асыратын белсенді үдеріс болып табылады. Мұнда ғалым адамның кез-келген белсенділігін іс-әрекет деп атаған жоқ, тек тұлға, қажеттілік, мотив, мақсат, міндеттермен психологиялық байланыстағы, *мақсатқа бағытталған* белсенділіктерді ғана іс-әрекет деп сипаттады [5].

С.Л.Рубинштейн іс-әрекетті мақсатқа жетуге бағытталған әрекеттер жиынтығы ретінде қарастырған. Әрекет мақсатқа сәйкес күтілетін нәтижеге жетуге бағытталған үдеріс, ол дербес және саналы міндеті бар іс-әрекет элементі [6].

Ғылыми әдебиеттерде іс-әрекеттің бірнеше түрлері жүйеленген, атап айтқанда, материалды-тәжірибелік және рухани-теориялық. Тәжірибелік іс-әрекет өндіріс, басқару, қызмет көрсетудің (өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, медицина және т.б.) түрлі салаларымен тығыз байланысты болса, ал рухани-теориялық іс-әрекет қоғамдық сананың әртүрлі типінде байқалады (мораль, ғылым, өнер, құқықтану, дін және т.б.). Іс-әрекеттің әрбір түрінің жалпы, универсалды сипаттамасы бар. Оқудан тыс іс-әрекет оқу-тәрбие жұмысының бөлігі болып табылады. Оның мәні мұғалімнің басшылығымен оқушылардың сабақтан тыс уақыттағы әрекеттерімен анықталады (И.Б.Шилина) [7].

Жоғарыда айтылғандарға байланысты сыныптағы және оқудағы немесе сабақтағы, сыныптан тыс және оқудан тыс немесе сабақтан тыс іс-ә-

рекеттер ұғымдарына анықтама беруге болады.

Сабақтан тыс немесе оқудан тыс іс-әрекеттер – мектептегі оқу үдерісінің ажырамас бөлігі, оқушылардың бос уақытын ұйымдастырудың бір түрі. Сабақтан тыс іс-әрекеттердің бағыттары іс жүзінде балаларға қосымша білім берудің бағыттарына, оларды өткізудің формалары мен әдістеріне ұқсас келеді.

Оқудан тыс іс-әрекеттер бір немесе параллель сыныптар оқушылары арасындағы бейресми қарым-қатынас жасауға бағытталған, ол білім берудің белгілі бір әлеуметтік-педагогикалық бағыттағы сипатына ие (дебат клубтары, танылмал тұлғалармен кездесулер, экскурсия, театрлар мен мұражайларға бару және оларды талдау, әлеуметтік маңызды іс-шаралар мен еңбек акциялары).

Оқудан немесе сабақтан тыс іс-әрекеттер – оқушылардың өзін-өзі басқару органдарын құру мақсатымен сыныпта, сынып мұғалімдері арасында тұлғааралық қарым-қатынастарды ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Жалпыға міндетті білім беру стандартында сабақтан тыс іс-әрекет - бұл жоспарланған нәтижеге қол жеткізуге бағытталған, сынып сабақ формасынан ажыратылатын, білім беру бағдарламаларының негізін меңгеруді жүзеге асыратын оқушылардың арнайы ұйымдастырылған іс-әрекеті. Бұл іс-әрекеттер келесі міндеттерді шешеуге бағдарланған: жеке тұлғаның дамуының маңызды критерийлерін қамтамасыз ету, оқушылардың мүдделері мен қажеттіліктерін барынша қанағаттандыру үшін жағдай жасау, олардың денсаулығын нығайту; оқушыларды тұлғалық адамгершілік қалыптастыру және кәсіби өзін-өзі анықтау; қоғамда өмір сүруге бейімдеуге қажетті көмек көрсетуді, әлеуметтік қорғауды және қолдауды қамтамасыз ету; оқушылардың мәдениетін дамыту; азаматтылығы мен адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге, Отанға, табиғатқа, отбасына деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу; балалардың жеке дамуы үшін маңызды критерийлерін, кәсіби өзін-өзі анықтауын, жалпы мәдениетін қалыптастыратын шығармашылық белсенділігін, өнімді бос уақытын ұйымдастыруды қамтамасыз ету [8].

Сабақтан тыс іс-әрекеттер әлеуметтік тәрбиедегі ең тиімді құрал болып табылады, өйткені оның сан алуан түрлілігі әр адамның өмірдің барлық салаларын меңгеруіне, тұрақты берік мүдделерін қалыптастыруға, дербестігін жүзеге асыруға және іс жүзінде әртүрлі жұмыстарды дайындауға және өткізуге шығармашылық көзқарастарын білдіруге мүмкіндік береді. Оқудан тыс сабақтар тұлғаның ақыл ойын, ерік-жігерін, эмоциялық, мотивациялық салаларын, сондай-ақ серіктестік қарым-қатынастарын қалыптастыруға бастамашылық етеді.

В.О.Кутьев сабақтан тыс жұмыста оқушының сәйкес іс-әрекетпен айналасу тәсілін, сондай - ақ балалардың ересектермен ынтымақтастығы мен шығармашылығын ұсынатын субъект - субъектілі өзара әрекетесуге бағдарланатын ерекше маңыздылығын атап көрсетеді [9].

Сабақтан тыс жұмыстарда жоғары сынып оқушыларының жеке мүдделері, қабілеттері мен мүмкіндіктері және олардың жас ерекшеліктеріне сәйкес сыныптан тыс іс-әрекеттің түрлі формаларына қатынасы өзгеріп отырады. Жоғарғы сынып оқушыларының сабақтан тыс іс-әрекеттерінің негізгі түрлеріне жатқызылады: оқу- танымдық; ғылыми – зерттеу; еңбек, өндіріс, мәдени - танымдық, дене шынықтыру және сауықтыру.

Танымдық іс -әрекеттер танымдық мүдделердің қалыптасуына, білім жинақтауына, интеллектуалды қабілеттерін қалыптастыруға бағытталған. Олар экскурсиялар, жарыстар, олимпиадалар, дәрістер сияқты сабақтан тыс іс-әрекет түрінде ұйымдастырылады.

Құндылық-бағдарлық іс-әрекет, шын мәнінде, әлемге қатысты жеке көзқарасты қалыптастыру, наным-сенімдер мен көзқарасты нығайту, қоғамның адамгершілік нормаларын түсіну, яғни құндылық ретінде қалыптастыру.

Қоғамдық іс-әрекет ретінде мектептің басқару органдарына, мектепте және мектептен тыс әртүрлі қауымдастықтарға, еңбек, саяси және басқа ұсынылатын акциялардың сан алуан түрлеріне қатысуын жобалайды. Бұл мектеп кездесулері, мектеп сайлауы және оқушылардың басқару органдарының қызметі, мерекелердің барлық түрлері, өзіне-өзі қызмет көрсету, сыныпты тазалау сынды формаларда іске асады.

Сыныптан тыс және мектептен тыс жұмыстардың өзіне тән мақсаты, міндеттері, мазмұны және оны өткізуді ұйымдастыру формалары бар. Сондықтан мектептен тыс және сабақтан тыс тәрбие жұмыстарын жүргізудің бірқатар педагогикалық қағидалары бөліп көрсетіледі: сабақтан тыс және мектептен тыс жұмыстарында еріктілік қағидасы оқушылардың өздерін қызықтыратын жұмыс түрін таңдауын қамтамасыз етеді; қоғамдық бағдарлау қағидасы үйірмелер, қосымша курс және білім беру мен тәрбиелеу әрекетінің өзге де нысандарының мазмұнын, мемлекет дамуының өзекті міндеттеріне сәйкес келетін әлеуметтік маңызды сипатқа ие болатын қазіргі ғылым, техника, мәдениет және өнер жетістіктерімен байланыстырады; бастамашылдық пен өзіндік әреет ету қағидасы оқу барысында оқушылардың бастамалары мен ұсыныстарының толықтай ескерілуін талап етеді, сондықтан мектептен тыс және сабақтан тыс іс-әрекеттерді өткізу кезінде әрбір оқушы белгілі бір әрекетті тек өзі жүзеге асыру тиістілігн сипаттайды.

Тұлғаның өмірде өз орнын табуға, өзінің өмірлік ұстанымының дұрыстығын ұғынуға мүмкіндік беретін адамның барлық өмірлік жоспарының нәтижесі болып табылатын белсенділіктің маңызы ерекше. Адамның әлеуметтік белсен-

діліғі оның әлеуметтік болмысынан, әлеуметтік қажеттіліктері мен мүдделерінен туындайды, ол үшін іштей қажетті және еркін болып табылатын волонтерлік қызметті анықтайды. Волонтерлік іс-әрекеттің негізгі қағидасы әлеуметтік белсенділік болып табылады.

Белсенділік мәселесін зерттеу көне заманғы философия кезеңінен бастау алады. Аристотельдің пікірінше, белсенділік тұлғаның туылған кезінен байқалатын білімдерге деген ұмтылысы. Адамдарға саналы жасампаз белсенділік берілгендіктен, саналы өнімді әрекетке қабілетті болғандықтан, олар «өнер иесі» бола алады деп есептейді [10].

Адамның белсенділік таныту деңгейі көптеген ішкі және сыртқы факторларға, психологиялық және психофизиологиялық жағдайларға, жекепсихологиялық ерекшеліктерге, тәрбие және тұлға парасатының даму деңгейіне байланысты. А.В.Петровский белсенділік адамның әрекет күйі ретінде ішкі жоспарда (мотивация, мақсат, әрекет) және тәртіп жоспарында (әрекет, қызмет, операциялар) болатын үрдістерді біріктіретін тұтастық деп анықтайды [11].

Қоғамнан адамға бағытталған кез келген әлеуметтік-тәрбие беру қызметі адамның адекваттық орнын, қоршаған ортаға немесе өзіне бағытталған белсенділікті тудырады. Бұл үдеріс тұлғаішілік деңгейде өтеді және тұлғаның әсерлерді қабылдауы, өңдеуі және игеруі болып табылады. Тұлға дамуының соңғы нәтижесі адамның ішкі (объектілік немесе субъектілік) белсенділігінің деңгейімен анықталады, белсенділік деңгейі жоғары болған сайын, тұлғалық даму нәтижесі де жоғары болады.

Әлеуметтік белсенділік тұлғаның даралық, тапқырлық жігерлілік, бәсекеге қабілеттілік, креативтілік, толеранттылық т.б. маңызды лидерлік сапалардың дамуына мүмкіндік береді. Демек әлеуметтік белсенділік қоғамдық-маңызды мақсаттармен ұштастырылған жұмыс барысында адамдармен өзара әрекеттесу үдерісіндегі субъект жағдайын сипаттайтын тұлғаның шоғырландырылған қоғамдық қасиеті деп тұжырымдауға негіз болады.

Е.М.Харланова әлеуметтік белсенділік адамның қоршаған ортаға, басқа адамдарға қатынасынан, қоғамдық өмірдің (еңбек, қоғамдық, саяси, т.б.) түрлі салаларына араласуынан, әлеуметтік іс-әрекетінен, белсенді өмірлік көзқарасының қалыптасуынан байқалады деп есептейді [12].

Е.М. Кандалинаның пікірінше, әлеуметтік белсенділік әлеуметтік ортамен саналы қарым-қатынасқа бағытталған, қоғамдық даму мәселелеріне сәйкес өзін және социумды өзгерту бойынша ішкі (психикалық) және сыртқы (практикалық) қызмет процесінде жүзеге асатын тұлғаның тұрақты қасиеті және әлеуметтік маңызы бар әрекеттердің жиынтығы [13].

Әлеуметтік белсенділік құрылымына әлеуметтік білім, білік, әлеуметтік маңызы бар қызмет тәжірибесі, эмоциялық-құндылық және рефлексия қабілеті секілді компоненттер кіреді. Тұлғаның әлеуметтік белсенділігінің барлық құрылымдық компоненттері өзара тәуелді және өзара шарттастырылған, сондықтан ол тұлғаның қоғамдағы рөлін, орнын және жағдайын анықтайтын біртұтас, интеграцияланған сапасы болып табылады. Сонымен бірге әлеуметтік белсенділік – бұл әлеуметтік ортамен белсенді, саналы өзара әрекет жасауға және өзін-өзі және социумды қайта құруға бағытталған әлеуметтік іс-әрекеттер жүйесі арқылы іске асырылатын тұлғаның әлеуметтік-психологиялық қасиеті [14].

Біздің пікірімізше, әлеуметтік белсенділік белгілі бір тарихи кезеңде әлеуметтік топтың, қауымның қоғам алдына қойылған міндетті саналы түрде шешуге бағытталған іс-әрекеттерінің жиынтығы. Ол қоғам өмірінің әртүрлі аясында (саяси-қоғамдық істерде, еңбек, мәдениет және тұрмыс саласында) көрініс береді. Әрбір жеке адам үшін оны қоршаған басқа адамдар әлеуметтік орта болып есептеледі. Міне, бұлардың бәрі қосылып, жеке тұлғаға ықпал жасайтын әлеуметтік-мәдени орта болып табылады. Бұл адамның ортамен қарым-қатынасы белсенді іс-әрекетті сипатта болатынын, сонымен қатар әлеуметтік орта үнемі адамның дамуына үйлесімді бола бермей, қарама-қайшылықта да өмір сүретіндігін аңғаруға болатынын көрсетеді [15].

Қорыта келгенде, әлеуметтік белсенділік жоғары сынып оқушыларының жүйелі сапасы ретінде келесі негізгі сипаттамалар қатарында көрініс табуы мүмкін: барлық қызмет түрлерінде бастамашылық танытуы; қарым-қатынас және ынтымақтастық дағдыларын меңгеруі; өз мүмкіндіктерін барабар бағалайтын, оптимистік өзін-өзі бағалауға қабілетті; өз бетінше таңдауға қабілетті және оны іске асыруға дайындығының болуы;

Сонымен жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік белсенділігінің көрсеткіштері бағыттары бойынша сипатталып, оны қалыптастыруға бағытталған жұмыстар анықталды:

- білім алу белсенділігі (танымға белсенділік) білім, білік, дағдыны меңгеруге бағытталған өзара әрекеттесу, дүниетанымын қалыптастыру, ақыл-ой күшін және әлеуеттік мүмкіндіктерін дамыту үрдісі;

- өз тобында көшбасшы болу (лидерлік) белгілі бір билікпен бөлектенетін субъект (лидер) жүзеге асыратын топ мүшелерінің қарым-қатынасы мен іс-әрекетін басқару және әлеуметтендіру үрдісі;

- волонтерлік өзара көмек және өзіндік көмек, қызметті ресми түрде ұсыну, ақшалай сыйақы есебінсіз қалың жұртшылықтың игілігі үшін ерікті түрде жүзеге асырылатын азаматтық қатысу;

- еңбек белсенділігі интеллектуалдық және физикалық әлеуетін еңбек үрдісіндег жұмыс күші

ретінде іске асыру;

- орындаушылық тәртіп (жауапкершілік) оқушылардың үлгерімі, шешім қабылдау және ұсыныстар беру қабілеті, білімнің қажеттілігін, маңыздылығын жете ұғынуы, тануға қажеттілік, тәртіпті қалыптастыру;

- креативтілік (шығармашылық іс-әрекет) шығармащшылық және интеллектуалдық өнімді құру, әртүрлі тақырыптық үйірмелерді құру;

- спорттық белсенділік, дене мәдениеті мен денсаулығын сақтауға бағытталған іс-әрекеттер (көңілді жарыстар, спорттық ойындар, ұлттық ойындар);

- коммуникация, өзара әрекеттесу үрдісі, оның барлық деңгейінде үздіксіз байланыс жасау;

- ұйымдастыру үрдістеріне қатыстыру, білім алумен, оқытумен байланысты іс-әрекеттерді ұйымдастыру, білім беру ұйымындағы өзін-өзі басқаруды дамыту, оқушыларды ұйымдастыру жұмыстарына тарту;

- өз әрекеті үшін ұжым алдындағы жауапкершлігі, өз ісіне жауап беруі, жауапкершілік және тіртіптілік құндылықтарын өсіру;

- денсаулыққа қарым-қатынасы салауатты өмір салтын ұстануы, дұрыс өмір сүру түсінігін қалыптастыру, жеке үлгі өнеге көрсету;

- табиғи ортаны қорғау, біздің планета экологиясымен тіклей байланыстылықты түсіну, мектеп айналасына ағаш, гүл отырғызу, сыныпты тазарту;

- адамның тұлғалық ерекшеліктері, индивидтің саралау түсініктерін қалыптастыру, жоғары сынып оқушыларының толернаттылығын қалыптастыруға бағытталған тақырыптық бағдарламаларды жүзеге асыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы. -Астана, 2017, 12 сәуір. http://www.akorda.kz/
2. Буева Л.П. Человек: деятельность и общение. - М.: Мысль, 1978. -272с.
3. Зинченко В.П. Живое знание: психологическая педагогика. - Самара: Агни, 1998. - 185с.
4. Рындак В.Г. Внеучебная проектная научно-познавательная деятельность школьника. Методика организации (с использованием языка программирования Scratch). - М.: Дом Педагогики, 2010. - 251с.
5. Леонтьев А.Н. Психология смысла. – М., 2003. -216с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы психологии. - М.: Учпедгиз, 1935. - 148 с.
7. Шилина И.Б. Интегративные тенденции содержания школьного образования. - М: МПГУ, 2010
8. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Астана, 2010.
9. Кутьев В.О. Внеурочная деятельность школьников. - М.: Просвещение, 1983. -223 с.
10. Аристотель. Сочинения. В 4-х т. – М.: Мысль. 1976. – Т. 1. -550с.
11. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъективности. – Ростов на Дону: Феникс, 1996. -512с.
12. Харланова Е.М. Развитие социальной активности студентов педагогического вуза в деятельности СПО: дис.... канд. пед. наук. – Челябинск: ЧГПУ, 2002. – 180с.
13. Кандалина Е.М. Развитие социальной активности студентов в социокультурной деятельности системы дополнительного образования педагогического колледжа: дисс.... канд. пед. наук. –Ч., 2005. – 186с.
14. Баркунова О.В., Сорокин Н.В., Фролова М.Е. К вопросу о развитии социальной активности школьников во внеурочной деятельности //Современные проблемы науки и образования. – 2018. – № 6. http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=28485
15. Усенова А.М. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуметтік табыстылығын дамыту. – Алматы, 2016.

ӘОЖ 5689

Шериева Г.Т.
1 курс PhD докторанты
Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ
Сүлейменова Ж.Н.
п.ғ.д., профессор
Қазақ ҰҚПУ

Исаева Ж.И.
ф.ғ.к., қауымдас. профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМ – ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗІ

Аңдатпа. Мақалада мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілік қалыптастырудың әртүрлі мәдениеттер арасындағы қатысым үшін маңыздылығы қарастырылады. Осы тұрғысынан мәдениетаралық қатысым, құзыреттелік туралы ғалымдардың пікірлері сарапталып, талданды. Мақалада білім алушылардың тіл мәдениетінің ерекшеліктеріне бейімделуінің дидактикалық аспектілері, сондай-ақ мәдениетаралық факторды ескере отырып, кәсіби мақсаттарға жету үшін тиімді қарым-қатынас жасауға үйрету қарастырылады.

Түйінді сөздер: мәдениетаралық қатысым, құзыреттілік, лингвомәдениеттану, тіл, мәдениет.

Аннотация: В статье рассматривается важность формирования межкультурной коммуникативной компетентности для взаимодействия между различными культурами. В этом контексте были проанализированы взгляды ученых на межкультурную коммуникацию и компетентность. В статье рассматриваются дидактические аспекты адаптации обучающихся к особенностям языковой культуры, а также обучение эффективному общению для достижения профессиональных целей с учетом межкультурного фактора.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, компитенция, лингвокультуралогия, язык, культура.

Abstracts: This article deals with the importance of forming the intercultural communicative competence for the interaction between various culture. the views of scientists on intercultural communication and competence were analyzed in this context. The article considers didactic aspects of students ' adaptation to the peculiarities of language culture, as well as training in effective communication to achieve professional goals, taking into account the intercultural factor.

Key words: intercultural communication, competence, linguoculturology, language, culture.

КІРІСПЕ

Қазіргі кезеңде мәдениетаралық қатысым өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл ұлттық-мәдени ерекшеліктерге байланысты. Қазақстанға білім алуға келген студенттер басқа тіл ортасына ғана емес, сондай-ақ Қазақстан халқының мәдени және тарихи құндылықтары ортасына да енеді. Қазақ тілін шетелдік студенттеріне үйрету оларға қазақ тілін теориялық тұрғыдан меңгеріп қана қоймай, қазақ халқының руханимәдени құндылықтарын игеруіне де мүмкіндік береді. Студенттер қазақ тілін үйреніп, қазақ мәдениетімен танысады және алған білімдерін өз мәдениетімен салыстырып-салғастырады, тілдің вербальді және вербальді емес құралдарының ерекшеліктері мен ұқсастықтарын сезінеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақстанның әртүрлі ғылым салаларының ғалымдары мәдениаралық коммуникация мәселесіне ерекше көңіл бөліп отыр. Өйткені Қазақстан – типологиялық және генетикалық жағынан әртүрлі тілде сөйлейтін полиэтникалық, мультимәдени және көпконфессиялы ел [1,4].

XXI ғасырда мәдениетаралық қатысымдық құзыреттелік – әлемдік бәсекеде өмір сүруі үшін өте қажет қабілеттердің бірі (сұқбат құру, танысу, амандасу, қоштасу, өтініш білдіру, кешірім сұрау, тілектер айту, құттықтау, телефонмен сөйлесу, халықаралық келіссөздер жүргізу, ғылыми жиындардағы талқылаулар, мәжілістердегі хабарламалар, хат-хабарлар алмасу т.б.).

Тілді шет тілі ретінде студенттерге оқып-үйретуде студенттерге оның грамматикалық жүйесін меңгертумен қатар, тіл тасымалдаушылардың мәдени ерекшеліктері, әдеттері мен салт-дәстүрлері, мінез-құлық нормалары мен әдептері туралы білім беру аса маңызды. Қазіргі кезеңде шетелдік студенттерге қазақ тілін оқытып-үйрету мазмұны елдегі экономикалық, әлеуметтік-сая-

си және мәдени факторларға байланысты. Бұл факторлар мәдениетаралық қатысымдылықтың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту үшін негіз қалыптастырады.

Соңғы жылдары шет тілін оқыту әдістемесінде пәнді оқыту теориясы мен тәжірибесінде әртүрлі мәдениеттерді кіріктіру, интеграциялау идеялары белсенді дамуда, сондықтан "мәдениетаралық құзыреттілік" және "мәдениетаралық қатысым" ұғымдары жиі қолданыла бастады. Мәдениетаралық оқыту бағыттары өмірлік қажеттіліктерге негізделген. Шетелдіктермен жұмыс істейтін педагог үшін әлеуметтік белсенді және дербес тұлғаның шығармашылық дамуына ықпал ететін өзара түсіністікті дамыту тілдер мен мәдениеттің әртүрлілігін пайдалануда маңызды ұстаным болып табылады.[2,168].

«Мәдениетаралық қатысым» ұғымының нақты анықтамасы бүгінгі күнге дейін толық анықталмаған, сондықтан бұл мәселе тұрғысынан ғалымдардың пікірінде алалықтар көп. «Мәдениетаралық қатысым» ұғымының Г.Трейгер, Э.Холлдың еңбегінде адамның қоршаған ортаға мүмкіндігінше оңтайлы бейімделу үшін қажеттігі айтылған. Олардың пікірінше, мәдениетаралық қатысым ұғымы қатысымдық біліктіліктің әртүрлі жағдайында қатысымдық оқиғаның соңында бейнелеуін білдіретін жағдайға жатады [3, 100].

«Мәдениаралық қарым-қатынас. Қазақша-орысша терминдер оқу сөздігінде»: «Мәдениаралық қарым-қатынас (ағылш. Intercultural Com-munication) – әртүрлі көріністегі қарым-қатынастың жиынтығы және әртүрлі мәдениетке жататын жеке тұлғалар мен топтардың қарым-қатынас жасауы, олардың білімдерімен, пікірлерімен, ойларымен, концептілерімен және эмоцияларымен бөлісуі. Мәдениаралық қарым-қатынас мәдениеттің ішкі қарым-қатынасы немесе жеке тұлғааралық қарым-қатынасқа қарағанда күрделірек», - деген анықтама берілген [1,33].

Орыс тілін шет тілі ретінде оқытуға арналған оқу құралында *мәдениетаралық қатысым* әртүрлі лингвистикалық және мәдени қоғамдастық өкілдерінің өзіндік ерекшелігін ескере отырып, қатысымдық кедергілерді болдырмауға көмектесетін мәдени өзара қатысым орнату деген тұжырымдама жасалған [4,1].

С.Керимова «Мәдениаралық қатымысының лингвистикалық аспектілері» атты зерттеуінде мәдениаралық қатысым теориясының негізгі нысаны – түрлі лингвомәдениет өкілдерінің арасындағы табиғи тілдесу үдерісі», - деген қорытынды жасайды [5, 19].

И.Л.Роляк докторлық диссертациялық еңбегінде мәдениетаралық қатысымға төмендегідей түсініктеме береді: «Мәдениетаралық қатысым – бұл әртүрлі мәдениеттердің екі немесе одан да көп өкілдері арасындағы қарым-қатынастың ерекше формасы, соның нәтижесінде өзара әрекеттесетін мәдениеттердің ақпараттық және мәдени құндылықтары алмасады [6,183].

Н.И.Халееваның пікірінше: «Мәдениетаралық қарым-қатынас коммуниканттары арасындағы вербальді және вербальді емес қарым-қатынас үрдісі» [7,104]. Ал Ресей ғалымдары В.Г. Костомаров пен Е.М. Верещагин XX ғасырдың 80 жылдары лингвоелтанымдық теориясы шеңберінде мәдениетаралық қарым-қатынасты «әртүрлі ұлттық мәдениеттерге тиесілі қатысымдық актінің екі қатысушысының адекватты өзара түсінісушілігі» ретінде қарастырады [8,105].

Тілдер мен мәдениеттердің айырмашылығы әртүрлі ұлттар өкілдерінің арасындағы диалогқа мүмкіндік бере бермейді. Көптілділік пен мультимәдениеттаным қағидаты бізге осы диалог жүргізуге, әрбір адам өз ұлтының өкілі ғана емес, сонымен қатар әлемдік мультимәдени өркениеттің субъектісі болатынын түсінуге мүмкіндік береді. Яғни «Мәдениетаралық қарым-қатынаста түсіністікке жету үшін оның қатысушылары белгілі бір тілдің грамматикасы мен лексикасын біліп қана қоймай, сонымен қатар сөздің мәдени компонентін, шетелдік мәдениеттің болмысын білуі керек [9,13,22].

Мәдениетаралық қатысым мәселелесінің бүгінгі күнде өзектілігіне мән бере отырып, С.Құнанбаева өз монографиясында былай тұжырымдайды: «Қарым-қатынасқа түсуші әріптестің әлеуметтік-рухани және ұлттық ерекшелігінің мәнін білудің маңызды екенінде дау жоқ, осы этнос мәдениетіндегі қайталанбас ерекшеліктердің тіл өкілінің сөзінде бейнеленуі тілді мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде қолдануға мүмкіндік береді және ол мәдениет өкілдері мен қоғамның бірін-бірі түсінуінің алғышарттары болып табылады» [10,49].

В.Талановтың пікірінше, адамзат жаңа мәдениет шеңберінде шыдамдылық, төзімділік және келісім мәдениетінде, мәдениет диалогында өмір сүруге үйренуі қажет. Бұл ретте, автор «шыдамдылық (төзімділік, келісушілік) мәдениеті» терминіне жүгінеді (tolerantia – шыдамдылық, төзімділік), оның пікірінше, шыдамдылық – адами, конфессиялы, әлеуметтік, мемлекеттік және басқа да қарым-қатынастардағы өте қажетті жобалау болып табылады [11,147].

В.С.Библер бойынша, шыдамдылық тек бір нәрсемен келісудің мүмкін емес жағдайында ғана қажет екенін алға тартады [12, 148].

Жоғары оқу орындарында маман даярлауда оның мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыру – елімізде халықтар бірлігінің, саяси тұрақтылығымыздың, әлемдегі бәсекелестікке төтеп беруде жетістіктерге жету жолындағы маңызды міндеттердің бірі. Сондықтан Қазақстан Республикасында білім алып жатқан

шетелдік және басқа да ұлт өкілдерінің мемлекеттік тіл – қазақ тілін меңгеруі барысындағы мәдениаралық қатысым орнату қағидаттарын жүзеге асыру – бұл жолдағы алғышарттардың маңыздысы.

Оқыту үдерісінде мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру әлемнің ұлттық тілдік картинасының негізгі себептерін білдіретін өзге тілді мәдениеттің вербальданған белгілері (нышандары) сияқты базалық мәдени тұжырымдамаларды қабылдауға негізделеді. Осы тұрғысынан Г.Асанова: «Мәдениетаралық құзыреттілік дегеніміз – бөтен мәдениет өкілдерімен тиімді әрі нәтижелі қарым-қатынас жасай білу қабілеті. Мұндай қабілет жас кезден қалыптаса бастап, адамның ерік-жігері мен құзыреттілігінің арқасында дамиды, нығаяды. Мәдениаралық құзыреттілік білім алушының өз мәдениеті аясында тіл мен мәдениет байланысын ұғыну мен мәдениеттерді зерттеу сараптау салыстыруға мүмкіндік береді», - деген пікірін білдіреді [13,77]. Сондай-ақ зерттеуші мәдениетаралық қарым-қатынастағы түсінбеушіліктер мен келіспеушіліктердің туындауының себептерін де атап көрсеткен.

Екінші тілді оқып-үйренуде студент білімнің ерекше түрі, мәдениетаралық қатысым, тілдік тұлға үғымдарын, оның қатысымда маңыздылығын түсініп, игереді. «Мәдениетаралық құзыреттілік – бұл басқа ұлттың тілі мен мәдениетіне ерекше ықылас танытуы, өзге тілдің ерекшеліктері мен рухани құндылықтарын қабылдау, өзінің білімін толықтыру, сол халық туралы түсінігі қалыптасу, яғни екінші тілдік тұлға, «жаңа сана» қалыптастыру». Жалпы алғанда, мәдениетаралық қатысым ұғымы тілімен, мәдениетімен ерекшеленетін қауымдастықтардың өзіндік ерекшелектерін ескере отырып, тең дәрежедегі мәдени қатысым ретінде түсіндіріледі, қатысымдық кедергілерді болдырмауға ықпал етеді [10,147].

«Мәдениаралық қарым-қатынастық құзыреттілік (МҚҚ) ағылшынша *Intercultural communicative competence* (*ICC*) – мәдениаралық контексте тиімді байланысты жүзеге асыру қабілеті; бейімделу, әлеуметтік ықпалдас-тық, тілдік құзыреттілік, жергілікті мәдениетті білу және децентрация [1, 34].

Қазақ тілін оқыту үдерісінде мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту тұжырымдамалық талдауға негізделеді. Белгілі бір сөз – тұжырымдаманың мәнін талдау үшін тиісті сөздің мәнін қалыптастыратын когнитивтік жағдайды анықтау және оны құрылымдау, яғни тиісті мәнді білдіретін фрейм қалыптастыру қажет. Тұжырымдамалық талдаудың мақсаты – лексикалық бірлігіне сәйкес фрейм түрін анықтау және білім алушының ана тіліндегі тиісті тұжырымдамамен салыстырғанда, оның элементтерінің әсерін анықтау. Осылайша, қазақ тілі оқытушысынан қазақ мәдениетіне қатысты ұғымдарды талдау, осы ұғымдарды басқа мәдениеттің ұғымдарымен салыстыру, сондай-ақ мәтіндегі белгілі бір бірліктерді қолданудың тұжырымдамалық негізделген себептерін анықтау қабілетін дамыту талап етіледі. Осылайша, біз салыстырмалы қағидаттарға негізделген және қазақ мәдениетінің тұжырымдамаларын қабылдауға бағытталған жаттығулар жүйесін жүзеге асырамыз. Мұндай жаттығулар талдау және салыстыру әдістерін қамтиды, мысалы: *салыстыру..., айырмашылықты көрсетіңіз ..., басты және қосалқы бөліңіз ..., тізімнен алып тастасын..., қазақ тіліне аудару және пайдалану түсініктеме....* үшін дами қандай да бір тілдік құрылымдарды саналы түрде пайдаланатын студенттер арасында қателерді іздеу және түзету жаттығуларын орындау ұсынылады. Жаттығулардың барлық жүйесі мәдениаралық айырмашылықтарға байланысты мүмкін болатын қатысымдық кедергілерді жоюға бағытталған.

Әртүрлі мәдениет өкілдері арасындағы қатысымдық әрекет орнату, әңгімеге бастамашылық жасау, қолдау көрсету және аяқтау, әлеуметтік нормалар мен бөтен мәдениет өкілдерінің сөйлеу әдебін ұстану білігін қамтитын грамматикалық дағдыларға негізделеді. Ұлттық әдеп пен сөйлеу үлгілерінің ерекшеліктерін білу, сондай-ақ белгілі бір елге қатысты іскерлік қарым-қатынасты түсіну студенттердің болашақ кәсіби қызметі үшін маңызды, өйткені адам шетел мәдениетін көп білетін болса,қатысымдық әрекеттегі сәтсіздіктер ықтималдығы соғұрлым аз болады. [14, 901]

Ж.М.Акпарова өз еңбегінде толеранттылыққа және эмпатияға байланысты бұлардың педагог пен білім алушының қарым-қатынас үрдісінде көрінісін табатындығын айта келе, эмпатия – ішкі сезімді түсіне білушілік, студенттің психикалық (эмоционалдық) жағдайы және оның жағдайын тек сөздермен емес, сонымен қатар іс-әрекетпен де көмек бере білушілік, эмоционалдық сезімталдық деп көрсетеді [15,145]. Кез келген осы сапаларының біреуі жоқ болған жағдайда педагогтің оқу әрекеті тиімді болмайды. Осы тұрғысынан С.Керимова: «Өзге мәдениеттің, өзге эстетиканың болуын ұғыну және өзгенікі болса, ол жаман, нашар деп қабылдауға міндетті емес, осы мәдениет пен осы адам мені қызықтарды, себебі олар бізге және біздің мәдениетімізге ұқсамайды. Сондықтан толеранттық – мәдениет аралық қатысымның міндетті шарты», деп мән береді [5, 143].

«Оқылатын тіл мен мәдениет туралы білім алу үрдісі студент үшін қиын жағдайға айналмауы тиіс және күйзеліс (шок) пен жайсыздыққа ұшыратпауы, эмоционалдық соққы алмауын (стресс) тудырмауын ескере отырып, оларды алдын ала мәдениеттер тоғысы диалогына дайындау керек» [16, 45].

Мәдениетаралық құзыреттілікте мәдени маңызды ақпарат тілдік немесе тілдік емес құралдар арқылы беріледі. Әсіресе этностың ұлттық ерекшелігі тілдік емес немесе вербальді емес құралдар (им-ишарет, қол бұлғау, бас изеу т.б.) арқылы анық айқын көрініс табады. Үйреніп жатқа тілде сөйлейтін халықтың қарым-қатынастағы осындай ерекшеліктерін білу өте маңызды.

Мәдиева т.б. тарапынан ұсынылған сөздікте осындай ерекшеліктердің адамдар арасындағы қарым-қатынаста маңызды рөл атқаратындығына мындадай деректер келтіреді: «Қарым-қатынас психологиясына сүйенсек, адамдар өздерінің орталарында қалыптасқан стереотиптер, тәртіптер мен әдеп нормаларға байланысты ойлап, әрекет етеді. Сол себепті өзгенің мәдениетін өзінің мәдениеті негізінде ғана көреді. Мысалы, болгарлар келісімді басты екі жаққа шайқау арқылы білдірсе, келіспеуді басты кеуде тұсына ию арқылы білдіреді екен. Керісінше, жапондықтар басты шайқау арқылы сөйлеушінің назарын өзіне аударады. Бұл жайттар қазақ, қырғыз, орыс, белорус, украин және т.б. мәдениеттеріне қайшы келіп, кішігірім түсінбестіктен бастап түсініспеушілікке дейін, тіптен қарым-қатынастың үзілуіне дейін әкелуі мүмкін. Мамандардың айтуынша, «орыстарда жоғалтуды немесе сәтсіздікті көрсететін ым-ишарат хорваттарда сәттілік пен рахаттануды білдіреді екен. Француз бен итальян белгілі бір идеяны ақымақтық деп есептесе, өз басын соғады. Ал неміс алақанымен өзін ұру арқылы: «*Иә*, сен есіңнен ауысқансың» дегенді ұғындырғысы келсе, британдық пен испандықтар дәл осы ым-ишаратпен өзіне көңілі толатынын айтқысы келеді екен» [1,3].

Осы секілді Т.Ф.Гришенкова т.б. еңбектерінде: «Ым-ишара – ежелгі қарым-қатынас құралы. Ым тілін үйрену – бұл басқа мәдениетті үйренудің маңызды нысаны. Ол міндетті түрде салыстырмалы, мәдениаралық болуы керек, өйткені біз сол лингвомәдени қоғамдастықта өмір сүріп, белгілі бір құбылыстың, дәстүрдің ұлттық ерекшелігін түсінбестен оның «ішкі жағынан» ерекшелігін байқаймыз. Зерттелген тілде сөйлейтін адамдардың ым тілін елемеу түсінбеушілікке, тіпті мәдениеттердің қақтығысына әкелуі мүмкін, өйткені әртүрлі халықтардың көптеген ымдары әртүрлі болып келгенімен, формасы жағынан бір-біріне ұқсайды», - дей келе, белгілі лиглмәдениеттанушы Д.Б.Гудковтан мына мысалдарды келтіреді: Орыс адамы немістер мен орыстарға дәріс оқу барысында бөлмеге бір адам кіріп келгенде, оған тесіле қарап, дауысын бәсеңдете, саусақтарын бүгіп, үстелдің бір шетін тықылдатты, орыстар оны «сөз тасушы» немесе сол жердегі «әңгімені жеткізуші» деп түсінсе, немістер үшін бұл ишарет түсініксіз болып қала берді» ,- деген тұстары біз үшін өте қажет деректер [17, 44].

Белгілі лигвомәдениеттанушы С.Г.Тер-Минасова жазғандай, «Шетел тілінің әр сабағы мәдениеттердің тоғысқан жері, бұл мәдениетаралық қатысым тәжірибесі, өйткені әрбір шетел сөз шетелдік әлем мен шетелдік мәдениетті бейнелейді: әрбір сөзде ұлттық санаға байланысты дүниеге көзқарас бар» [18, 25]. «Шет тілін үйренудегі басты мақсат – нақты жағдаяттарда басқа мәдениет өкілдерімен тиімді қарым-қатынас жасау үшін тілдің қажеттігін сезінетін тұлға қалыптастыру» [16,145]. Тіл үйретудегі біздің игі мақсатымыз да – осы.

Мәдениетаралық парадигмаға негізделген тілдік білім тек ана тілі мен мәдениетінің тәжірибесін ғана емес, сонымен қатар шығармашылық құндылығын, динамикалық өзгеріп жатқан әлемде тұлғаның даму құндылығын ұғынуға мүмкіндік береді. Мәдениетаралық коммуникация туралы (оның барлық қателіктерімен, сәтсіздіктермен) тек диалог барысында оқушылар әртүрлі лингвоэтникалық мәдениетке ғана емес, олардың бір-бірінен айырмашылығы бар екенін түсінген жағдайда ғана айтуға болады. [2,167]

Студенттердің мәдениетаралық қатысымдық құзыреттелігін қалыптастырудың өзіндік ерекшеліктері бар. Студенттер өздерінің лингвомәдени білімдеріне сүйене отырып, біртіндеп, әр қадаммен шет тілі мен бөтен мәдениет жүйесін меңгере бастайды. Шетел студенттері қазақ салт-дәстүрлерімен, қазақ және де елімізде тұрып жатқан басқа да халықтардың діліне ықпал еткен мәдени оқиғалармен танысып, мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын дамытады. Студенттерді таныс немесе таныс емес күнделікті мәдениет пен мерекелер мәдениетін салыстыруға үйрету керек. [2, 169].

Оқулықтарда ұсынылған және оқытушы арнайы нақты топ үшін дайындаған лингвоелтану және мәдениеттану оқу материалдарының көмегімен мәдениетаралық білімді меңгеруге көмектесу қажет. Аудио-бейне құралдары да көп нәрсені көріп, біліп, ой-өрісін кеңейтуге мүмкіндік береді, бірақ оқытушының әрекетінде, ең бастысы, әлемнің жалпы көрінісін ұсынатын әртүрлі оқу материалдары қамтылу керек. [2, 169] Студенттер ана тілімен және бөтен мәдениетті танып, ана тілімен салыстыру кезінде мәдениетаралық және тіларалық қарым-қатынас мәселелерін түсінеді. Өзге мәдениеттерді тасымалдаушылармен қарым-қатынас жасай отырып, студенттер әлемнің өзіндік танымын кеңейтеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, болашақ мамандардың мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастырудың әлемдік бәсекедегі өзекті мәселелерді шешумен қатар, әртүрлі мәдениеттер өкілдерінің арасындағы түсінісушілік, келісушілік қасиеттер мен достық қарым-қатынас орнатуды, соның нәтижесінде студенттердің бойында жалпыадамзаттық құндылықтарды қалыптастыруға мүмкіндік беретіндігін әркез естен шығармауымыз тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Г.Б.Мадиева /Мәдениаралық қарым-қатынас/. Қазақша-орысша терминдер оқу сөздігі. Құраст.: Г.Б.Мадиева, т.б. -Алматы. Қазақ университеті, 2015. - 89 б.
2. Игнатова Е.Р., Толмачева Д.С. /Әльфараби ҚазҰБТУ/ ФИЛОСОФИЯ САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТТАНУ/ Филология сериясы. №4 (176).2019
3. Hall E.T., Trager G. Culture and communication. The model of analysis / G.Trager, E.Hall. – New York, 1954.
4. А. И. Басова [и др.] Русский язык как иностранный (с электронным приложением): учеб.-метод. пособие /; под ред. А. И. Басовой. - Минск. БГУ, 2014. - 119 с. : ил.
5. Керимова С.М. Мәдениаралық қатысымның лингвистикалық аспектілері» Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дай-н дисс-я. А., 2019. - 156 б.
6. Роляк И.Л. Многофакторная модель обучения польских специалистов русскому языку делового общения. Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук. - Москва. 2015. - 491 с.
7. Халеева И.И. Интеркультура – третье измерение межкультурного взимодействия (Из опыта подготовки переводчиков). //Актуальные проблемы межкультурной коммуникации. – М. 199. – С.5 -15
8. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. - М.: Русский язык, 1983, -320 с.
9. Турсиду Н.Ю. Обучение русскому языку как иностранному студентов-греков на основе лингвокультурологического подхода. Диссертация на соискание ученой степени кандидата пед.наук. Херсон, 2016, - 305 с.
10. Құнанбаева С.С. Қазіргі шетелдік білім берудің теориясы мен практикасы. А., ҚазҚжӘТУ, 2010. - 324 б.
11. Таланов В. Образование и культура толерантности // Высшее образование в России. – 2001. - №3. – С.150-153.
12. Библер В.С. Культура. Диалог культур // Вопросы философии. – 1989. №3. – С. 34-46.
13. Асанова Г. Іскери қарым-қатынастың табиғаты мен ерекшеліктері (ағылшын және қазақ тілдері материалдары бойынша). Философия докторы ((PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс-я. - А., 2014. -192 б.
14. Lilia Nazarenko / Procedia - Social and Behavioral Sciences 141/ Published by Elsevier Ltd (2014) 899 – 902 p.p.
15. Акпарова Ж.М. Педагогикалық мамандыққа кіріспе: оқу құралы. – Қарағанды. Болашақ-Баспа, 2009. - 171 б.
16. Турсиду Н.Ю. Обучение русскому языку как иностранному студентов-греков на основе лингвокультурологического подхода. Диссертация на соискание ученой степени кандидата пед.наук. Херсон, 2016, - 305 с.
17. Т.Ф.Гришенкова др. Язык и реальность: сопоставительный, лингвокультурный и дидактический аспекты межкультурной коммуникации: монография. /Т.Ф.Гришенкова, Е.А.Иванова, В.В.Карнюшина, Е.В.Король. - Новосибирск. Издательство ЦРНС, 2016. – 96 с.
18. Тер-Минасова С. Язык и межкультурная коммуникация. (Учеб. пособие). - М. Слово/Slovo, 2000. - 624 с.

ӘОЖ 37.013.88

Досжанова Ж.Т.
аға оқытушы,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Садыкова А.А.
оқытушы,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

Омарова Г.А.
оқытушы,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ МҰРАСЫ МЕН БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада **е**сімі дүние жүзіне мәлім болып, ғылыми және мәдени мұралары ғасырлар бойы ардақталып, ұрпақтан-ұрпаққа өтіп келе жатқан, мезгілдің қатыгез сынынан мүдірмей өткен, тарих перзенттерінің бірі және бірегейі – Әбу Насыр Әл-Фарабидің адамзаттың қалыптасуы, жеке тұлғаның дамуындағы тәрбиенің алатын орны мен атқаратын ролі туралы пікірлері, оқыту, білім беру мәселелері мен нағыз ұстаз жөніндегі көзқарастары қарастырылған. Фарабидің ілімі бойынша, адамның рухани бет-пердесі, мінезі мен жүріс-тұрысы қоғамдық орта, тәрбие әсері, адамның еркі ауру сияқты көптеген объективтік және субъективтік себептердің әсерімен қалыптасады, өзгереді. Фарабидің пікірінше, тәрбиеге көнбейтін, жөндеуге, түзетуге болмайтын жас болмайды. Тек ретін тауып үйретуден, баулудан жалықпау керек. «Жаман қылық – ол жан ауруы. Бұл ауруды кетіру үшін тән ауруын емдеуші дәрігерге ұқсауымыз керек»,- дейді ғұлама. Фараби «Бақытқа жету жолы» атты трактатында жастарды батырлық, жомарттық, қайырымдылық, қанағаттылық, шешендік, доспейілділік, т.б. қасиеттерді қалай тәрбиелеу қажеттігі жайлы нақты баяндайды.

Кілттік сөздер: тәрбие әсері, қоғамдық орта, адамның рухани бет-пердесі, тәрбие, еңбек, білім, ұстаз, шәкірт.

Аннотация: Статья посвящена Абу Насиру аль-Фараби, одному из самых уникальных и уникальных детей истории, чье научное и культурное наследие веками почиталось и передавалось из поколения в поколение. мнения о роли, обучении, воспитании и взглядах на настоящего учителя. Согласно учению Фараби, духовный облик, характер и поведение человека формируются и изменяются под влиянием многих объективных и субъективных факторов, таких как социальная среда, влияние воспитания, воля человека. По словам Фараби, нет возраста, который нельзя было бы воспитывать, ремонтировать и исправлять. Вам просто нужно быть более разборчивым с помощью, которую вы оказываете другим людям. «Зло - это болезнь души. Чтобы избавиться от этой болезни, мы должны быть как врач, который лечит определенную болезнь », - сказал он. В своем трактате «Дорога к счастью» Фараби призвал молодежь к героизму, щедрости, благотворительности, удовлетворенности, красноречию, дружелюбию и т. Д. подробно описывает, как развивать качества.

Ключевые слова: влияние воспитания, социальная среда, духовная маска человека, воспитание, работа, воспитание, учитель, ученик.

Annotation: The article is dedicated to Abu Nasir al-Farabi, one of the most unique and unique children in history, whose scientific and cultural heritage has been revered and passed down from generation to generation. views on the role, training, education and views of the current teacher. According to Farabi's teaching, the spiritual image, character and behavior of a person are formed and changed under the influence of many objective and subjective factors, such as the social environment, the influence of upbringing, the will of man. According to Farabi, there is no age that could not be nurtured, repaired and corrected. You just need to be more discriminating with the help that you give to other people. "Evil is the disease of the soul. In order to get rid of this disease, we must be like a doctor who treats a certain disease, "he said. In his treatise «Road to Happiness» Farabi called the youth to heroism, generosity, benevolence, satisfaction, eloquence, friendship and so on. D. describes in detail how to develop quality.

Keywords: influence of upbringing, social environment, spiritual mask of a person, upbringing, work, upbringing, teacher, student.

Тұңғыш Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында: «Ұлы дала Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Әз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді»,- дей отыра, тарихи сананы жаңғырту үшін, ең алдымен, ұлт қаһармандарын үлгі тұтуға, олардың өнегелі өмірі мен артына қалдырған құнды еңбектерін елге, әсіресе жас ұрпаққа кеңінен насихаттауды тапсырған болатын [1].

Әбу Насыр әл-Фараби – дүниежүзілік мәдениет пен білімнің Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз» және Шығыстың Аристотелі – атанған данышпан, флософ, энциклопедист – ғалым, әдебиетші, ақын. Әлемге әйгілі ойшыл, философ, социолог, математик, физик, астроном, ботаник, лингвист, логика, музыка зерттеушісі.

Толық есімі - Әбу Насыр Мұхаммад ибн Мұхаммад Тархан ибн Узлағ ибн Тархан. Негізі – түрік. Әл-Фараби Түркістан өлкесіндегі Фараб жерінде туылған.

Жастайынан асқан зерек, ғылым-өнерге мейлінше құштар болып өскен Әл-Фараби алғашқы білімін туған жері Отырарда қыпшақ тілінде алады. Ол өсе келе өз заманының аса маңызды ғылым мен мәдениет орталықтары: Бағдат, Қорасан, Дамаск, Каир, т.б. шаһарларда болды. Сол қалаларда оқыды, еңбек етті. Шығыстың осы шаһарларында ол өз дәуірінің аса көрнекті ғалымдарымен, көркем сөз зергелерімен танысады. Олардан тәлім-тәрбие алады.

Қазіргі дүниені неғұрлым дұрыс танып, білу үшін және жақсы өмірдің дұрыс жолын таңдай білу үшін және жаңа мыңжылдықта білімді, тәрбиені, адамгершілік пен ізгілікті дамыту үшін біз әр уақытта, әр дәуірде өзімізге дейінгі өткен идеялар мен қағидаларға сүйенгеніміз жөн. Оларды данышпан-ойшылдардың еңбектерінен ғана кездестіруге болады. Сондай құнды мұралардың иесі, қазақ топырағынан шыққан, жан-жақты және ғұлама ғалым – Әл-Фараби. Ол сонау ерте орта ғасырлардың өзінде адамзат ілімінің молайып, ақыл-парасаттың жетілуін, оқу-ағартудың қажеттілігін айтып, білім алудың маңызын атап көрсеткен болатын.

Әл-Фараби педагогика, психология, эстетика мен акустика, астрономия мәселелерін де терең зерттеп, мәдениет пен ғылымға жемісті үлес қосқан. Сондай-ақ, ол парасаттылық пен ағартушылықты жақтаған үлкен гуманист. Ол бірнеше ғылым салаларын қамтитын 150-ге тарта трактаттар жазған [2].

«Тәрбие – тал бесіктен» деген халық даналығының астарынан бір ғана мәселені, яғни, бала тәрбиесінің өте күрделі процесс екендігін айқын ұғынуға болады. Тәрбиені қажет ету мәселесінің адамзат қоғамымен бірге келе жатырғаны да талас тудырмайды. Өйткені өскелең ұрпақ ғасырлар бойында қалыптасып, жүйеленген тәлім-тәрбиені, тиісті тәсілдерді санасына біртіндеп сіңіріп, оны дағдыға айналдырып отырады.

Тәрбие мәселесі әрбір кезеңде озық ойлы ойшылдар мен тәлімгерлердің еңбектері мен пайымдық ой-пікірлерінен де көрініс тауып отырған. Солардың қатарынан, өз заманында «Екінші Аристотель» атанған Әбу Насыр Әл-Фараби де тыс қалмайды.

«Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім адамзаттың – қас жауы» деген Әл-Фарабидің атақты қағидасына сүйене отыра, алдымен, ұлы ойшылдың тәрбие жөніндегі ілімдеріне тоқталуды жөн көрдім.

Әл-Фараби шығармашылығында көрнекті орын алатын мәселенің бірі – тәрбие мәселесі. Тіпті, оқып-білім алу, ғалым адам болу мәселесін тәрбиемен тығыз байланыстырады. Мәселен, «Философияны үйрену үшін алдын-ала нені білу қажет» деген еңбегінде ол: «ғылым үйренуге кіріспекші кісі ... тәрбиелі, адамгершілігі мол, адал, қулық-сұмдықтан және басқа ағат мінез-құлықтан аулақ болуы қажет»,- деп түйіндейді [3].

Әл-Фарабидің гуманитарлық көзқарастары мен пайымдаулары «Бақытқа жету жайында» атты философиялық еңбегіндегі түсіндірулермен көрінген. Тәрбиеге анықтама бере келіп, ол: «Тәрбиелеу дегеніміз – халықтардың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту әдісі деген сөз... тәрбиелеу кезінде халықтар мен қала тұрғындарына білімге негізделген қасиеттерден туатын іс-әрекет жасау дағдысы сіңіріледі, олар осындай іс-әрекетке жігерлендіріледі, осы әрекетті жасау тілегі қоздырылады, осы қасиеттер және бұлармен байланысты әрекеттер адамдардың жан-дүниесін баурап алатыңдай және адамдарды осыған жан-тәнімен құштар ететіндей болуы көзделеді»,- деп жазды.

Тәрбие мәселесін Әл-Фараби осындай кең мағынада түсіне отырып, тәрбиенің жалпы халықтар мен қала тұрғындарының өмірінде алатын, атқаратын орнын жоғары бағалайды. Дұрыс тәрбие берілмеген халықтар мен қала түрғындары «надан» халықтар немесе қала тұрғындары (қоғам өкілдері дегені) деп аталып, ондай қалалардың түрлері, адамдарында кездесетін нашар мінез-құлық, іс-әрекеттер сипатталады [4].

Әл-Фараби тәрбиенің, оның ішінде еңбек тәрбиесінің теориясы ғылымға негізделуі қажет деп санады. Ол ғылымды тарихи үрдіс деп түсініп, ғылым жүйелі түрде құрылған білімнің жоғарғы формасы деген анықтама берген. Фараби өмір сүрген дәуірде педагогика ұғымы болмағаны белгілі. Алайда ол оқу-ағарту мен тәрбие туралы, еңбек мәдениеті туралы ілім жасады. «Еңбектің өзі – өнер. Ал еңбек тәрбиесі сол өнерден туындайды, әрбір адамды еңбекке баулиды, еңбек шеберлігіне үйретеді. Олардың еңбек ету дағдысын қалыптастырады»,- деген болатын Фараби. Ол еңбек өмір сүрудің негізі, адамзат тіршілігінің мәңгілік, табиғи шарты деп қарастырды [5].

Фарабидің пікірінше, оқу, тәрбие, білім алу,

еңбек ету, ғылым адамы болу адамгершілік және еңбек тәрбиесіне тығыз байланысты. Фараби ең алғаш еңбекті, таза еңбекті, адал еңбекті тәрбиенің алғы шарты етіп алды.

Еңбек тәрбиесінің теориясын жасауда ол Аристотель негізін салған теорияның анықтамасына сүйенеді. Демек, ол қандайда болсын құбылысты түсіндіруге бағытталған ұғымның, идеяның, белгілі бір саласының мәнді байланыстары мен заңдылықтары жөнінде толық түсінік беретін ғылыми білімді қорытудың ең жоғарғы формасы деген қағиданы ұдайы басшылыққа алған Фараби еңбек тәрбиесінің теориясын «Өзінің ішкі құрылымы жағынан бір-бірімен логикалы байланыста болатын біртұтас білім жүйесін құрайды»,- деп тұжырымдайды.

Адамзат ақыл-ойының эволюциясын Әл-Фараби таным процесіне қатысатын адам жанының қабілеті мен бөлшектеріне байланысты зерттейді. Адам интеллекті – бұл туа біткен қабілет, - деп көрсетеді Әл-Фараби. Бұл алғашқы интеллектіні философ потенциалдық және алғашқы материалдық интеллект деп атайды. Ол тәжірибеге дейін болады, яғни адамзат ие болғанға дейін болады. Тәжірибе пайда болып, сақталғаннан кейін потенциалдық ақыл актуалды ақылға айналады. Таным процесінің екі жақты сипаты бар: ол потенциалды ақыл-оймен қатар потенциалды ақыл жететін нәрселерді де жүзеге асыруды көздейді. Материалдық болып табылатын заттардың субстанциясында өзбетінше актуалды интеллект болу қабілеті жоқ.

Бұл объектілердің мүмкін, яғни потенциалды танылудан актуалды танылуға өтуі үшін материядан да асқан субстанциялы мән қажет. Өзінің "Ақыл (деген сөздің) мағынасы жайындағы пайымдама" деп аталатын шығармасында Әл-Фараби интеллект деген сөздің түрлі мағынада пайдалануы туралы жазады.

Бірінші - қарапайым сөзде, парасатты адам жөнінде айтқан кезде қолданылады.

Екінші – мутакаллимдердің түсінігінде, парасат теріске шығарылған кезде айтылады.

Үшінші – Аристотельдің "Екінші Аналитика" атты шығармасында берілген мағынада, интеллект жанның қабілеті болып табылады. Туа біткен қасиеті арқылы әмбебап, ақиқат және қажетті шарттар жөнінде анық мағлұмат алу үшін адамға жағдай жасайтын жан қабілеті деп қарастырылады.

Төртінші мағынасы – тағы да Аристотельдің "Этика" деген еңбегінің алтыншы кітабында айтылған. Мұнда Аристотель интеллект деп өзіне сәйкес келетін тектегі объектілерге ұдайы қолданудан келіп туатын сол жанның бір бөлігін айтады. Бұл өзі жүре келе тәжірибеден туады, жан бұл тәжірибені объектідегі әрбір дара нәрседен алады. Пікірлер мен шарттардың анықтығы ерік істерінен туады; оның қабылданатыны немесе қабылданбайтыны ерік істерінің табиғатында болады.

Жанның нақ осы бөлігін Аристотель "Этиканың" алтыншы кітабында интеллект деп атаған, - дейді Әл-Фараби. Интеллект сөзінің бесінші мағынасы Аристотельдің "Жан туралы" трактатынан алынады.

Мұнда Аристотель интеллектті төрт түрге бөледі: а) потенциалды; б) актуальды; в) жүре келе дарыған және г) әрекетшіл интелект.

Потенциалды интеллект дегеніміз формаларды жүзеге асыратын субстанция болып табылады. Форма деген ұғым Аристотельде, Әл-Фарабиде мән (сущность) деп алынады. "Аклбилфил" – "актуальды интеллект". Бұл мағынаға Аристотельдің "ойлауды-ойлау" деген ұғымы сай келеді. Мұнда Әл-Фараби ойлау мен болмыстың ұқсастығы қатынасын дамытады. Таным әрекетіне жеткенге дейін интеллект екі жағынан потенциалды.

Педагогикалық тұрғыда қарастырсақ, бұл тұжырым – «оқушыларға саналы тәртіп, сапалы білім беру, пайдалы қоғамдық еңбекке баулу»,- деген сөз. Фараби еңбек тәрбиесінің теориясын жасауда еркін еңбектің адамның жан-жақты дамуы үшін маңызы зор екенін атап көрсетеді [6].

Адамдардың, әсіресе, жастарды тәрбиелеу жүйесінде Фараби бірінші орынға шынайы бақытқа жетуге кепіл болатын мінез-құлық тәрбиесін қояды. Кең мағынада алып қарасақ ғұлама бұл тәрбие ауқымына еңбек, эстетика, дене, гуманистік, патриоттық т.б. тәрбиелер түрлерін енгізіп қарағаны сияқты [5].

Әл-Фараби өзінің «Азаматтарды бақытқа жетелеудің жолы» атты еңбегінде: «қала әкімі мен мұғалім бірдей дәрежеде тәрбиеші болып табылады. Мұғалім бала тәрбиелесе, әкім қала тұрғындарын тәрбиелейді»,- деп тұжырымдайды. Оның пікірінше: «оқып-білім алу арқылы дүниені танып білуге, оның әсемдігі мен толыққандылығын байқауға болады. Әрі оқып-білу үшін, әртүрлі кәсіпті меңгеру үшін, адамгершілік қасиетті қалыптастыру үшін, талмай еңбек етіп, ерік-жігерді дамыту қажет, әрі оған тәрбиелеу және өзін-өзі тәрбиелеу арқасында жетуге болады» [3].

Әл-Фараби тәрбие үрдісінде «Қатты әдіс» пен «Жұмсақ әдісті» ұштастыруды талап етеді. Ол оқыту мен тәрбиелеудің мақсаттарын жеке-жеке анықтап кеткен. Қазіргі тәрбие үрдісі тұрғысынан қарағанда «қатты әдіс» деп отырғаны жазалау, ал «жұмсақ әдіс» деп отырғаны – мадақтау. Демек, Фараби педагогикалық ықпал ету әдістерін алғаш ұсынған, оның тиімділігін дәлелдеп кеткен ғалым [6].

Әл-Фараби өзінің педагогикалық жүйесінің белгілі құрамды бөлігі ретінде бала тәрбиесі мен оқыту мәселесін алып, баланың жеке және жас ерекшелігіне мән беріп, балаға қамқорлықпен қарап, қарым-қатынас жасауға баса көңіл бөледі. Ежелгі грек ойшылдарына сілтеме жасай отырып ғұлама балаларды белсенді түрде оқытуды 7-8 жасынан бастауды нұсқайды [3].

Фараби, сонымен қатар, оқыту, білім беру мәселелеріне үлкен назар аударып, бұл тұрғыда көптеген түбегейлі, терең пікірлер айтқан. Ол «Философтардың қойған сауалдарына жауаптар» деп аталатын еңбегінде педагогика, оқу, оқыту мәселелеріне қатысты жайларға тоқталады. Мәселен, оқып-үйренуге жаттап алу дұрыс па?, жоқ түсініп алу дұрыс бола ма?- деген сұраққа Фараби: «түсініп алған дұрыс, өйткені барлығын жаттап алу мүмкін емес, оларды белгілі бір байланыстары арқылы ойда топтастыру пайдалы»,- деп жауап береді [4], [6].

Бала тәрбиесі, қоғам мен халықтың балаларды оқыту жөніндегі қамқорлығы, жастарды халық өміріне байланысты білімдермен қаруландыру, балаға оның жеке және жас ерекшеліктерін ескеріп, шын жүректен қамқорлықты қарымқатынас – мұның бәрі Әл-Фарабидің педагогикалық жүйесінің құрамды бөлігі болды. Халықтан алып пайдаланылған көптеген ережелер оның ілімінің демократиялық, гуманистік өзегін құрады және педагогикасының озық бағыттылығын күшейтті. Әрине, ұлы педагогтың халықтық тәрбие дәстүрлерін алып пайдаланып және оны өз жүйесіне енгізіп қана қоюмен шектелмеуі әбден табиғи нәрсе. Ол педагогикалық құбылыстардың жиынтығын байыптады, тәрбие және тәрбиелеу орындары мәнін түсіндіруге жаңа мазмұн беріп, әрі қарай шығармашылықпен дамыта алды [4].

Әл-Фарабидің айтуы бойынша, нағыз ұстаз ғана айтқанын екі еткізбейтін, ешкім шағым жасауға батылы бармайтын, білімі телегей-теңіздей, ақыл-ой парасаты да, ерік-жігеріне де ешкім тең келе алмайтын адам. Осындай қасиеттері бар ұстаз ғана шәкіртке үлгі-өнеге көрсетеді, ол халықты соңына ертіп, оның мұң-мұқтажын, талаптілегін орындай алады.

Фараби ұстаздың мінез-құлық нормасы қандай болуы керек?- деген сұраққа жауап бере отырып, балаға білім беру жөнінде, оған тәлімтәрбие беру ісінде мұғалімге мынадай шарттар қояды: «Мұғалімдік еткен адамның өлшеуі (әдісі) тым өктем (қатаң) болмасын және асыра босаңсытқан төмендікпен де болмасын. Егер тым қатты, үнемі ызғармен болса, онда оқушы мұғалімін жек көретін халге жетеді. Егер де өте босатып жіберген кішіпейілділік болса, онда оқушылар жағынан мұғалімді кем санау, ғылымына жалқау қарау қаупі туады»,- дейді.

Бұл сияқты ұстамдылыққа, іскерлікке қол жету үшін Фараби атап көрсеткендей: «ұстаз тарапынан барынша ынталылық пен табандылық қажет, өйткені бұлар, жұрт айтқандай, тамшысымен тас тесетін бейне бір су тәрізді».

«Ұстаз ескерер бір жәйт – бұл шәкірттің мінез-құлқындағы жағымсыз мінезді, жағымсыз қылықты болдырмау, онда жақсы сипаттардың қалыптасуына мүмкіндік беру»,- деп атап көрсетеді Әл-Фараби [8].

Әл-Фараби түсінігінде, ұстаз да қала басшысы сияқты ел жетекші, халық қадірлісі. Медресе балаларды оқытып, тәрбиелесе, қала бастығы олардың ата-анасына өнеге көрсетеді, халықты ізгі қасиеттерге баулиды. Олай болса мұның екеуі де "сегіз қырлы, бір сырлы" қай жағынан да болса барша халықтан қош ілгері тұрған кісілер. Сондықтан бұл екеуіне де мынадай 12 түрлі қасиет сәтті қабысып келсе нұр үстіне нұр болған болар еді:

1. Тән ерекше жетілген түрлі іс-әрекетті нәтижелі етіп орындауға ыңғайлы бейім болуы;
2. Нені болса да жақсы айырып, тез тұжырымға келе алатын;
3. Өзінің түсініп, сезгенін көріп, білгенін есіне жақсы сақтай алатын;
4. Көреген ойлы, талғампаз, ақылды адам болуы;
5. Ойын анық, дәл бере алатын, көркем сөйлей алатын шешен;
6. Ілім-білімді, оқу-ғылымды жан тәнімен, ұңғыл-шұңғылын ақыл-ой жұмысының үлкен бейнетін тек ләззат санайтын адам;
7. Қайда жүрсе де өте ұстамды;
8. Өтірік-өсекті, мылжыңдықты жек көріп, шындықты, әділдікті бар ынтасымен сүйе білу;
9. Өр кеуделі, жан мен арын бірдей кіршіксіз ұстайтын адам;
10. Мал-мүліккке, дүние-жиһазға, мәнсіз ұсақ тіршілікке қызықпау;
11. Табиғатынан әділ, шынайы, шыншыл;
12.Басқаға дау, өзіне де қиянат қыңыр-қиқар болмай, әркез шешімге келе алатын байсалдығы мен батылдығы қатар жүре алатын, қорқыныш пен үрейге жол бермейтін адам;

Осылайша бабамыз Әл-Фараби өнегелі ұстаз бен әділ билеушіге ортақ 12 қасиетке мән береді де, бұған қосымша жұртты аузына қаратқан даналық, заң мен әдеп-ғұрыптарға жетістік, іс-әрекеті осыларға сәйкес. Жаратылысында әрбір адамға өз тіршілігі үшін және ең жоғары кемелділік дәрежесіне жету үшін көп нәрсе керек, ал мұны ол жалғыз жүріп таба алмайды және бұған жету үшін ол қандайда бір адам қауымын қажет етеді, осы қауымдағы адамдардың әрқайсысы оған қажетті нәрселердің жалпы жиынтығынан қандай да бір затты тауып беріп отырады. Оның бер жағында әрбір адам өзінен басқа екінші адам жөнінде де нақ осындай күйге түседі.

Адамның мінез-құлқын тәрбиелеуде ойшыл ұстаздардың жүріс-тұрыстарына, сөйлеген сөзіне, қимылына, жеке бас мәдениетіне баса назар аударып, оқушының сапалы білім алуына ұстаздың осындай қасиеттері үлкен роль атқаратынын айтады. Әл-Фараби педагогикалық ғылымдарға арифметика мен геометрияны, астрономия мен дыбыстар туралы ғылымдарды қосып есептеген. «Мұның мәнісі – бұл төрт ғылым оқушыларды тәрбиелейді, өте нәзік сезімтал етеді, идеяларын ұшқырлайды, басқа ғылымдарды оқып-үйренуге төте жол салады»,- деп пайымдаған.

Сонымен, дүниежүзілік ғылым мен мәдениеттің алтын қорына өлшеусіз үлес қосқан ұлы ойшылдың педагогикалық мұрасы да ұшан-теңіз, мол дүние. Ұлы ғұлама өз еңбектерінің көпшілігін ұстаздық тұрғыдан, тәлім-тәрбиелік мақсатқа орайластыра жазған. Әл-Фарабидің жоғарыда атап өткен арифметика, геометрия, астрономия, музыка ғылымдарын педагогикалық, яғни тәрбиелік ғылымдар дейтін жүйеге жатқызуы да, сондай-ақ педагогика, әдістеме мәселелері жөнінде арнаулы еңбектер жазуы да осы айтылғандардың айқын дәлелі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нұрсұлтан Назарбаев. Ұлы даланың жеті қыры / Егемен Қазақстан, 21-қараша, 2018.
2. Әбсаттар Дербісалиев. Қазақ даласының жұлдыздары. – А., 1995.
3. Ф.Абдихаева, Е.Балабеков. Тәрбие жүйесіндегі музыканың алар орыны туралы Әл-Фарабидің ой-пікірлері. // Ғұлама. Ойшыл. Ұстаз. (Әл-Фарабидің 1130 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары). – А., 2001.
4. https:// sites.google.com: Әл-Фараби еңбектеріндегі халықтық педагогика мәселелері.
5. https:// akikat.kazgazeta.kz, bankreferatov.kz: Ж.Исахметұлы. Фараби трактаттарындағы білім, тәрбие және адамгершілік мәселелері.
6. Дебісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы, 1995
7. Ж.Алтаев, Ж.Әміркұлова Әл-Фараби және ислам философиясы. Оқу құралы, Алматы, 2012

ӘОЖ 374.3.16

Нұрбекова А.М.
п.ғ.к., доцент
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

Умирзакова Г.А.
магистр, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

Мықтыбекқызы Г.
магистр, оқытушы
Silkway халықаралық университет
Шымкент қаласы, Қазақстан

Найманбаева С.М.
магистрант,
Silkway халықаралық университеті
Шымкент қаласы, Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ - ТҰЛҒАНЫҢ ЖАН-ЖАҚТЫ ҮЙЛЕСІМДІ ДАМУЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ ОЙ ПІКІРЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Әл-Фараби мұрасы әр уақытта да, қазіргі жаһандану кезеңінде де өзекті тақырып. Фараби өз дәуәрінде адамдардың өзі көздеген мақсатына жетуі оның өзіне ғана байланысты екенін айтып, адам рухани жағынан үнемі өзін-өзі жетілдіріп отыруға тиіс екенін, адам тек ақиқатты, айналадағы дүниені танып білу арқылы жетілетіндігін қарастырған. Есімі дүние жүзіне мәлім болып, ғылыми және мәдени мұралары ғасырлар бойы ардақталып, ұрпақтан-ұрпаққа өтіп келе жатқан, мезгілдің қатыгез сынынан мүдірмей өткен, тарих перзенттерінің бірі және бірегейі – Әбу Насыр Әл-Фарабидің адамзаттың қалыптасуы, жеке тұлғаның дамуындағы тәрбиесінің алатын орны мен атқаратын ролі туралы пікірлері, оқыту, білім беру мәселелері мен нағыз ұстаз жөніндегі көзқарастары қарастырылған.

Кілттік сөздер: тәрбие, білім, ұстаз, шәкірт.

Аннотация. Наследие аль-Фараби не теряет ценности и актуальности и в наш период современной глобализации. Его имя известно во всем мире , его труды ценятся и не теряют актуальности в современном обществе. Еще своим современникам ученый говорил о том, что стремление к цели и достижение еезависит только от самого человека.Он утверждал, что каждый человек должен духовно совершенствоваться и стремиться к правде.Будучи педагогом он рассуждал о формировании общества, о роли воспитания в формировании личности, а также о большой роли образования на пути к самосовершенствованию. В статье также рассматриваются педагогические воззрения великого ученого, философа, педагога.

Ключевые слова: воспитание, образование, знания, учитель, ученик.

Abstract. The legacy of al-Farabi does not lose its value and relevance in our period of modern globalization. His name is known all over the world , his works are valued and do not lose relevance in modern society. Even to his contemporaries, the scientist said that the pursuit of a goal and the achievement of it depends only on the person himself.He argued that every person should improve spiritually and strive for the truth.As a teacher, he talked about the formation of society, the role of education in the formation of personality, as well as the great role of education on the path to self-improvement. The article also discusses the pedagogical views of the great scientist, philosopher, and teacher .

Keywords: upbringing, education, knowledge, teacher, student.

КІРІСПЕ.

Толық есімі - Әбу Насыр Мұхаммад ибн Мұхаммад Тархан ибн Узлағ ибн Тархан. Негізі – түрік. Әл-Фараби Түркістан өлкесіндегі Фараб жерінде туылған. Жастайынан асқан зерек, ғылым-өнерге мейлінше құштар болып өскен Әл-Фараби алғашқы білімін туған жері Отырарда қыпшақ тілінде алады. Ол өсе келе өз заманының аса маңызды ғылым мен мәдениет орталықтары: Бағдат, Қорасан, Дамаск, Каир, т.б. шаһарларда бол-

ды. Сол қалаларда оқыды, еңбек етті. Шығыстың осы шаһарларында ол өз дәуірінің аса көрнекті ғалымдарымен, көркем сөз зергелерімен танысады. Олардан тәлім-тәрбие алады [1]. Әл-Фараби түркі тілімен қатар араб, парсы, грек, латын, санскрит тілдерін жетік білген. Ғылыми шығармаларын, өлең-жырларын өз дәуірінің руханиғылыми тілі саналған араб тілінде жазды.

Фарабидің екі жүзге жуық трактаттары белгілі. Ол көне заманның Платон, Аристотель, Гален сияқты ақыл-ой алыптарының шығармалары туралы көптеген трактаттар мен түсіндірмелер жазды. Сөйтіп, Фараби Шығыс пен Батыстың ғылыми қауымын грек философиясымен, логика ғылымымен, ежелгі мәдениетімен таныстыруда зор роль атқарды. Фарабидің "Ақылдың мәні туралы трактат", "Данышпандықтың інжу маржаны", "Ғылымдардың шығуы", "Философияны оқу үшін алдымен не білу керек", "Аристотель еңбектеріне түсіндірме" ("Поэтика", "Риторика", "Софистика"т.б.) сияқты зерттеулері оның есімін әлемге философ ретінде танытты.

ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.

Данышпан Әбу - насыр Әл-Фарабидің пікірі бойынша, бір халық екінші халықтан табиғи үш қасиетімен ерекшеленеді: болмысы, мінезі және тілі. Әл-Фараби өзінің әлеуметтік, этикалық көзқарастарының кіндігіне адамды алады. Тек қана өзіндік еркін әрекеттене алатын белсенді пенде қоғамдық пайдалы қызметін жеке бақытын жасай алады. Музыканы, тіл білімін және логиканы педагогикалық ғылымға біріктіре отырып, осы арқылы Әл - Фараби дара тұлғаның жан - жақты үйлесімді дамуындағы тәрбие мәселесіне айтарлықтай мән берген [2].

Тұлғаны тәрбиелеу, оған кешенді білім беру, машықтануға дағдыландыру және мүмкіндікті дамытудың тарихы әріде жатыр. Алғашқы адамды тәрбиелеу процесі тіпті алғашқы қауымдық құрлыста қалыптасты десек те қателеспейміз. Себебі, алғашқы құрылған жанұя ондағы бала тәрбиесі бертін келе ашылған мектептер, бұлардың барлығының объектісі ол дара тұлғаны қалыптастыру тәрбиесі. Тәрбие қоғамдық құбылыс ретінде өздігінен пайда болып, жасалмай, тұлғаны қалыптастырып оны өмірге дайындаудың және оған қажетті қоғамдық сана мен қасиеттері дамытудың құралы болып табылады.

Осыдан келіп тәрбие заңдылықтары, оның сипаты мен әдістемелік негіздері тәрбиелік қызметтің өзінде ғана көрінбей, әлеуметтік тұлға сипатына ие, адамның даму және қалыптасу заңдылықтарына негізделеді. Қазіргі қоғамда тұлғаның дамып қалыптасуында рухани – өнегелі тәрбиенің жетіспеушілігі айқындалуда [3].

Бүгінгі күнге дейін тұлға теориясының ортақ пікірі жасалған жоқ. Тұлға қоғамда өз орны мен ролін жеткілікті мойындайтын саналы әрекетпен айналысатын даралық қасиеттерге ие жеке адам. Бостандық, ақыл-парасат, қозғалысты өмір салты, индивидуализм және кәсіпкерлік рух – қалыптасу үстіндегі тұлғаның басты көрсеткіштері. Тарихшылардың пікірінше, "индивидуальдық" сөзінің өзі "тұлға" ұғымы ретінде бұдан 200-300 жыл бұрын, яғни ағартушылық дәуірінде пайда болған.

Адамдардың мінез-құлқы, ішкі жандүниесі, бар нәрсені қабылдауы, түсінігі әртүрлі болады. Бірақ бұл қасиеттерінің өзін адамгершілік тұрғысында, қоғамдық қатынастарда өз ерекшеліктерін басқалардың бойындағы қасиеттерімен салыстырып, өзгелерді тани білуінде, өзінің артықшылығын сана-сезім өлшемімен бағалай білуде тұлғаға тән болмысты аңғарамыз. Қазақстанның өркениетті елдер қатарында болып, өсіп-өркендеуі үшін жан-жақты, үйлесімді білім беретін мектептің болуы сонымен қатар бұл мектептерде өзін-өзі тани білетін табанды тұлға тәрбиелейтін ұстаздар қауымын даярлауда қазіргі таңда үлкен жауапкершілікпен қараудың қажеттілігіне байланысты қазіргі уақытта көптеген ғалымдар тың құнды пікірлерді жиі айтып отыр.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛҚЫЛАУ.

"Қазір қоғам адам болмысындағы мейірім, шапағат, төзім, махаббат... сияқты құндылықтардың жаңғыруына зәру болып отыр". Адамдарға сенім арту және оларды сүйе білу, олардың сыртынан ғайбат сөйлемеу, олар туралы жағымсыз танымына, тұлға мен ортаның дамуы көзқарасы мен қарым-қатынасына тікелей байланысты болып отыр. Адам өз бойындағы қараулықты, жалқаулықты, масаттануды, ашкөздікті, үрейді, екіжүзділікті, менмендікті жеңе білудің жолы ол адамның өзін-өзі тануы болып табылады.

Тұлғалық өзін-өзі тану бағыттарын саралау оның ішкі дүниесіне өзінің үңіліп, болашаққа берік сеніммен, биік адамгершілік тұрғыдан дайындалуына негіз болады. Бұл тұрғыда Ә.Мұқанбетжанова "Тұлғаны дамыту-өзекті мәселе" – атты, Қазақстан мектебі журналында жарық көрген мақаласында "... тұлға өз-өзімен күресте болады, өзін-өзі тану және өзін-өзі анықтау үрдісінде туады, тәрбие және оқыту тұлғаның тұрақтану жолына бағытталады, сол жолда жеңіске жету үшін көмек беруге тиіс..." – деп келтіреді. Сөйтіп, болашақ тұлғаның бойында рухани - адамгершілік құндылықтардың қалыптасуы тұлғаның өзін - өзі тануына бағытталуы оның ең тиімді құрылымы бар өзіндік даму жүйесінің болуын қажет етеді [4].

Осы орайда жастардың өзін - өзі тануы мен өзін - өзі түсінуінің қалыптасуын зерттейтін салалар тұлғаның біліктілігін көтеру мен оларды өмірге даярлау сапасын көтерудің тың көкжиектерін ашады. Себебі психикалық өмірдің бұл жағын қалыптастыру тұлғаның еңбек, қарым-қатынас және таным субъектісі ретіндегі адамгершілік тұрғыдан жетілуінің алғы шарты болып санала-

ды. Жастардың өзін - өзі танудың тағы бір қырын жеке тұлғаның белгілі бір іс-әрекетке бағыттаушы, бағдарлаушысы өзін өзін тануы. Өзіндік сана мәселесін зерттеудің педагогикалық - психологиялық аспектісі өзіндік сананың /өзін-өзі түсінудің/ адам психикасының ерекше бір процесі ретіндегі табиғатын анықтау болып табылады. Бұл процесс жеке тұлғаның өзін - өзі тану мен өзіне деген эмоционалдық құндылық қатынасы негізінде іс-әрекет пен тіршілік әрекеттері санасындағы өзін-өзі ұйымдастыруына бағытталады. Өзін-өзі түсінуді меңгерген тұлғаның өзінің не істеп, не қойғанын түсінуге, саналы түрде өндірістік міндеттерді алға қойып, оларды шешуге, өз іс-әрекеттерін жоспарлап, міндеттемелерді орындауға, өз сәтсіздіктерінің себептерін саралауға, өз іс-әрекеттеріне түзетулер енгізуге қабілетті болады [5].

ҚОРЫТЫНДЫ.

Тұлғаның өзін - өзі билеп, өз тағдырын өзі шешудің белгілі деңгейі. Өз өмір сүріп отырған ортада өз жүрер жолын анықтаған тұлға - өзінің өмірлік мақсаттарын, өз потенциалын толық пайдаланумен байланысты жоспарларын, өз қалауларын, өзінің тұлғалық және физикалық қасиеттерін, өз мүмкіншіліктерін, қабілеттерін, таланттарын, сондай-ақ, өзі таңдаған осы оқу орнының ортасында өзінің білім игеруіндегі әзірлік шама – шарқын ұғынатын тұлғаны қалыптастыру. Алайда танушы сананың дүниеге келуі сана дамуының белгілі деңгейін талап етеді, сонымен қатар ол өзінің мақсатын қамтамасыз ететін нақты жағдайларды талап етеді. Ең алдымен, тұлға өзін таным объектісі ретінде бөліп қарастыруы қажет, сонымен қатар осы мақсатта өзінің бар ішкі мүмкішіліктерін пайдалана білуі шарт. Қалыпты психикалық денсаулығы өз деңгейіндегі адам өзі мен өз іс - әрекеттерін танып - ұға алады, бірақ бұл таным процесі сыртқы сабақтаса жүретін ықпалдарға да тәуелді болады. Жалпы, авторлардың көпшілігі өзін-өзі түсінудің дамуы мен қалыптасуы арнайы зерттеуді қажет ететіндігін атап көрсетеді, алайда көп жағдайда ол стихиялы түрде өрбиді. Өмірдің жан-жақты, алуан түрлі құбылыстарының кез-келген тұрмыс - тіршілік ортада өзі туралы ұғымдарының өсу процесін толықтай белгілі бір қалыпқа келтіруге жол бермеуі - табиғи нәрсе. Бірақ бұл процестің тиімділігін арттыруға деген қажеттілік әркез жастардың бойынан сезіледі.

Сондықтан тұлғаның танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру оны дамытудың педагогикалық қағидаларын бұлжытпай орындау ұтымды нәтижелер беруі мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байискакова К.А. Фараби іліміндегі адам мәселесі. «Ұлы ойшыл, ғұлама – Әл Фарибидің даналық негіздері»: атты университетішілік апталықтың материалдары, Ақтау: Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, 2019. - 127 б.
2. Ерғалиева Г.А.Өзін-өзі тану. Оқу-әдістемелік құрал. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ Редакциялық баспа орталығы, 2012. - 148 б.
3. Нұрсұлтан Назарбаев. Ұлы даланың жеті қыры / Егемен Қазақстан, 21-қараша, 2018.
4. Әбсаттар Дербісалиев. Қазақ даласының жұлдыздары. – А., 2015.
5. Ф.Абдихаева, Е.Балабеков. Тәрбие жүйесіндегі музыканың алар орыны туралы Әл-Фарабидің ой-пікірлері. // Ғұлама. Ойшыл. Ұстаз. (Әл-Фарабидің 1130 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары). – А., 2009.

ӘОЖ 374.3.16

Нұрбекова А.М.
п.ғ.к., доцент
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

Молдаханова М.М.
магистр, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

Сарыпбекова А.Т.
магистр, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

Айткулова Г.А.
магистр, аға оқытушы
Шымкент университеті
Шымкент, Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ РУХАНИ – АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖАЙЫНДА

Аңдатпа. Мақалада **е**сімі дүние жүзіне мәлім болып, ғылыми және мәдени мұралары ғасырлар бойы ардақталып, ұрпақтан-ұрпаққа өтіп келе жатқан, мезгілдің қатыгез сынынан мүдірмей өткен, тарих перзенттерінің бірі және бірегейі – Әбу Насыр Әл-Фарабидің адамзаттың қалыптасуы, жеке тұлғаның дамуындағы адамгершілік тәрбиесінің алатын орны мен атқаратын ролі туралы пікірлері, оқыту, білім беру мәселелері мен нағыз ұстаз жөніндегі көзқарастары қарастырылған.

Кілттік сөздер: тәрбие, адамгершілік рухани тәрбие, білім, ұстаз, шәкірт.

Аннотация. В статье рассматривается значение наследия великой личности , чье имя произносится с большим уважением и признанием сквозь века. Исторически сложилось так, что имя Аль-Фараби сочетается в высокой мудростью, великими мыслями и рассуждениями о воспитании человечности, о стремлении к знаниям и к высшим ценностям всего человечества. Ведь имя Аль-Фараби известно во всем мире и его педагогические воззрения не теряют актуальности и по сей день.

Ключевые слова: воспитание, нравственно-духовное воспитание, воспитание, учитель, ученик.

Abstract. The article examines the significance of the heritage of a great personality whose name is pronounced with great respect and recognition through the centuries . Historically, the name of al-Farabi is combined with high wisdom , great thoughts and arguments about the education of humanity, the desire for knowledge and the highest values of all mankind. After all, the name of al-Farabi is known all over the world and his pedagogical views do not lose relevance to this day.

Keywords: education, moral and spiritual education, education, teacher, student.

КІРІСПЕ.

Қазіргі дүниені неғұрлым дұрыс танып, білу үшін және жақсы өмірдің дұрыс жолын таңдай білу үшін және жаңа мыңжылдықта білімді, тәрбиені, адамгершілік пен ізгілікті дамыту үшін біз әр уақытта, әр дәуірде өзімізге дейінгі өткен идеялар мен қағидаларға сүйенгеніміз жөн. Оларды данышпан - ойшылдардың еңбектерінен ғана кездестіруге болады. Сондай құнды мұралардың иесі, қазақ топырағынан шыққан, жан-жақты және ғұлама ғалым – Әл-Фараби. Ол сонау ерте орта ғасырлардың өзінде адамзат ілімінің молайып, ақыл-парасаттың жетілуін, оқу-ағартудың қажеттілігін айтып, білім алудың маңызын атап көрсеткен болатын.

Әл-Фараби педагогика, психология, эстетика мен акустика, астрономия мәселелерін де терең зерттеп, мәдениет пен ғылымға жемісті үлес қосқан. Сондай-ақ, ол парасаттылық пен ағартушылықты жақтаған үлкен гуманист. Ол бірнеше ғылым салаларын қамтитын 150-ге тарта трактаттар жазған. Сол еңбектерінде тәрбие мәселесіне де тоқталып кеткен. Тәрбие мәселесі әрбір кезеңде озық ойлы ойшылдар мен тәлімгерлердің еңбектері мен пайымдық ой-пікірлерінен де көрініс тауып отырған. Солардың қатарынан, өз заманында «Екінші Аристотель» атанған Әбу Насыр Әл-Фараби де тыс қалмайды.

ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.

«Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім адамзаттың – қас жауы» деген Әл-Фарабидің атақты қағидасына сүйене отыра, алдымен, ұлы ойшылдың тәрбие жөніндегі ілімдеріне тоқталған жөн.

Әл-Фараби шығармашылығында көрнекті орын алатын мәселенің бірі – тәрбие мәселесі. Тіпті, оқып-білім алу, ғалым адам болу мәселесін тәрбиемен тығыз байланыстырады. Мәселен, «Философияны үйрену үшін алдын-ала нені білу қажет» деген еңбегінде ол: «ғылым үйренуге кіріспекші кісі ... тәрбиелі, адамгершілігі мол, адал, қулық-сұмдықтан және басқа ағат мінез-құлықтан аулақ болуы қажет»,- деп түйіндейді.

Әл-Фарабидің гуманитарлық көзқарастары мен пайымдаулары «Бақытқа жету жайында» атты философиялық еңбегіндегі түсіндірулермен көрінген. Тәрбиеге анықтама бере келіп, ол: «Тәрбиелеу дегеніміз – халықтардың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту әдісі деген сөз... тәрбиелеу кезінде халықтар мен қала тұрғындарына білімге негізделген қасиеттерден туатын іс-әрекет жасау дағдысы сіңіріледі, олар осындай іс-әрекетке жігерлендіріледі, осы әрекетті жасау тілегі қоздырылады, осы қасиеттер және бұлармен байланысты әрекеттер адамдардың жан-дүниесін баурап алатындай және адамдарды осыған жан-тәнімен құштар ететіндей болуы көзделеді»,- деп жазды.

Тәрбие мәселесін Әл-Фараби осындай кең мағынада түсіне отырып, тәрбиенің жалпы халықтар мен қала тұрғындарының өмірінде алатын, атқаратын орнын жоғары бағалайды. Дұрыс тәрбие берілмеген халықтар мен қала түрғындары «надан» халықтар немесе қала тұрғындары (қоғам өкілдері дегені) деп аталып, ондай қалалардың түрлері, адамдарында кездесетін нашар мінез - құлық, іс-әрекеттерге тоқтала келе адамның рухани-адамгершілік құндылықтар, тұлғаның өзін - өзі тануы және оның дамуына қатысты философиялық көзқарасын білдірген[1].

Рухани даму дегеніміз - өзінің өмірдегі орнын, атқаратын міндетін, қазіргі және болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілігін, дүниенің күрделі құрылымын түсіну және өзін-өзі үздіксіз, бірқалыпты жетілдіру. Жастарға рухани тәрбие, білім беру адам дамуының тәндік, жандық, рухани үйлесімділігін, өмірді құндылық деп түсінуін өзін Жаратқанмен, табиғатпен үйлесімділікте ұстай білуін, жердегі тіршілікті сақтау үшін өзінің қажеттігін түсінуді қамтамасыз етеді.

Рухани тәрбие адамның ізгілік, имандылық ұстанымдарын тәрбиелейді, адамның ақыл-ойы мен іс-әрекеттерін жүрек арқылы ізгілік мұраттарға бағыттап, өмірдің күрделілігін түсінуге рухани көзқарас қалыптастырады. Әр адам өзін-өзі рухани жетілдіру үшін өзін-өзі тәрбиелеуге, өздігінен білім алуға, өздігінен оқуға ұмтылуы тиіс. Рухани-адамгершілік құндылық тәрбиесіндегі басты нысана - студент тұлғасын құрметтеу. Оның рух иесі, бойында Жаратқанның ұлы қуаты бар-Кіші ғарыштық әлем, ғарыштың тіршілік иесі екенін және дүние мен, әлем мен біртұтастығын саналы түрде түсініп, оған бой ұсынуы, оны мұғалім солай қабылдауы шарт [2]. Бүгінгі таңда қоғам өзгерістерінің шешуші факторы - Адам.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛҚЫЛАУ.

Адамның қарым - қатынасының үйлесімділігін қамтамасыз етуде адамгершілік құндылық жетекші орын алады. Жалпы «Адам-Қоғам», «Адам--Әлем» қатынасының адамның дүниеге деген көзқарасы қандай ұстанымдарға, принциптерге арқа сүйетінінен құндылықтарды анықтауда үлкен маңыздылыққа ие болғанын көреміз. Әлемді рухани адамгершілікті игеру процесі барысында адам болмысты өз құндылықтары арқылы қарастырады. Бұл қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстар тұлғаның сезімдеріне, қызығушылық ұмтылыстарына сәйкес келетін әлемге деген ерекше эмоциональдық реңкке ие болатын қатынасты білдіреді [3]. Адамныңәлемге қатынасының ерекшелігі оның өзін және өзге адамдарды, қоршаған дүниедегі заттарды, сұлулық, еңбекқорлық, еркіндік т.б. тұрғысынан бағалап, адамгершілік құндылықтар арқылы қарастыруымен сипатталады.

Рухани - адамгершілік құндылықтар адамзат пайда болған кезден бастап адам санасына еніп дамып отырды десек те болады. Себебі рухани - адамгершілік құндылық адамның өзіне, қоршаған әлеуметтік ортаға бір-біріне деген қарым-қатынасы, өмір сүру салты, даму деңгейін бейнелейтін құрлымдық элемент. Рухани құндылықтың сапасы жан дүниесінің дамуы, сана сезімінің деңгейі білімділігі, өнерлілігі, ақылдылығы, мәдениеттілігі т.б. көптеген сапалары арқылы өлшенетін болса, адамгершілік құндылық адамның адами қасиеті, бір-біріне деген қайырымдылық көрсетуі, мейірімділік сезімі, іс әрекеттегі адалдығы, әділдігі, өмір сүру салтындағы туыстық, достық қарым-қатынасымен бірігу идеясымен ерекшеленеді [4]. Ал құндылықтық қатынас әрқашан да субъектінің бойында белгілі бір эмоцияларды – қуану, сүйсіну, таңдану, табыну т.б. қамтып дүниетаным ықпалымен қалыптасып келген. Оның ішінде ең жоғарғысы – қасиеттерге табыну бала кезден, ана сүтімен бірге, өзінің ана тілі арқылы, мораль негіздері ретінде, өз тарихын, мәдениетін, әдет - ғұрыптары мен салт - дәстүрлерін игеру нәтижесінде орныгып, кезеңге сай дамып отырды.

Бірақ осы құндылықтардың өмірдегі мәнін түсініп, талдап, саралап қабылдайтын бұл - адам санасы. Адам санасында бірінші құндылықты анықтау үшін белгілі бір себепке байланысты қажеттілік оянады, әрі қарай сол қажеттілікті қанағаттандыру жолында өз алдана мақсат қойып өзі үшін құндылық негізін анықтап алады.

Негізгі рухани адамгершілік құндылықтар бұл адам бойынан бастау алады десек те болад [5]. Себебі рухани - адамгершілік құндылықтар адам жаратылысы, олардың өмірге қарым қатынасы, тұрмыс тіршілігі, саналы іс-әрекеті мен сезімі арқылы өлшеніп, сараланып отырады. Сондықтан ең жоғары құндылықтардың өзегі - бұл адами қасиеттер және адам екендігі қоғам дамуында әрдайым дәлелденіп келген. Бүгінгі сабағымыздың негізгі мақсаты адамгершілік адами құндылықтарға жалпы сипаттама беріп, оның өмірдегі маңызы мен мәніне тоқталу.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Құндылықтар - сезіммен ақыл-ойдың ұштасуын және сол арқылы адамның іс-әрекет бағдарын белгілейді. Құндылықтар тек объективті, яғни шынайы ғана болады, ол адамға тәуелді емес, солай бола тұра, субъективті, өйткені ол адам санасында орын алады. Құндылықтар сезім арқылы қабылданады, ал сана арқылы оны түсінуге болады, соның нәтижесінде тұлға құндылық бағдарды игереді де, іс-әрекет етеді. Қоғамды ізгілендіру - XXI ғасырдың табалдырығындағы өркениетті дамудың талабы, мұның өзі әлеуметтік қатынастарды ұйымдастырудың тиімді нысандарына қол жетуіне байланысты болып отыр, әрі бұл қатынастарда алдымен әлемнің тұтқасы ретінде адам аса айшықтана көрінеді [6]. Ендігі жерде ізгілендіру мақсатына жету құралы зиялылықты қалыптастыруды, сезім, көңіл-күй мәдениетін тәрбиелеуді, өмірлік құндылықтар мен бағдарлардың белгілі бір жүйесін орнықтыруды көздейтін сан қырлы процесс болып табылады. Өйткені, біздің ертеңгі күні осы қазіргі мәдениетті, бүгінгі білім, тәрбие берудің аясында өзіміз қалыптастырған қоғамға қадам басатындығымыз айқын.

Құндылықтар - тәрбие мен оқытудағы адамгершілікке бағытталған идеалдар. Оларға шындық, қайырымдылық, тұлға, пайда, бостандық, махаббат, шығармашылық, т.б. жатады. Құндылықтар - идеалдарды қабылдау немесе қабылдамау сезімі арқылы айқындалып, ақыл-ой сана арқылы қабылданады. Құндылықтар – құрметтеу, қошеметтеу, қабылдау тәрізді бағдарды білдіреді. Сонымен "Рухани-адамгершілік құндылық дегеніміз" адамның өзінің табиғи жаратылысы мен өзін-өзі тану, қабылдау, сезіну арқылы сарапқа түсіп дамыған, сыртқы ортаның ықпалы нәтижесінде қалыптасқан, тұлғаның тұрақтылығы мен жетілу деңгейін, қоғамдағы орнын, даралық қасиеттерінің сипатын айқындайтын ішкі құрылымдық элемент - деп білеміз. Жастардың рухани - адамгершілік құндылықтарын өзін - өзі тану негізінде қалыптастыру үрдісін жастардың бойындағы тұлғалық өзгерістер және оның өз деңгейін дамыту әрекеттерімен тығыз байланысты. Өйткені, бүгінгі жаңа қоғамда білім алушы жастарға жаңаша қойылатын талаптар оның жеке тұлғалық қасиеттерін, тек қана өз басы үшін емес, сонымен бірге өз айналасындағы жолдастарына, жалпы адамдар үшін үлгі болуын қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қамиева Г.Б. Әл-фараби еңбектеріндегі білім және тәрбие мәселелері. «Ұлы ойшыл, ғұлама – Әл Фарибидің даналық негіздері»: атты университетішілік апталықтың материалдары, Ақтау: Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, 2019. - 127 б.

2. Ерғалиева Г.А.Өзін-өзі тану. Оқу-әдістемелік құрал. – Орал: БҚМУ Редакциялық баспа орталығы, 2012. - 148 б.

3. Нұрсұлтан Назарбаев. Ұлы даланың жеті қыры / Егемен Қазақстан, 21-қараша, 2018.

4. Әбсаттар Дербісалиев. Қазақ даласының жұлдыздары. – А., 2015.

5. Ф.Абдихаева, Е.Балабеков. Тәрбие жүйесіндегі музыканың алар орыны туралы Әл-Фарабидің ой-пікірлері. // Ғұлама. Ойшыл. Ұстаз. (Әл-Фарабидің 1130 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары). – А., 2009.

6. М.Ермекбаев, Р.Кенжебекова. Әл-Фараби тәрбие туралы. // Ғұлама. Ойшыл. Ұстаз. (Әл-Фарабидің 1130 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары). – А., 2011.

УДК 376
МРНТИ 14.35.07

Арзымбетова Ш.Ж.
кандидат педагогических наук, и.о. профессора
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Киясова К.К.
кандидат педагогических наук, и.о. доцента
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Турыскулов О.
кандидат педагогических наук, доцент
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В статье рассматриваются применение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в условиях инклюзивного образования, также в статье освещены проблемные стороны подготовки преподавателей к использованию ИКТ в инклюзивных начальных классах. Рассмотрен опыт разных стран по применению ИКТ в обучении математике, познанию мира, окружающей среды и.т.д. Описаны ряд практик где проводились опыты по использованию ИКТ, которые применялись в начальных школах в разных обучающих дисциплинах. Современный специалист, будущий учитель должен быть способен помочь учащимся с ОВЗ использовать ИКТ для того, чтобы успешно сотрудничать, развивать их особые качества и способности, дать реализовать свои действия с помощью компьютеров и дополнительных специальных функции на разных адаптированны устройствах, решать возникающие задачи, осваивать навыки учения и, в целом, стать полноценными гражданами современного информационного общества.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями.

Аңдатпа: Мақалада инклюзивті білім беру жағдайында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану, сонымен қатар инклюзивті бастауыш сыныптарда АКТ-ны қолдануға мұғалімдерді дайындаудың проблемалық аспектілері айтылған. Түрлі елдердің тәжірибесін зерттей келе, математиканы, әлемді, қоршаған ортаны оқытуда АКТ қолдану бойынша негізгі әдістемелерді қарастырдық. Бастауыш мектептерде әртүрлі білім беру пәндерінде қолданылған АКТ-ны қолдану бойынша эксперименттер өткізілген бірқатар тәжірибелер сипатталған. Заманауи маман, болашақ мұғалім мүмкіндігі шектеулі білім алушыларға ерекше қасиеттері мен қабілеттерін дамыту үшін әр түрлі бейімделген құрылғылардағы компьютерлер мен қосымша арнайы функцияларды қолдана отырып, өз іс-әрекеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік беруі керек.

Түйін сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, инклюзивті білім беру, мүмкіндігі шектеулі балалар.

Abstract: The article discusses the use of information and communication technologies (ICT) in an inclusive education environment; the article also highlights the problematic aspects of preparing teachers for the use of ICT in inclusive primary schools. The experience of different countries on the use of ICT in teaching mathematics, knowledge of the world, the environment, etc. A number of practices are described where experiments were conducted on the use of ICT, which were used in elementary schools in different educational disciplines. A modern specialist, a future teacher should be able to help students with disabilities use ICTs in order to successfully collaborate, develop their special qualities and abilities, enable them to realize their actions using computers and additional special functions on different adapted devices, solve problems, master skills teachings and, in general, become full-fledged citizens of the modern information society.

Keywords: information and communication technologies, inclusive education, children with disabilities.

Введение. Наша страна, которая входит в ЮНЕСКО, определенно считает главным долгом соблюдение этических аспектов «Образование для всех» и принимает реальные шаги в модер-

низации системы образования. Одной из этих ключевых задач, является, применение ИКТ в начальной инклюзивной школе. Характерная особенность нашей образовательной сферы является один и тот же учитель начальных классов, который преподает разные дисциплины в одном классе. Как показывает опыт такое положение, является благополучным для использования информационных технологии как для учителя, так и для учащихся.

Основная часть. Рассмотрим опыт разных стран, где ситуация такая же как и в нашей системе образования, но преподаватель успешно использует технологии на своих занятиях например, ИКТ в обучении грамоте (например, виртуальный мир "Barnsborough", описанный в исследовании Мерчанта, 2010 г.) опираются на творчество детей. Важное качество этой виртуальной среды обучения грамоте - интерактивный характер, аудиовизуальные возможности, современная и реальная природа материалов. Также «цифровое повествования» (мультимедийная цифровая книга) может быть эффективным средством обучения грамоте в начальной школе. Как инструмент конструирования цифровое повествование снабжено множеством мультимедиа, таких как изображения, аудио и видео. Такое приложение може использоваться при обучении слабослышащих детей. Имеется опыт, когда ученики конструируют собственное повествование, создавая подкасты и публикации онлайн в качестве новых способов изучения грамотности. Например учительница начальных классов Халси из Новой Зеландии полагает, что обучение грамоте с ИКТ поддерживает конструктивистский подход. При этом дети с ограниченными возможностями (слабослышащие, слабовидящие, умтсвенно отсталые) имеют полный доступ к деятельности самовыражения в процессе обучения грамоте. Педагоги Австралии Чандлер, О'Брайен и Ансворт (2010 г.) описали, как учащиеся использовали программное обеспечение для создания 3D цифрового кино, чтобы рассказать собственные истории, что способствовало развитию их грамотности и мышления, управления и планирования.

Одним из примеров конструкторских инструментов ИКТ при обучении математике в начальной школе является WebQuest, когда учащиеся работают с информацией, найденной в Интернете. Халат и Пекер (2011 г.) сравнили использование WebQuest с возможностями электронной таблицы. Такие таблицы обладают потенциалом для проведения исследования и выражения математических идей при решении задач, так как таблицы функциональны для настройки вычислений: изменяя значения клетки, мы наблюдаем за немедленным влиянием на результаты вычислений. Халат и Пекер выяснили своим экспериментом, что в WebQuest учащиеся в состоянии совершать больше математических действий и исследований в игре или в сюжетной задаче, чем при простом заучивании математических правил. Находящиеся в WebQuest математические приложения также имели большое положительное влияние на мотивацию будущих учителей начальной школы. Был определен ряд преимуществ этого программного обеспечения по сравнению с учительским объяснением: повышается восприятие обучаемыми пространственных преобразований; улучшается пространственное мышление; увеличивается коммуникативность между учащимися; развивается критическое мышление учащихся, уверенность в себе и готовность учиться. Коммуникативные ИКТ системы «Роботы-помощники» могут повысить мотивацию и качество обучения (Баркер и Ансорг, 2007 г.). Вей, Хунг, Ли и Чен (2011 г.) продемонстрировали проект под названием Joyful Classroom Learning System (JCLS) (система обучения «Веселый класс»). Система состоит из робота-помощника для учебы (RLC), сенсорного устройства ввода, мобильного устройства вычислений, мобильного устройства отображения, беспроводной локальной сети и операционного программного обеспечения. Отклик детей показал, что большинство учеников согласились, что им интереснее учиться с Роботом RLC, чем в традиционном классе; некоторые ученики высказались, что возможность сделать несколько попыток в поисках правильного ответа была очень ценна для них и помогла им самостоятельно выяснить причины допущенных ошибок. Учеба с роботомпомощником также предоставила ученикам больше времени для размышления с целью усвоения знаний. В то же самое время система JCLS может помочь и учителям, обеспечивая детальный контроль за действиями каждого ученика и, таким образом, настраивая траектории обучения в классе и оказывая поддержку ученикам после уроков.

ИКТ в знакомстве с окружающей средой. В исследовании Лоу и Фримен (2011 г.) показано, что научные представления учеников начальной школы коррелируется с опытом использования ИКТ. Ученики с предшествующим опытом ИКТ, которые пользуются Интернетом чаще, достигли более высокого уровня осведомленности в разделах знакомства с окружающим миром. Исследовательские инструменты ИКТ могут облегчить обучение и приобретение знаний об окружающем мире и науке в форме мультимедийных виртуальных миров. Например, Кэмпбелл и др. (2010 г.) рассматривают пример приобретения знаний о жизни и науке о Земле в ИКТ среде «Opensimulator 3D Сервер приложений». Эта модульная открытая учебная платформа позволяет моделировать трехмерное пространство при строительстве завода с

ландшафтом, погодой и физическими условиями по индивидуальному выбору. В этой среде учащиеся смогли исследовать взаимодействие между организмами, особенности организмов, определяемые генами и эффектами изменений организмов под воздействием окружающей среды, вызванными деятельностью человека. Они могли также проверить гипотезы с помощью виртуальных экспериментов и увидеть результаты за короткий промежуток времени – все это практически невыполнимо в традиционных научных классных комнатах. Исследовательские КТ-обучающие игры обеспечивают стимулирование детского абстрактного мышления (Карбонаро, Сафрон, Кутумису и Шеффер, 2010 г.). Лим, Нонис и Хедберг (2006 г.) исследовали использование 3D многопользовательской виртуальной окружающей среды, известной как Quest Atlantis (QA) на уроках в Сингапурской начальной школе. Внедрение QA в учебный план отразилось на развитии речи обучаемых, компьютерных навыках, ритме обучения и нашло поддержку со стороны школы и родителей **[1].**

Итак, мы рассмотрели ряд практик где проводились опыты по использованию ИКТ, которые применялись в начальных школах в разных обучающих дисциплинах. Надо заметить, что наша страна, реализующая инклюзивное образование, вот уже несколько лет, намного отстает в своем развитии по применению таких высоко технологических средств, по причинам, которые уже нам известны, но тем не менее, изучение этого опыта и всячески поощрение к использованию различных компьютерных программ в нашей образовательной среде, ведет к наилучшему результату и повышению знаний, умении и навыков детей с ограниченными возможностями. Перед нами стоит проблема, без решения которой невозможно полная и всесторонняя реализация инклюзивного образования с использованием ИКТ - это подготовка высококвалифицированных спелистов в стенах высших учебных заведениях.

Перспективным направлением развития инклюзивного образования является использование возможностей информационных технологий, которые должны помочь педагогам сделать работу привлекательной для детишек, наполнить ее новым содержанием, сделать процесс обучения более эффективным и практически направленным. Разумеется, новые технологии не способны избавить ребенка от его недостатка и снять все возникающие в связи с этим проблемы. Однако, осознание школьником того, что ему становятся доступны неведомые раньше знания, умения, формы общения, игры дает ему веру в свои силы.

Осуществление индивидуального подхода и эффективного решения задач коррекционно-развивающего обучения требует подготовки высококвалифицированных специалистов, способных на основании анализа потребностей и возможностей учащихся разрабатывать и применять на практике наиболее подходящие методы диагностики, обучения, мониторинга и контроля успеваемости. Система подготовки специалистов по применению ИКТ в сфере специального образования предполагает реализацию обучения как в области специальной педагогики и психологии, так и формирование базовых теоретических знаний и практических навыков в области применения средств ИКТ. Однако вне зависимости от направления профессионального обучения его содержание рекомендуется определять в соответствии с уровнем компетентности и имеющимся опытом практической деятельности у целевой аудитории. Осуществление подготовки и повышение квалификации специалистов на основе междисциплинарного подхода и учета их предшествующей подготовки позволит максимально оптимизировать их профессиональную деятельность. Зачастую богатый опыт в области использования ИКТ для обучения инвалидов сосредоточен в специальных учреждениях, и для распространения этого опыта на массовые учебные учреждения и внедрения в инклюзивную среду необходимо проделать большую работу. Именно высококвалифицированные учителя являются залогом успешного использования ИКТ в образовании людей с ограниченными возможностями здоровья [1].

Создание системы профессиональной подготовки специалистов по применению ИКТ в специальном образовании является комплексной задачей, решение которой требует не только взаимодействия межведомственных организации, но и всесторонней поддержки государственных органов управления образованием. Что нужно включить в программы подготовки учителей? Какие материалы нужно использовать для всестороннего изучения ИКТ технологии? Где и как использовать ИКТ в обучении людей с ограниченными возможностями? Эти вопросы, требуют незамедлительных ответов и решительных шагов государственных органов образования. Нужен хоть какой то опыт практического применения ИКТ в начальных классов, которые реализуют инклюзивное образование. Это означает, что все учителя должны быть подготовлены к использованию ИКТ для оказания помощи ученикам с особыми потребностями.

Педагогическая подготовка для всех будущих учителей основная специализированная – должна быть основана на конструктивном, компетентном подходе. Компетенции будущего специалиста должны охватывать общие навыки в образовании и педагогике, а также инклюзивные образовательные знания. Находясь в

рамках такого обучения, требуется рассмотрение использования ИКТ в образовании в целом, а также использования ИКТ конкретно для учеников с ограниченными возможностями здоровья.

Существует огромная потребность в более тщательном изучении успешныхнаучных опытов и подходов к данной модели подготовки учителей. Нами было проведено исследование методом экспертной оценки. Этот метод предполагал опрос экспертов разных научных и обраовательных сфер. К примеру были опрошены ряд профессоров в специализации педагогики и методики начального обучения и педагогики-психологии КазНПУ имени Абая, дефектологов специальных образовательных учреждений, исследователей, директоров общих средних образовательных учреждений, в том числе реализующих инклюзивное образование (г. Алматы, г. Актобе, г. Шымкент) опытных учителей начальных классов с многолетним стажем работы в разных уголках нашей страны, квалифицированные в области ИКТ профессиональные педагоги и молодых специалистов в области программирования и.т.д. Ими было выявлено ряд интересных с научной точки зрения проблем, задач и пути решения по улучшению и повышению подготовки будущих специалистов начальной школы. Тщательно были изучены их материалы, обработаны результаты, и на основе этих материалов, мы пришли к выводу, что «высокотехнологичное» оборудование не всегда гарантированно улучшает качество образования с детьми ОВЗ, бывает что используя именно «низкотехнологичные» компьютерные средства являются хорошими образовательными внедрениями.

На международном уровне растет понимание значимости предоставления открытых образовательных ресурсов в доступном формате, а также необходимости разработки и локализации свободно распространяемого специального программного обеспечения, предназначенного для людей с ограниченными возможностями здоровья. Ключевым моментом в разработке учебных программ является универсальный дизайн для обучения. Это принципиально новый подход к созданию учебной программы, согласно которому она должна отвечать потребностям максимального числа пользователей (для детей с нормальным развитие и для детей с ограниченными воможностями), уменьшая таким образом время и затраты на ее доработку под конкретного пользователя. В ряде стран идея универсального дизайна для учебных программ ИКТ инфраструктуры, адаптированной для лиц с особыми потребностями, уже близка к тому, чтобы стать законодательной нормой, и, вероятно, станет приоритетом при разработке образовательной политики, поскольку становится все более привычной для преподавателей и руководящих органов [2].

Наши преподаватели уже сейчас должны уметь разрабатывать компьютерные программы, для улучшения учебного процесса в классе где обучаются дети с ОВЗ. Будущие специалисты должны уметь подстраиваться под систему инклюзивного образования, и применять ИКТ технологии на разных этапах урока, надо заметить, что многие дети с ОВЗ не могут обходиться без компьютерных средств, иногда для них эта единственная возможность общения с внешним миром.

Компьютер, укомплектованный звуковой картой, колонками, видеопроектором, позволяет сделать урок живым и красочным. На качественно новом уровне реализуется принцип наглядности обучения. Анимация, видеоизображение, звук делают изучаемые события и явления более наглядными, а, значит, и доступными, таким образом, превращая процесс обучения в более комфортный для ученика. Использование компьютеров и другого интерактивного оборудования на уроке позволяет рационально организовать рабочее время учителя и учеников на уроке, так как учителю не потребуется писать на доске мелом, отвернувшись от класса, развешивать иллюстрации, менять демонстрируемый материал и т.д. Заранее подготовленная информация к уроку появляется в нужно время, в эстетической форме, в заранее продуманном темпе и объеме. Время, сэкономленное на уроке, может использоваться для увеличения объема информации или тренировочных упражнений. При подготовке к уроку с использованием ИКТ учитель не должен забывать, что это урок, а значит, нужно составлять план урока исходя из его целей. При отборе учебного материала он должен соблюдать основные принципы систематичности и последовательности, доступности, дифференцированного подхода, научности и др. При этом компьютер не заменяет учителя, а только дополняет его [3].

Своеобразие проблемы использования компьютера в учебно-воспитательной работе состоит в том, что, выступая в качестве средства обучения, он одновременно выступает и как объект изучения. Педагогические возможности компьютера поязволяют использовать го в качестве эффективного средства обученияпрактически по любой учебной дисциплине.

Зарубежные исследователи выделяют три основных направления использования ИКТ:

-для решения компенсаторных задач;

-для решения дидактических задач;

-для решения коммникативных задач (Серенелла Бессио и др.).

Заключение. Мировой опыт использования информационных технологий для изучения и

обучения детей с ограниченными возможностями, накопленный с конца XX века дает основания утверждать, что роль информационных техноогий в специальном образовании велика и поле их применения намного шире, чем могло показаться ученым и пеагогам на первый взгляд.

Компьютерные средства имеют очень много достоинст и преимуществ. В компьютерной среде реализуется личностно-деятельностный подход и обеспечивается оперативность действии.

Рассмотрим наиболее значимые дидактические и методические цели, которые эффективно реализуются с помощью копьютерных средств:

-индивидуализация и дифференциация обучения;

-возможность поэтапного продвижения обучающегося по линиям различной степени сложности;

-осуществление самоконтроля;

-повышение наглядности учебного материала;

-усиление мотивации в обучении и.т.д.

Роль ИКТ в начальном образовании многообразна и включает как технологии для эффективного обучения с инструментами для творческого самовыражения, интеллектуального развития детей средствами робототехники и программирования, так и поддержку индивидуального обучения и специальных образовательных потребностей [4].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Информационные и коммуникационные технологии в образовании : монография / Под.редакцией: Бадарча Дендева – М. : ИИТО ЮНЕСКО, 2013. – 320 стр
2. Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2015. – 13 с.
3. Методические рекомендации по использованию компьютерного и интерактивного оборудования в общеобразовательной школе. Методические рекомендации. – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2015. – 33 с.
4. Сулейменова Ж. А. Взаимодействие семьи и школы как важный фактор социализации подрастающего поколения [Текст] / Ж. А. Сулейменова // Педагогика: традиции и инновации: материалы междунар. науч. конф. (г. Челябинск, октябрь 2011 г.).Т. I. — Челябинск: Два комсомольца, 2011. — С. 27-30.)

УДК 376
МРНТИ 14.35.09

Оралбекова А.К.
PhD доктор, старший преподаватель
Южно-Казахстанский Государственный Педагогический университет,
Казахстан, г. Шымкент

Сулеймен М.М.
магистр,
Южно-Казахстанский Государственный Педагогический университет,
Казахстан, г. Шымкент

Курымбай У.
магистрант,
международный университет Silkway Казахстан,
Казахстан, г. Шымкент

ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИКТ В ИНКЛЮЗИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аңдатпа. Мақала инклюзивтік білім беру ортасында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы болашақ бастауыш сынып оқытушыларының кәсіби дайындығының негіздеріне арналған. Бірнеше зерттеулер негізінде біз "бастауыш білім беру мұғалімі" мамандығы бойынша білім алушыларға арналған "инклюзивті білім беруде АКТ қолдану мүмкіндіктері" атты оқу курсы бағдарламасының тұжырымдамалық моделін қалыптастырдық. Сонымен қатар, мақалада әдістемелік ойындар, интернет желісіндегі жұмыс, конференциялар, АКТ-ның арнайы құралдарымен танысу үшін арнайы (түзету) мектептерге бару сипатталған. Осы аспектілердің барлығы болашақ педагогтардың АКТ-ны кәсіби қызметте қолдануға жүйелі дайындығын қалыптастырады. АКТ-мен жұмыс істеуге оқыту процесінің табысы таңдалған әдістердің барабарлығына байланысты.

Кілт сөздер: кәсіби дайындық, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, болашақ мамандар, инклюзивті орта.

Аннотация. Статья посвящена основам профессиональной готовности будущих преподавателей начальных классов по использованию информационно-коммуникационных технологий в инклюзивной образовательной среде. На основании нескольких собственных исследованиях, нами была сформирована концептуальная модель программы учебного курса «Возможности применения ИКТ в инклюзивном образовании» для обучающихся по специальности «Учитель начального образования». Также в статье описаны методологические игры, работа в сети интернет, конференции, выезды в специальные (коррекционные) школы для ознакомления со специальными средствами ИКТ. Все эти аспекты формируют систематическую готовность у будущих педагогов к использованию ИКТ в профессиональной деятельности. Успех процесса обучения работе с ИКТ зависит от адекватности выбранных методов.

Ключевые слова: профессиональная готовность, информационно-коммуникационные технологии, будущие специалисты, инклюзивная среда.

Abstract. The article is devoted to the basics of professional readiness of future primary school teachers to use information and communication technologies in an inclusive educational environment. Based on our own research, we have created a conceptual model of the curriculum " opportunities for the use of ICT in inclusive education "for students in the specialty"primary education Teacher". The article also describes methodological games, work on the Internet, conferences, trips to special (correctional) schools to get acquainted with special ICT tools. All these aspects form a systematic readiness of future teachers to use ICT in their professional activities. The success of the ICT training process depends on the adequacy of the chosen methods.

Keywords: professional readiness, information and communication technologies, future specialists, inclusive environment**.**

Внедрению любой технологии предшествует процесс моделирования образовательной среды, в рамках которой формируется педагогически развитая личность. Информационно-образовательная среда подразумевает создание благоприятных условий для взаимодействия обу-

чающегося и педагога с помощью ИКТ. В свою очередь, такая среда является частью педагогической системы, которой свойственны следующие взаимосвязанные элементы: ученики, цель образовательного процесса, программа и методы обучения, наставники и информационные средства.

Под учебной программой понимается нормативный документ, определяющий план обучения и минимальное количество знаний и практических навыков, которые должны получить студенты определенной специальности в ходе прохождения конкретной дисциплины [1, С. 174].

Учебная программа включает следующие основные части:

- цели обучения дисциплины;
- учебный план, включающий теоретические и практические задачи;
- дополнительное обучение по дисциплине;
- описание основных методов, используемых в процессе обучение;
- описание корректирующих мероприятий при отставании или недостаточном усвоении дисциплины студентами.

К нормативному документу предъявляются [2, С. 44] определенные требования, которые всегда находят отражение в программе обучения. Основные из них: цели дисциплины, содержание предмета обучения, принципы отбора материала для обучения, планирование занятий по времени и календарю, типовые задания, задачи для самостоятельного обучения для закрепления материала, терминология, методы оценки полученных знаний обучающимися, список литературных источников, ожидания от программы обучения.

Создание специального курса по обучению студентов работе с ИКТ преследует триединую цель:

- ознакомительную — планирование информационных потоков;
- психологическую — педагогическое развитие личности, формирование установки на работу с ИКТ;
- организационную — построение эффективной схемы взаимодействия обучающихся друг с другом с помощью информационных средств.

При разработке учебной программы по дисциплине «Возможности применения ИКТ в инклюзивном образовании» важно, чтобы она отвечала стандартным требованиям: не противоречить основной цели обучения, быть универсальной и гибкой.

Разработка учебной программы должна учитывать следующие факторы:

а) предварительное построение учебного процесса и апробация его в рамках конкретного учебного заведения;

б) точное формирование цели обучения работе с ИКТ в рамках курса;

в) формирование актуального содержания учебного курса (внедрение в программу практических занятий по работе с современными, не устаревшими информационными средствами);

г) целостность учебного процесса, то есть последовательная передача теоретических знаний и практических навыков по работе с информационными средствами [3].

На основании факторов, описанных выше, нами был разработан алгоритм формирования программы обучения по дисциплине «Возможности применения ИКТ в инклюзивном образовании». Рассмотрим его подробнее.

1. Формирование целей нормативного документа. Приоритетная цель — формирование установки и практических навыков у студентов к работе с ИКТ в своей профессиональной деятельности. Достижение этой цели требует последовательное решение следующих задач:

- обучение студентов практическим навыкам работы с ИКТ на основе дидактических материалов;
- подготовка будущих педагогов к самостоятельному решению задач, связанных с внедрением ИКТ в инклюзивный образовательный процесс;
- формирование готовности у обучающихся к информатизации образовательного процесса в конкретном учебном заведении и сферы образования в целом.

Решение этих задач требует использование разнообразных форм деятельности студентов:

1) Репродуктивной. Она предусматривает повторение и закрепление учебного материала.

2) Репродуктивно-творческой. Это анализ используемого материала в образовательном процессе, перенос его на другие реалии, формирование потребности в применении информационных средств не только в работе с обычными детьми, но и с особенностями в развитии.

3) Творческой. Активное использование ИКТ для моделирования конкретных ситуаций и решения типовых и нетиповых задач.

2. Отбор материала для теоретической части дисциплины «Возможности применения ИКТ в инклюзивном образовании» является универсальным предметом, позволяющим студентам получить общие знания о современных информационно-коммуникационных средствах. В силу того, что процесс формирования установки на использования ИКТ должен быть поэтапным, можно выделить 3 блока теории:

1 блок — общие представления об информационно-коммуникационных средствах. В ходе занятий приводится терминология, классификация ИКТ, рассказывается о роли информационных средств в инклюзивном образовательном процессе. Особое внимание уделяется анализу современных ИКТ, их специальных функций и их применении в конкретной практике.

2 блок — рассматривается специфика образовательного процесса с применением ИКТ. Эта часть программы обучения описывает формы взаимодействия обучающихся при применении ИКТ. Отдельное внимание уделяется сочетанию конкретного предмета и универсальных методик применения информационных средств. В таблице 1 представлена основная взаимосвязь специальной дисциплины с профильными предметами.

Таблица 1 - Пример связи теоретических знаний, полученных в рамках специального курса, с общими педагогическими ценностями и стандартами

Тема дисциплины «Дидактические возможности применения ИКТ в инклюзивном образовательном процессе»	Связывающие звенья	Профильные предметы, в рамках которых также рассматриваются темы спец. курса
Понятие ИКТ: история возникновения, классификация, составные части	Понятия «педагогическая технология», «технология обучения», «составляющие технологии инклюзивного обучения»	Педагогика
Организация учебного процесса с применением ИКТ для повышения качества подачи материала	Формы организации процесса обучения, структура урока	Педагогика
Использование ИКТ во внеурочной деятельности обучающихся	Организация внеклассных занятий, структура внеклассных занятий	Теория и методика воспитания
Использование ИКТ в научно-исследовательской деятельности	Использование информационных средств в научно-исследовательской деятельности, типы работ для проверки знаний обучающихся (рефераты, курсовые, практические)	Учебно-исследовательская работа студентов

3 блок — ИКТ при обучении специальным предметам. Использование информационных средств позволяет учащимся преодолеть психологический барьер при использовании их как инструмента общения. ИКТ необходимы при обучении чтению, письму, говорению, лексике, грамматике, фонетике и т.д. Много времени должно уделяться использованию телекоммуникационных средств доступа к необходимым нормативным документам и методической литературе. На этапе оценки результативности знаний, полученных в ходе дисциплины, анализируется умение студентов работать с ИКТ в ходе исследовательской и методологической деятельностей.

3. Формирование практической части учебной дисциплины. Стоит отметить практическую направленность дисциплины, в ходе которой много времени должно уделять именно физической работе с информационными средствами. Практическая часть предусматривает и лекционный материал, который должен быть подан студентам по 2 направлениям: информационные средства в стандартном обучении и информационные средства при обучении детей с особенностями в развитии.

Практическая часть разрабатывается на основе теоретической с учетом оснащения учебного заведения специальными информационными средствами.

4. Планирование теоретических и практических занятий по календарю и времени. На основе значимости того или иного блока дисциплины разрабатывается учебный план с указанием количества часов на тот или иной вопрос.

5. Терминология. Специальная дисциплина «Возможности применения ИКТ в инклюзивном образовании» основана не следующих понятиях и терминах:

- информатизация инклюзивного образования;
- информационно-коммуникационные технологии;
- программно-методический курс;
- моделирование педагогической системы;
- сценарий обучения.

Понятия поэтапно вводятся на протяжении всего учебного курса для более эффективного освоения теоретических и практических знаний.

6. Контроль знаний студентов. Для оценки уровня усвоения студентами различного материала используются разнообразные методы. В конце учебного курса проводится итоговый срез знаний. Его формами являются: написание реферата или проведение научно-исследовательской работы на предмет использования ИКТ в инклюзивном образовательном процессе. Помимо проведения исследования, студенты должны защитить свой проект. Это позволит лучше закрепить теоретические знания и навыки. На основании итоговой работы можно судить об уровне полученной компетентности у будущих педагогов в области применения ИКТ в своей профессиональной деятельности. В процессе творческой работы у студентов формируется настрой на

систематическое использование информационных средств для достижения той или иной цели, причем не только в обучении, но и в повседневной жизни.

Программа по специальной дисциплине должна соответствовать принципу последовательного и непрерывного обучения студентов педагогических специальностей использованию ИКТ в профессиональной деятельности, а также личном опыте автора в ходе работы со студентами Казахского национального педагогического университета им. Абая.

Программа обучения адаптирована под специальность «Учитель начального образования». Она содержит минимальное количество знаний и навыков, которые должны получить выпускники по окончании учебного заведения. Стандартный тематический план обучения представлен в таблице 2.

Таблица 2 - Стандартный тематический план специальной дисциплины

Тема предмета	Формат подачи материала	Количество аудиторных часов
ИКТ: проблемы и перспективы внедрения в инклюзивное образование	Лекция	1
Важность использования ИКТ в процессе обучения в начальной школе	Лекция	1
Педагогические возможности сети Интернет	лекция/практическое занятие	2
Стратегия информационного поиска через интернет, знакомство со стандартными сервисами глобальной сети	практическое занятие	2
Устранение психологического барьера при использовании ИКТ при работе с детьми	Лекция	2
Совершенствование навыков чтения, говорения, лексики, фонетики с помощью ИКТ и специальных средств для детей с особенностями в развитии	практическое занятие	3
Организация персональной и совместной деятельности учащихся с использованием ИКТ	практическое занятие, семинар	3
Организация обучения с использованием информационных средств	лекция и учебно-тренировочная игра	4
ИКТ при обучении фонетике	Семинар	2
ИКТ при обучении лексике	Семинар	2
ИКТ при совершенствовании грамматики	Семинар	2
ИКТ в процессе научно-исследовательской деятельности	лекция и практическое занятие	3
Использование ИКТ для преподавания в начальной школе	конференция	4

Примечание: общее количество часов: 30 аудиторских часов, из них: практические занятия: 22 часа, лекции: 8 часов.

Продолжительность учебного курса должна быть увеличена на количество аудиторных часов, отведенных на практические занятия. При разработке тематического плана дисциплины мы опирались на результаты исследования, проведенного доктором D. Klein [4]. Учебный план построен таким образом, чтобы в ходе обучения студент проходил 3 этапа: получение теоретических знаний на лекции — закрепление полученного материала на практическом занятии — реализация полученных знаний в ходе творчества (семинары, тематическая игра, конференция). Эффективность этой модели подачи материала была доказана на практике в организации образования Кембриджского университета.

Для подачи теории по дисциплине «Возможности применения ИКТ в инклюзивном образовании» используются лекции и практические занятия. Они признаны сформировать представление студентов об ИКТ и их роли в процессе информатизации образования, а также повысить успех при формировании практических навыков.

Практическая часть дисциплины реализуется через методологические игры, работу в сети интернет, конференции, выезды в специальные (коррекционные) школы для ознакомления со специальными средствами ИКТ. Она формирует систематическую готовность у будущих педагогов к использованию ИКТ в профессиональной деятельности. Успех процесса обучения работе с ИКТ зависит от адекватности выбранных методов. При формировании тематического пла-

на дисциплины мы использовали такие формы обучения как: создание проблемных ситуаций, ролевые игры, разработка научно-исследовательских проектов. В практической части важное место мы отводим имитации педагогического процесса в инклюзивной образовательной среде, позволяющей студентам более наглядно увидеть преимущества использования ИКТ в своей профессиональной деятельности.

Дисциплина «Возможности применения ИКТ в инклюзивном образовании» является интегрированной. Она включает в себя знания из различных областей и методики преподавания конкретных предметов с использованием ИКТ. Подбор оптимальных методов обучения является одной из приоритетных задач.

Формы обучения в рамках специальной дисциплины могут быть самыми разнообразными: от лекции до научно-творческих исследований. Рассмотрим основные.

Лекции являются основной формой обучения, поскольку содержат большой дидактический материал. Для передачи теоретических сведений чаще всего используются компьютерные презентации. Они повышают успех закрепления знаний, поскольку используют визуальный канал связи. Например: при определении роли сети Интернет в методике преподавания детям предмета «Окружающий мир» можно провести для студентов ознакомительный урок с помогающими сайтами, имеющими хорошую методологическую составляющую (https://iqsha.ru/uprazhneniya/okruzhajuschij-mir/, http://pedsovet.su/load/241, http://сезоны-года.рф/окружающий%20мир.html и др.).

При рассмотрении методов использования ИКТ можно провести практические занятия по моделированию применения информационно-коммуникационных средств на конкретном школьном уроке с несколькими детьми с особенностями в развитии. Это может быть использование функций увеличения размера подаваемого материала на мониторе для слабовидящих, использование специальных наушников для слабослышаших и т.п. При решении организационных вопросов информатизации образовательного процесса важно показать пользу применения ИКТ на факультативных занятиях, определенных кружках и отдельных структурных частях урока.

Практические занятия включают лабораторные работы, семинары и упражнения. Мы разделяем позицию Е. Д. Ли [5], что они необходимы для закрепления дисциплины. В ходе практических занятий формируются навыки и системный подход использования ИКТ в профессиональной деятельности. Главная цель практических занятий — углубить и детализировать знания об ИКТ, полученные в ходе лекции.

Семинар — это групповые занятия студентов с преподавателем. Они ориентированы на самостоятельное принятие решений обучающихся в той или иной ситуации. Семинар отражает уровень внеурочной работы по изучению эволюции и использования ИКТ. Эта форма обучения подразумевает обсуждение научно-педагогической литературы по возможностям ИКТ в инклюзивном образовательном процессе. В ходе аудиторного часа заслушиваются рефераты учащихся, а затем идет их обсуждение. В таблице 3 представлены основные темы семинаров по обучению азам использования компьютера.

Таблица 3 - Тематика семинаров по проблеме компьютеризации образования

Тема	Аудиторные часы
Классификация программного обеспечения, специальных средств и функций информационных программ	1
Особенности программного обеспечения для инклюзивного учебно-педагогического процесса	1
ИКТ в инклюзивном образовательном пространстве	1
Особенности контроля за успеваемостью учащихся инклюзивной школы с помощью ИКТ	1
Организация урочной и внеурочной деятельности с разными учениками с помощью ИКТ	1

Основным направлением тренировочных игр является микропреподавание. Оно подразумевает решение педагогических и практических задач с применением ИКТ. Основная цель занятий — научить студентов использовать информационно-коммуникационные средства в нестандартных ситуациях и закрепить знания, полученные в ходе дисциплины.

Индивидуальная или коллективная подготовка творческого проекта — это еще одна из форм эффективного обучения использованию ИКТ. В ходе работы студенты занимаются разработкой проекта, а затем его защищают. Это формирует самостоятельность при принятии решения о выборе информационных средств. В ходе защиты учащиеся всегда дискуссируют.

Дискуссия позволяет выяснить отношение каждого к рассматриваемой теме и выстроить параллели между тем, что проходит на тренинге и конкретным образовательным процессом.

Самая популярная тема дискуссии в рамках предмета «Возможности применения ИКТ в инклюзивном образовании» — какие темы уроков лучше преподавать с активным внедрением ИКТ, чтобы каждый ребенок был включен в учебный процесс.

Работа в творческих группах подразумевает создание определенного проекта по ранее заданным параметрам. Эта форма обучения способствует повышению профессиональной компетентности не только конкретного студента, но и творческого коллектива в целом. В ходе таких мероприятий формируется педагогическое предвидение — способность решать разнообразные педагогические задачи. К педагогическим задачам в рамках специальной дисциплины можно отнести:

- разработку коррекционных мероприятий для отстающих студентов;

- индивидуальные встречи со студентами для обучения использованию специального программного обеспечения;

- организация работы через интернет.

Курсовая работа представляет собой самостоятельную работу студента, в ходе которой у него формируется научное мышление, умение анализировать, из большого объема информации выбирать основную идею и систематизировать полученные результаты. Курсовые работы позволяют повысить творческую инициативность. На этапе самостоятельной работы проводятся консультации с наставниками из среды педагогов специальных школ для обсуждения проблем, с которыми столкнулись студенты при написании курсовой.

Еще одна форма проверки знаний — дипломная работа. Она включает анализ по определенной теме. В ее теоретической части может быть использована информация из лекций, конспектов и внеурочных занятий. В ходе написания дипломной работы отдельная роль отводится компьютеру, как инструменту обработки исследования.

Темы курсовых и дипломных работ должны быть адаптированы под конкретное учебное заведение и специальность. Например, для студентов квалификации «Учитель иностранного языка начальных классов» можно предложить следующие темы:

1. Перспективы использования ИКТ на уроках иностранного языка.

2. Интернет как инструмент формирования коммуникационной компетентности.

3. Использование интернета для повышения результативности мероприятий по грамматике, фонетике, лексике.

4. ИКТ в инклюзивном образовательном процессе: мотивационная и коммуникационная составляющие.

5. Роль интернет-ресурсов для формирования профессиональной компетентности у студентов квалификации «Учитель иностранного языка начальных классов».

Индивидуальные консультации со студентами позволяют получить обратную связь и выявить моменты, над которыми следует дополнительно поработать. В ходе них осуществляется знакомство с конкретными компьютерными программами, составление документа в текстовом редакторе, работа с презентациями и вычислительными сервисами.

Важным звеном профессионально-педагогической подготовки студентов к своей профессиональной деятельности является педагогическая практика. В нее входит выполнение определенных работ студентами в соответствии со специализацией. Занятия должны усложняться с каждым последующим уроком, что позволяет не только оценить уровень знаний студентов, но и научить их оперативно действовать в нестандартных ситуациях. Для примера: для учащихся 2 курса мы разработали следующие задания на практику:

а) знакомство со специальной (коррекционной) школой (администрацией школы и педагогическим составом на предмет использования ИКТ в учебном процессе);

б) изучение программы обучения и учебного плана, анализ документации на предмет планирования работы с ИКТ в урочное и во внеурочное время;

в) изучение творческих работ учеников, выполненных на компьютере;

г) изучение графика работы компьютерного класса;

д) общение с учениками на предмет использования ИКТ в школе и дома;

е) анализ нескольких уроков на предмет использования учителем ИКТ в процессе подачи материала;

ж) подготовка внеурочного занятия, связанного с перспективами внедрения ИКТ в инклюзивный образовательный процесс.

В ходе производственной практики студенты 4 курса должны решить следующие задачи в рамках специальной школы:

- разработать занятия с применением ИКТ;

- провести анализ учебной и методологической литературы на предмет подачи материала с помощью ИКТ;

- организовать самостоятельную работу учеников с информационными средствами;

- проконтролировать успешность использования ИКТ учениками в процессе практической или творческой деятельностей;

- определить целесообразность использования учителем материала из интернета для подготовки к уроку и подаче сведений.

Все результаты должны быть занесены в отчет. Педагогическая практика — это один из лучших

способов формирования настроя у студентов к использованию ИКТ в своей профессиональной деятельности.

Во время прохождения практики студенты должны проводить урочные и внеурочные мероприятий со школьниками на предмет повышения наглядности учебного материала и улучшения его качества освоения за счет использования ИКТ, а также осуществлять методические работы и заниматься написанием курсовой (дипломной) работы. Перечень обязательных мероприятий студентов на практике представлен на рисунке 1.

Рисунок 1 - Виды деятельности студентов в рамках педагогической практики

Деятельность во время уроков предусматривает различные способы подачи материла с применением ИКТ с целью удовлетворения информационных потребностей детей с особенностями в развитии. В большинстве случаев используется компьютер, проектор для повышения наглядности предоставляемой информации с его функциями увеличения/уменьшения текста (с чередованием, с учетом зрения и здоровых детей), проведения звука, регулировки времени представления информации для детей с рассеянным вниманием и т.п.. Применение компьютерных средств позволяет интенсифицировать обучение и улучшить эстетическую, эмоциональную, научную убедительность преподавания. Экранные иллюстрации предоставляют учителю свободу экспериментирования с целью улучшения методики обучения. Все занятия с применением компьютера являются для учеников яркими и незабываемыми.

Стоит отметить, что при внедрении ИКТ в учебный процесс роль учителя не меняется. Он по-прежнему остается главным источником знания, а информационные средства лишь улучшают визуализацию предоставляемого материала. На урочной деятельности студенты должны

рассказывать ученикам о различных способах визуализации материала, создавать ситуации, в которых требуется применение ИКТ, и демонстрировать работу с информационными средствами на практике. По окончании урока желательно прохождение тестирования для оценки успешности закрепления материала.

Мы поддерживаем позицию авторов [6,7] которые считают, что главной преградой к эффективному инклюзивному образованию является низкая квалификационная подготовка педагогов общеобразовательных учреждений к этому процессу.

Устранение данных преград позволит сформировать эффективный образовательный процесс. То есть инклюзия приводит в итоге к постепенному объединению систем общего и специального образований в одно.

Педагог должен определить методы обучения, которые являются самыми эффективными для усвоения материала. Профессиональная направленность дисциплины всегда вызывает интерес у студентов. Правильный выбор технологии — это сложная задача, поскольку требует адаптации имеющихся форм обучения под специфику конкретной дисциплины. В ходе преподавания специальной дисциплины следует выбирать практические методы организации учебного процесса, поскольку именно они формируют установку и прикладные навыки работы с информационными средствами.

Таким образом, концепция модели программы учебного курса «Возможности применения ИКТ в инклюзивном образовании» для обучающихся по специальности «Учитель начального образования» основывается на поэтапном, непрерывном обучении будущих педагогов теоретико-практическим вопросам эффективной работы с дифферентным классом с помощью ИКТ.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь: Для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. - М.: Академия, 2010. - 198 с.
2. Рекомендации по оформлению документации высших учебных заведений. Министерство образования и науки Республики Казахстан. - Астана: Фолиант, 2016. - 78 с.
3. Сиргебаева С. Т. Педагогические условия применения информационных технологий в высших учебных заведениях (на примере английского языка): дисс...канд. пед. наук: 13.00.02. - Алматы, 2010. - 132 с.
4. Klein D. Development of a thematic plan of disciplines. Toolkit. - Cambridge: Cambridge University Press, 2015. - 58 p.
5. Ли Е. Д. Особенности дидактической подготовки будущего учителя к развитию творческой деятельности младшего школьника. - дисс...канд. пед. наук: 13.00.08. - Алматы, 2008. - 140 с.
6. Oralbekova A.K., Arzymbetova Sh, Begalieva S.B., Ospanbekova M.N., Mussabekova G.A., Dauletova A.S. Application of information and communication technologies by the future primary school teachersin the context of inclusive education in the Republic of Kazakhstan. International journal of environmental and science education.- 2016.- V.11. - Iss. 9. P. 2813-2827.
7. Kenesbayev s.m., Oralbekova A.K., Sartayeva N. Zhailauova M.T. Programme and Summary of Research Work on ICT Competence Development for Future Elementary School Teachers in the Conditions of Inclusive Education. //Espacios. – 2017.- Vol. 38. – Iss. 25, P 10.

УДК 378.02:394.3

Турыскулов У.Ж.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Жунисбекова Ж.А.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауезова,
Шымкент, Казахстан

Кулбаев С.Қ.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Уалиханов Н.С.
учитель физической культуры,
общеобразовательная средняя школа № 72,
Шымкент, Казахстан

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК БУДУЩАЯ ПРОФЕССИЯ ВЫПУСКНИКА

Аңдатпа. Дене тәрбиесінің адам өміріне және оның кәсіби қызметіне әсерін зерттей отырып, адамның алдына дене бітімі жағынан даму, өзінің дене жағдайы мен денсаулығын жетілдіру міндетін қоятын жаңа заман ағымдарын ескеру қажет. Дене тәрбиесінің маңызы мен рөлі адамдардың әр түрлі жас санаттары тұрғысынан ғана емес, олардың әлеуметтік және кәсіптік бағдарлары тұрғысынан да қарастырылуы тиіс.

Түйінді сөздер: Дене шынықтыру, физикалық қалпына келтіру, физикалық сауықтыру, тәрбиелік бағыт.

Аннотация. Изучая влияние физического воспитания на жизнь человека и его профессиональную деятельность, необходимо учитывать те тенденции нового времени, которые ставят перед человеком задачи физического развития, совершенствования своего физического состояния и здоровья. Значение и роль физического воспитания должны рассматриваться не только с точки зрения различных возрастных категорий людей, но и с точки зрения их социальных и профессиональных ориентиров.

Ключевые слова: Физическая культура, физическое оздоровление, физическое совершенствование, образовательной направленности.

Abstract. When studying the impact of physical culture on a person's life and professional activities, it is necessary to take into account the trends of new times , which set a person the task of developing physically, improving their physical condition and health. The importance and role of physical culture should be considered not only from the perspective of different age categories of people , but also from the perspective of their social and professional orientation.

Key words: Physical culture, physical improvement, physical improvement, educational orientation.

Физическая культура представлена в перечне дисциплин высших учебных заведениях. Сам предмет является носителем базового компонента в формировании общей культуры молодежи, в целом. Все это явно способствует гармонизации телесно-духовного единства, обеспечивает здоровье в полном смысле слова: режим, физическое и психическое равновесие и другие ценности, которые являются частью здорового образа жизни.

Понимание физической культуры личности студента как ценности может стать действенным фактором как в работе по формированию резервов различных видов физической культуры, так и дальнейшем развитии прогрессивных тенденций общественного мнения, потребностей общества и человека. Вообще, будущий специалист должен быть и прямо, и косвенно носителем этой культуры.

Если проанализировать различные разработки, то наряду с плюсами, можно обнаружить и минусы, обнажается множество, казалось бы, мелких проблем. Одним словом, не вся теория находит продолжение в практике. Это касается

форм, средств и методов использования различных нетрадиционных подходов. Соответственно, как по цепочке, все также остаются пробелы в работе по духовно-нравственному воспитанию и привитию студентам знаний о необходимости физического оздоровления. С целью решить такой спектр всплывающих вопросов, важно прежде всего, уделить внимание самой физической культуре, с пониманием отнестись к ней как к неотъемлемой составляющей в жизни каждого человека. Это не зависит от того, какой профессиональный путь и род деятельности выбран человеком. То есть необходимо акцентировать внимание на здоровом образе жизни, физическом совершенстве, а уже затем рассматривать специфические особенности отдельно взятой профессии. Тут уже в учет необходимо брать условия труда и так далее. Общеизвестно, что для каждой категории работников предъявляются разные требования (не только профильные и профессиональные) к состоянию здоровья и физической силе.

После того, как будут рассмотрены общие и специальные черты физической культуры, как одного из важнейших показателей уровня жизни, определяется и ее значение в его жизнедеятельности.

Можно также подчеркнуть, что в изучении влияния физической культуры на жизнь человека и его профессиональную деятельность следует учесть как постоянные факторы, так и веяние времени. Ведь, как правило, современный ритм, порой, диктует новые правила, появляются новые тенденции, которые в последствии могут явиться стимулом для дальнейшего совершенствования физического состояния.

Кроме того, значение и роль физической культуры не нужно рассматривать однобоко: профессиональная ориентация, возраст не должны быть упущены из виду.

Перейдем непосредственно к тем, чьей профессиональной деятельностью становится физическая культура - бакалавры и специалисты. Выбирая свой трудовой путь, они делают на этом акцент. Отметим, что в такой профессии случайный человек оказаться не может, ведь основа тому прямо или косвенно - его физическая подготовка на протяжении всей его жизни [1].

В целом, сама вузовская дисциплина «Физическая культура» является базовой и справляется с большим пластом работы, закладывая фундаментальную базу здоровья, прививая дальнейшее физическое совершенство. И это намного значимее школьных уроков физкультуры. В высшем учебном заведении теория и практика преподается на высоком, скорее даже академическом уровне. Играет роль и возраст. Студенты подходят к предмету более осмысленно, понимая его роль не только как элемент будущей профессии, но и основополагающую составляющую в жизни как человека, так и общества. В современном казахстанском обществе даже в стратегических государственных программах большое внимание отведено пунктам «Развитие спорта», «Формирование здорового образа жизни», «Вовлечение населения в массовый спорт», «Здоровая нация».

Итак, чтобы понять и оценить значение физической культуры в жизни человека и профессиональной деятельности студентов, не стоит ждать момента, когда человек столкнется с осознанием, что ему не хватает подготовленности. На самом деле это самый грустный момент, ведь тогда человек будто понимает, что его время ушло. Для пессимистов покажется, что тренировки и физические упражнения делать уже поздно, как и, впрочем, совершенствоваться далее. Это всего лишь отступление. На самом деле мы призываем начать заниматься своим здоровьем уже сегодня. Это особенно касается тех, для кого жизненным и профессиональным ориентиром становится спорт, в глобальном смысле слова. И даже если занятия не будут сиюминутно результативны, в будущем они обязательно скажутся на достижении новых побед и тогда можно будет по достоинству оценить их значение [2].

Прогрессивный ритм всего мира и его современной жизни требует от нас все больше физической активности. Увеличивающиеся нагрузки диктуют одно правило – совершенствовать свое физическое состояние, а это без занятий физической культурой просто-напросто невозможно.

Повышение образовательной направленности физкультурной деятельности молодежи - большой процесс. Он зиждется не только на телесном развитии, но и на духовном обогащении знаниями. У них отдельная роль, они способствуют осознанному творческому отношению к задачам, средствам, методам и формам физкультурной деятельности, формированию отношения к физической культуре как ценности.

Основными целями неспециального физкультурного образования студенческой молодежи следует считать:

- достижение целостности знания о человеке, его культуры как систему норм, ценностей, ориентированных на развитие личностных качеств каждого молодого человека;

- создание гуманитарных основ (нравственно-этических, культурно-эстетических) формирования интеллигентности студента вкупе с его физкультурной деятельностью;

- воспитание у студентов потребности и способности руководствоваться в своей жизни гуманистическими мотивами и целями физкультурной деятельности; привитие умений протезировать и самокритично оценивать результаты своего развития;

- ориентация студентов на самообразование и самоконтроль в области физкультурной дея-

тельности, на непрерывное духовное и физическое развитие.

Однозначно привлекательной и важной формой функционирования физкультуры является спортивная деятельность. При занятиях спортом раскрываются психофизические способности индивида. Опять-таки в процессе спортивной или соревновательной деятельности можно выявить возможные уровни работоспособности его организма, раскрыть потенциал и, как говорится, сделать ставки на резерв и потенциал личности.

Это не просто способ самоутверждения, победа над временем, соперником - это победа над самим собой.

Спортивная деятельность является логическим завершением неспециального физкультурного образования, т.к. оно создает только начальную базу, которая так необходима во всестороннем развитии физических качеств и двигательных навыков, в формировании предпосылок для их многообразного развития. Необходимость спорта определяется потребностями общества иметь специфические средства воспитания психофизических способностей высшего уровня[3].

Более того, деятельность в сфере спорта позволяет молодежи расширить круг общения, закладывает дружбу, командный дух, дает возможность сопереживание формирует эстетическое и эмоциональное восприятие, помогает в решении научных, педагогических, социальных и других задач, особенно в нестандартных ситуациях. Кстати, это особенно важно в условиях перехода на многоуровневую систему образования, когда студенты вовлечены в стремительный ритм современности, что в свою очередь, порой, неблагоприятно сказывается на их психофизических качествах.

Значительный плюс - в процессе спортивной деятельности создаются реальные условия и возможности для саморазвития, самосовершенствования и саморегулирования. Этот фактор обеспечивает условия для адекватного самопознания и выбора дальнейшей специализации. Это дает молодому человеку возможность испытать радость спортивных достижений и удовлетворение от осуществления намеченных в самосовершенстве целей.

В регулярных выступлениях Президента РК неоднократно звучало требование в увеличении количества часов в образовательных учреждениях, отведенных на физическую подготовку. Практика показывает, что это поручение исполняется. Так, в школах введен третий час, в институтах количество занятий также увеличивается. Все это направлено на дальнейшее воспитание конкурентноспособного молодого поколения. Адекватное соотношение умственной и физической деятельности всегда результативно. И именно такой сбалансированный багаж должны получать выпускники -будущие специалисты.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кузнецов А.К. Физическая культура в жизни общества.- М,1995.
2. Физическое воспитание. Учебник для студентов вузов. – М.Высшая школа, 1983.
3. Физическая культура и человек. Учебное пособие для вузов.-1991.

УДК 371.4,378

Шегенбаев Н.Б.
Доктор PhD,
университет Сырдария,
Сырдария, Казахстан

Демеуов А.К.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауезова,
Шымкент, Казахстан

Турыскулов У.Ж.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Бекбосунов А.Қ.
магистр, ст. преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

РОЛЬ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СФЕРЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА

Аңдатпа. Үздіксіз білім беру тұлғаның жан- жақты дамуының негізі ретінде әрекет етеді. Шығармашылық әлеует үздіксіз білім беру негізінде байытылады, бұл тұлғаның тіршілік әрекетінің интегративті элементі болып табылады.

Түйінді сөздер: үздіксіз білім, біліктілікті арттыру, кәсіптік даму.

Аннотация. Непрерывное образование выступает как основа всестороннего развития личности. Творческий потенциал обогащается на основе непрерывного образования, что является интегративным элементом жизнедеятельности личности.

Ключевые слова: Непрерывное образование, повышение квалификации, профессиональное развитие.

Abstract. Continuing education serves as the basis for comprehensive personal development. Creative potential is enriched in the basis of continuous education, which is an integrative element of a person's life activity.

Key words: Continuing education, advanced training, professional development.

Непрерывное образование – компонент образования взрослых. Его необходимость имеет глубокую социальную подоплеку. В условиях современности и научно-технического прогресса заметно изменяется даже содержание и характер труда, не говоря уже о том, какие знания актуальны, а какие потеряли свою значимость и необходимость.

В таком прогрессивном потоке попутно происходит динамичный рост знаний и потребность наращивания этого багажа. Причем сразу всех сферах. Наука, культура, образование, техника, технологии, открытые данные. Появляются все новые и новые ниши, которые заполняют современность. Именно поэтому вполне логично возникает необходимость постоянно обновлять, обогащать и пополнять знания. Человек современности – участник перестроечных процессов жизни и, соответственно, он вовлечен в круговорот системы общественного и производственного управления, что предполагает развитие активной социальной позиции личности, профессионализма и высокой культуры. Именно поэтому главным фактором движущейся энергии прогресса является непрерывное образование. И это уже аксиома – личность должна развиваться на протяжении всей жизни и карьеры. Именно на это направлена перестройка общеобразовательной и профессиональной школы, высшего и среднего специального образования. Поэтому важно расставить приоритеты с акцентом на усовершенствование системы повышения квалификации, подготовки и переподготовки кадров.

На казахстанское образование не может не влиять интеграция в мировое образовательное пространство, так как государство является серьезным игроком на мировой арене. И это касается не только политических и экономических вопросов, ведь тема образования зачастую выходит на первый план, вытесняя политэкономику и дипломатию.

Вхождение Казахстана в Международную систему образования и ратификация Европейской конвенции выдвигает более высокие требования к организации профессиональной подготовки. Примечательно, что эта задача обоснована не только в вопросах подготовки будущих педагогов, а педагогов-практиков в первую очередь. Подход к решению этих задач должен быть комплексным и системным. И не смотря на сложность, важно к вопросу подойти аналитически, учесть все тонкости различных отраслей экономики, современных требований в производственном процессе, деятельности вузов, научных учреждений.

Более того, это касается и разработки нормативно-законодательной базы для интенсивного развития инновационной деятельности. Конкурентоспособность нации – это конкурентоспособные специалисты. То есть в образовании, как итог, мы должны получить специалиста «конкурентного качества». Сейчас обществу нужны управленцы – это кадры нового времени, которые должны и будут в авангарде масштабных преобразований, например, таких как вхождение Казахстана в число наиболее конкурентоспособных стран мира. И уже сегодня есть результаты. В своем Послании к народу Казахстана Президент страны отметил появление педагогов новой формации. Это уже результат их новаторства, самосовершенствования и развития. Однако, если говорить о тонкостях, то непрерывное образование становится в наши дни проблемой для целого ряда общественных наук: экономики, социологии, психологии, педагогики, теории управления. Мы постарались обозначить некоторые психолого-педагогические проблемы в процессе образования взрослых. Ведь оно является неотъемлемой частью непрерывного образования [1]. Давайте для начала остановимся на самом понятии. Если говорить обобщенно, то непрерывное образование (НО) отражает простой реальный факт - в наше время образование человека не заканчивается на каком-то определенном этапе. Для этого не требуется доказательств. Жизнь, современность и время диктуют необходимость совершенствования и роста на всех этапах, то есть человек не оставаться на школьном или вузовском этапе, а постоянно и поступательно двигаться вперед.

Нынешние социально-экономические условия бытия предъявляют специфические требования и к системе образования. Некоторые знания попросту становятся неактуальными в свете прогресса и изменений в обществе. Таким образом, потенциал профессиональной компетенции необходимо только наращивать, отсеивая старое, приобретая новое. Непрерывное образование (НО) одним словом можно назвать требованием времени. Это непрерывный процесс, и он продолжается на протяжении всей жизни. Многие формы, типы и уровни образования могут выходить за рамки формального обучения и это нормально. Концепцию, НО можно считать важнейшим фактором интеллектуального профессионального развития. О ее социально-экономической и гуманитарной значимости свидетельствует актуализация в национальных доктринах образования ряда продвинутых стран.

Проще говоря, на первый план выходит человек – личность, а центром образовательной системы становятся его потребности. И сегодня можно сказать, что и в нашем обществе уже формируется единое понимание необходимости, НО и его главенствующей роли в жизни общества, коллектива и отдельно взятого человека [2].

В этой системе непрерывность образования с позиции индивида может не совпадать с институциональным представлением непрерывности в традиционной системе образования. Это совсем разные вещи. В настоящее время вырисовываются контуры образовательных систем, открывающие человеку широкие возможности для саморазвития и самовоспитания, чтобы на протяжении жизни поддерживать и наращивать стимул к самосовершенствованию. Развитие, но приведет к более гибким структурам образования, удовлетворяющим разнообразные как универсальные, так и специальные потребности, которые выдвигают современные условия жизни и бытия. Человек интегрирует в новые тенденции в разных сферах. К примеру, если взять представителей старшего поколения, всего несколько лет назад им было не легко освоить компьютер, смартфон, а сейчас они звонят через новомодные мессенджеры, с удовольствием демонстрируют свой дачный урожай в социальных сетях. К слову, модные тенденции сами подтолкнули большое количество населения заниматься спортом. Сегодня в тренажерных залах можно встретить не только молодежь и это неудивительно. Время как-бы за руку ведет нас за собой. Кстати, НО в свою очередь положительно сказывается на получении новых профессий, развитии и раскрытии потенциальных способностей. Мы действительно не знаем на что способен наш мозг, на сколько он гибок и восприимчив к новым знаниям. Главной целью непрерывного образования является постоянное творческое обновление теории и практики, развитие и совершенствование каждого человека на протяжении всей его жизнедеятельности. Бесспорно, это повлечет за собой процветание всего общества. Однако впоследствии идея непрерывного образования становится ведущей для понимания образования человека как целостной, преемственной, поэтапной системы, развертывающейся на всех этапах жизненного развития. Так, на III Международной конференции ЮНЕСКО по образованию взрослых (доклад комиссии ЮНЕСКО "Учиться, чтобы быть", 1972) стало рассматриваться в общем контексте более широкой системы непрерывного образования: «Выражение «образование взрослых» означает весь комплекс организованных процессов образования, формальных или иных, продолжающих или восполняющих образование, получаемое в школах, вузах, а также практическое обучение. Благодаря им лица, рассматриваемые в качестве взрослого общества, частью которого они являются, развивают свои существующие и даже скрытые способности. Обогащение багажа опыта и знаний улучшают техническую и профес-

сиональную квалификацию, что прямо влияет на получение новой ориентации, а порой меняет мироощущение и взгляды. Это и является показателем всестороннего личностного развития и участия в сбалансированном и независимом социальном, экономическом и культурном развитии. Образование взрослых не может, все же, рассматриваться само по себе; оно является подразделом, неотъемлемой частью общей системы непрерывного образования и обучения» [3]. По своему психологическому смыслу непрерывное образование выступает как база всестороннего развития личности. Творческий потенциал обогащается если понять и принять, что непрерывное образование является интегративным элементом жизнедеятельности личности. НО - условие постоянного развития индивидуального опыта человека в процессе усвоения социального опыта. Важны не только этапы подготовки детей к общественно-трудовой деятельности, но и все другие периоды становления взрослого человека как активного субъекта труда, движения, познания, общения. Понятие непрерывного образования выступает и в качестве важнейшего социально-педагогического принципа. НО с каждым днем уверенней отображает современную тенденцию построения образования как единой целостной системы. А она, как вы знаете, имеет основное направление на рост личности в потоке социального прогресса. По существу, речь идет о новом взгляде на образование, о конструктивно новом подходе к пониманию значения образования в жизни современных людей. Как объект практической организации, НО требует построения разветвленной системы государственных и общественных институтов, обеспечивающих возможность общеобразовательной и профессиональной подготовки человека с учетом не только общественных потребностей, но и личных его запросов. Система непрерывного образования строится, прежде всего в виде вертикальных (временных) этапов и связей между ними: например, дошкольного воспитания, среднего общего и профессионального образования, высшего образования, повышения профессиональной квалификации кадров, расширения политического и научного, общего культурного кругозора всех социально-демографических групп населения. Система непрерывного образования включает в себя также и горизонтальные связи между различными его подсистемами. Так, можно наблюдать и сочетания школьных и внешкольных форм обучения, дошкольного, школьного и семейного воспитания, общего и профессионального образования, самообразования и саморазвития. Все эти факторы значимы, потому как несут определяющую и исключительную смысловую нагрузку. Ведь такие понятия непрерывного образования, взаимно дополняют и обогащают его научное содержание. Важно только заметить, что в качестве ключевого фактора здесь выступает положение о развитии личности на всех этапах ее жизнедеятельности. Именно оно определяет общую цель и критерии общей эффективности. Здесь хотелось бы добавить несколько слов о принципах и задачах, но в основе функционирования непрерывного образования лежит множество принципов разных специфик: гуманизма, демократизма, мобильности, опережения, открытости, непрерывности. Принцип гуманизма свидетельствует об обращенности образования к человеку, о свободе выбора личностью форм, сроков, видов обучения, повышения квалификации, самообразования. Такой принцип реализуется через создание благоприятных возможностей для развития творческой индивидуальности. Тут важно помнить, что человек и есть цель общественного прогресса. Существует также принцип мобильности, и он отображается в многообразии средств, способов, организационных форм системы непрерывного образования, их гибкости и готовности к быстрой перестройке в соответствии с изменяющимися потребностями производства, общества, человека. Он ориентирует на использование разных продуктивных методических систем и новых технологий. Вообще, открытость системы непрерывного образования требует от учебных заведений расширения деятельности, путем привлечения к обучению и повышению квалификации. Если говорить об НО как о комплексном понятии, то форм подготовки специалистов с высокой квалификацией великое множество. Они построены на интеграции образования, науки и производства как единой коллективной системы получения и использования новых научных знаний и технологий в образовании, экономике и социальной сфере. Это касается и создания единой информационной среды для образовательной, научной и инновационной деятельности; создания единой системы подготовки, переподготовки и повышения квалификации научно-педагогических кадров и специалистов для различных организаций. Проще говоря, все звенья системы непрерывного образования находятся во взаимосвязи [4].

В последнее время устойчивый научный интерес проявляется в идее создания единого образовательного пространства. Немаловажную роль сыграл один интересный международный документ – Болонское соглашение. Европа стала своего рода ориентиром. Так, в 2003 году Казахстан, наряду с другими европейскими государствами, подписал это соглашение. Напомним, что Болонский процесс признан в мире как процесс сближения и гармонизации систем высшего образования стран Европы. Главная цель - создание единого европейского пространства высшего образования. Официальной датой начала процесса считается 19 июня 1999 года, когда была подписана Болонская декларация.

Формирование новых условий функционирования системы образования, в том числе и физкультурного, формирование единого образовательного пространства, создали предпосылки, чтобы пересмотреть существующие системы и структуры образования. Реформирования всего образовательного пространства – большой шаг вперед. Проблема разностороннего гармоничного развития человека с учетом его индивидуальных особенностей, мотивов, интересов, ценностных ориентаций и требований совре-

менного общества рассматривается почти в каждой научной работе, дающей целостное представление о непрерывном образовании. Необходимость создания таковой диктует актуальность переосмысления целевых функций образования как системы и ее отдельных звеньев, пересмотра традиционных представлений о социальной, исторической, культурной, ценностной сущности образования, его отношений с другими видами и формами общественной практики, места и роли образования как социального института в жизни человека и общества. Важной составляющей концепции непрерывного образования является многоуровневость. Введение многоуровневой системы предполагает серьезную перестройку ранее сложившегося, так сказать, традиционного учебного процесса, а вместе с тем и его содержания, форм и методов обучения. Новые технологии обучения являются стержнем содержательной стороны многоуровневой системы. При этом стоит учесть, что каждый этап образования должен быть относительно завершенным. В этой связи и всплывают новые требования к отбору материала, его концентрации, глубине изучаемых проблем. Эти причины приводят к необходимости использовать принцип концентричности изложения. Это такой принцип, при котором материал, изучаемый на предыдущем этапе, становится исходной ступенью для получения знаний на следующей ступени. При этом сам процесс обучения осуществляется с новых позиций. Да, есть необходимость обучения фундаментальным знаниям. Это очень важно, ведь они универсальны и не устаревают, помогают ориентироваться в любой среде. Именно поэтому концептуально-аналитические методы в предпочтении.

Концепция содержания непрерывного образования отмечает необходимость создания единых концептуальных подходов к определению целей, задач и содержания образования. Нужна и преемственность, и последовательность. Особый интерес в области интеграции среднего и высшего профессионального образования представляет непрерывность в цепочке «колледж-вуз». Для этого должны быть созданы условия, чтобы обеспечивать преемственность образовательных программ среднего и высшего профессионального образования в сфере физической культуры и спорта. Нюансов в этом плане немало: структура дисциплин, практика, государственные аттестации и многое другое, на чем построен процесс образования. Нужна также отдельная система, позволяющая отбирать выпускников колледжей для продолжения обучения в университете по сокращенным программам. Здесь немаловажен, конечно же, мотив их учебной деятельности и планов новых перспектив. Для этого потребуется разработка сквозных учебных планов и программ с единой методологией к преподаванию и оценке знаний по требуемым нормам, а также соответствующая научно-методическая база.

В связи с рассмотрением проблемы непрерывного образования в системе «колледж-вуз» особая роль отведена дополнительному профессиональному образованию. Ни для кого не секрет, что оно является масштабной системой, позволяющей снять множество вопросов и, конечно же, сыграть решающую роль в исключении проблем преемственности на любом уровне. Дополнительное профессиональное образование может наполнить профессиональное образование новым качеством. И это проверено самой жизнью. Обобщая все вышеизложенное, необходимо еще раз подчеркнуть, что непрерывное образование взрослых - процесс бесконечный, в котором идет сопоставление индивидуального опыта личности с опытом социальным, которые отражаются на плоскости современных требований к квалификации и даже образу жизни. К примеру, через науку, культуру, опыт других людей и коммуникации с ними. Цель обучения взрослых — развитие диспозиционно-установочных структур личности, категориального аппарата мышления, методологии решения проблем, возникающих в общественной, профессиональной и личной жизни взрослого человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Концепция развития конкурентоспособности информационного пространства Республики Казахстан. // Казахстанская правда. Август 2006 . 2. Купцов, О. В. Непрерывное образование: подходы и решения // Теория и практика физической культуры, 2007. – № 9. – С. 37
3. ЮНЕСКО и развитие образования взрослых // Перспективы. 1992. № 1—2. С. 137—145.
4. Вербицкий, А. А. Методологические проблемы непрерывного образования// Непрерывное образование: методология и практика. – М., 2000.

УДК 378.02.31

Турыскулов У.Ж.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Битабаров Е.А.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Сералиева У.О.
магистр, ст. преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Байдосова А.А.
магистр, ст. преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

ВОЛЕЙБОЛ КАК МЕТОД ФОРМИРОВАНИЯ И ПОСТРОЕНИЯ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ

Аңдатпа. Студенттік ұжымның өмірлік ырғағының анықталған ерекшеліктері мен нюанстарына сәйкес ЖОО-дағы педагогикалық қызметтің әртүрлі құрылымдық компоненттері (конструктивтік, ұйымдастырушылық және коммуникативтік қызмет) тұлғааралық қарым-қатынасты құру үшін қолайлы ортаны қалыптастыруға бағыттау қажет.

Тірек сөздер: педагогикалық іс-әрекет, дене тәрбиесі, волейбол, тұлға аралық қатынастар.

Аннотация. В соответствии с определенными особенностями и нюансами ритма жизни студенческого коллектива необходимо направить на формирование благоприятной среды для формирования межличностного общения различных структурных компонентов педагогической деятельности в вузе (конструктивная, организационная и коммуникативная деятельность).

Ключевые слова: Педагогическая деятельность, физическое воспитание, волейбол, межличностные отношения.

Abstract. In accordance with the identified features and nuances of the life rhythm of the student body, different structural components of pedagogical activity at the University (constructive, organizational and communicative activities) should be focused on the formation of a favorable environment for building interpersonal relationships.

Key words: pedagogical activity, physical education, volleyball, interpersonal relations.

За последние десятилетия в обществе произошли кардинальные изменения в представлении целей образования и путях их реализации. В приоритете не только сама система знаний, а создание условий и возможностей для решения жизненных задач, изучению сложных ситуаций, прямое сотрудничество преподавателя и студента и даже возможность выбора методов, программ и содержания обучения.

В соответствии с выявленными особенностями и нюансами жизненного ритма студенческого коллектива, разные структурные компоненты педагогической деятельности в вузе (конструктивная, организаторская и коммуникативная деятельность) необходимо ориентировать на формирование благоприятной среды для построения межличностных отношений. Такой подход – своего рода задел на будущее: вы получаете сплоченную группу (курс), которые за счет благоприятной атмосферы настраиваются на результативную учебу и общение без стрессов. Если остановиться на нюансах, то к примеру, можно облегчить период адаптации первокурсников в вузе, создать психологически комфортные условия для развития творческого потенциала студенческого коллектива. Одним словом, облегчая такие переходные моменты, можно помочь ребятам избежать ряда трудностей, которые возникают в круговороте студенческой жизни, будь то учеба, досуг или совместная работа на результат. В будущем их становлении как специалистов это тоже играет немаловажную роль [1].

Для осуществления подобного рода педаго-

гической деятельности на практике, необходимо наличие и владение эффективными методами формирования благоприятных межличностных отношений в студенческой среде. Не стоит упускать из виду возрастные особенности студентов, чтобы принять и реализовать методику в условиях образовательного процесса в вузе [2].

Межличностные отношения в практике человеческих взаимоотношений получили разностороннее развитие и достаточно многоранны. Спортивная деятельность нередко предъявляет значительные требования не только к специальной подготовке, но и к умению строить отношения с окружением в социуме. Что примечательно, это играет ключевую роль в командных видах спорта.

Кроме того, на межличностные отношения имеет влияние состояние здоровья и хронические заболевания. К примеру, наличие таковых может сформировать у партнера некое недоверие, насторожить, а зачастую и вызвать жалость и сострадание. Откровенно говоря, физические недостатки у самой личности могут понизить собственную самооценку, что напрямую влияет на построение взаимоотношений.

Профессии и некоторые личностные данные как межличностная привлекательность, совместимость, притяжение, энергетика, совместная деятельность могут способствовать формированию устойчивых межличностных отношений во всех сферах, особенно в спорте и физическом воспитании. Спортивные контакты могут быть очень крепкими по мере приобретения опыта и на них базируется развитие многосторонних и глубоких межличностных взаимоотношений.

Спортивные игры являются самым эффективным средством физического развития человека, потому что проявляют социальную активность людей и стимулируют к движению вперед. Именно спортивные игры становятся площадкой для общения, укрепления здоровья, формой организации и проведения досуга, а также влияют на разные стороны человеческой жизни: на структуру нравственных и интеллектуальных характеристик, авторитет и положение в обществе, трудовую деятельность. На данном промежутке времени спортивные игры рассматриваются как одно из важных средств формирования личности, сбалансированно сочетающую в себе и духовную, и физическую состоятельность.

Волейбол - один из самых доступных видов спорта, являющийся отличным средством приобщения молодежи к регулярным занятиям физической культурой и спортом. Это также один из излюбленных форм активного отдыха не только студенческого, трудового коллектива, но и группы лиц. Удивительно, но факт - игра способна объединить и сверстников, и людей разных поколений. С точки зрения спортивных экспертов, особенностью игры является разнообразие двигательных действий в игре. В ней задействованы практически все группы мышц, а то, что включаются и физиологические системы сказывается на морально-волевых качествах. Еще один нюанс – единые правила игры. Необходимость соглашаться с установленными правилами, однозначно, оказывает большое воздействие на психику человека. Находясь на площадке, игроки испытывают и дух соперничества, и дух единого нерушимого коллектива. А игра с победой, как известно, вызывает бурю положительных эмоций. Это имеет эффект единения [3].

В этой игре почти всегда существуют различные пути выигрыша, допускаемые правилами игры. Игрокам предоставляется простор для творческого решения двигательных задач, а внезапное изменение ситуации по ходу игры обязывает решать их в кратчайшие сроки и с полной мобилизацией двигательных способностей.

В большинстве игр воссоздаются довольно сложные и ярко эмоционально окрашенные межчеловеческие отношения по типам: сотрудничества, взаимопомощи, взаимовыручки, вместе с тем и соперничество, противоборство, когда идет столкновение противоположно направленных стремлений.

Игровой метод, в силу всех присущих ему особенностей, вызывает глубокий эмоциональный отклик и позволяет удовлетворить в полной мере двигательную потребность занимающихся. Тем самым, все это способствует созданию положительного эмоционального фона на занятиях и тренировках. Затем уже включается чувство удовлетворенности, что также формирует положительный взгляд и способствует к занятиям детей физическими упражнениями.

Волейбол можно рассматривать как высшую форму спортивных игр, включенных в мировую систему спортивных соревнований. Широкое применение этого вида спорта в физическом воспитании вполне объяснимо. В первую очередь подчеркнем, что игра доступна для любой возрастной категории. Во-вторых, волейбол можно использовать как метод всестороннего физического развития, выработки воли, характера, оздоровления. В-третьих, просты правила, инвентарь и оборудование площадки. Примечательно, что ко всему вышеперечисленному, игра по себе очень зрелищна и к середине становится жарче [4].

Для этой командной спортивной игры характерны разнообразные чередования движений, быстрая смена ситуаций, изменение интенсивности и продолжительности деятельности каждого игроков. Условия игровой деятельности приучают занимающихся подчинять свои действия интересам коллектива. Все это для конечного результата - достижения общей цели. И действуя при максимальном напряжении сил, преодолевая трудности в ходе спортивной борьбы, мг-

новенно оценивая изменяющуюся обстановку, игроки уже считают победой вовремя отработанные движения, которые приводят к правильным решениям. Эти особенности способствуют воспитанию у студентов чувства коллективизма, настойчивости, решительности, целеустремленности, внимания, быстроты мышления, способности управлять своими эмоциями.

Волейбол входит в программу по физической культуре в вузе и является одним из средств решения основных задач по укреплению здоровья учащихся и формированию у них двигательных навыков и умений.

Разнообразие двигательных навыков, как известно, отличаются по интенсивности усилий, координации, что способствует развитию всех физических качеств: силы, быстроты, ловкости, гибкости, выносливости. Постоянно меняющаяся игровая ситуация, выбор наиболее рациональных технических средств, быстрый переход от одних действий к другим повышают подвижность нервных процессов. Занятия волейболом содействуют развитию у студентов смелости, настойчивости, решительности, дисциплинированности. Список положительных качеств внушительный. Достижение общей цели во время игры приучает к коллективизму, сотрудничеству и взаимопомощи. Великолепно и эстетично воздействие волейбола на человека. Вот почему волейбол не перестает удивлять.

В одном из сочинений школьников просили рассказать за что они любят волейбол и почему мечтают поступить на физкультурный факультет. Приведем отрывок: «В школе нас обучали многим играм, рассказывали правила и стратегии. Я долго не раздумывал и сразу понял, что волейбол - это одна из самых интересных игр. Здесь нет такого большого поля, поэтому игроки команды в любой момент могут тебя поддержать. Еще один плюс этой игры - это правила. Все достаточно просто и понятно. Во время игры нет времени отвлечься, ты всегда сфокусирован на мяче и на действиях своего соперника. Ты отслеживаешь каждый удар, смотришь на угол подачи и следишь за тактикой соперника. В это игре важно понять стратегию противника, его сильные и слабые стороны. Игра в волейбол развивает большую часть мышц тела. Конечно, в первую очередь - это руки. Они всегда в напряжении, готовы принять удар соперника. Я готов часами наблюдать за тем, как мяч парит в воздухе, ведь сама игра выглядит очень эстетично и грациозно. Все движение отточены, удары сбалансированы. Волейбол развивает во мне много качеств - точность, сдержанность и сбалансированность. А главное, после каждой игры я чувствую себя сильнее». Золотые слова. Действительно, в командных играх соревновательную деятельность ведут несколько спортсменов, и многое зависит от согласованности их действий, реакции. Нужна своя тактика, чтобы достичь четкой и ясной цели – победы над соперником.

Для волейбола особенностью является ступенчатый характер достижения спортивного результата. В играх это своеобразная первая ступень — «технико-физическая», нужна еще организация действий спортсменов. Действия эти имеют несколько направлений — индивидуальные, групповые и командные.

Необходимо установление объективных показателей, на основании которых можно было бы успешно не только планировать процесс спортивной подготовки и координировать его.

В число объективных показателей в спортивных играх входит элементный набор приемов игры (техника); способность оперативно и четко оценивать ситуацию; выбирать и эффективно применять оптимальное для конкретной игровой ситуации атакующее или защитное действие (тактика). Также существуют специальные качества и способности, от которых зависит эффективность действий (требования к временным, пространственным и силовым параметрам исполнения); энергорежим работы спортсмена; чувственно-двигательный контроль и прочее. Очень важно все это выразить в количественных величинах. Наличие таких сведений несомненно помогает взять контроль и управлять процессом

В основе организации занятий по волейболу положено овладение новыми навыками и преодоление трудностей. Есть также требование не выходить за рамки расписания и строго его придерживаться. Это способствует полноценному воспитанию волевых качеств, развитию командного духа и дисциплинированности.

Проанализировав рабочую программу по дисциплине «Физическая культура» для студентов очной формы обучения всех специальностей, мы разработали программу «Невербальное общение в физкультурно-спортивной деятельности» для студентов Евразийского Национального университета.

Мы частично изменили внутреннее содержание учебной программы, дополнили теоретический раздел изучением средств невербального общения. А также включили в практический раздел программы обучение навыкам невербального общения и методы их совершенствования на занятиях. Итак, теоретический раздел программы предусматривает овладение студентами системой психолого-педагогических и специальных знаний. Они необходимы для общего понимания невербальных способов общения, их применения во время занятий и дальнейшего использования для личностного, профессионального, творческого развития.

В теоретический раздел также введены дополнительные темы, что, по-нашему мнению, будут помогать усвоить специальные знания.

Они в свою очередь крайне в вопросах повышения уровня коммуникативных способностей. Это такие темы как: «Невербальное общение», «Компоненты невербального общения», «Невербальные способы общения, используемые во время занятий по физической культуре».

В теоретическом разделе рассмотрены невербальные способы общения, используемые на занятиях по физкультуре. Простой пример: компоненты невербального общения можно начать понимать, изучая жесты судей.

Рассматривается роль волейбола и в формировании полноценной сознательной активности, рефлексии и развитии коммуникативных талантов.

Практический раздел программы направлен на повышение уровня теоретических знаний, закрепление на практике и развитии функциональных и двигательных способностей. Здесь акцент поставлен на изучение и использование средств невербального общения в физкультурно-спортивной деятельности, приобретение личного опыта.

В практическом разделе происходит прямое обучение невербальным средствам общения, которые приняты в волейболе. Напомним, в этой коллективной игре используются невербальные способы общения при выполнении тактических взаимодействий. Тут также формируется умение предугадать и спрогнозировать действия как партнеров, так и соперников. Одним словом, по невербальному поведению вполне можно адекватно оценить текущую ситуацию на игровой площадке.

Опыт общения, полученный на занятиях по физическому воспитанию, студенты легко могут перенести в плоскость повседневной жизни. Это помогает им не только избежать неприятных взаимоотношений со своими сверстниками, но и дает возможность найти друзей, понять их чувства, оценить их человеческие качества, спрогнозировать свои дальнейшие действия.

Во время учебы в вузе у студентов закладываются определенные коммуникативные способности. Благодаря общительности они обретают друзей, а это помогает пережить им сложные этапы, одиночество, а самое главное, это служит своего рода стимулом вести активный образ жизни, «созреть» как личность.

Анализируя все вышесказанное, мы пришли к однозначному выводу – важно и нужно включать обучение невербальным средствам общения в образовательный процесс по физическому воспитанию. Ведь полученные таким путем коммуникативные способности помогут им в их будущей профессиональной деятельности, дальнейшей социализации и смогут уберечь от увлечения виртуальностью.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. «Ценностно-мотивационные ориентации студентов вузов в современной России» сб. статей под ред. науч. пед. проф. И.А. Зимней. – 2009 - №3.
2. Бабанский Ю.К. «Оптимизация учебно-воспитательного процесса». -2005.– С. 150
3. Ахмеров Э.К. «Волейбол для начинающих». -2000. – С. 108
4. Берещук Г.В., Слупский Л.Н. «Предпочтение отдали волейболу» // Физическая культура в школе – 1989 - №8.

ӘОЖ: 37.013.43

Демеуов А.К.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауезова,
Шымкент, Казахстан

Турыскулов У.Ж.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Керимбеков М.А.
к.п.н.,
АО «НЦПК «ӨРЛЕУ» ИПК ПР,
Шымкент, Казахстан

Сотов В.В.
ст. преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

ҚР МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ: ҚАЗІРГІ АХУЛЫ ЖӘНЕ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Аңдатпа. Дене шынықтыру баланы тәрбиелеуде үлкен рөл атқарады, жас спортшының дұрыс дамуына, жеке басының қасиеттерін қалыптастыруға, әлеуметтік және рухани дамуына ықпал етеді, және мектепте білім беру процесінде оқушылардың ерте жастан бастап денсаулығын жақсартуға ықпал ететін оқушылар арасында салауатты өмір салтын насихаттауға бағытталған.

Кілт сөздер: Дене тәрбиесі, салауатты өмір салтын, спорт түрлері, рухани дамуы.

Аннотация. Физическая культура играет огромную роль в воспитании ребенка, способствует физически правильному развитию молодого спортсмена, формированию личностных качеств, социальному и духовному развитию, и в процессе школьного образования направлена на пропаганду здорового образа жизни среди учащихся, способствующие улучшению здоровья учащихся с раннего возраста.

Ключевые слова: физическая культура, здоровый образ жизни, виды спорта, духовное развитие.

Abstract. Physical culture plays a huge role in the upbringing of a child, contributes to the physically correct development of a young athlete , the formation of personal qualities , social and spiritual development, and in the course of school education is aimed at promoting a healthy lifestyle among students, contributing to improving the health of students from an early age.

Keywords: physical culture, healthy lifestyle, sports, spiritual development.

Дене тәрбиесі – қоғами тұтастай мәдениеттің бөлігі, адамның дене қабілеттерін дамыту мен денсаулығын нығайтуға арналған әлеуметтік қызметтің бір саласы. Жастардың жан – жақты дамуы дене тәрбиесінің ғана көмегімен жүзеге асады. Денесі шыныққан спортшы тіпті кез-келген адам деп – күнделікті режимге спортпен жүйелі айналысуды енгізген, жалпы ағзаның шынығуы үшін табиғи факторларды тұрақты пайдаланатын, жұмысты демалыспен белсенді түрде кезектестіріп отыратын кез-келген жас қақынындағы адамды атай аламыз.

Біздің елімізде кәсіподақтардың түгелдей ерікті дене шынықтыру спорт қоғамдары құрылған. Олардың негізгі міндеті балалар мен жасөспірімдердің арасында дене шынықтыру – сауықтыру және спорт жұмыстарын ұйымдастыру екенін айта кеткен жөн, өйткені дене тәрбиесінің негізі балалық және жасөспірімдік шақта дамиды. Тек қана осы кезеңде дене жаттығуларымен айналысу қажеттілігі қалыптасады, дағдылар мен іскерліктер жинақталады, спортқа қызығушылық дамиды және артады.

Дене тәрбиесінің бала тәрбиесінде атқаратын рөлі орасан зор. Ол жас спортшының физикалық тұрғыдан дұрыс дамуына, жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына, әлеуметтік және рухани дамуына ықпал етеді. Мектептегі білім беру үрдістерінде дене тәрбиесі оқушылар арасында салауатты өмір салтын насихаттауға бағытталған, ол кішкентай жасынан оқушының денсаулығын жақсартуға әсер ететін жаттығуларды орындауға мүмкіндік береді. Демек, дене шынықтыру дегеніміз ол ұзақ мерзімді, болашақта қоғамның

денсаулығына оң ықпал етудің керемет мүмкіндігі болып табылады.

Бұл мақалада еліміздегі дене тәрбиесіне қатысты мынадай мәселелер қарастырылады:

1. «Дене тәрбиесі» пәнінің бағдарламасына қазақтың ұлттық ойындарын енгізуді қарастыру және толыққанды зерттеу;

2. Көптеген мектептерде, әсіресе ауылдық жердегі мектептерде спорттық құрал-жабдықтардың жеткіліксіз немесе мүлдем болмауы;

3. Дене тәрбиесінде оқушыларға салауатты өмір салтын зерттеу барысында «Иванов жүйесін» енгізуді қарастыру.

Осы мәселелерді шешу арқылы ҚР-дағы дене тәрбиесінің даму тенденциялары анықталады.

Қазақтың ұлттық дене шынықтыру мәдениеті жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бір бөлігі ретінде жас спортшылардың мектепте оқып жүрген шағынан қалыптаса бастайды. Сондықтан оны пайдалану тек қозғалғалмалы біліктілік және дағдыларды дамытып қана қоймайды, сонымен қатар мектеп оқушыларынан қазақтың ұлттық спорт түрлеріне деген көзқарасын оңтайлы қалыптастырып, дене жаттығулары мен ойындарын өз беттерінше дамытуға тәрбиелеп, оқу-ойын материалдарын бір жүйе ретінде олардың руханилығын, адамгершілігін, дене тәрбиесін тәрбиелеуге баулуды қарастырады. Бұндай жағдай Қазақстан Республикасының оқушыларының көпшілігінде ұлттық спортпен, ұлттық ойындармен, дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысуға деген мұқтаждықтың, осы саладағы өз бетінше жүргізілетін сабақтардың ғылыми негізделген әдістемесінің жоқтығын, сонымен қатар көптеген жалпыға міндетті білім беру мекемелерінде, мектептерде (әсіресе, ауыл мектептерінде) оқудың материалдық базасының нашарлығынан, оқушылардың оқитын орындары да қашықта болғандықтан, мектептен тыс қосымша сабақтар мүлдем жүргізілмейді.

Ұлттық ойындар жаттығулар көмегімен оқушыларды жаттығуға қажетті психикалық күйге түсіреді. Көңіл күйді көтеру, көңілдену, тактикалық ойлауды дамыту, сыртқы қоршаған ортамен тез байланыс табу, келешек істелетін жұмыстарға дайындалу, жинақталу және тез байыпталу қасиеттерімен қамтамасыз етеді. Ойын жаттығуларын ойша қайталау арқылы барлық ықылас зейінді аударуға негізделеді. Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығармашылықсыз, қиялсыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», — дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ», «Ақ серек, көк серек», «Соқыр теке», «Асық ойыны», «Ине, жіп және түйіншек», «Әтештер қақтығысы», «Қызыл ту», «Мысық пен Тышқан», «Теңге алу», т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Сонымен, ұлттық ойындарды дене тәрбиесіне енгізе отырып, біз оқушыларға әрі ұлттық салт-дәстүрімізді, әрі спортты үйретеміз [1].

2. Көптеген мектептерде жалғыз дене тәрбиесі сабақтарында ғана емес, оқу жылы бойы физикалық белсенді оқу жағдайын жақсартатын кеңістік пен бөлмелердің көп болғаны дұрыс. Бұл көлемдері мен формалары әр түрлі қоғамдық және ойын алаңдарын, ашық алаңдарды және жабық бөлмелердің көп болғанын қарастырады. Әр мектепте қимыл-қозғалыс жаттығуларын өткізу үшін ауа баптағышпен жабдықталған немесе жақсы желдеткіш жүйесі бар кем дегенде бір бөлме және ашық даладағы түрлі алаңдар болуы қажет.

«Дене тәрбиесі» пәні бойынша оқу үдерісі динамикалық, интерактивті сипатта болуға тиіс және бұл білім беру бағдарламасы шеңберіндегі ауқымды міндеттер мен оқыту мүмкіндіктеріне сәйкес келетін ішкі және сыртқы бөлмелерді пайдалануға тиісті. Ішкі оқу бөлмелері жақсы желдеткіш жүйелерімен жабдықталып, жақсы жарықтандырылып, температуралық режимі сәйкес болуы тиіс. Физикалық жүктемелердің көлеміне және қалпына келуге берілетін үзілістердің жиілігіне қарай сыртқы алаңдар сәйкес көлеңке қалқалармен жабдықталуға тиіс. Сыртқы алаңдар мен жағдайлары жақсартылған бөлмеде оқыту мүмкіндіктерін барынша табиғи жолмен химиялық заттарды қолданбай жақсартылғаны қарастырылуы керек.

Мектептерде «Дене тәрбиесі» пәнінің мұғалімдері үшін, сондай-ақ басқа өңірлерден келіп жұмыс істейтін жаттықтырушылар, мұғалімдер үшін немесе білім бағдарламасын қолдайтын немесе толықтыратын нұсқаушылар үшін қауіпсіз, мамандандырылған, жақсы жабдықталған киім ауыстыру және жұмыс бөлмелерін қамтамасыз етілуі қажет.

Киім ауыстыру бөлмелері жынысы мен жасына қарай бөлініп, киім ауыстыруға, жуынуға, душ қабылдауға жеткілікті көлемде болып, онда киім, жеке заттар мен бағалы заттарды сақтайтын орын (сейф) қарастырылуы тиіс. Дәретханалар мен душ қабылдайтын бөлмелері жеке гигиена жағынан таза болуы қажет [2].

Төменде көрсетілген «Дене тәрбиесі» пәні бағдарламасындағы спорт түрлеріне байланысты, арнайы құрал-жабдықтардың ең аз мөлшері болып табылады:

• *жеңіл атлетика:* секундомер, рулетка, ысқырауық, эстафета таяқшалары, конустар, биіктікке секірудегі қолданатын өлшеу бірлігі бар таяқ, ұзындыққа жүгіріп келіп секіру кезінде қонуға арналған құм шұңқыр, 150 гр. резеңке доптар, 500-700 гр. гранаталар, жүгіргендегі қолданатын кедергілер;

• *футбол:* командалық форма, футбол доптары, конустар, қақпалар, ысқырауық;

• *волейбол:* қысқа жеңді командалық форма, волейбол доптары, тор, тіректер, ысқырауық;

• *баскетбол:* қысқа жеңді командалық форма, баскетбол доптары, себет, шығыршық, ысқырауық;

• *гандбол:* қысқа жеңді командалық форма, гандбол доптары, қақпалар, ысқырауық;

• *үстел теннисі:* үстел теннисіне арналған үстелдер, ракеткалар, үстел теннисіне арналған доптар;

• *бадминтон:* ракеткалар, тор, воландар, ысқырауық;

• *үлкен теннис:* ракеткалар, торлар, теннис доптары;

• *ұлттық ойын түрлері:* тоғызқұмалақ тақтасы, шахмат, дойбы, асық.

• *гимнастика:* арқандар, гимнастикалық төсеніш, швед қабырғалары, параллельді брусьтер, біркелкі емес брусьтер, гимнастикалық бөрене (төмен), гимнастикалық ортеке, гимнастикалық ат, гимнастикалық доп, гимнастикалық ленталар (таяқшаларымен), гимнастикалық шеңберлер, секірмелер, медицинбол.

шаңғы және кросстық дайындық: шаңғылар, шаңғы таяқтары, сәйкес бекіткіштері бар аяқкиім (ылдидан және ойлы-қырлы жермен шаңғы тебу).

жүзу: ленталар, қолға байлауыштар, резеңке кубиктар, ауыр шеңберлер, су ойыншықтары, шарлар.

Өкінішке орай, бұл заттардың көпшілігі мектеп құрал-жабдықтарының құрамында жоқ. Тек қыстық спорт түрлері құралдарының жоқтығын климат пен таулы аймақтың елімізде көп еместігіне байланысты түсінуге болады [3].

3. Порфирий Корнеевич Иванов – уақытты жарты ғасырға басып озған жан. Оның қарапайым әдісі - «Детка» немесе «Иванов жүйесі» деп аталады.

Оның нұсқаулары:

1. өзіңді жақсы сезіну үшін күніне 2 рет табиғи суық суға шомыл. Ыстық суға шомылсаң, суық сумен нүктесін қой;

2. шомылар алдында, не шомылып жатқанда табиғат аясына шық, жалаң аяғыңмен жер бас. Ауаны аузыңмен қармап, бірнеше рет дем ал да, іштей өзіңе және өзге жұртқа денсаулық тіле;

3. арақ ішпе, темекі тартпа;

4. аптасына кем дегенде 1 рет тамақсыз не суысыз күн кешуге тырыс;

5. қоршаған ортаны сүй. Айналаңа түкірме және ештеңе тастама. Бұл сенің саулығың;

6. денім сау болсын десең, барлық адаммен сәлемдес;

7. бойыңдағы жаман қылықтардан арыл. Жұртқа сен және оларды сүй;

8. адамдарға, әсіресе көмек сұрағандарға, көмектес. Оның қажетіне бар жан-дүниеңмен көмектес. Ол сенің досыңа айналады, соныңмен әлемдік іске ат салысасың;

9. жексенбі күні табиғатқа жалаң аяқ шығып, бірнеше рет тыныс ал да, ойлан;

10. ауру, сырқат, өлім жөнінде ойлаудан қаш. Бұл сенің - жеңісің;

11. ес пен ойды бөле қарама. Оны жүзеге асыр;

12. іс жөніндегі тәжірибеңді үлгі-өнеге ет. Бірақ ол үшін мақтанба, өзіңді-өзің өреден жоғары ұстама. « Ұлық болсаң - кішік бол».

Бұл қағиданың оқушының рухани жағынан тазарып, салауатты өмір сүруіне тигізетін рөлі ерекше. Қоғамның болашағы - оқушы-жастарға ұжымдық тәрбие беруде, дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындарды өткізудің рөлі зор. Қазақстанның ұлттық ойындарының ішінде ұжымдыққа, ауызбірлікке тәрбиелейтін ойындарды оқутәрбие үрдісінде тиімді пайдалануға болады [4].

Мақалада Қазақстан Республикасының мектептеріндегі дене тәрбиесіне қатысты қазіргі жағдайдағы өзекті мәселелерді және оларды шешу жолдарын, келешек даму бағыттарын қарастырдық. Егер осы мәселер алдағы уақытта шешімін табатын болса, еліміздің жастары мектеп кезінен жалынды, биік рухты, денсаулығы мен болашағы мықты ұрпақ болары сөзсіз.

Біріншіден, халқымыздың ұлттық ойындарын спорт, әрі салт-дәстүр ретінде меңгеріп өскен ұрпақ ешқашанда мәңгүрт болып қалмайды, болашағы зор елдің кепілдігі мол болары анық.

Екіншіден, салауатты өмір салтын жастайынан үйренген оқушылар, өскенде бұл өмірдің ақ-қара дүниелерін ажырата алады, арақ-шарап, темекі, есірткі сияқты өмірге зиянды нәрселер мен іс-әрекеттерден аулақ болатыны сөзсіз.

Үшіншіден, спортты осыншама ұрпағымыз жастайынан меңгерсе, олимпиадалар мен әлемдік чемпионаттарда өз еліміздің даңқын қиналмай шығара алуымыз әбден мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Е.Сағындықов. «Ұлттық ойындарды тәрбие жұмысында қолдану». – Алматы, 2007.

2.С.Қасымбекова, Д.Мырзахмед. «Дене тәрбиесіндегі сыныптан тыс жұмыстар». – Алматы, «Атамұра» 2001.

3.Э.Тлеулов. «Дене тәрбиесі ілімі мен әдістемесі». – Шымкент, 2003.

4.Ж.Қоянбаев, Р.Қоянбаев. «Педагогика». – Алматы, 2008.

ӘОЖ 378.02

Турыскулов У.Ж.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Койшибаева Н.И.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауезова,
Шымкент, Казахстан

Темирханов М.Т.
к.п.н., профессор,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Бекбосынов А.Қ.
магистр, ст. преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

ЖАСТАРДЫ ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР НЕГІЗІНДЕ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Аңдатпа. Патриотизмді тәрбиелеу ұлттық батырлық дәстүрлерге сүйене отырып, ішкі рухани, ой санасын және жас ұрпақтың сезімін қалыптастыруға және дамытуға бағытталуы тиіс.

Кілт сөздер: Патриоттық тәрбие, отансүйгіштік, рух, қасиет, ұлттық мәдениеті.

Аннотация. Воспитание патриотизма должно быть направлено на формирование и развитие внутреннего душевного, мыслительного сознания и чувства молодого поколения, опираясь на национальные героические традиции.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, патриотизм, дух, добродетели, национальная культура.

Abstract. Education of patriotism should be aimed at the formation and development of the inner spiritual, mental consciousness and feelings of the young generation, based on the heroic national traditions.

Keywords: patriotic upbringing, patriotism, spirit, virtues, national culture.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының саяси әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан қайта өркендеуі барысында жас ұрпаққа ұлттық рухани мұралар негізінде тәлім-тәрбие беру ісін кешенді, жүйелі түрде жүзеге асыру қажеттілігі бұрынғыдан да артып отыр.

Әрбір пенденің өз пешенесіне жазылған өмір жолы болатыны тәрізді кез келген халықтың, қоғам мен мемлекеттің өз тарихи ғұмыры бар. Ол көне тіршілік көшінде сан алуан түрде көрініп келе жатқан күрделі үрдіс. Әр ұрпақ өзінен бұрыңғы ұрпақтың жалғасы болғанымен, өз дәуірінің шығырауына үн қосып, өз соқпағын іздеді. Отан дегеніміз – халық. Халық дегеніміз – адам. Адамды сүю оған жақсылық жасау дегенді білдіреді. Отаншылдық – сонау ерте замандардан қалыптасып келе жатқан қасиетті сезім. Оны бала бойына сіңіре білу отбасынан басталғанымен оқу орындарында жалғасын табатынын ұмытпаған абзал.

Отаншылдыққа тәрбиелеу ұлттық ерлік дәстүрлерге сүйене отырып, жас өскіннің ішкі жан дүниесі, ой санасы мен сезімін дамытып, қалыптастыруға бағытталуы керек. Бұл ретте Н.Назарбаевтың: «Қазақтың ұлттық сана сезімін дамыту – қазақ деп аталатын таңғажайып, әрі бай тарихи және мәдени байтаққа өз қатысының барын сезіну» деген сөз жолдары біздің ұстанып отырған пікірімізді қуаттай түсетінін байқаймыз.

Ұлы бірлік, отансүйгіштік – рухтың аса бір қасиетті тірегі. Н.Назарбаевтың тәуелсіздік жолында ту етіп көтерген реформаторлық идеяларының бірі «Қазақстандық отансүйгіштік» ұғымымен астасып жатуының терең мәнін де содан іздеген жөн.

Елбасы өзінің теориялық еңбектерінде, мақалалары мен халық алдындағы баяндамаларында қазақстанның патриоты, отан сүйгіштік деген ұғымдарды әр қырынан ашып көрсетіп келеді. Ол үшін өз отандастарының, ғылыми тілмен айтқанда қоғам организміндегі өзінің саяси еркіндігін айқын сезінетін және өз Отанының саналы түрде таңдаған азаматтар болуы шарт. Сонда ғана әрбір азамат өзін мемлекетінің өткеніне, бүгіні-

не және ертеңіне тікелей қатысын сезініп, Отан тағдыры үшін өзіне жеке жауапкершілік жүктелетінін терең пайымдайтын болады. Ел өміріне қатысты сан алуан мәселелердің баршаға бірдей жақын әрі түсінікті болуы да осыған байланысты. Осы орайда қазақ ұлтының қоғамдағы біріктіруші рөлін күшейту деген қағидаға тағы бір орала кеткен жөн сияқты. Бұл үрдістің нәтижелі өрбуі тек қазақтарға ғана байланысты емес екендігін ашық айту керек.

Патриотизм ұғымын терең айқындай отырып «патриотизм дегенде, әуел бастан-ақ туған жерін, ана тілін, елдің әдеп-ғұрпы мен салт-дәстүрін құрметтеп, қастерлеген. Бұл патриоттық сезім ерте заманнан-ақ қалыптасқан. Мұның терең мағынасына ұлтжандылық жатады» дегенді айтуымызға әбден болады [1].

ҚР тұңғыш президенті Н.Назарбаевтың қазақстандық отансүйгіштікке тәрбиелеу ісін жаңа мемлекеттік идеологияның аса маңызды міндеттерінің бірі ретінде алға тартуының құпиясы да сол екенін атап өтеді. «Ал оны елдің туын, елтаңбасын, әннұранын қастерлеуден, заңды өсиетті құрметтеуге тәрбиелеуден бастау керек».

Тәуелсіздігін жариялаған сәттен бастап-ақ көк байрағын көтерген еліміз үшін өзінің ұрпағын, кемелді келешегін, оның ішінде патриоттық – отансүйгіштік арнада тәрбиелеу қажеттілігі туып отыр.

Қазақтың патриоттық – отансүйгіштік тәрбиесі – тереңнен тамыр тартқан, халқымыздың сан ғасырлық болмысының, дүниетану көзқарасының, ақыл ойы мен салт -дәстүр мәдениетінің көрінісі. Осыларды бойға дарытпай тұрып келер ұрпақты патриоттық-отансүйгіштік тәрбиеге сай етіп қалыптастырып, алтын бесік елін, кіндік кескен жерін қорғайтын және осы мақсат жолында бар күш жігері мен ақыл-қайратын жұмсап, отаншыл азаматтарды, яғни нағыз патриотарды тәрбиелеп өсіру мүмкін емес.

Елбасы айрықша назар аударып отырған мемлекеттік рәміздер мен заңға құрмет көрсету бүкіл өркениетті қоғамдардың өмір салтына айналған дәстүр. Ол ел бірлігі мен демократиялық үрдістерге адалдық отындай қастерленеді. Адам жанының ең бір нәзік пернелерін дәл басуға негізделген бұл моральдық сана деңгейіне зор қозғаушы күш мемлекет пен прогрестің іргетасы міндетін атқарады.

Біздің пікіріміз бойынша, студенттер ғана емес жалпы кез келген адам соғыс іс әрекеттерінде немесе басқа жағдайда ерлік, отаншылдық істерге бару үшін оған алдымен рухани жағынан дайын болуы тиіс. Өйткені, қару-жарақты қанша меңгергенімен, отаншылдық іс - әрекетке ішкі жан дүниесі, сана-сезімі дайын болмаса, елі мен жері үшін жанкештілікке баруы екіталай. Бұл жерде ататектен келе жатқан ұлттық болмыстағы патриотизмнің орны бөлек [2].

Өсіп келе жатқан жас буындарда Отанымыздағы әлеуметтік – саяси құбылыстарға дұрыс көзқарас қалыптастыра білсек, жаңа мазмұнды сана – сезім, іс - әрекет аясында олардың жалпы патриоттық ой – пікіріне ықпал етер еді. Мұндай ойды толығымен келтіріп отырған себебеіміз – бейбітшілік жағдайындағы патриотизмнің сипатын көрсету. Бұны жай ғана күнделікті өмірдегі қарапайым, ұсақ – түйек деп қарауға болмайды.

Бүгінгі Қазақстан жағдайындағы ұлттық патриотизмнің басты көрінісі – қазақтың ана тілінде сөйлеуі, балаларына ұлттық тәрбие беруі, ұлттық мінез, жүріс – тұрыс қалыптастыру, ізет, құрмет, қайырым, тағы басқа сезімдерін дамытуы.

Қала, жер – су, көше аттарын өз атымен атау, ұлттық мәдениеті бәрінен жоғары тұту, қазақ өнеріне ден қою секілді толып жатқан ірі – ұсақ нәрселерді ескерген жөн. Осылардың ең бастысы - өз ұлтын мақтан ету, жақсы жақтарымен басқа ұлт өкілдеріне өнеге көрсетуге әрқашан дайын болу, өзгелерді жатырқамау.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңның 8 бабында білім беру жүйесінің басым міндеттерінің қатарында жеке тұлғаны «азаматтықпен елжандылыққа өз Отаны – Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, Мемлекеттік Рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға қарсы кез келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу» туралы айтылады[1,2]. Осы мазмұндағы мемлекеттік талап – міндеттер бүгінде жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беру ісінің жалпы сипатқа ие болып отырғандығын көрсетеді.

Қазіргі таңда барлық мектептердегі тәрбие жұмысында және оқу процесінде патриоттық тәрбиені біз халық батырларының ерлігі мен олар туралы аңыз әңгімелер, тіпті олар туралы ғылыми, тарихи деректер арқылы жүйелі түрде жүргізуіміз қажет. Атап айтар болсақ, Бекет атаны біз әруақты әулие, емші ретінде ғана білеміз. Бертін келе бабамыздың батыр, сәулетші, ағартушы, елді имандылыққа шақырушы ұстаз, т. б. қасиеттері болғандығын тануымызға мүмкіндік туып отыр. Сондықтан да ерлік жайын түсіндірер болсақ, алдымен бұл ұғымды: «Ел тарихын әйгілі тұлғалар арқылы зерделеу – қазақтың таным түсінігіндегі ертеден қалыптасқан үрдіс. Қазақтың қария сөздерінде, яғни шежірелік зердесінде ұдайы жеке тұлғаларының болмысы арқылы көрініс табады» - деп айтуға болады.

Қоғам қайраткері, философ А. Айталы ұлттық патриотизмнің бүгінгі жастар тұлғасын тәрбиелеудегі зор мүмкіндігін «Ұлттану» атты монографиясында жан – жақты сөз етеді. Ғалым мемлекет, мәдениет, ұлттық менталитет, дін, тәрбие мәселелерін бүгінгі қоғамдық жағдаймен өзара байланыста қарастыра отырып, елжандылық тәрбиені жастар бойында қалыптастырудағы этномәдени дәстүрлер рөлін жан-жақты талдап көрсетуге назар аударады. Автордың пікірінше: «Ұлттың рухани мұралары мен дәстүрлерін,

қаһармандық ерлік салтын қастерлеу – ұлттық идеяның басты көзі болып табылады, оның дүние жүзілік өркениеттер арасындағы өзіндік дербестігін нығайтады.

Өкінішке орай, тарих сахнасындағы әртүрлі саяси қысымшылықтардың салдарынан ұлтымыздың ерлік дәстүрін ұмытуға жақындадық, мұның себебін: «қазақ халқы орыс империясының қол астына өткен соң батырлар жыры бәсең тарта бастады. Өйткені бұл кездері батырлықтың әлеуметтік қызметі құнсыздана бастады», - деп түсіндіреді философ Ж.Қ.Мадалиев [3]. Мұның себебі халықтың рухани құндылықтарын жойып, ұлттық дәстүрлерді халық жадынан сырып тастау болатын. Алайда, халықтық дәстүрлердің өміршеңдігіне, руханилығына көзіміз жетіп, еліміздің тәуелсіздігі арқасында рухани құндылықтармен қайтарылды.

Адамның жан дүниесінің дамып жетілуі, әлеуметтік өмірге бейімделіп тіршілік етуі өмір барысында, әр түрлі іс әрекеттермен шұғылдану процесінде қалыптасады. Сондай әрекеттерінің бір саласы – ойын әрекеті. Баланың психикалық даму үрдісінде ойын әрекетінің тағылымдық және тәрбиелік маңызы осы заманғы тәлім тәрбие психологиясының өзекті мәселесі болып саналады. Ойын әрекетінде баланың денесі мен ақыл – ойы дамып, өзін қоршаған ортаның заттары мен құбылыстарын танып біледі .

Қазақ халқының өмір тәжірибесінде баланың әралуан ойын түрлері қимыл қозғалыстарын, ептілігі мен бейімділігін, танымы мен пайымын дамытып,өрістетіп отырады.

Ұлттық ойын түрлері өскелең ұрпақтың көңіл көтеруі, ойын – сауық пен шұғылдануымен ғана шектелмейді. Олар сол халықтың салт – санасын, дәстүрін, тұрмыс жағдайын білдіретін әрекетті көрсетеді. Кез – келген ойынның түр сипаты – халықтың тіршілік тынысын бейнелейтін құбылыс. Мысалы, қазақтың «Көкпар» ойыны бір жағынан адамның дене шынықтырып, ой әрекетін дамытатын дәстүр болған. Ал «Ақсүйек» ойыны түнгі мезгілде балалардың байқампаздық қабілетін дамытуға әсерін тигізеді. Міне осындай түрлі ойындар арқылы халқымыз өз ұрпағын ойшылдыққа, тапқырлыққа шеберлікке, дәлдік пен мергендікке тәрбиелеп отырған. Сондай – ақ ойын барысында бала қатар құрбыларымен қарым қатынас жасау нәтижесінде жеке басының қасиеттерін дамыту мүмкіндігіне ие болады.

Ұлттық сезім ұлттық қауымдастыру факторларының бірі ретінде ұлттың қалыптасуынан бұрын пайда болады. Ұлттық сезім әлеуметтік – психологиялық күрделі құрылым бола тұра. ол негізінен ұлттардың экономикалық жағдайы мен материалдық мүдделері арқылы дамиды.

Ұлттардың сана сезімінің қалыптасуында рухани – мәдени шығармалар, ұлттық рухани мұралар үлкен рөл атқарады. Ондай шығармаларда халықтың сана сезімінің жетілуіне ерекше әсер ететін көңіл күй, оқиғалар бейнеленеді. Сол тарихи – көркем шығармалар өз халқының тарихи процестердегі орны мен рөлін анықтады. Осылайша халық шаруашылығына көңіл аудару арқылы патриоттық тәрбиеге баулуға болады. Ұлттық сана - сезімді әрбір топ өздігінше қалыптастырып, негізгі таптық мүддеге, мұқтаждыққа, тілегіне, талабына сай жүзеге асыруға тырысады.

Барлық ұлттардың өзіндік мәдениеті, тілі, діні, әде-ғұрпы, салт -санасы, өнері, ойындары бар. Бұлардың барлығы тәрбие беру барысында баланың сана-сезіміне ерекше әсер береді және дамуына үлкен үлес қосады.

Қазақ халқының тарихында ұлттық ойындардың көптеген түрлері балалық, жасөспірімдік шақтағы балалар тәрбиесіне пайдаланылады. Ал қазіргі кезде ұлттық ойындардың көпшілігі тәлім – тәрбие саласында зор педагогикалық құралға айналды. Бүкіл халқымыздың ұзақ өмірінде өздері қызықтаған алуан ойын өнері болды. Ойын тек қана көңіл көтеру, көңілін шаттандыру ғана емес, ол өзінше ерекше қазақ халқының әлеуметтік өміріне байланысты тәрбиелік мағынасы зор жеке адамның дамып, жетілуіне, қалыптасуына әсер етуші факторлардың бірі болған [4].

Қазіргі қайта өркендеу, ұлттық мәдениет пен салт – сананың жаңғыру кезеңінде баспа беттерінде ұлттық ойындар туралы жазылған құнды еңбектер пайда бола бастады . Солардың ішінде Е. Сағындыковтың «Қазақтың ұлттық ойындары» деген кітабын атауға болады. Кітапта ұлт ойындарының шығу жолдары, мазмұны және ұйымдастырып жүргізу тәсілдері жақсы баяндалған. Оларды оқу – тәрбие саласында үлгі түрінде шебер пайдаланып, бүгінгі және болашақ ұрпақтың игілігіне айналдыру қажет.

Кітапта ұлт ойындары өзінің мазмұнына байланысты үш топқа бөлінген: ойын –сауық, тұрмыс салт ойындары; дене шынықтыру, спорт ойындары,ой мен келетін ойындар.

1. Ойын – сауық , тұрмыс –салт ойындарының қырықтан астам түрлері бар. Олар: «Ақ боран», «Алтыбақан», «Сақина тастау» т.б. Ұлт ойындарының бұл тобы халқымыздың өмір – тұрмысында қалыптасқан өнер мен білім, еңбектің түрлері, жастар арасындағы ойын – сауықтар, халықтың мақал – мәтелдері, ұрпақтың негізгі жайттарын жан – жақты түсінуге көмектеседі.

2. Дене шынықтыру, спорт ойындары халқымызда кең тараған. Олардың жиі қолданылып келген бірнеше түрлерін атап кетуге болады: «Ақ серек, көк серек», «Жаяу жарыс», «Қап киіп жарысу», «Арқан тартыс», «Аударыспақ», «Теңге алу», т.б.

Бұл топтағы ұлттық спорттық ойындардың дене шынықтыру тәрбие саласында маңызы өте зор. Ұлт ойындары түрлі жастарды батылдыққа, еңбектенуге, ұжымдық іс әрекетке, шығармашылық ынтымақтастыққа тәрбиелейді, олардың қабілетін жетілдіреді.Мысалы: «Қазан доп» ойы-

ны ұрпақты ұйымшылдыққа, ұжымшылдыққа баулиды, денсаулықтарын жақсартады, табиғи қозғалыстың әртүрлі қимыл әрекетіне жаттықтырады.

Таза ауада спорттық және дене шынықтыру ойындарын тиімді етіп өткізу ұйымдастырушылардың, яғни мұғалімдердің, тәрбиешілердің білім деңгейіне, қабілетіне, шеберлігіне байланысты.

3. Оймен келетін ойындар жастар арасындағы қисандық және математикалық ойындардың дамуына көмектеседі. Олардың шінде өте күрделі ойындарға тоғыз құмалақ , шахмат, дойбы жатады.

Бұл ойындардың бәрінде ақыл – ой жетекшісі десек артық болмайды. Мұндай ойындардың жауабын табу үшін ойынға қатысушылар терең ойға салып, қисандылық, бірізділік принціпіне сүйене отырып , шешуіне болады.

Ұлт тағдыры - оның ұрпағының тағдыры. Сондықтан ұлттық тәрбие мәселесіне қатысты осы күнге дейін жинақталып, сараланып және жүйеленіп келген айтулы бағдарламалар мен ғылыми - әдістемелік тәжірибелердің қазіргі таңда қаншалықты қажет екенін күн сайын сан өзгерістерге бой алдырған ірі жаңалықтармен ілгері бет бұрыстар легі арқылы білуіміз қиын емес. Өмір сүру динамикасында белең алған бұл құбылыстарға қарама – қарсы әрекет жасауға көшпестен бұрын әлемдік классикалық педагогикалық жетістіктерге сүйене отырып қол жеткізген тәжірибелер арқылы жас ұрпақтың танымдық әлеуетін заман талаптарына сай бейімделу шараларын қарастырғанымыз абзал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қайратұлы Б. Патриоттық парыздың басты қагидасы қандай? – Шымкент, 2003.
2. Кенжебаева Р.Н. Атамекенге сүйіспеншілігін тәрбиелеудеі өзіндік жұмыстарының орны.- «Педагогика». – Алматы, 2005.
3. Иманбетов А. Отансүйгіштік тәрбие – басты міндет.- «Атамұра». – Алматы, 2000.
4. Дүйсенбаев А. Ерлік дәстүрінде оқушыларға патриоттық тәрбие берудің маңызы. - «Атамұра». – Алматы, 2002.

ӘОЖ 378

Нұрғожаев Ш.Б.
Докторант,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған, Қазақстан

Смағулов Е.Ж.
п.ғ.д., профессор,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған, Қазақстан

Бабаев Д.Б.
п.ғ.д., профессор,
Халықаралық Кувейт университеті,
Бішкек, Қырғызстан

КОЛЛЕДЖДЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МҮМКІНШІЛІКТЕР

Кіріспе. Әлемдік қауымдастықта өтіп жатқан индустриалды ғасырдан ақпараттық ғасырға көшу үрдісі – қоғамға тереңдей енумен бірге, адамдардың табиғи өмір сүру ортасына айналып отырған ақпараттық технологияның дүркірей өсіп дамуымен қатар жүруде. Бүгінгі таңда жаңа ғасыр ұрпағына бұрынғыға қарағанда едәуір ауқымды талап– тілектер қойылып отыр. Осыған орай, бүгінгі маманға озық технология құралдарын өндіріс пен тұрмыста пайдалана білу аздық етеді. Ол өзінің іс-әрекетін күнделікті ақпараттық ағымдарға сәйкестендіре жоспарлай білуі, күрделі ақпараттық ортадағы өзгерістерді тез меңгеріп, жедел шешім қабылдай алу, теориялық тұрғыдан дамып жетілген ойлау қабілетіне ие болуы тиіс.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың мақсаты адамның жаңа ақпараттық қоғамдағы интеллектуалдық мүмкіндіктерін күшейту, сонымен қатар білім беру жүйесінің барлық сатыларында оқытудың сапасын арттыру мен қарқындату болып табылады.

Қазақстан Республикасының 2020 – 2025 жылға дейінгі «Білім беруді дамыту бағдарламасында»: «Ел халқын қоғамда сұранысқа ие дағдылармен және рухани-адамгершілік құндылықтармен жеке тұлғаны дамытуға бағытталған біліммен қамтамасыз ету және нәтижелілікті арттыру үшін тұтас ғылыми экожүйені қалыптастыруды» басты мақсаттар деп негіздеп, сапалы білім беру міндетін айқындады [1].

Қазіргі қоғам талабына сай білім жүйесінде математиканы бүгінгі күнде кәсіптік және техникалық білім беру орындарында студенттердің тұлғалық қасиеттерін, білімдарлығын, алған білімін өмірде қолдана білуін, оқытудың жаңа педагогикалық және ақпараттық технологияларын қолдану біліктілігін қалыптастыру мәселесін шешу қазіргі білім берудің көкейкесті мәселелерінің бірі.

Көптеген отандық, ресейлік және шетелдік мамандар компьютерлерді және басқа да техникалық оқыту құралдарын енгізу, қазіргі заманғы оқыту теориясының жетістіктерін өз деңгейінде пайдаланбай, эмпирикалық түрде жүргендігін, сол себепті де оқытуда компьютерлерді пайдалану ойдағыдай нәтиже бермегендігін атап көрсетті. Оның себебін олар оқытуды компьютерлендірудің теориялық негіздерінің жеткілікті мөлшерде жасалмағандығы деп біледі.

Педагогикалық тәжірибе көрсетіп отырғандай, білімгерлерді оқытудағы кез келген жаңалық оқу процесін жоспарлау мен ұйымдастыруда маңызды өзгерістерге алып келеді. Сондықтан оқытуда жекелеген әдіс немесе оқу құралы керек емес, оның орнына қойылған дидактикалық мақсаттарға жеткізетін әдістер жиынтығы, оқытуды ұйымдастыру құралдары мен формалары қажет болады. Сондықтан да, қойылған дидактикалық мақсаттарды орындау үшін тұтас педагогикалық технология, яғни оқыту процесін ұйымдастырудың құралдары мен әдістері, формалардың жиыны қажет.

Педагогиканың дидактикасында кез келген оқу пәнін, оның ішінде матиматиканы да оқытуға қойылатын жалпы, біріңғай талаптарды – дидактикалық қағидалар қарастырады. Математиканы оқытуда басшылыққа алынатын дидактикалық қағидалар келесідей:

- *ғылымилылық қағидасы* – білім мазмұнының заманауи ғылым деңгейіне сәйкес келуін, танымның жалпы әдісінің дұрыс екеніне оқушылардың сенімін туғызу, таным процесінің маңызды заңдылықтарын көрсету.
- *тәрбиелілік қағидасы* – математиканы оқыту тәрбиелілік функциясысыз жүргізілмеуі тиіс.
- *көрнекілік қағидасы* – оқу материалын қабылдау, талдау және жалпылау үрдісінің мәнінен туындайды. оқу барысының әр түрлі кезеңдерінде көрнекілік түрлі функция атқаруы тиіс.
- *белсенділік қағидасы* – қоғамның белсенді де саналы өкілдерін дайындау үшін математикалық материалды игеруге шығармашылықты талап ететін оқыту үрдісін ұйымдастыру.
- *білімнің беріктілік қағидасы* – студенттер алған білім, дағдылары нақты болу үшін, оқытушы

өткен материалды қайталауды тиімді ұйымдастыруға, білім, дағдыларын дер кезінде бақылау жасауға және берілетін тапсырмалардың жүйелілігіне ерекше назар аударуы тиіс.

• *жүйелілік және реттілік қағидасы* – оқу үрдісі оқып-зерттеудің белгілі бір тәртіпті сақтауды және негізгі ұғымдар мен теорияларды біртіндеп меңгеруді талап етеді.

• *түсініктілік қағидасы* – оқу материалдары студенттердің жас ерекшеліктері мен қабілеттеріне сай болуы тиіс [2].

Ақпараттық технологияларды пайдалану негізіндегі кез келген оқыту жүйесі мен оны бағдарламалық қамтамасыз ету оқытудың негізгі принциптеріне сүйенуі керек.

Жаңа ақпараттық білім ортасын құру ақпараттық қатынастық технология құралдарын оқу үрдісіне жүйелі түрде енгізудің негізгі принциптеріне сүйенеді. Ол принциптер:

Жаңа есептер принципі - оның маңызы оқытудың қалыптасқан дәстүрлі әдіс-тәсілдерін компьютердің мүмкіндіктеріне сай ыңғайлап келтіру болып табылады. Оқыту үрдісін талдау кезінде белгілі бір объективті себептерге байланысты (есепті шығарудың ұзақ болуы, есеп шығаруға уақыттың көп жұмсалуы және т.б.) шығарылмайтын есептер анықталды. Мұндай есептерді компьютердің көмегімен толық шығаруға мүмкіндік туады.

Әмбебаптық принципі - бұл оқу үрдісінде қолдануға арналып жасалатын бағдарламалардың пайдалану мүмкіндігінің мол болуы, яғни бағдарламаның бір есепті шығаруға ғана емес, әртүрлі типтегі есептерді шығару кезінде де қолданылуы.

Жүйенің үздіксіз даму принципі - педагогиканың, жеке әдістеменің, компьютерлердің дамуына байланысты оқытудың жаңа формалары туындайды. Ал құрылған ақпараттық база толықтырылады, қайта құрылады, яғни өзгеріске түседі. Компьютерлік оқыту құралдарын құру кезінде оны пайдаланудың дидактикалық, техникалық (компьютерлік мүмкіндіктердің жалпы жүйесі) және арнайы мүмкіндіктері қарастырылады [3].

Сондай-ақ, ақпараттық технологиялар оларды жүзеге асырылатын орта және олардың құрамдас бөліктері ретінде сипатталады: яғни, техникалық орта (негізгі міндеттерді шешу үшін қолданылатын жабдық түрі); бағдарламалық орта (бағдарламалық құралдар жиынтығы); пәндік орта (ғылымның, технологияның, білімнің нақты пәндік мазмұны); әдістемелік орта (нұсқаулар, қолдану тәртібі, нәтижелерді бағалау және т.б.). Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, математиканы оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану ең алдымен жоғары білімді кәсіби оқытушыны қажет етеді, ол тек осы бағдарламалармен таныс емес олармен жұмыс жасай білуі қажет, сонымен қатар оқушыларын оларды игеруге үйретуі білуі тиіс. Осы себепті оқытушылар ақпараттандыру жағдайында педагогикалық әс-әрекетті ұйымдастыру үшін белгілі іскерліктер мен дағдыларға ие болуы тиіс (1 кесте).

1 кесте.

Педагогикалық іс-әрекет	Ақпараттандыру жағдайында оқытушыларға қажетті іскерліктер мен дағдылар
Коммуникативті	Ақпараттық-қатынастық технология құралдарын пайдалану жағдайында білім алушымен нәтижелі қарым-қатынасты ұйымдастыру. Оқу процесінде ақпараттық-қатынастық технология құралдарын пайдалануға дұрыс көзқарас қалыптастыру. Электрондық желілерде жұмыс жасау этикетінің ережелерін білу. Интернет – жобалау желісімен жұмыс жасай алу.
Ұйымдастыру	Ақпараттық-қатынастық технология құралдарын пайдалану жағдайында білім алушының танымдық іс-әрекетін ұйымдастыра алу және оны басқара білу. Сабақтың әр кезеңінде ақпараттық-қатынастық технология құралдарын пайдалануда білім алушылардың жеке, топтық, ұжымдық іс-әрекетін ұйымдастыруды жүзеге асыру. Ақпараттық-қатынастық технология құралдарын пайдалану жағдайында өз жұмысын нәтижелі ұйымдастыру және оны дұрыс бағытта қолдану.
Жобалау	Ақпараттық-коммуникациялық технологияны жеке сабақ, тақырып деңгейінде жобалай алу. Кәсіби бағытталған арнайы курстарды (ақпараттық- коммуникациялық технология құралдарын пайдалану негізінде) ұйымдастыру. Нақты сабақта пайдаланылатын ақпараттық- коммуникациялық технологияның бағдарламалық құралдар түрін анықтай алу. Ақпараттық- коммуникациялық технологияны сабақта нәтижелі пайдалануды бағалауға арналған материалды жасау.
Конструктивті	Ақпараттық- коммуникациялық технологияның педагогикалық құралдарын (білімді бағалау, тестілеу, интерактивтік бағдарламалар және т.б. жасау үшін) қолдану. Оқу-тәрбие процесін басқару мақсатында базалық бағдарламаларды (түрлі база деректерін, электрондық журналдарды, электрондық блокнот және т.б.) пайдалану.

Математика пәнін оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану білімгерлердің коммуникативті қабілеттерін дамытуға бағытталуымен қоса оқытушының жұмысын нәтижелі етуімен тиімді. Сонымен, математика сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар - уақытты үнемдейді, ынтасын арттырады, білім, білік дағдыларын жан-жақты тексеруге, пәнге деген қызығушылықты арттыруға, материалды көрнекі түрде ұсынуға мүмкіндік береді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы оқытудың әр түрлі түрлерін қолдануға болады, мысалы: түсіндірмелі иллюстративтік, бағдарламалап оқыту, проблемалық оқыту және т.б. Математика сабақтарында жаңа тұжырымдаманы енгізуді ынталандыру, модельдерді көрсету, модельдеу, белгілі бір дағдылар мен қабілеттерді дамыту, білімді бақылау кезінде ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану тиімді. АКТ-ны қолданумен өткізілетін сабақтар олардың эстетикалық тартымдылығымен ғана тиімді емес, сонымен қатар білімгерлердің ақпаратты қабылдаудың әртүрлі арналарын жандандыруға ықпал етеді, сол арқылы қол жетімділік пен көрнекілік қағидаттарын (анимация, дыбыс, бейнелер мен сілтемелерді пайдалану) жүзеге асырады [4].

Оқушылар топтарына тән жеке ерекшеліктерді ескеру және осы топтарда өзгермелі оқу процесін ұйымдастыру дифференциалды оқыту болып табылады. Ал даралау - бұл білім беру процесі топтардың емес, әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып құрылатын саралаудың түпкілікті нұсқасы. Сонымен қатар, әр сабақта алған білімдерін тексеруге мүмкіндік бар, өйткені математикалық материалдың құрылымы ұғымдардың өзара байланысты тізбегі болып табылады және оларды игеру көптеген бақылау шараларын қажет етеді. Операциялық бақылау өзара бақылау, өзін-өзі бақылау, тестілеу әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылады. Сабақты дәстүрлі ұйымдастыру аясында оқытушыға білімдегі олқылықтар мен кемшіліктерді анықтау, әр білімгердің алған білімдерін объективті бағалау қиынға соғады. Компьютерлік тестілеуді қолдану кезінде орындалған жұмысты тексеруге және талдауға кететін уақыт едәуір қысқарады, ал тестілеу нәтижелері бағдарламамен өңделуіне байланысты оқушылардың бағалауының объективтілігі артады. Оқушы да, оқытушы да түсініспеушіліктің қай кезеңде пайда болғанын көреді және қателіктерді жою бойынша әрі қарай іс-шараларды жоспарлайды. Тест тапсырмаларын орындағаннан кейін автоматты түрде белгі қойылады, ол электронды журналға енгізіледі, бұл пәнге уақытты едәуір үнемдеуге мүмкіндік береді. Білім мен іс-әрекеттің әдіс-тәсілдерін игеру деңгейін вариативті және эвристикалық типтегі тест тапсырмаларын орындайтын білімгерлердің сапасына қарай бағалауға болады. Математика пәнін оқытуда АКТ қолдану тәжірибесі геометрия, стереометрия, алгебра сабақтары функциялар мен графиктерді, сонымен қатар оқулықтардан тыс материалдарды оқытуда тиімді болып табылатындығын көрсетті [5].

Ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану сабақтың тиімділігін бірнеше есе арттырады, өйткені, ақпараттық құралдар табиғаты бойынша интерактивті, сондықтан оқушы тек пассивті көру немесе тыңдаушы бола алмайды, сонымен қатар оқу процесіне белсенді қатысады.

Мультимедиялық және интерактивті құралдармен жұмыс жасау білімгерлердің пәнге деген қызығушылығын арттырады, компьютерлік қолдау көмегімен қызықты сабақ өткізуге мүмкіндік береді, материалды беру және игеру процестерінің көрінісі мен динамикасын жоғарылатады, ең бастысы, жедел кері байланыс орнатуға мүмкіндік береді - нәтиже бірден көрінеді. АКТ-ны қолдану жиілігі оқу процесінің тиімділігіне әсер етеді. Егер АКТ өте сирек қолданылса, онда оны қолдану әрқайсысы ерекше оқиғаға айналады және оқу материалын қабылдауға және меңгеруге кедергі келтіретін эмоциялар тудырады. Керісінше, АКТ-ны жиі қолдану студенттерге деген қызығушылықты жоғалтуға, ал кейде белсенді наразылыққа әкеледі. Оқыту процесінде АКТ қолданудың оңтайлы жиілігі оқушылардың жасына, тақырыбына және оларды қолдану қажеттілігіне байланысты болады. АКТ-ны қолдану тиімділігі сабақ сатысына да байланысты. АКТ қолдану қатарынан 20 минуттан аспауы керек: білімгерлер шаршайды, жаңа ақпаратты түсіне алмайды. Жаңа материалды зерттеудің бір әдісін монотонды қолдана отырып, студенттер 30 минутқа дейін тежеуішті сезінеді, бұл ақпарат қабылдауды мүлдем жоққа шығарады. Түрлі құралдардың дұрыс ауысуы бұл құбылыстың алдын алады. Қарқынды ақыл-ой жұмысының минуттары эмоционалды разрядпен, көру және есту қабілетін түсірумен ауыстырылуы керек.

Қорытынды. АКТ құралдарын қолдану белсенді тәуелсіз білім беру іс-шараларын ұйымдастыруға, білімгерлердің оқытуда сараланған және дараланған тәсілді жүзеге асыру үшін жағдай жасау арқылы оқу процесін оңтайландырудың бір әдісі болып табылатындығын көруге болады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларын қолдана отырып, оқытушы тек білім беріп қана қоймайды, сонымен қатар білім алушыларды ақпаратты өңдеудің әдістері мен қызмет түрлерін үйретеді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдаланып, математиканы оқытудың қолданбалылығы пәнаралық байланысты жүзеге асыруға әсер етеді, шектес пәндер нәтижелі пайдаланылатын математикалық аппараттың дидактикалық құралы болып табылады. Математиканы оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалану білімгерлердің білім сапасына жақсы

әсер етеді және әр түрлі пәндер бойынша жүргізілген сабақтарда ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолданып, кешендік сипаттағы есептерді шығару білімгерлерде білімді пайдалану іскерлігін қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Нұр-Сұлтан 2020.
2. А.Е.Әбілқасымова «Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі: дидактикалық-әдістемелік негіздері» оқу құралы.50-53бет. Алматы 2014.
3. Y.Andasbayev,Esengabylov I. Zh.,Aldabergenova A.O.,Ziyembayev Z.T. «Intellectual development of pupils'n personalities in the conditions of education information» European journal of natural histjry. №6 57-58б., 2013.
4. А.О.Алдабергенова «Негізгі мектепте алгебраны оқытуда компьютерлік технологияны қолданудың әдістемесі» 11-13б,. Талдықорған 2020.
5. Смагулов Е.Ж., Есенғабылов І.Ж., Алдабергенова А.О., Нұрғожаев Ш.Б. «Педагогикалық бағдарламалық құралдарды қолданып бастауыш мектеп оқушыларын математика есептерін шығаруға үйрету» Қазақстанның ғылымы мен өмірі, 192б., Астана 2019

УДК 378.037.1

Испандиярова А.М.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Битабаров Е.А.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Кулбаев С.Қ.
к.п.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

Курманбаев Б.И.
к.тех.н., доцент,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

ВОЗДЕЙСТВИЕ ЗАНЯТИЙ РАЗЛИЧНЫМИ ВИДАМИ СПОРТА НА ФОРМИРОВАНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ УЧАЩИХСЯ

Аңдатпа. Аталған барлық бағыттар бойынша оқушылардың физикалық қасиеттерін дамытуда спорттық ойындар ерекше рөл атқарады , сонымен қатар ойын әрекетінің әрбір түрі ерік- жігерді жетілдіруге өзіндік ерекше үлес қосады . Жасөспірімнің жас ерекшелігінде бірінші болып пайда болатын конструктивтік пәндік ойындар іс-әрекеттердің еркін реттелуін тездетіп қалыптастыруға ықпал етеді.

Түйінді сөздер: физиологиялық қасиеттері, қозғалыс әрекеттері, қалыптасуы, тәрбиесі, тұлға.

Аннотация. Особую роль в развитии физических качеств учащихся по всем этим направлениям играют спортивные игры, а также каждый вид игровой деятельности вносит свой вклад в совершенствование воли . Конструктивные предметные игры, появляющиеся первыми в возрастной группе подростков, способствуют быстрому формированию свободного регулирования деятельности.

Ключевые слова: Физиологические свойства, двигательные действия, формирование, воспитание, личность.

Abstract. Sports games play a special role in the development of physical qualities in students in all these areas , and each type of gaming activity makes its own specific contribution to the improvement of the volitional process. Constructive object games, which appear first in the age development of a teenager, contribute to the accelerated formation of arbitrary regulation of actions.

Key words: physiological properties, motor actions, formation, education, personality.

Формированию физиологических свойств и их изучению уделяется большо интереса и отдано довольное количество изучений в разных видах спорта. Однако меньше всего этот вопрос освящен относительно учащихся факультетов физической культуры.

Изучение специфик проявления двигательных качеств в разных типах спорта устанавливает степень физиологической подготовки гимнастов, легкоатлетов и игроков, также дает возможность обнаружить пробелы в общефизической и специальной подготовке, осуществление которых даст значительную поддержку в совершенствовании всего учебного процесса.

Значимость поднятой проблемы обусловлена необходимостью психологов, преподавателей и родителей в совершенствовании уже имеющихся раскладов психолого преподавательского влияния на формирующуюся личность ученика с целью формирования самодостаточности, дисциплинированности, настойчивости,решительности и организованности, а еще формирования интеллектуальных,коммуникативных и творческих способностей. Неоспорима рациональность исследования новейших, рационально созданных и эффективных педагогических технологий актуальной. В теории и практике физической культуры трудности обучения физических свойств и их воздействия на спортивную работу актуальна в настоящеевремя, так как изучение и формирование физичес-

ких качеств считаются одной из основных вопросов в сфере физической культуры и спорта [1].

Различные двигательные действия создаются в ходе существования человека под воздействием многочисленных факторов и ход их развития способен приобретать разнообразный характер, самооптимизация данного хода добивается в обстоятельствах целесообразно выстроенного обучения. Учащиеся, занимающиеся различными видами спорта обладают разнообразной степенью физической подготовки и проявления главных двигательных свойств, предстоящей работе следует изучить в базе исследований и измерений, степень формирования главных двигательных свойств у учащихся которые специализируются в легкой атлетике, спортивных играх и гимнастике. Большая значимость в формировании и воспитании ученика относится игре – важному типу работы. Она считается результативным орудием развития персоны ученика, его волевых свойств, в игре реализуются необходимость влияния в общество. Она порождает значительное изменение в его нервной системе. Игра обозначается как бы в 2-ух измерениях: в реальном и будущем. С одной стороны она дает личности сиюминутное удовольствие, предназначается удовлетворению важных нужд. С другой стороны, игра ориентирована в будущее, так как в ней или прогнозируются или формуются актуальные условия, или фиксируются качества, свойства, умения, возможности, нужные личности для исполнения общественных, профессиональных, творческих функций.

Педагог обязан поведать ученикам, как, в какой очередности необходимо совершать упражнение, какими средствами следует при этом пользоваться. В противном случае ученики начнут осуществлять упражнение автоматически, бездумно и после некоторых безуспешных усилий утратят верование в свои силы [2]. Следует показывать ученикам их продвижения к цели. Педагог обязан таким образом осуществить тренировочную работу младшего ученика, для того чтобы он видел собственное развитие к цели, а главное понял, что данное развитие считается итогом его личных стараний. Является подходящим предоставить единые свойства главным волевым качествам личности, которые приступают образовываться в промежуток меньшего школьного года. Настойчивость и упорство. Данные свойства психологами зачастую рассматриваются равно как одно и то же выражение силы воли. Мы вдобавок будем анализировать данные определения как синонимы. Про настойчивость говорят тогда, когда у человека что-то не удается и он стремится это совершить по несколько раз подряд. Под настойчивостью подразумевают желание достигнуть требуемого, в том количестве успеха в деле, несмотря на имеющиеся трудности и неудачи. Волевое свойство уверенность характеризуется как недостаток лишних сомнений также колебаний при борьбе тем, своевременное и, если данное необходимо, активное утверждение заключений также отважное осуществление их в жизнь. В. В. Богославский определяет уверенность как волевое свойство персоны,проявляющееся в стремительном и обдуманном выборе цели и методов ее свершения [3]. Имеется достаточно трактовок волевого свойства выдержки. В домашнем сознании это свойство отображается как равнодушие, недостаток пылкости в действии при появлении ссоры. Мы в собственном представлении этого качества воли согласованны с Е.П.Ильиным, что осознает самообладание равно как стойкое выражение возможности сдерживать нервные, необдуманные чувственные взаимодейств, никак не подчиняться обольщению, то есть сдерживать мощные желания, стремления. Данное качество проявляется в крепком проявлении в случае потребности капиталом спокойствия, наружной невозмутимости, невзирая в весьма значительное стремление поквитаться притеснителю, дать ответ грубостью на дерзость и т.п. Экспертами в данной сфере подчеркивалось, что ученикам немаловажно предоставить способ, путеводную нить с целью организации получения познаний, но это означает - вооружить их умениями и навыками научной организации интеллектуальной работы, т.е. умениями устанавливать цель, выбирать ресурсы ее свершения, составлять план работы во времени. С Целью развития целостной и гармоничной персоны следует регулярное введение ее в независимую работу, что в ходе особенного типа тренировочных задач - независимых трудов обретает вид проблематично-искательской работы [4]. Особенную значимость во формировании свободы у ребенка согласно всем упомянутым тенденциям осуществляют вид развлечения, при этом любой тип игровой работы записывает собственный, своеобразный вклад в усовершенствование волевого хода. Полезные настоящие игры, возникающие основными в возрастном формировании детей, содействуют учащенному развитию свободной регуляции действий. Сюжетно-ролевые игры ведут к закреплению у детей требуемых волевых свойств персоны. Совместные игры с инструкциями помимо данной проблемы решают еще одну: усиление саморегуляции действий. Независимость человека в середине игрового сюжета бесконечна, она способна вернуться в далекое прошлое, смотреть в будущее,многоразово воспроизводить один и тот же процесс, что дает и удовлетворенность.

Игра «Перетягивание в парах» Играющие делились на две команды и строились около

средней линии одна команда лицом к другой. За каждой командой в двух метрах была проведена еще одна линия. Играющие крепко брались за правые руки, левая на поясе или за спиной. По сигналу участники перетягивали игроков другой команды за линию, находящуюся за спиной. Игра продолжалась до тех пор, пока все игроки не были перетянуты в ту или иную сторону.

Выигрывала команда, которая сумела перетянуть. Это выглядело таким образом.

Анализ проводился по схеме:

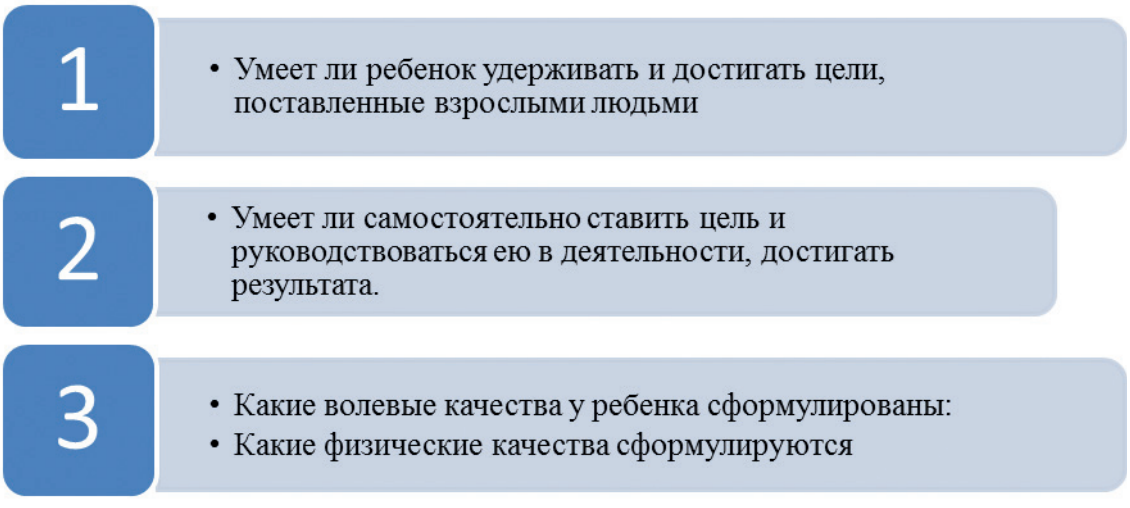

1) **ответственность -** самостоятельно ставить цель, и руководствуется ею в деятельности, достигает результата. Выполняет требования взрослого и делает все это точно.

2) **упорство** - проявляет стремление достичь необходимого. Добивается успеха в деятельности, вопреки имеющимся трудностям и неудачам, превозмогая тягостные состояния.

3) **настойчивость -** проявляет: стремление постоянно доводить начатое дело до конца; умение длительно преследовать цель, не снижая энергии в борьбе с трудностями; умение продолжать деятельность при нежелании ею заниматься или при возникновении другой, более интересной деятельности; умение проявить упорство при изменившейся обстановке.

4) **решительность** - своевременно и, когда это нужно, быстро принимает решения и смело проводит их в жизнь. Отсутствуют излишние колебания и сомнения при борьбе мотивов. Быстро и продуманно выбирает цель и находит способы ее достижения.

5) **выдержка** - проявляет способности подавлять импульсивные, малообдуманные эмоциональные реакции, не поддаваться искушению, то есть подавлять сильные влечения, желания. В случае необходимости умеет проявлять сдержанность, внешнюю невозмутимость, несмотря на сильное желание отомстить обидчику, ответить грубостью на грубость.

6) **дисциплинированность -** подчиняется ребенок общественным правилам поведения и деятельности; осознанно выполняет общественные правила поведения и деятельности;

7)**самостоятельность -** умеет действовать без посторонней помощи, выполнять деятельность по своей инициативе.

Возможность ощутить себя значащим, всемогущим, желанным.

Физические качества

1) **Выносливость** - это способность длительно выполнять глобальную мышечную работу преимущественно или исключительно аэробного характера

2) **Быстрота движений** - быстрота, проявляющаяся в частоте движений, измеряется числом движений в единицу времени.

3) **Быстрота простой реакции** - скоростная характеристика спортсмена, определяемая интервалом времени от внезапного начала действия заранее известного раздражителя (сигнала) до начала определённого ответного движения или действия спортсмена.

4) **Силовая выносливость** - разновидность специальной выносливости, способность к продолжительному выполнению упражнений, требующих значительного проявления силы.

Сенсорная выносливость зависит от устойчивости и надёжности функционирования анализаторов: двигательного, вестибулярного, тактильного, зрительного, слухового.

Подводя итоги, можно выделить, что значимость подвижных игр оказывает большое

влияние на психологию

ребенка-подростка. Проанализировали качества, возникающие в процессе проведения физкультурных занятий. Благодаря играм, ученик способен ощутить себя значительно увереннее, самостоятельней. Однако, все это отнюдь не без поддержки спортивного управляюще-

го, ориентирующего и обращающего в необходимое направление ребенка. Особенность проявления физиологических свойств в разных видах спорта находится

в зависимости от исполняемых процедур свойственных с целью любого вида. С

помощью специальных процедур спортсмен формирует также улучшает собственную особую физиологическую подготовленность.

В завершение хотелось бы выделить, что физиологической подготовке учащих

ся факультета физической культуры необходимо выделять огромное внимание. Наравне с особой физической подготовкой не нужно выпускать

из виду большой значимости, какую представляет единая физиологическая организация.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ашмарин Б.А. Методика педагогических исследований в физическом воспитании / Учебное пособие. Л.; 2003. 215с.
2. Захаров Е.Н., Карасев А.В., Сафонов А.А. Энциклопедия физической подготовки (Методические основы развития физических качеств). Под общей ред. А.В. Карасева. - М.: Лептос, 1999. 124 с.
3. Никитский Б.Н. Плавание. М., Физкультура и спорт, 2001.
4. Новаковский С.В., Дворкин Л.С. Теория и методология силовой подготовки детей и подростков. - Ростов-на-Дону, 2002. - 326 с.

ӘОЖ 355.233.231:2-335

Кенжебай Р.Н.
п.ғ.к., доцент,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент қ., Қазақстан

Сейтімбетова Д.
магистр, оқытушы,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент қ., Қазақстан

Утеева Д.А.
магистр, оқытушы,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент қ., Қазақстан

Жорабай С.Т.
магистр, оқытушы,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ОТАНСҮЙГІШТІК ТӘРБИЕ

Аңдатпа. Қазіргі таңда жас ұрпақты тәрбиелеуде ұлттық қазыналарымыз бен асыл мұраларымызды білім мен тәрбие беру саласына енгізудің қажеттілігі айқындалуда. Ақпараттық технология дамыған заманда жастардың ғаламтор желісіне тәуелділігі ұлттық тәрбие мен рухани сананың жұтаңдауына әкеп соқтыруда. Сондықтан осынау өзекті мәселе Елбасы Н.Назарбаев пен ҚР-ның Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың мақалаларында көрініс табуда. Мақалада қазақ ойшылдарының шығармаларындағы елге, жерге деген құрмет, Отансүйгіштік тәрбиесінің маңыздылығы сараланған. Отансүйгіштік тәрбиесі жайында Әбу Насыр әл-Фараби, Қорқыт, Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұнидің шығармаларына зерттеу жүргізу арқылы, жастарды тәрбиелеудегі маңызы қарастырылды. Сонымен қатар мақалада негізгі мәселе Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласымен байланыстырылып, Отансүйгіщтік тәрбиесі туралы педагогикалық зерттеулерге сараптау жұмыстары жүргізілді.

Кілттік сөздер: Отан, Отансүйгіштік, тәрбие, рухани тәрбие, рухани сана, қазақ, ойшылдар, педагогика, зерттеу.

Аннотация. В настоящее время в воспитании молодого поколения определяется необходимость внедрения национальных ценностей и благородного наследия в сферу образования и воспитания. В эпоху развития информационных технологий зависимость молодежи от сети Интернет приводит к деградации национального воспитания и духовного сознания. Поэтому этот актуальный вопрос отражается в статьях главы государства Н.Назарбаева и Президента РК Касым-Жомарта Токаева. В статье проанализирована значимость патриотического воспитания, уважения к стране, земле в произведениях казахских мыслителей. О патриотическом воспитании детей рассматривалось значение воспитания молодежи через исследование произведений Абу Насыр аль-Фараби, Коркыт, Махмуда Кашгари, Жусупа Баласагуни. Кроме того, в статье была проведена экспертиза педагогических исследований по патриотическому воспитанию, связанная с статьей Главы государства «Взгляд в будущее: рухани жаңғыру».

Ключевые слова: Отечество, патриотизм, воспитание, духовное воспитание, духовное сознание, казахский, мыслители, педагогика, исследование.

Annotation. Currently, the education of the younger generation determines the need to implement national values and noble heritage in the field of education and upbringing. In the era of information technology development, the dependence of young people on the Internet leads to the degradation of national education and spiritual consciousness. Therefore, this topical issue is reflected in the articles of the head of state N. Nazarbayev and the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev. The article analyzes the importance of Patriotic education, respect for the country, land in the works of Kazakh thinkers. The importance of educating young people through the study of the works of Abu Nasir al-Farabi, Korkyt, Mahmud Kashgari, Zhusup balasaguni was considered. In addition, the article carried out an examination

of pedagogical research on Patriotic education, related to the article of the Head of state «Looking to the future: Ruhani zhangyru».

Keyword: Fatherland, patriotism, education, spiritual education, spiritual consciousness, Kazakh, thinkers, pedagogy, research.

Қазіргі қоғам адам тағдырына жаңа көзқараспен қарап, соған сәйкес жастардың жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуды, қазақ ойшылдарының шығармалары негізінде ұлттық сана-сезімді қалыптастырып, білімгерлердің білім сапасын жетілдіруді талап етуде. Сондықтан қазіргі таңда жалпы білім беретін орта мектептерде оқушыларға білім мен тәрбие беру ісін халқымыздың озық дәстүрлерімен байланыстырып, ұлттық негізде тәрбиелеуге баса назар аударылып келеді. Ұлттық нәрмен сусындаған ұрпақты адамгершілік, экологиялық, патриоттық, эстетикалық бағытта тәрбиелеумен қатар, Отанға деген сүйіспеншілік сезімін қалыптастырудың қажеттілігі айқындалуда. Сондықтан, өскелең ұрпақтың Отанға деген сүйіспеншілігін оятып, қоршаған ортаға деген адами ізгілікті көзқарасын қалыптастыру бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселелерінің біріне айналып отыр. Мұның бәрі білімгерлердің Отанға деген сүйіспеншілік рухында тәрбиеленуінің қажеттілігін дәлелдейді.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың "Балаларды Отанды, туған жерді, өзінің халқын сүюге тәрбиелеу - мұғалімнің аса маңызды да, жауапты, қадірменді парызы" [1] - деген сөздері жалпы білім беретін мектептердің: "Жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзат мәдени мұрасының сабақтастығын сақтай отырып оқыту, тәрбиелеу және әрбір шәкірттің жеке тұлға ретінде жан-жақты дамуына мүмкіндік жасау" бағытындағы мақсаттарымен сабақтасып жатыр. Олай болса, қазіргі таңда мектептегі идеологиялық тәрбие жұмысының маңызды міндеттер інің бірі білімгерлердің қазақ ойшылдарының шығармалары арқылы Отанға деген сүйіспеншілігін қалыптастыру.

Е.Сағындықұлының: "Отансүйгіштік, патриоттық, қоғамдық тәрбиесі өз елін, өз жерін сүйе білу, қоғамдық өмірмен араласу арқылы қалыптасады" [2] - деген сөздері бұл тәрбиенің де тал бесігі отбасынан басталып, қоршаған ортаның ықпалымен қалыптасып дамитындығын көрсетеді.

Білімгерлердің Отанға деген сүйіспеншілігін қалыптастыру адамзат тарихының өн бойында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат болғандықтан мектеп оқушыларының бойында Отанға деген сүйіспеншілік сезімдерін дамыту бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің біріне айналып отыр.

ҚР-ының "Білім туралы" заңында: "Білім беру жүйесінің міндет тері...азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке тәрбиелеу, білім алушылардың, тәрбиеленушілердің Отансүйгіштік, азаматтық, адамгершілік және жоғары моральдық сезімдерін қалыптастыру" [3] - делінсе, ал тәлім-тәрбие тұжырымдамасындағы: "Ұлттық тәрбиенің мақсаты өз елін, жерін, тарихын, Отанын сүйетін, өз халқының салт-дәстүрін білетін, ұлттық сана-сезімі оянған жастарды тәрбиелеу" [4] - деген жолдары және Отанға деген сүйіспеншілікті қалыптастыру мәселесінің ҚР-ының басқа да құжаттарында көрініс табуы бұл тәрбиенің өзектілігін дәлелдейді.

Педагогикалық зерттеулерде оқушылардың Отанға деген сүйіспеншілігін қалыптастыру мәселесі жеке дара қарастырылмағанымен, көптеген зерттеулерде оқушыларға адамгершілік Р.Төлеубекова, Р.Елубаева, А.Қисы мова, Ж.Сәдірмекова, А.Аманжолова, С.Әбілдина, патриоттық К.Әбілғазиева, А.Жұмаханов, С.Иманбаева, Р.Құсайынова, Е.Жұматаева, экологиялық Қ.Сарыбекова, Қ.Д.Сарыбеков, Г.Орынбаева, Т.В.Кугер, Г.М.Смирнова, дене Б.Тойлыбеков, Ж.Ембергенова т.б. тәрбиелерін беруде үнемі бірге жүріп жатты. Біздің ойымызша, Отанға деген сүйіспеншілікті қалыптастыру мен білім беру мәселесін арнайы зерттеулерде жеке бағыт ретінде бөліп қарастыруға болады, өйткені оның өзіндік мақсаты мен өзіне тән міндеттері бар.

Мысалы; патриоттық тәрбиені - Отанға деген сүйіспеншілік, бойдағы күш қуат пен білімді Отанның игілігі мен мүддесіне жұмсау, туған жерін, ана тілін, елдің әдет-ғұрпы мен дәстүрін құрмет тұту деп түсіндіреді [5]. Ал, Отан дегеніміз - адамның туып өскен жері, туған-туыс, жақындарымен бірге тұратын Отаны, яғни адамның туып өскен жері.

Отанға деген сүйіспеншілікті қалыптастыру кең мағынада ұйымдастырылған педагогикалық іс-әрекет, ол оқушыларға қазақ ойшылдарының шығармалары негізінде сапалы білім беру арқылы оларда іскерлік пен дағдыны дамытуға, шығармашылықты арттыруға, жеке тұлғада Отанға деген сүйіспеншіліктің Отанды сүю, қорғау, қастерлеу, көркейту сияқты белгілерін дамытуға, саяси сана мен ойлау қабілетін арттыруға бағытталған.

Ұрпақ тәрбиесінде маңызы ерекше көне мұраның бірі - Қорқыт ата тағылымы. Адам өмірі, мінез-құлқы, тағдыры жайында тұңғиық, кемелді толғаулар қалдырған Қорқыт ата тарихта болған адам. Қорқыттың өзі нағыз ұстаз, тәрбиеші. Оның жырлары барша түрік жұртына батырлықты, бір сөзділіктті, ел мүддесі жолында жанын беруге даяр жан қиярлықты өсиет етсе, дастандарында ақыл-ой және дене тәрбиелеріне жетелейді. Бұқаш, Қазан, Бегімұлы Әмірен, Қожаұлы Секрек т.б. батырлардың ерліктері арқылы - жастарды соғыс өнерін білуге, ар-намысты жоғары

ұстауға, ел басына күн туғанда тайсалмай жауға қарсы шығуға, ал жауды жеңе алмаған жағдайда намысты қолдан бермей ел-жұрт үшін ерлікпен ажалға бас тігуді үндеуі - "Ер жігіт елінің ұлы, Намысының құлы", "Ерді намыс өлтірер, Қоянды қамыс өлтірер"[6] - деген халық қағидаларымен ұштасып, жас ұрпақтың ар-намысты жоғары қоюын талап етеді.

"Жердің соны шөбін киік білер","Жайылым жердің көкорай шалғынын құлан білер, Айырым-айырым жол сүрлеуін түйе білер", "Жеті бұлақтың хош иісін түлкі білер", "Түнде керуен көшкенін қара торғай білер", "Қай жерде сұлу саз барын жөкен білер", "Ер жомартын, ер бақылын жырау білер"[7] - деген мақалдары арқылы атамекеннің әрбір бұрышын жан-жануарлар арқылы байланыстырып, туған жердің сұлулығын паш етеді.

Қазақ топырағының ұрпағы шығыстың Аристотелі атанған Әбу Насыр әл-Фараби өзінің "Мемлекет қайраткерлерінің нақыл сөздері", "Азаматтық саясат", "Бақытқа жету жолында", "Риторика", "Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат" секілді құнды еңбектерінде бала тәрбиесіне көңіл аударады.

"Тәрбиелеу дегеніміз - халықтың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту әдісі, ұстаздың негізгі мақсаты өз шәкірттеріне тиянақты білім беру, ізгілікті мінез-құлыққа тәрбиелеу" [8] - дей отырып, адамды қоғамның бөлшегі ретінде қарастырып, жеке адамның адамгершілік қасиеттері қоршаған орта мен тәрбиенің әсерінен қалыптасатындығын дәлелдеді.

Ерік-жігердің, қылық пен іс-әрекеттің саналылығы, тоқтамға келушілік, батырлық пен ерлік, рухани жағынан жетіле түсу т.б. жақсы сапалары мен кісінің адамгершілік, имандылық сияқты жақсы қасиеттері оның өмірден алатын тәжірибесінен, үлкендердің жақсы өнегесінен туындайды. Оқу, білім алу, ғылым адамы болу - адамгершілік және тәрбие мәселесімен тығыз байланысты [9] - деуі халық педагогикасының дәстүрлерін бүгінгі тәрбиемен ұштастырудың қажеттілігін көздейді. Сонымен қатар оның:

Кеткенім жоқ, елім, сенен атақ, бақыт, тақ іздеп,
Шықтым, жұртым, шалғай ғылым атты шам іздеп.
Ақтадым мен ақ сүтіңді келгенімше шамамның,
Ассамдағы сексен жастан сәбиіңмін, балаңмын.
Жүзім сынық, көңілсіз күйге түстім мен бүгін,
Саған деген серпе алмаймын ынтызарлық түндігін.
Айналайын атам қыпшақ, туған жерім сағындым,
Өз атыңа, үрметіңе қайда жүрсем табындым...[8]

немесе,

Қашықтасың туған жер, қалың елім,
Небір жүйрік болдырып жарау деген.
Шаршадым мен,
Қанатым талды менің
Шаңыт жолға сарылып қараумен... [10]

деген жырлары туған жерге, Отанға деген сағынышын, ынтызарлығын білдіреді. Әл-Фараби жырақта жүрсе де Отанын әрдайым сағынышпен еске алып отырған. "Отан оттан да ыстық ", "Туған жердей жер болмас, Туған елдей ел болмас", "Туған жердің қадірін, Шетте жүрсең білерсің" [6] - деген мақалдар жоғарыдағы жыр жолдарымен үндесіп, жас ұрпақтарды Отанын, туған жерін сүюге, қадірлеуге, аялауға шақырады.

Адам тәрбиесі жайында жазылған Ж.Баласағұнның "Құдатғу білік" атты еңбегінің маңызы үлкен.

Ж.Баласағұнидың пікірінше адамды тәрбиелеу мемлекеттің көздеген шараларының бірі. Мемлекет пен қоғамның жақсаруы оқу мен тәрбиеге тікелей байланысты, тұлғаның кемелденуі тәрбие тәжірибесімен тығыз байланысты халық педагогикасы арқылы дамиды деген. Ж.Баласағұни ерлердің бойындағы намысты жоғары бағалайды. "Намысшыл ер бол", "Намысшыл ер жаудың мысын басады, Намыссыз ер жер бауырлап қашады" [10] - деген өсиеттерімен елі, жері үшін күресуге шақырса, "Өз пайдаңнан гөрі ел пайдасын ойла", "Адам ба адам өз пайдасын күйттеген, адам нағыз - ел пайдасын діттеген" [10] - деп жастарды елінің өркендеуі, ел болашағы үшін қызмет жасауға міндеттесе, "Ердің аты айқаста шығады", "Қайраттанса, ерлікпен кей кез ер, Биік таудың басын жерге тигізер" [10] - тәрізді мақалдарымен және

"Нағыз ер кім? Еркек көп қой, мейілі,
"Ер"де соны-таза болса пейілі.
Ел мақтаған жомарт жанды ер деп біл,
Құлқын құмар сараңды сөк жерлеп бір... [10]

деген жырларымен ерлікке, батырлыққа үндейді. Ал ерлік, батырлық, намыс секілді жоғары сезімдер Отанға деген сүйіспеншілікке жетелейді. Халықтық тәрбие дәстүрлерін жетік білу Баласағұнға мінез-құлық ережелерін жүйелеуге жәрдемдеседі.

Сондай-ақ Махмұд Қашқаридың "Диуани лұғат-ат түркі" атты еңбегінің де жастар тәрбиесі үшін берері мол.

Оның еңбектерінен ұлы ойшылдың түрік этносы жайында терең білгендігін байқауға болады. Шығармаларында түріктердің Отанына, өзінің шығу тегіне деген патриоттық сезімі, этностық сана-сезімінің биік деңгейде екендігін айта келе, адамның ерлік, ізгілік, әділдік, ақ ниеттілік секілді жақсы қасиеттерін дәріптеп, жастарды батыр, ержүрек, Отансүйгіш болып өсуге тәрбиелейді.

М.Қашқари табиғатқа сүйіспеншілік сезімін оятуда және айналамен ұқыпты қарым-қатынаста болуда, табиғатты қастерлеудің құралы етіп мақал-мәтелдерді қолданды. Туған өлке материалдарына мән бере отырып, жер-су аттарының топономикалық сөздігін жасады. Тянь-Шань, Жетісу аймағындағы атап кеткен географиялық

атаулары, осы күнге дейін қолданылып келеді. Туған өлкедегі жануарлар мен өсімдіктер дүниесін де үнемі суреттеп отырды.

Әсіресе, табиғатты, жаратылысты әсемдіктің тұтқасы ретінде қарастырған мұраларының білімділік, тәрбиелік қызметтері айрықша. Ол қоршаған ортадағы сұлулықты сезінудің тамаша қасиет екендігін көрсетті. Оны өзінің жырлары арқылы суреттеп отырды.

Жаз шығып, түйін тастап бүр ашылды,
Аспаннан түрлі гүлге нұр шашылды.
Құс сайрап, сай-саладан су тасыды,
Сұлулық көзді тартты таңғажайып...[10]

М.Қашқари еңбектерінде келтірілген географиялық мәліметтер туған өлке жайлы ғылыми білімдерді кеңейтумен қатар, олардың мазмұнын оқып үйрену арқылы Отанға деген сүйіспеншілік, табиғатқа, оның түрлі байлықтарына жауапкершілікпен қарау сезімін тәрбиелеуге көмектеседі.

Оның орта ғасырлық шығармалары табиғаттың адам тіршілігіндегі ролін жете бағалап, онымен үйлесімді өмір сүре білген бабалар іс-әрекетін айқын бейнелеп, олардың табиғатты аялаудағы мінез-құлық ережелерімен танысуда теңдесі жоқ оқу-тәрбие құралы.

Түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ өшпес рухани мұра қалдырған орта ғасыр ойшылдары: Баласағұни, Қашқари, Жүйенеки, Иассауи шығармалары, сондай-ақ Алтын Орда дәуірінің ойшылдары Хорезми, Сарай, Дулати, Жалаири, Әбілғазы т.б. еңбектерінің де қазіргі ұрпақ тәрбиесінде алар орны ерекше.

Қ.Жарықбаев "Орта ғасыр ойшылдары" мақаласында Қорқыттың, әл-Фарабидің, Жүсіп Баласағұнидің, Махмұд Қашқаридің, Ахмет Иассауидің, Хайдар Дулатидің трактаттарындағы тәлім-тәрбиелік идеяларын қысқаша аша отырып, ол "VIII-XV ғасырларда өмір сүрген орта ғасыр ойшыл оқымысты ғалымдары, ақын, философ, тарихшылары өздерінің ой-пікірлерінде елдің тарихын, салт-санасын, әдет-ғұрпын, шаруашылық кәсібін баяндай отырып, бүкіл ұрпақты елдікке, бірлікке, отансүюшілікке, жоғары адамгершілік қасиеттерге баулуға ерекше көңіл бөлді" [11] - деп келтіреді.

Отансүйгіштік тәрбиесі Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында терең қарастырылады. Онда: «Патриотизм кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталады. Сол себепті, мен «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынамын. Оның ауқымы ізінше оп-оңай кеңейіп, «Туған елге» ұласады. Туған жер - әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында еңбектеп, қаз басқан қасиетті мекені, талай жанның өмір-бақи тұратын өлкесі. Оны қайда жүрсе де жүрегінің түбінде әлдилеп өтпейтін жан баласы болмайды.

Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу - шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі.

Біздің бабаларымыз ғасырлар бойы ұшқан құстың қанаты талып, жүгірген аңның тұяғы тозатын ұлан-ғайыр аумақты ғана қорғаған жоқ.

Олар ұлттың болашағын, келер ұрпағын, біздің қорғады. Сан тараптан сұқтанған жат жұртқа Атамекеннің қарыс қадамын да бермей, ұрпағына мирас етті [12].

Қорыта айтқанда, біздер өз зерттеуімізде қазақ ойшылдарының еңбектеріндегі Отансүйгіштік тәрбиесінің қалыптасуы мен дамуы туралы қарастырдық. Отанға деген сүйіспеншіліктің ғылыми-теориялық негізін саралап, Білім беру Заңы мен Елбасы мақаласымен байланыстырдық. Отанға деген сүйіспеншілік тәрбиесі ғасырдан-ғасырға жалғасады және жыл өткен сайын маңызы арта түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Назарбаев Ә.Н. "Қазақстанның болашағы - қоғамның идеялық бірлігінде", - Алматы: Қазақстан, 1993. – 56 б.

2.Сағындықұлы Е. Педагогика. -Дәрістер курсы. – 25 б.

3.Қазақстан Республикасының Білім беру туралы заңы // Егемен Қазақстан. 1999, 11-маусым. - 8-бап.

4.Қазақстан Республикасының Білім министрлігінің тәлім-тәрбие тұжырымдамасы. 1993. 5-ақпан.

5.Белевич И. В. Богуш Р. В. Строев К.Ф. «Методика преподование географии» практические работы. Просвещение, 1974 г, 126 ст

6.Асфендияров С. Елжандылық-тәрбие туралы // Қазақстан мектебі, 2001. №8. -30 б.

7.Шоқай М. Таңдамалы. - Алматы: Қайнар, 1991. 2-том. – 6 б.

8.Жұмабаев М. Педагогика. - Алматы: Ана-тілі, 1992. – 8 б.

9.Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында: Ғылыми-теориялық еңбек.

10.Сайдахметова Л.Т. Қазақстан мектептерінде оқушыларды патриотизмге тәрбиелеудің дамуы (1970-2000 жылдар): пед. ғыл. канд. дисс.:13.00.01. – Алматы, 2001. – 149 б

11.Коидзе Ж.Г. Народные традиции как средство героико-патриотического воспитания школьников: автореф. ... канд. пед. наук:.13.00.01. – М.: Государственный педагогический институт, 1982. - 16 с.

12.Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы, 2017ж

УДК 519

Смагулов Е.Ж.
профессор
Жетысуского государственного университета им. И.Жансугурова,
Казахстан, г. Талдыкорган

Серікова С.М.
магистрант
Жетысуского государственного университета им. И.Жансугурова,
Казахстан, г. Талдыкорган

Жаукумова Ш.С.
старший преподаватель, магистр
Жетысуского государственного университета им. И.Жансугурова,
Казахстан, г. Талдыкорган

ЦИФРОВЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ В ПРОФОРИЕНТАЦИОННОЙ РАБОТЕ НА БАЗЕ ЖЕТЫСУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. И. ЖАНСУГУРОВА

Аннотация: мақалада сандық білім беру ресурстары кәсіптік бағдар беру жұмысы і. жансүгіров атындағы жетісу мемлекеттік университеті. і. Жансүгіров атындағы ЖМУ.

Түйін сөздер: Сандық білім беру ресурстары, кәсіптік жұмыс, университет, жастар.

Аннотация: в статье рассказывается о цифровых образовательных ресурсах в профориентационной работе на базе жетысуского государственного университета им. и. жансугурова.

Ключевые слова: цифровые образовательные ресурсы, профоpориентационная работа, университет, молодежь.

Abstract: the article describes digital educational resources in career guidance work on the basis of Zhetysu state University named after I. Zhansugurov.

Keywords: digital educational resources, career guidance, University, youth.

«Молодежь – это символ прогресса, воплощение всех наших надежд на лучшее будущее. Государство проводит большую работу по поддержке молодежи, созданию условий для реализации ее потенциала. Помните, что наша страна заинтересована в успехе каждого из вас, потому что из достижений каждого будут складываться достижения всей страны. И я искренне хочу, чтобы у вас все получилось – все, что вы задумали, и все, о чем вы мечтаете» - сказал Касым-Жомарт Токаев на торжественном открытии Республиканского военно-патриотического сбора молодёжи «AIBYN-2019».

Основываясь на слова нынешнего президента мы как авторы статьи решили подойти к вопросу о создании лучшего будущего со стороны профессиональной ориентации школьников. Выбор профессии - достаточно тяжелый вопрос, который налегает на плечи школьника. Прежде чем выбирать ту или иную профессию нужно знать из чего выбирать, т.е. подросток должен быть осведомлен о том, какие профессии существуют в 21 веке. А «ориентироваться в мире профессий без информационной поддержки невозможно – ни подрастающим людям, ни взрослым» [1, с. 3]. Уже в средней школе должна проводится профессиональная диагностика и ориентация детей на наиболее востребованные специальности. «Во всем мире множество великих школ, замечательных учителей и вдохновляющих лидеров уже сегодня работают по-новому, творчески, предлагая детям индивидуализированное, гуманное и социально-ориентированное образование, в котором они так нуждаются» [2, с.45].

В нынешнее время с развитием технологий меняется и потребность в некоторых специальностях. Например: кондуктор в автобусе уже не будет предоставлять нужды, так как его заменит терминал; с усовершенствованием google-переводчика нам уже не нужна будет профессия переводчика; и в особенности профессии связанные с систематизацией данных тоже будут потихоньку исчезать. Тогда как востребованными и популярными специальностями являются профессии, которые, так или иначе, подразумевают работу на компьютере. Ведь специалист нынешнего времени должен выделяться гибкостью мышления, уметь ориентироваться в больших объемах информации и быть готовым осваивать новые навыки на протяжении всей жизни.

Свобода выбора профессии напрямую зависит от уровня свободы выбора в стране. Часто казахстанский школьник перед возникновением такого сложного выбора перед собой опирает-

ся на мнение родителей, друзей, родственников. Однако же он должен планировать свою жизнь и будущие профессиональные перспективы в зависимости от проявления его свободы и ответственности за свое счастье. Он должен учитывать общественные и свои собственные нужды одновременно. Для самоопределения нужно так же знать какими способностями владеешь для той или иной профессии. Самоопределение осуществляется наряду с самоактуализацией, которая проявляется через увлеченность значимой работой. И «сама профессия все больше начинает рассматриваться как средство для построения своего жизненного успеха, а также как средство нахождения с помощью профессии своего места в данном обществе» [3, с. 14].

Одним из примеров цифровых образовательных ресурсов в профориентационной работе, пожалуй, назовем акцию «Час кода». Час кода, или час программирования поможет детям любых возрастов познакомиться с работой программных технологий и созданием программного обеспечения. Данная акция проводится в Казахстане с 2015 года. Ежегодно все учителя и желающие волонтеры могут принять участие в данном движении и познакомить школьников с программированием с помощью игр, которые требуют последовательного хода мыслей. Данное мероприятие может проводиться в компьютерных классах или в обычном. Главным методическим материалом к провождению акции обеспечивают организаторы, которые предоставляют инструкцию на официальном сайте. В конце акции детям вручается сертификат о прохождение часа программирования.

Так же в сфере профориентации хотелось бы поделиться проектом, который подразумевает собой создание информационной системы обеспечения трудоустройства выпускников нашего университета в образовательные учреждения. В данном проекте за основу взята профессия педагога. Система будет включать две базы: выходящих на пенсию учителей в школах и выпускников вузов. И с помощью этих двух баз программа распределит будущих учителей по школам. Таким образом, выпускникам вузов будет обеспечено трудоустройство и дальнейшая профессиональная карьера в образовательной сфере, а средние и средне-специальные заведения будут обеспечены в получении молодых высококвалифицированных кадров.

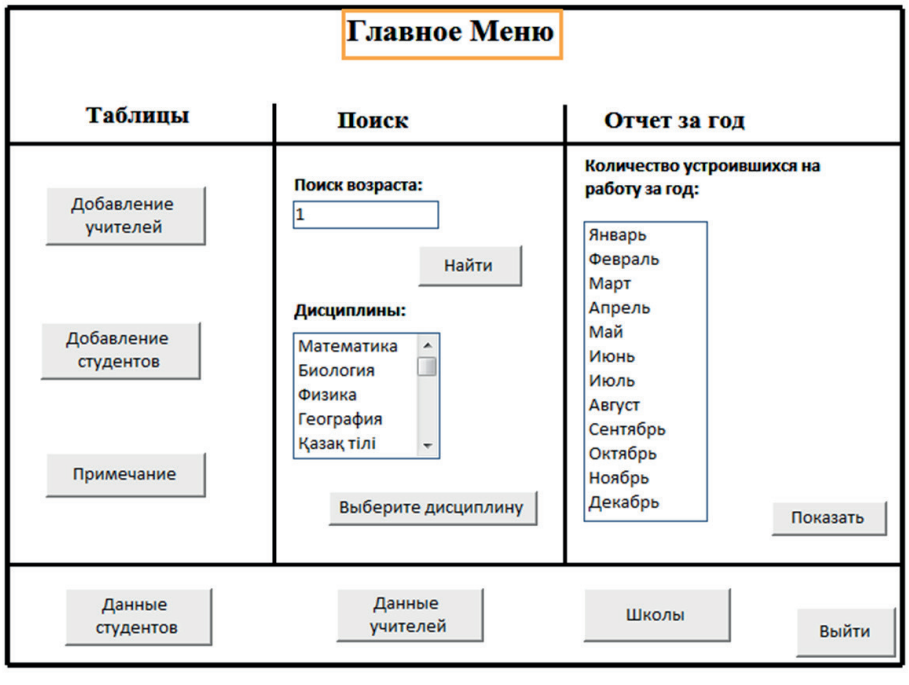

Рисунок 1. Окно программы

Главные преимущества системы [4, с. 5]:

- педагог с многолетним стажем может спокойно выйти на пенсию;
- будущий выпускник не будет заботится о поиске работы ;
- снижение безработицы среди молодых специалистов в образовательной сфере.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения: : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 304 с.
2. Робинсон К., Ароника Л. Школа будущего – М.: 2016. – 390 с.
3. Пряжникова Е.Ю., Пряжников Н.С. Профориентация. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 496 с.
4. Смагулов Е.Ж., Жанатбекова Н.Ж., Хаймулданов Е.С. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету – бәсекеге қабілетті болашақ кепілі. МАТЕРИАЛЫ международной научно-практической конференции «СОВРЕМЕННОЕ МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ОПЫТ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ». Кокшетау, 8-9 июня, 2018. – 366-370 с.

УДК 541.18

Ауезова З.Т.
к.г.н., доцент,
КазУЭФМТ,
г.Нур-Султан, Казахстан

Хасенова К.К.
к.э.н., доцент,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан

Шамишева Н.К.
к.э.н., доцент,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан

Ауезова К.Т.
к.т.н..доцент,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВА ДЛЯ РАЗВИТИЯ СРЕДЫ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. мақалада әлеуметтік кепілдіктер жүйесінің тиімді жұмыс істеуі және адам капиталын дамыту қарастырылады.

Түйінді сөздер: өмір сүру ортасы, мемлекеттік өңірлік саясат, бәсекеге қабілеттілік, инвестициялық климат.

Аннотация. в статье рассматривается эффективное функционирование системы социальных гарантий и развитие человеческого капитала.

Ключевые слова: среда жизнедеятельности, государственная региональная политика, конкурентоспособность, инвестиционный климат.

Annotation. the article deals with the effective functioning of the system of social guarantees and the development of human capital.

Keywords: life environment, state regional policy, competitiveness, investment climate.

Для Казахстана с его огромной территорией, разнообразными природно-климатическими и ресурсными различиями региональный аспект развития всегда имеет особо важное значение. Обеспечение рациональной организации и размещения экономического потенциала по регионам, позволяющее получить наибольший совокупный эффект является чрезвычайно важной и актуальной задачей для Казахстана. С другой стороны, усиление неравномерности территориального развития является объективной общемировой тенденцией последних лет. Мировой опыт успешного развития ряда стран показывает, что оно происходит в условиях территориальной концентрации производства, капитала и человеческих ресурсов в высокоурбанизированных зонах.

Таким образом, в современных условиях пространство и месторасположение перестают рассматриваться как второстепенные факторы государственной политики и перемещаются в центр внимания. Такие факторы, как рост городов и агломераций, повышение мобильности населения, развитие торговли и услуг, служившие в последние два десятилетия катализаторами прогресса в развитых странах, в настоящее время выступают в качестве движущих сил и для развивающихся стран. Для Казахстана актуальна задача стимулирования концентрации экономических и трудовых ресурсов в экономически перспективных районах и благоприятных для жизнедеятельности природно-климатических зонах, создания условий для роста экономической активности субъектов рынка и формирования единого внутреннего экономического пространства, гармонично интегрированного с мировой экономикой.

Необходимо создать условия для устойчивого социально-экономического развития, роста уровня благосостояния, развития культуры морально-этических ценностей. Достижение названной цели невозможно без совершенствова-

ния среды жизнедеятельности населения.

Среда жизнедеятельности - часть среды обитания человека, организованное физическое пространство, используемое для постоянного проживания населения, осуществления им хозяйственной и иной деятельности, в том числе населенные пункты, культурные и природные ландшафты, здания и сооружения.

Формирование среды жизнедеятельности должно осуществляться на основе государственной градостроительной политики, учитывающей опыт и традиции предшествующих периодов градостроительного развития нашей страны, опыт других государств, решающей актуальные градостроительные проблемы, увязывающей между собой общие социально-экономические и отраслевые цели и задачи на ближайшие годы и отдаленную перспективу.

Государство в целях формирования целостной и эффективной системы государственного планирования утверждает необходимые стратегические планы развития, стратегические планы государственных органов, отраслевые программы, прогнозы социально-экономического развития, государственные программы обеспечивающие развитие страны на долгосрочный (свыше 5 лет), среднесрочный (от года до 5 лет) и краткосрочный (до 1 года) периоды долгосрочные направления и приоритеты экономического, политического, общественного развития страны. Важность и актуальность достижения социально-экономических целей, определенных в утвержденных стратегиях и государственных программах до 2030 года являются главными инструментами развития страны определяют подходы государства по ключевым направлениям отраслевого и регионального развития для улучшения среды жизнедеятельности.

Одной из подобных государственных программ является «Прогнозная схема территориально-пространственного развития страны до 2025 года», которая схема направлена на обеспечение повышения благосостояния населения на основе рациональной организации и размещения социально-экономического потенциала на территории страны [1].

Создание условий, обеспечивающих рост благосостояния населения на основе развития и эффективного использования социально-экономического потенциала каждого региона и отрасли страны является главной целью прогнозной схемы.

Государственная региональная политика Республики Казахстан на предстоящее десятилетие будет направлена на формирование рациональной системы территориально-пространственной организации страны, ориентированной на территориальную концентрацию людей и капитала в перспективных районах и приоритетных точках роста, интенсивное развитие высокоурбанизированных зон, предпринимательской активности, обеспечение продуктивной трудовой занятости и благоприятной среды жизни населения[1,2].

Основные задачи территориально-пространственного развития: обеспечение поляризованного развития страны посредством стимулирования территориальной концентрации производственных и трудовых ресурсов в «точках роста», экономически перспективных и благоприятных для жизнедеятельности районах;

– стимулирование и регулируемое развитие процессов урбанизации и агломерирования с целью формирования в крупных городах основы инновационной экономики;

– обеспечение инновационной индустриализации и диверсификации экономики страны и каждого региона в приоритетных сферах, развитие высокотехнологичных отраслей и кластеров;

– поддержка развития малого и среднего предпринимательства во всех регионах страны;

– формирование конкурентоспособной экономической специализации регионов в республиканском, региональном и международном разделении труда;

– реализация преимуществ узлового и транзитного расположения страны на евразийском континенте и формирование осевой системы территориально пространственного развития, направленной на усиление внутренней связанности страны;

– формирование перспективного состава функциональных зон территориального развития с организацией рекреационных и индустриальных зон, особо охраняемых природных территорий, выделением сельскохозяйственных, лесохозяйственных, жилых зон;

– взаимоувязка перспективного размещения объектов инженерной инфраструктуры (транспортной, энергетической, инфраструктуры водообеспечения) с размещением производительных сил и расселением населения;

– внедрение механизма государственно-частного партнерства во всех сферах, отраслях экономики и на региональном уровне;

– улучшение экологического состояния территорий и экологической безопасности населения путем обеспечения рационального природопользования и снижения экологической нагрузки на окружающую среду;

– развитие приграничных территорий и создание условий для усиления их торгово-экономических, миграционных, производственных, научных и культурных связей, в том числе с учетом функционирования Единого экономического пространства и Таможенного союза;

– обеспечение безопасности личности и общества, создание условий для снижения рисков и минимизации ущерба от техногенных аварий, катастроф и стихийных бедствий путем развития

инфраструктуры противодействия сезонным паводкам и наводнениям, селям, оползням и лавинам, пожарам, землетрясениям, медико-санитарным последствиям чрезвычайных ситуаций на территории страны и ее регионов.

Социально-экономическое развитие страны должно предусматривать соблюдение требований обеспечения доступа граждан к гарантированным государством социальным услугам и к возможностям трудоустройства, а также достижение определенных стандартов обеспеченности социально-бытовой инфраструктурой и качества окружающей среды.

Важнейшей частью Прогнозной схемы территориально-пространственного развития страны до 2025 года является новая региональная политика, целью которой является создание рациональной территориальной организации экономического потенциала и благоприятных условий для жизнедеятельности населения[3,4].

Необходимо концентрировать ресурсы государства на действительно необходимых и перспективных проектах в регионах. Это в конечном итоге приведет к высокой эффективности бюджетных расходов.

Направления Программы напрямую связаны с основными приоритетами, обозначенными в принятых государственных и отраслевых программах. Мероприятия и проекты Программы направлены на повышение занятости посредством создания новых рабочих мест, внедрение современных инновационных технологий практически во всех сферах экономики.

На современном этапе региональная политика Казахстана призвана обеспечить формирование благоприятных условий и факторов для наращивания внутренней и внешней конкурентоспособности регионов, территориальной концентрации ресурсов труда и капитала в центрах экономического роста, повышения региональной занятости и качества жизни жителей республики.

Конкурентоспособность региона определяется степенью и эффективностью использования потенциала региона (природного, сырьевого, трудового, инфраструктурного) для формирования и функционирования в регионе производств, создающих постоянную и продуктивную занятость населения. Поскольку регионы друг от друга отличаются своим потенциалом, то и политика по повышению конкурентоспособности в каждом регионе различный характер[3,5].

Одной из ключевых задач местных исполнительных органов, влияющих на деловой и инвестиционный климат в регионе, является развитие и поддержание инфраструктуры, и снятие на этой основе имеющихся ограничений для развития отдельных предприятий и производств. К важным факторам, определяющим конкурентоспособность территории, относятся также привлекательность окружающей среды и благоприятная экологическая ситуация.

Другим важным направлением новой региональной политики является формирование рациональной территориальной организации, которое включает стимулирование и регулируемое развитие процессов урбанизации и агломераций, являющихся важнейшими точками экономического роста национальной экономики, развитие и поддержку перспективных населенных пунктов, обладающих экономическим и демографическим потенциалами.

В мировой практике важнейшими финансовыми инструментами реализации региональной политики являются: структурные фонды (активно используются в Европейском Сообществе), программы развития инфраструктуры (Канада), фонды регионального/муниципального развития (более 50 стран, включая Российскую Федерацию, Бразилию, Индию, Латвию). Данные фонды, в частности структурные фонды ЕС, являются также ключевыми инструментами повышения конкурентоспособности и производительности региональных экономик для увеличения их доходности в долгосрочной перспективе.

Вышеотмеченные фонды и программы в зарубежных странах, созданные под эгидой государства, поддерживают инвестиции в инфраструктуру, человеческий капитал, реализацию инновационных возможностей и улучшение состояния окружающей среды в регионах. При этом применяются различные схемы финансирования, такие как: контрактные соглашения на несколько лет между государством и региональными властями (Франция, Германия); гранты и софинансирование Европейского союза; государственно-частное партнерство (Россия).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Прогнозная схема территориально-пространственного развития страны до 2025 года (Утвержден Указом Президента Республики Казахстан от 21 июля 2011 г)

2.Шыныбеков А.Д. Финансовые основы местного хозяйства: взаимоотношения с республиканским бюджетом// Қаржы-Қаражат - 2005.- № 1.

3.Конин А.Н. Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития. - М., 2013

4.Гаврилов А.Л. Стратегия социальпо-экономического развития: страна, регион, город. Учебное пособие. - М.: Изд-во РАГС, 2017

5. Кисельников А.А. Региональная политика в странах рыночной экономики: Учебное пособие / НГАЭиУ. -М.: ОАО Издательство Экономика. 2017.

МАУЛЕНОВ Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история

ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

• роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№7/1 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 29.06.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 $^{1}/_{8}$. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 19.5 б.т. Таралымы 56 дана. Тапсырыс №532

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

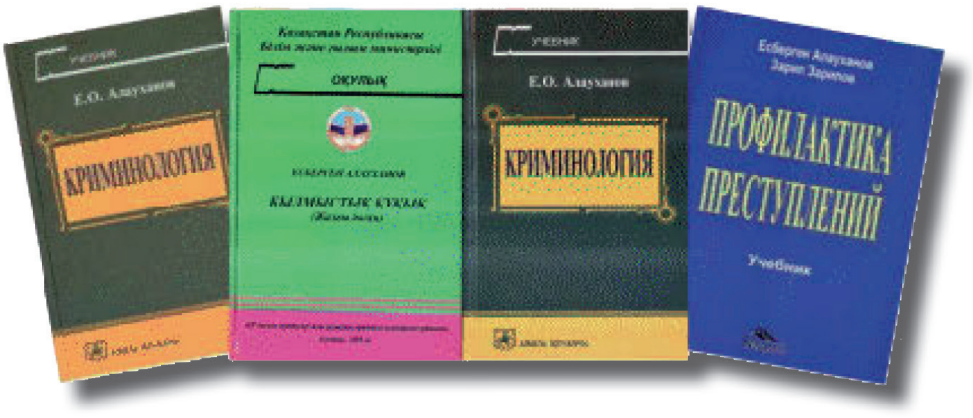

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издании- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятели Казахстана» д.ю.н,, профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В, Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеологияя», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжения двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

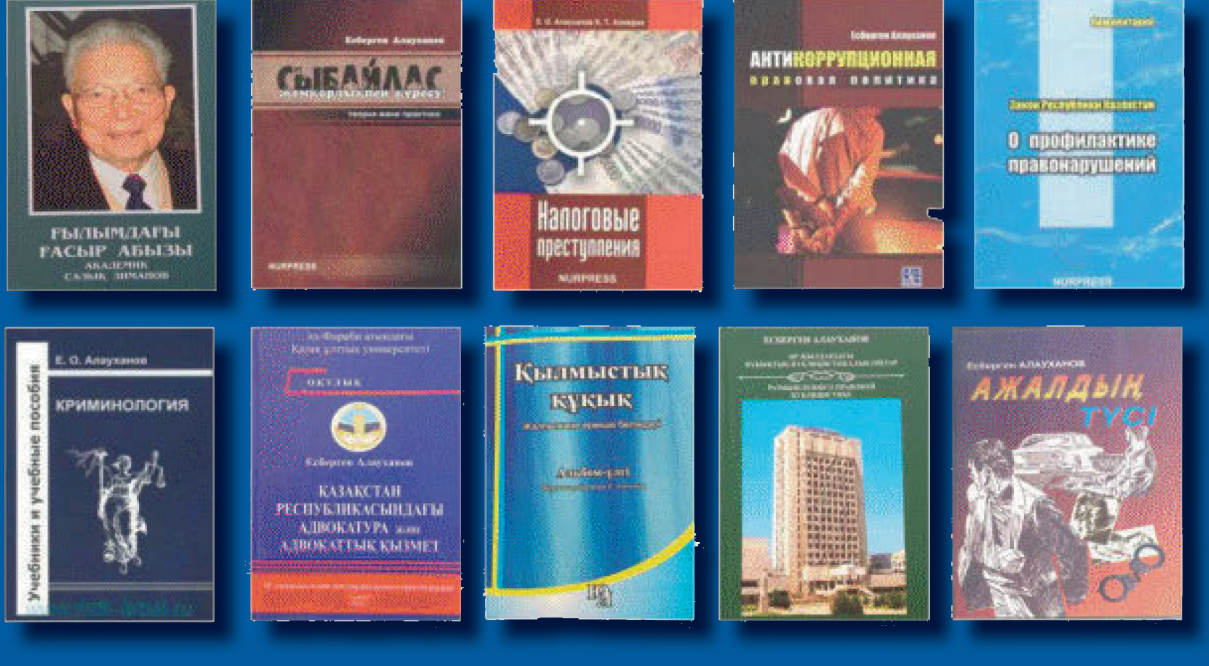
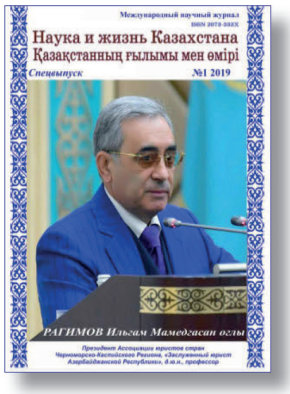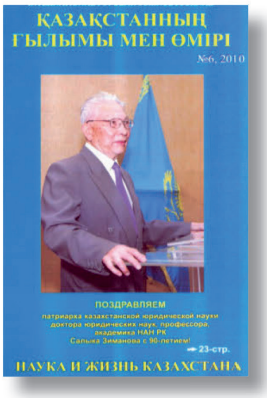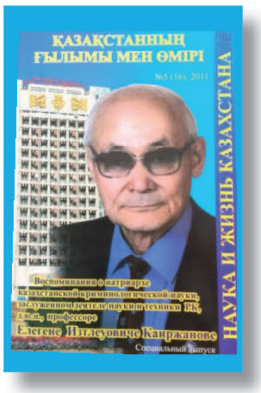
Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191